

Г О Д И Ш Н И К
на Софийския университет
„Св. Климент Охридски“

Философски факултет

Книга Психология

A N N U A L
of Sofia University
“St. Kliment Ohridski”

Faculty of Philosophy

Psychology

Том/Volume 116

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS
СОФИЯ • 2026 • SOFIA

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Доц. ЛЮДМИЛА АНДРЕЕВА (гл. ред.)
проф. ПЛАМЕН КАЛЧЕВ
проф. ИРИНА ЗИНОВИЕВА
проф. СОНЯ КАРАБЕЛЪОВА

Отговорен редактор: доц. д-р ЛЮДМИЛА АНДРЕЕВА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет
2026

ISSN 0204-9945

Съдържание

NIKOLAY DIMITROV. Gendered sexual scripts: consent, refusal, and permissiveness in Bulgaria	5
МИЛЕН РУСЕВ И ИРИНА ЗИНОВИЕВА. Взаимовръзки между личностните характеристики, самооценката, мотивацията и употребата на <i>TikTok</i>	45
ЙОАНА ЯНКУЛОВА, ХРИСТИЯНА ДЖУМАДАНОВА, ПЕТЪР ЦВЕТКОВ И АНТОНИЯ ЯНАКИЕВА. Академична мотивация при юноши: ролята на родителската подкрепа за автономността, психологическото благополучие и проблемната употреба на интернет	76
МИХАЕЛА ЧУРУСИНОВА И СВЕТЛИНА КОЛЕВА. Съгласуваност между оценките на тревожност при деца и техните родители: мултиметоден подход чрез картинен тест и въпросници	127
ВИХРА НАЙДЕНОВА И АНТОАНЕТА ГЕТОВА. Дигитално лидерство и моделиране на работата в организационен контекст: изследване в български бизнес организации	156
ВЕСЕЛА КРЪСТЕВА-СИМЕОНОВА. Пренаталните основи на ранното емоционално развитие: невробиологични механизми, привързаност и клинична работа с малки деца и техните семейства	188
КРИСТА СТОЯНОВА ПЕНЕВА И ДАНИЕЛ ПЕТРОВ. Тревожност в близките взаимоотношения и нагласи към съня: медиаторен ефект на личностните особености	216
ИВАНА МЛАДЕНОВ-БОЧЕВА. Професионална дейност и реализация на училищните психолози и педагогическите съветници в България: анкетно изследване	246
МАРИЯ ПОПАДИЙНА И ДАНИЕЛ ПЕТРОВ. Взаимовръзки между Големите пет, личностен тип D и психичната адаптация при жени с рак на гърдата	281
ОБЗОР	307
ВАЛЕНТИН СЪБЕВ. Психодинамична личностова организация и нарцистична регулация при пристрастяване към психоактивни вещества	309

Contents

Nikolay Dimitrov. Gendered sexual scripts: consent, refusal, and permissiveness in Bulgaria	5
Milen Rusev & Irina Zinovieva. Associations between personality traits, self-esteem, motivation, and <i>TikTok</i> use	45
Yoana Yankulova, Hristiyana Dzhumadanova, Petar Tsvetkov, & Antoniya Yanakieva. Academic motivation in adolescents: the role of parental autonomy support, psychological well-being, and problematic internet use	76
Mihaela Churussinova & Svetlina Koleva. Agreement between child and parent anxiety ratings: A multi-method approach using a picture test and questionnaires	127
Vihra Naydenova & Antoaneta Getova. Digital leadership and job crafting in an organizational context: A study of Bulgarian business organizations	156
Vesela S. Krasteva-Simeonova. Prenatal foundations of early emotional development: Neurobiological mechanisms, attachment, and clinical work with young children and their families	188
Krista Peneva & Daniel Petrov. Attachment anxiety and attitudes toward sleep and dreams: The mediating role of personality traits	216
Ivana Mladenov-Bocheva. Professional activity and career development of school psychologists and pedagogical counselors in Bulgaria: A survey	246
Mariya Popadiyna & Daniel Petrov. Relationships between the Big Five, Type D personality, and mental adjustment in women with breast cancer	281
REVIEW	307
Valentin Sabev. Psychodynamic personality organization and narcissistic regulation in substance addiction	309

GENDERED SEXUAL SCRIPTS: CONSENT, REFUSAL, AND PERMISSIVENESS IN BULGARIA

NIKOLAY DIMITROV

Department of Social, Organizational, Clinical and Educational Psychology
n_dimitrov@phls.uni-sofia.bg

Nikolay Dimitrov. *GENDERED SEXUAL SCRIPTS: CONSENT, REFUSAL, AND PERMISSIVENESS IN BULGARIA*

The study presents the first large-scale empirical investigation in Bulgaria devoted to the social psychology of sexual consent. It integrates the theoretical perspectives of sexual script theory, miscommunication theory, and social role theory to analyze the structure and dynamics of consent, refusal, and permissiveness in intimate interactions. The results from a quantitative survey of 574 respondents demonstrate that token resistance is not a specifically female behavior, but a universal communicative strategy employed equally by both genders. Two distinct communicative models were identified – a consent-based (verbal and explicit) and a permissive (non-verbal and implicit) pattern. The divergence between these models, particularly in moderate and high intimacy practices, emerges as a key risk factor for misunderstanding and perceived pressure. The study confirms that gender stereotypes and cultural context, such as urbanization, exert a significant influence on consent communication. The developed integrative model offers new conceptual tools for analyzing intimate communication and has direct applied implications for couples therapy, sex education, and the prevention of sexual violence.

Keywords: sexual consent, sexual scripts, token resistance, consent communication, gender stereotypes.

Николай Димитров. ПОЛОВО ОБУСЛОВЕНИ СЕКСУАЛНИ СЦЕНАРИИ: СЪГЛАСИЕ, ОТКАЗ И ПОЗВОЛЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ

Настоящото изследване представя първото мащабно емпирично проучване в България, посветено на социалната психология на сексуалното съгласие. То интегрира теоретичните перспективи на теорията за сексуалните сценарии, теорията за комуникативните разминавания и теорията за социалните роли, за да анализира структурата и динамиката на съгласието, отказа и позволенията в интимните взаимодействия. Резултатите от количествено изследване сред 574 респонденти демонстрират, че мнимата съпротива не е специфично женско поведение, а универсална комуникативна стратегия, използвана еднакво от двата пола. Установени са два различни комуникативни модела – консентивен (вербален и изричен) и пермисивен (невербален и имплицитен), като тяхното разминаване, особено при практики със средна и висока интимност, се очертава като ключов рисков фактор за неразбирателство и усещане за натиск. Проучването потвърждава, че половите стереотипи и културният контекст (като урбанизацията) оказват съществено влияние върху комуникацията на съгласието. Разработеният интегративен модел предлага нови концептуални средства за анализ на интимната комуникация и има пряко приложно значение за превенцията на сексуалното насилие, за сексуално образование и за терапия на двойки.

Ключови думи: съгласие за секс, сексуален сценарий, мнима съпротива, комуникация на съгласието, полови стереотипи.

Human sexuality has evolved beyond reproduction, acquiring a hedonic dimension influencing adult life and interpersonal dynamics. Sexual interactions are shaped by biological endowments, psychological predispositions, and social norms. While research reveals patterns differentiating male and female sexual expression, these differences are embedded in cultural and structural contexts where sexual scripts are formed and enacted.

Consent is central to discussions on sexual agency – cutting across psychology, law, and ethics, marking the divide between desired intimacy and transgression. Yet consent remains underexplored as a fluid, culturally embedded process. This gap is pronounced in Bulgaria, where systematic empirical work is virtually absent, underscoring the need for context-sensitive research addressing socio-cultural dynamics shaping sexual negotiations.

The research is conceptually embedded where social psychology, gender psychology, sexuality psychology, victimology, and sexual script theory converge. Sexual negotiation – whether mutual agreement, hesitant accommodation, or coercion – is shaped by culturally transmitted expectations about initiation, resistance, and legitimate reasons to stop. Examining consent and refusal in Bulgaria engages with normative architectures rendering certain behaviors intelligible and others transgressive. The theoretical

foundation rests on normative matrices regulating initiator roles, permissible resistance, persistence, interpretation of refusal, and boundaries – internalized, negotiated, and sometimes subverted through interaction. Consent emerges as a dynamic, context-sensitive process at the confluence of individual will, social norms, gender socialization, communicative strategies, and cognitive mechanisms.

A central assumption is that cultural sexual scripts generate an ambivalent communicative environment where the boundary between voluntary participation and coercion becomes precarious. As Simon and Gagnon (1986) argue, sexual behavior is socially constructed through cultural, interpersonal, and intrapsychic scripting levels. Within the normative heterosexual script, men assume the initiator role while women are cast as "gatekeepers" – an asymmetry identified as the primary source of communicative discrepancies and a key contributor to token resistance. Token resistance emerges as structurally embedded in the script itself. Miscommunication theory (Beres, 2010) offers crucial insight: significant sexual assault incidents stem from systematic discrepancies – men's tendency to overestimate women's interest and the assumption that refusals constitute token resistance rather than genuine non-consent.

This communicative vulnerability is rooted in psychosexual development. Bostandzhiev's (1994) periodization distinguishes childhood, puberty, maturity, involution, and old age – each with distinct psychosocial tasks. The pubertal transition holds particular significance, as three dimensions crystallize: sexual dimorphism, dipsychism, and dierotism (Bostandzhiev, 1994; cf. Geodakyan). Attention is devoted to coitarche – shaped by biological, psychological, and social determinants. Drawing on cultivation theory (Gerbner et al., 2002) and social learning theory, media representations contribute to stereotype formation and the normalization of sexual practices. Beyond socio-cultural determinants, attachment theory (Bowlby) offers explanatory power – early caregiving generates internal working models, with four attachment styles distinguished: secure, anxious-ambivalent, avoidant, and disorganized.

The study is situated within a broader historical and cross-cultural landscape. Pioneering studies – Masters and Johnson's four-phase model, refined by Kaplan's triphasic model and contextualized by Vasilchenko – remain influential. Classic behavioral studies by Bentler (1968a, 1968b) provided systematic inventories; Zuckerman (1973) linked sexual behavior to personality; Cowart and Pollack (1979) recognized socio-cultural embeddedness; Laumann and colleagues (1994) consolidated this work. Collectively, these studies establish that sexual behavior exhibits plasticity across individuals and contexts, social organization reflects systematic stratification, and persistent gendered asymmetries underlie the normative heterosexual script – providing a historical and comparative anchor for assessing the Bulgarian case.

CONSENT

At the conceptual heart of the study lies sexual consent – resistant to simple definition despite its centrality to legal practice and psychological theory. Within the legal tradition, definitions have gravitated toward procedural criteria: Dripps (1992) framed consent in terms of communicative performance, while Sherwin (1996) emphasized consent as a waiver of legal rights, foregrounding voluntariness – formulations indispensable for adjudication but potentially obscuring psychological complexity. Psychological and social approaches have captured subjective, relational, and contextual dimensions. Beres (2007) underscored how consent is shaped by cultural scripts and gendered expectations, while Muehlenhard and colleagues (2016) provided a comprehensive mapping. A key distinction is between internal consent (subjective willingness) and external consent (behavioral expression through verbal affirmation, non-verbal cues, or silence) – dimensions that do not always align, particularly under social pressure or relational asymmetry.

Further complexity arises from interpreting non-verbal signals – gaze, posture, touch, withdrawal – susceptible to misreading, their meaning contingent on context and history. Consent is rarely discrete but an ongoing process – a continuous sequence of negotiated "micro-consents." Consent emerges as a fluid, dynamic, co-constructed accomplishment, subject to renegotiation at every stage – directing attention to the gap between internal states and external expressions where cultural scripts operate most powerfully.

Conceptual complexity assumes empirical form in systematic gender differences. Hickman and Muehlenhard (1999) found men relied more on non-verbal cues, while women employed a more diverse repertoire. Jozkowski and colleagues (2014) established that women are substantially more likely to employ verbal strategies for consent and refusal, while men rely on non-verbal signals, with systematic differences in how partners' consent is perceived – a perceptual gap fertile for misunderstanding. Richards and colleagues (2022) confirmed women consistently outpace men in using verbal signals. This convergence points to a stable pattern: the normative heterosexual script equips men and women with different communicative tools and expectations.

The implications are profound. A woman's verbal refusal may be discounted by a male partner whose scripted expectations predispose him to interpret verbal resistance as token reluctance. Conversely, a woman's subtle non-verbal discomfort signals may go unregistered. Viewed through sexual script and miscommunication theories, these findings are diagnostic: communicative strategies men and women are socialized to employ systematically generate conditions where consent becomes ambiguous, refusal invisible, and boundaries blurred – precisely the gendered communicative ecology examined in the Bulgarian context. These asymmetries become more instructive against same-sex relationships. Beres and colleagues (2004) found the absence of a heteronormative script necessitates more explicit consent negotiation. Rittenhour and Sauder (2024), Worsdale

and Kosenko (2024), and Webber and colleagues (2024) confirmed more frequent, detailed conversations and relationship-specific norms. These observations are captured by the "hypothesis of symmetrical script conflict": the more symmetrical partners are with respect to socialized sexual roles, the more necessary explicit verbal communication becomes. If more symmetrical structures foster clearer consent communication, difficulties in heterosexual relationships may be attributed, at least in part, to the asymmetry of the normative script.

TOKEN RESISTANCE

At the heart of the investigation lies token resistance – expressing refusal while not experiencing internal unwillingness, uttered in compliance with perceived expectations, relational strategies, or internal conflicts. The empirical foundation was laid by Muehlenhard and Hollabaugh (1988), revealing 39.3% of female college students had engaged in token resistance at least once, challenging the assumption that sexual refusal always reflects genuine non-consent. This was broadened by Muehlenhard and Rogers (1993), demonstrating men also employ the strategy.

Three complementary frameworks have been advanced. Sexual Script Theory (Simon & Gagnon, 1986) provides the most direct lens: women are expected to act as "gatekeepers," paradoxically demanding resistance even when willing – token resistance is structurally embedded, the script's solution to the contradiction that women must both desire and appear not to. Cognitive Dissonance Theory (Festinger, 1957) offers an intrapsychic account: individuals engage in token resistance to reduce tension between internal desires and internalized norms. Social Influence Theory directs attention to interpersonal conformity and pressure – as an adaptive response to external demands. These lenses operate at cultural, intrapsychic, and interpersonal levels, providing a comprehensive account of why token resistance emerges and persists.

The significance is profound. When "no" may mean "yes," when resistance can be performative, the boundary between consent and coercion becomes structurally ambiguous – creating conditions for misreading genuine refusals as token resistance, and vice versa. This dual vulnerability underscores the need for a culture of consent beyond traditional script ambiguities. The concept of enthusiastic consent – clear, affirmative, ongoing mutual agreement – has been advanced as a normative corrective. The present investigation, examining the prevalence and psychosocial correlates of token resistance in Bulgaria, seeks to contribute locally grounded evidence for theoretical understanding and practical interventions.

OBJECT AND SUBJECT, AND AIM OF THE STUDY

Building upon the theoretical framework, the study turns to its empirical core. The object of investigation comprises attitudes, cognitive representations, and behavioral patterns through which Bulgarian adults negotiate sexual consent. This focus reflects that consent is a psychosocial phenomenon shaped by culturally transmitted scripts, gendered expectations, and communicative practices.

Within this broader object, the subject is delimited to three interrelated dimensions: stereotypical patterns structuring sexual behavior; consent-based patterns grounded in explicitly articulated mutual agreement; and permissive patterns relying on implicit permission or absence of explicit refusal. These dimensions are analytically distinct but empirically intertwined, allowing comprehensive mapping of the normative landscape.

The primary aim is threefold: to examine the prevalence and psychosocial correlates of sexual stereotypes, consent-based patterns, and permissive patterns; to describe how consent is expressed and interpreted verbally and non-verbally; to document token resistance prevalence and manifestations; and to assess the influence of demographic and cultural factors (age, gender, education, relationship status). The study aspires to move beyond description toward a theoretically informed understanding of how the normative heterosexual script operates in contemporary Bulgaria.

Six interconnected objectives translate this aim into empirically tractable inquiries. First, the study describes and classifies behavioral patterns of consent expression to various sexual practices – a taxonomic effort essential because existing literature has focused on Anglo-American samples. Second, it investigates the prevalence, manifestations, and motivational underpinnings of token resistance, building upon Muehlenhard and colleagues' classic studies – of particular theoretical importance as token resistance constitutes the most direct empirical indicator of communicative ambiguities. Third, it examines attitudes toward stereotyped gender roles, providing a direct measure of the internalization of the traditional heterosexual script. Fourth, it identifies individual preferences regarding mode of consent expression (verbal vs. non-verbal), essential for understanding how scripted expectations translate into behavior. Fifth, it investigates relationships between attitudes, behavioral patterns, and demographic characteristics (gender, sexual orientation, age, education, place of birth, residence) – reflecting that cultural scripts are neither uniformly internalized nor enacted across social groups. Sixth, it aims to verify stable cultural and socio-demographic patterns predicting propensity toward stereotyped sexual roles and token resistance. Taken together, these six objectives form a coherent investigative strategy – from descriptive mapping to prevalence assessment, from attitudinal analysis to predictive modeling – designed to provide a comprehensive empirical portrait and theoretically grounded explanation of consent and refusal practices in the Bulgarian context.

HYPOTHESES OF THE STUDY

Building upon the theoretical framework and empirical objectives, the study advances a set of theoretically grounded hypotheses organized into three thematic groups: (1) consent communication, (2) token resistance, and (3) gender-role stereotypes. Each hypothesis is derived from existing literature and formulated to be empirically testable within the Bulgarian context.

Hypotheses Regarding Consent Communication

The first group addresses modalities of consent expression and socio-demographic factors shaping these preferences.

Hypothesis 1.1: Consent will be more frequently expressed through non-verbal than verbal means, grounded in documented preference for indirect communication in Bulgarian cultural contexts and the broader finding that non-verbal signaling plays a central role in sexual negotiation.

Hypothesis 1.2: Place of birth and current residence will serve as significant predictors of non-verbal consent propensity – respondents from rural areas and smaller settlements are expected to exhibit stronger preference for non-verbal communication, reflecting more traditional normative environments.

Hypothesis 1.3: Younger respondents and those with higher educational attainment will more frequently prefer explicit verbal consent – younger cohorts have been socialized in a climate increasingly influenced by affirmative consent discourses, and higher education is associated with greater exposure to egalitarian, communication-focused models.

Hypotheses Regarding Token Resistance

The second group focuses on prevalence, contextual variation, and psychosocial correlates.

Hypothesis 2.1: Token resistance will occur more frequently in newly formed relationships, where impression management concerns are salient, but will also be present in established relationships, where it may emerge from unresolved conflicts or as strategy for navigating asymmetrical power dynamics.

Hypothesis 2.2: Significant gender differences will exist in reported reasons for engaging in token resistance – while men may employ it more frequently as strategy for managing social expectations, women are expected to endorse reasons tied to internalization of the normative feminine script, specifically pressure not to appear "too willing" or sexually available.

Hypothesis 2.3: Token resistance will be positively correlated with approval of traditional gender roles – derived from Sexual Script Theory: the more strongly individuals endorse the normative heterosexual script with prescribed roles of male

initiator and female gatekeeper, the more likely they are to engage in token resistance as script-consistent performance.

Hypotheses Regarding Gender-Role Stereotypes

The third group addresses the relationship between socio-demographic context and internalization of stereotyped sexual roles.

Hypothesis 3.1: Respondents from large urban centers will demonstrate lower tolerance for role stereotypes compared to those from smaller settlements – urban environments offer greater exposure to diverse sexual cultures, egalitarian gender norms, and broader range of legitimate sexual identities, weakening traditional scripts.

Hypothesis 3.2: Gender differences in endorsement of stereotyped sexual roles will be more pronounced among heterosexual participants than among LGBT+ participants – same-sex relationships disrupt complementary gender roles prescribed by the heterosexual script, and LGBT+ individuals have been compelled to question or transcend traditional role expectations.

Taken together, these seven hypotheses form a coherent and empirically testable framework addressing how consent is communicated, under what conditions token resistance occurs, and how demographic and cultural factors shape the internalization of the normative script. By subjecting these predictions to empirical verification in the Bulgarian context, the study aims to contribute to the theoretical understanding of gendered sexual scripts and to culturally sensitive insights into consent and refusal dynamics.

METHODOLOGY

The empirical investigation was conducted on 577 respondents recruited through convenience and snowball sampling via an online survey. Following the exclusion of incomplete responses, the final sample comprised 574 participants.

The socio-demographic profile shows considerable diversity while reflecting systematic biases. Respondents ranged from 18 to 70 years, with the majority (64.3%) in the 31–50 bracket. The sample exhibits a pronounced gender imbalance: 79.3% female, 20.7% male – common in sexuality research. It is highly educated: 84.7% completed higher education, substantially exceeding the national average. Ethnically, it is overwhelmingly homogenous: 96.7% ethnic Bulgarians. Regarding sexual orientation, 91.3% identified as heterosexual, with 6.0% in same-sex relationships and 2.8% bisexual with other-sex partners – permitting, albeit with limited power, comparisons between heterosexual and non-heterosexual participants. These characteristics position the study as providing a robust portrait of consent attitudes among a predominantly female, highly educated, ethnically homogenous Bulgarian sample in middle adulthood, offering valuable insights while not being statistically representative.

PROCEDURE AND INSTRUMENTS

Data were collected through a structured online survey distributed via university networks, social media, and NGOs, motivated by topic sensitivity and the need for geographic reach. The sample was formed on self-selection – standard practice in sensitive research – maximizing honest responses while limiting representativeness.

The survey comprised six thematic modules:

- *Module 1:* Collected demographic information (age, education, relationship status, ethnicity, place of birth, residence, sex, sexual orientation).
- *Module 2:* Employed an adapted Token Resistance to Sex Scale (Osman, 1998) – translated and culturally calibrated, with eight mirrored items reversing gender roles to enable male assessment, rated on 5-point Likert scales.
- *Module 3:* Assessed consent expression modality (verbal, non-verbal, or combined).
- *Module 4:* Non-verbal Consent Scale, presenting common non-verbal signals (smiling, approaching, kissing, physical proximity).
- *Module 5:* Consent Matrix, assessing situational variability across eight progressively intimate practices (kissing to anal penetration).
- *Module 6:* Addressed token resistance frequency, relationship stage, mode of expression, signals employed, and 14 possible motives derived from the literature.

DATA ANALYSIS STRATEGY

The analysis employed a multi-stage framework guided by methodological triangulation. First stage: descriptive statistics (frequencies, means, standard deviations, skewness, kurtosis). For categorical variables, cross-tabulation with chi-square tests and Cramér's V effect sizes. For continuous outcomes (TRSS scores, attitudes), t-tests, ANOVA, Welch's ANOVA, and Brown-Forsythe tests with post-hoc comparisons. Correlational analysis used Spearman's ρ for non-linear relationships. Exploratory factor analysis (principal component method) explored the TRSS factor structure. Predictive modeling employed multiple regression (linear or logistic). Mediation analysis used bootstrap (500–1,000 replications) to examine indirect effects. Stability and robustness checks employed bootstrap procedures across all models. The analytical strategy combined traditional parametric techniques with modern resampling methods for rigorous and transparent hypothesis testing.

EMPIRICAL STUDY

This section presents the empirical foundation, detailing the design, procedure, and analytical strategy through which aims and hypotheses were operationalized.

The overarching objective is to examine structural relationships between gender stereotypes, permissive sexual attitudes, token resistance, interpretation of sexual refusal, tolerance for sexual persistence, and formation of risky sexual scripts in Bulgaria – pursued through operationalizing token resistance, constructing and validating measures, analyzing gender differences, deriving latent factor structure, and building an integrative psychological model.

Procedure and Ethical Considerations

Data were collected via online survey through university networks, social media, forums, and NGOs from July 27, 2023, to July 10, 2025. Between August and September 2023, data collection was temporarily suspended – not due to logistical difficulties but to a deliberate ethical decision. This period coincided with a highly publicized domestic violence case in Bulgaria, generating public discourse on sexual consent and coercion. Recognizing ongoing data collection could bias responses, the team paused until public debate subsided, reflecting commitment to methodological rigor and data validity.

Ethical considerations were integrated into all phases: protocol approved by institutional ethics committee; participants received comprehensive information about purpose, voluntary participation, confidentiality, and right to withdraw; informed consent obtained electronically; item wording minimized discomfort; contact information for psychological support provided. The dataset comprises 574 valid responses, sufficiently large and diverse to support cross-gender comparisons, age-stratified analyses, and multivariate regression. The sample encompasses ages 18–70, majority in middle adulthood (31–50; 64.3%), gender distribution skewed female (79.3% female, 20.7% male), highly educated (84.7% higher education), ethnically homogenous (96.7% ethnic Bulgarians), predominantly heterosexual (91.3%), with LGBT+ subsample (8.7%).

Limitations and Justification of Sampling Approach

Self-selection introduces systematic biases: overrepresentation of female, highly educated, and urban participants limits generalizability; ethnic homogeneity precludes examination of ethnic variation; LGBT+ subsample lacks statistical power for detailed subgroup analyses. However, these limitations do not undermine validity: self-selected online samples on sensitive topics yield valid data consistent with probability-based samples (Schwarcz et al., 2007; Mercer et al., 2013; Ross et al., 2005; Evans et al., 2007); anonymity reduces social desirability bias. The primary objective is examining structural relationships, not population prevalence – self-selected samples with adequate construct variability are sufficient (Evans et al., 2007). Overrepresentation of women is not a flaw but an advantage for examining token resistance predominantly documented among women; higher education ensures understanding of complex items (Mercer et al., 2013). While not statistically representative,

findings offer a theoretically informative and empirically rigorous account, with consistency across international findings enhancing confidence.

Data Collecting Methods

The survey comprised six integrated modules. Module 1: demographic information (age, education, relationship status, ethnicity, place of birth, residence, sex, sexual orientation). Module 2: adapted Token Resistance to Sex Scale (Osman, 1998) – translated, culturally calibrated, expanded with eight mirrored items reversing gender roles, 16 items total on 5-point Likert scale. Module 3: consent expression modality (verbal, non-verbal, combined). Module 4: adapted Non-verbal Consent Scale (Hall, 1998) – non-verbal signals (smiling, approaching, kissing, physical proximity). Module 5: Consent Matrix – eight progressively intimate practices (kissing to anal penetration), adapted by gender and sexual orientation (vaginal penetration for heterosexual women, anal for homosexual men). Module 6: token resistance frequency, relationship stage, mode of expression, nine non-verbal signals, and 14 motivational reasons adapted from Muehlenhard and Hollabaugh (1988) and derived from sexual script theory, cognitive dissonance, and social influence – ranging from self-presentational concerns to relational strategies and normative compliance.

Theoretical and Methodological Justification

Each module was selected with reference to theoretical considerations and methodological best practices. The instrumentarium captures sexual consent and token resistance at multiple levels: declarative attitudes (Likert items), situational interpretations (Consent Matrix, contextual questions), and cognitive rationalizations (motivational items). Adaptation to the Bulgarian context – translation, cultural calibration, gender- and orientation-sensitive modifications – was guided by cross-cultural validity, ensuring instruments are meaningful and applicable to the cultural environment under investigation.

RESULTS

Assessment of the Last Sexual Experience: A Preliminary Indicator of Subjective Satisfaction

As an initial empirical step, respondents evaluated their most recent sexual encounter on a five-point scale from "terrible" to "wonderful" – a contextualizing indicator of subjective sexual well-being against which consent, refusal, and token resistance dynamics can be interpreted. The distribution (Table 1) reveals a strongly positive skew: 88% (n = 505) rated their last experience as positive (from "good" to "wonderful"), while only 12% (n = 69) reported negative or ambivalent evaluations (from "terrible" to "tolerable").

Table 1. Data on the Evaluation of the Experience During Last Sexual Intercourse

Evaluation of the Experience	Frequency	Valid Percent
Terrible	2	0.3
Verry bad	6	1.0
Bad	13	2.3
Tolerable	48	8.4
Good	107	18.6
Very good	156	27.2
Excellent	242	42.2
Total	574	100.0

This pronounced positivity warrants careful interpretation. It would be premature to conclude that sexual experiences are overwhelmingly satisfying. Methodologically, a single encounter provides a limited snapshot – satisfaction fluctuates across relationships, life stages, and conditions, and single-item retrospective measures cannot capture this variability. Self-reports are susceptible to social desirability bias, particularly where sexual satisfaction is normatively associated with personal success – respondents may overreport positive experiences. Retrospective evaluations are also subject to cognitive heuristics – the peak-end rule (Kahneman et al., 1993) suggests individuals evaluate past experiences primarily on the most intense and final moments, not cumulative intensity.

Conceptually, sexual satisfaction is multidimensional, extending beyond physiological pleasure to encompass emotional closeness, communication, connectedness, mutual respect, security, and psychological comfort (e.g., Byers, 2005; Sprecher, 2002). The finding that 88% rated their last experience positively suggests these broader dimensions were likely present – or sufficiently salient to outweigh perceived shortcomings.

This preliminary finding serves an important contextual function. The sample reports relatively high satisfaction, with implications for interpreting subsequent findings on token resistance and consent communication. If token resistance is embedded within generally positive experiences, it may reflect script-consistent behavior rather than distress – if it occurs even within positively evaluated encounters, this underscores its normalization and cultural embeddedness. The assessment provides a useful albeit incomplete indicator, requiring attention to methodological limitations and the multidimensional nature of satisfaction. With these caveats, we turn to the core analyses testing hypotheses concerning consent communication, token resistance, and gender-role stereotypes.

Relationship Stage and Subjective Sexual Experience

A further analysis examined whether relationship stage – newly formed, shortly after first intercourse, or longer-term established – was associated with reported

quality of experience. Findings confirm a statistically significant relationship, supporting sexual script theory predictions.

Theoretically, this association is well grounded. Individuals interpret sexual experiences through culturally shared expectations shaped by relational context. In new relationships – characterized by uncertainty and impression management – emotional tone may be dominated by arousal, anxiety, or ambivalence. Where first intercourse occurred recently, polarization emerges: some report intensely positive sensations fueled by novelty, others disappointment. In long-term relationships, stability and routine pleasure predominate, though reduced emotional intensity may accompany familiarity.

To assess statistical reliability, ANOVA was supplemented with Levene's test, indicating groups differed significantly in variability ($p = 0.005$) – suggesting variance differences carry substantive meaning, reflecting heightened heterogeneity in the "recent first sex" group. Robust tests – Welch ANOVA and Brown-Forsythe – confirmed significant group differences with stable effects, providing strong evidence the association is robust and replicable.

The finding that relationship stage modulates evaluation is consistent with sexual script theory's emphasis on contextual embeddedness. Individuals interpret experiences through culturally structured frames that shift as relationships evolve. This establishes an empirical link between relational context and subjective experience, setting the stage for finer-grained analyses.

Differences across relationship categories suggest evaluative frameworks are systematically modulated by structure, duration, and emotional texture. Relationship status functions as a carrier of distinct social identities with associated normative expectations – "being without sexual experience" carries different significance than "having a regular partner." From a sexological perspective, relationship phases are consequential for satisfaction – experience and duration alter both content and evaluation of sexual practices. Inexperienced individuals may hold more idealized attitudes; those in established partnerships develop more stable, realistic views. The construct of intimate competence – subjective mastery in navigating sexual interactions – develops with duration, influencing evaluation, consent communication, and interpretation of partner signals. Relationship status may serve as a proxy for broader developmental trajectory of sexual confidence and relational skill. These insights inform analyses where relationship status is treated as a potentially important moderator.

Age and Subjective Sexual Experience

A further dimension concerns the relationship between age and evaluation of the last sexual encounter (Figure 1). Negative experiences are disproportionately concentrated among the youngest respondents, particularly those in the 18–21 range, while older respondents – especially in middle adulthood and beyond – report progressively more positive evaluations.

This pattern invites interpretation beyond physiological accounts. While biological changes may affect sexual response, the more consequential factor is developmental and socio-psychological. With accumulated experience, individuals acquire not merely "technical" skills but a repertoire of relational competencies that fundamentally alter sexual interaction. Among younger respondents, encounters are shaped by performance anxiety, self-consciousness, and pressure to conform – the focus on "doing it right." With age, this shifts: more mature partners develop better emotional synchronization – the capacity to attune to cues, read emotional flow, and respond adaptively. The focus moves from "performing" to genuinely sharing experiences and desires.

This trajectory is accompanied by a shift in what constitutes a satisfying sexual experience. For younger individuals, novelty and physical excitement may be paramount; for older individuals, psychological intimacy – being known, accepted, and emotionally connected – becomes more central. Even as physical capacities change, the quality of an emotional bond can sustain subjective well-being. Mature relationships may be more stable and resilient to stressors, as satisfaction depends less on peak performance and more on continuity of emotional connection.

These findings are consistent with developmental frameworks and sexual script theory: cultural scripts are interpreted differently across life stages, reflecting developmental changes and changing social expectations. The concentration of negative experiences among youngest respondents may reflect normative scripts generating uncertainty and ambivalence precisely because they are still being learned. The age-related pattern underscores the importance of a developmental perspective – the capacity for satisfying interaction is a skill cultivated over time through experience, reflection, and deepening relational competence. This informs the interpretation of subsequent analyses examining age, consent communication, and token resistance. The sexological perspective underscores that sexuality is experienced within a relational context – accumulated experience refers not to number of contacts but to quality: capacity to recognize preferences, attune to partner's responses, and engage in open communication about desires and boundaries. A deficit in sexual communication has been consistently identified as a leading predictor of sexual dysfunction and dissatisfaction.

Communication skills emerge as a key mediating factor. Open dialogue about intimacy, combined with a willingness for mutual listening, transforms sexuality into a shared, co-constructed experience. When partners express desires and boundaries clearly and interpret messages with sensitivity, sexual quality increases significantly. The quality of the intimate relationship provides the emotional framework within which sexuality unfolds – facilitating or impeding open communication and shaping satisfaction over time.

Younger respondents, in earlier stages of sexual biography, contend with greater uncertainty, heightened anxiety, and less developed communication skills – plausibly

accounting for the concentration of negative experiences in the 18–21 age group. Among more mature participants, particularly those over 30, data reveal greater stability and absence of extreme negative evaluations – attributable to better communication, greater clarity about desires and boundaries, and emotional security from established partnerships. Sexual satisfaction appears to increase with experience and relationship duration, as trust and mutual coordination become more firmly embedded.

However, the prevalence of negative sexual experiences in early adulthood should not be dismissed as mere developmental curiosity – it constitutes a serious indicator warranting attention. Such experiences may reflect underlying vulnerabilities: lack of experiential knowledge, unrealistic expectations fueled by media or peer narratives, pressure to conform, or most concerning, situations without genuine consent. Conversely, the wide distribution within positive categories suggests fulfilling experiences are possible at virtually any age, yet significantly less probable during early youth – underscoring the importance of targeted educational interventions and cultivation of communicative competence from an early age.

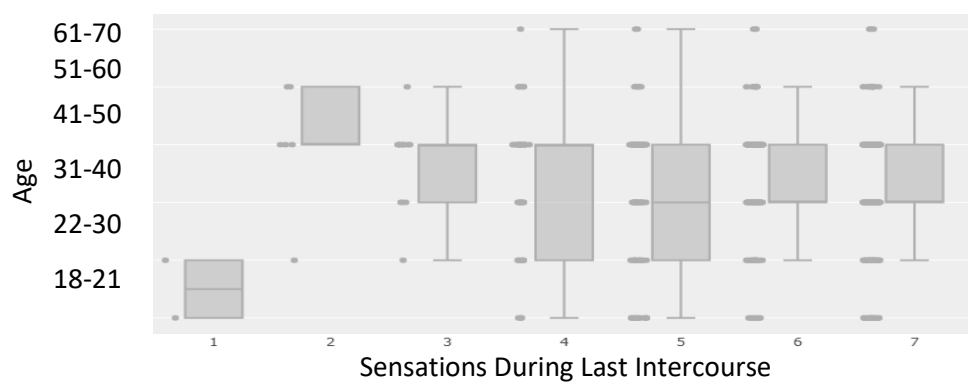

Figure 1. Distribution and Scatter of Age Values Across the Different Categories of Sensation During the Last Sexual Act

Relationship Status

The marital and cohabitation status distribution ($N = 574$) reveals a predominance of married or cohabiting individuals. Married/cohabiting constitute 59.6% ($n = 342$), unmarried 23.7% ($n = 136$) – predominantly younger respondents – while divorced (10.3%, $n = 59$), widowed (1.7%, $n = 10$), and married/cohabiting but living apart (4.7%, $n = 27$) represent smaller but significant categories.

The intersection of age and family status provides finer detail. In early adulthood (18–21, $n = 35$), the vast majority are unmarried. In transitional age (22–30), the sample is almost evenly divided between unmarried ($n = 50$) and married/cohabiting ($n = 48$), with divorces exceptional ($n = 1$). In established adulthood (31–40), a

shift toward partnership predominance occurs: married/cohabiting ($n = 102$), unmarried decline to $n = 33$, and first significant divorces appear ($n = 7$). In middle adulthood (41–50, $n = 220$) – the largest cohort – married/cohabiting ($n = 152$), unmarried minority ($n = 14$), and peak age for divorce ($n = 38$). In late middle adulthood (51–60), married/cohabiting decline ($n = 24$), divorced increase ($n = 13$), and widowed appear ($n = 6$). In older adulthood (61–70, $n = 9$), the majority remain married/cohabiting ($n = 8$).

These data instantiate the classical family life-cycle model: unmarried status predominates in early adulthood; marital cohabitation peaks in middle adulthood with increasing divorces; long-term partnership persists for most in later adulthood, supplemented by widowhood. Divorce concentration between ages 31–50 reflects accumulated tensions; widowhood becomes visible after 50. The rarity of unmarried status in later adulthood suggests individuals either marry or transition to divorced/widowed categories. This age-dependent distribution reflects socio-cultural expectations regarding a "normal" life course – normative timing of partnership formation, child-rearing, and dissolution – deeply embedded in the sample. The normative life-course script, like the normative sexual script, shapes not only behavior but interpretation and communication about intimate experiences. These patterns provide a crucial demographic foundation for analyses of consent, token resistance, and gendered scripts.

Sexual Experience within the Dyad¹

A further contextual dimension concerns the stage of sexual activity within the current relationship: 29 respondents (5.1%) reported not yet having had sex, 35 (6.1%) indicated intercourse had occurred recently, and the overwhelming majority – 510 (88.9%) – reported having been sexually active for a long time.

The finding that only 5.1% have not yet experienced intercourse suggests that, for the vast majority, sexual debut has occurred and activity has become normalized – reflecting the broader age and relationship-status profile of established partnerships. The modest proportion of those who recently initiated activity (6.1%) indicates most have passed the transitional stage. The large majority (88.9%) position themselves within the "experienced" group – denoting established sexual familiarity and normalization.

This distribution has important interpretive implications. The small size of the sexually inexperienced subgroup (5.1%) means analyses are not statistically powered to examine this group separately – but core findings are grounded in the experiences of respondents for whom sexuality is an established dimension of intimate life. The predominance of the "experienced" group means the investigation works with a sexually mature sample – where respondents have accumulated substantial experience

¹ Respondents who maintain more than one relationship were instructed to base their answers on the one in which they feel most satisfied.

with sexual communication, negotiation, and consent within ongoing relationships. Token resistance, consent ambiguity, and gendered scripts unfold within established interactions; they are not merely artifacts of inexperience or novelty. The sample's composition allows examination in natural context – among individuals with repeated opportunities to develop communicative strategies, and for whom observed patterns likely reflect stable, script-consistent behaviors rather than transient responses to novelty. In this sense, the sexual experience profile is an interpretive asset, enabling examination of consent and token resistance as they manifest in ongoing relationships where the normative sexual script exerts its most subtle and routinized influence.

Sexual Satisfaction

The data support that sexual satisfaction is more strongly associated with relational dynamics than demographic characteristics – aligning with the Interpersonal Exchange Model of Sexual Satisfaction (Lawrance & Byers, 1995), which posits satisfaction depends on reward-cost balance, equity, and communication effectiveness. Closeness, emotional attunement, and mutual negotiation emerge as more consequential predictors than fixed demographic attributes.

The weak effects of gender warrant attention – possibly reflecting gradual erosion of traditional sexual double standards, with women no longer feeling compelled to experience guilt following casual encounters. This interpretation is offered cautiously, as cross-sectional design precludes causal inferences, though the pattern invites further investigation. Marital status effect is modest ($V \approx 0.08$), suggesting institutional legitimacy may provide psycho-emotional security influencing post-sexual feelings. More surprising is the absence of significant age effects – possibly masked by cohort effects or operating indirectly through relationship duration or communication quality.

Findings suggest a differentiated picture: marital/non-marital distinction appears most significant for defining relational identity and expectations, yet post-sexual feelings are only modestly associated with marital status – immediate emotional response is more shaped by relationship quality, communication dynamics, and closeness than demographic characteristics. Gender, age, and sexual orientation do not emerge as strong determinants of emotional experience, supporting normative convergence – intimate emotions are more universally human than strictly conditioned by social categories. While gender and sexuality shape broader cultural context, direct influence on immediate aftermath appears modest. Marital status is the only stable, albeit modest, predictor of how individuals define their relationship and feel after their last encounter. This reinforces the primacy of relational dynamics and communicative processes over demographic categories in shaping subjective sexual experience.

ANALYSIS OF CONSENT-BASED AND PERMISSIVE PATTERNS

A central analytical distinction is between consent-based and permissive patterns. Consent-based patterns involve stable models of communicating consent, operationalized by mode (verbal vs. non-verbal) and gender. Permissive patterns normatively normalize actions without explicit negotiation – the absence of verbal consent reflects socially shared scripts rendering practices culturally expected and exempt from verbal articulation. Permissiveness is not relational deficiency but a manifestation of the scripted nature of sexual interaction.

The analysis proceeded in several stages. For each of eight sexual practices, modal consent patterns were identified, with gender and sexual orientation comparisons revealing a clear gradient. For low-intimacy practices (kissing, hugging) – culturally normative and socially expected – the permissive pattern dominates for both genders, with no substantial demographic differences. Kissing and hugging, as highly scripted initiatory gestures, rarely require verbalization. They are embedded in shared cultural understanding of appropriate early-stage intimacy, negotiated through non-verbal cues – mutual approach, physical proximity, reciprocal responsiveness. These practices are permissive in that the script presumes acceptability in the absence of explicit refusal, rather than requiring explicit verbal agreement. This pattern is consistent across gender and sexual orientation groups, underscoring deep cultural normalization (see Fig. 2).

A further interpretive dimension concerns "Not Applicable" responses – selected when respondents had refused or not been offered the act. Findings reveal a clear gradient: for kissing and hugging, "Not Applicable" is negligible; as practices become more intimate – oral and anal sex – the proportion increases progressively, reaching approximately 60–70% for anal penetration. This reflects the normative hierarchy of sexual practices and selective sexual repertoires.

Virtually all respondents have kissed and hugged, with non-verbal consent dominant – a pattern holding for most activities. The trend reverses only for anal manipulation, where most indicate they have refused or not been offered the act. Even among those offered, non-verbal consent remains predominant. Verbal consent overtakes non-verbal only in anal penetration – the most intimate practice – where the proportion engaging is small, but among those who do, verbal communication becomes more frequent. This suggests the permissive script is the default mode for most heterosexual encounters; only when practices are "marked" – outside the normative script – does explicit verbal communication become necessary.

From a socio-psychological perspective, the pattern reveals gradual transformation along the intimacy continuum. In socially "safer" interactions (kissing, hugging), non-verbal cues are perceived as natural and sufficient. As intimacy deepens, need for explicit communication increases, reflecting growing risk of misinterpretation. High "Not Applicable" proportions for oral and particularly anal sex may reflect

genuine unwillingness, lack of experience, or social desirability effects. Ultimately, the pattern is most coherently interpreted through cultural gender scripts: in the Bulgarian context, "innocent" displays are regulated through silent, non-verbal consent – so normalized that verbalization seems redundant – while more intimate practices require clear verbalization or are avoided. This bifurcation reflects cultural logic prescribing how permission is communicated: silently for the conventional, explicitly for the transgressive.

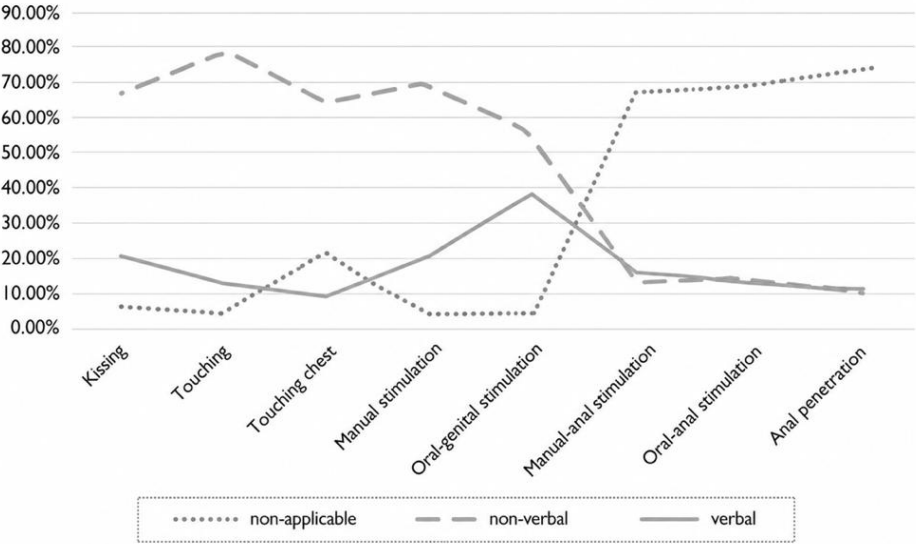

Figure 2. Model of Consent Expression for Specific Sexual Practices, Full Sample

This finding has significant implications. If the default mode is non-verbal and script-dependent, interpretive error potential increases when the script is least clear – where token resistance and ambiguity most likely emerge. Non-verbal consent becomes progressively inadequate as practices involve greater exposure and consequences – the shift to verbal consent is a functional adaptation to escalating stakes. The elevated "Not Applicable" responses confirm that a substantial segment either does not engage in high-intimacy practices or is unwilling to disclose engagement – demarcating boundaries of the culturally normative repertoire. Explicit verbal negotiation serves as a critical risk reduction mechanism – facilitating physical safety and creating safe psychological space. Conversely, absence of verbal dialogue may indicate high-risk behavior, precisely the condition under which token resistance flourishes. Persistent taboos surrounding direct sexual dialogue – evident in elevated "Not Applicable" responses – reveal deeply rooted social norms inhibiting openness, with shame and gender stereotypes as significant barriers.

The model demonstrates a systematic transition: from non-verbal consent at low intimacy, through mixed and increasingly verbal consent at higher levels, with sharp increase in "Not Applicable" responses marking cultural boundaries. This constitutes strong evidence that sexual consent is fundamentally dynamic and contextual – dependent on the specific practice and its position within the cultural hierarchy. Theoretically, this underscores the need for a context-sensitive model of consent. Practically, it highlights the importance of educational interventions addressing normative and affective barriers – shame, stigma, and gendered expectations – inhibiting open dialogue.

Moderately Intimate Practices: Gender Differences

For moderate intimacy practices – touching chest/genitals and oral-genital contact – clear gender differences emerge. For touching chest, the association between gender and consent mode is significant ($\chi^2 = 14.086, p = 0.001$): men rely more on non-verbal signals, women (particularly higher-educated) prefer verbal communication. A similar pattern appears for oral-genital contact ($\chi^2 = 20.375, p < 0.001$). These differences reflect a stable communicative division – non-verbal approaches characterize male respondents, verbal expression female respondents – plausibly attributable to differential socialization, where men are less encouraged to articulate desires verbally and women are socialized toward explicit relational communication.

Highly Intimate Practices: The Case of Anal Contact

For practices involving anal contact, the pattern becomes more complex, revealing absence of a stable cultural script. For manual-anal contact, significant results emerge ($\chi^2 = 10.039, p = 0.007$), with women predominating in "Not Applicable" – suggesting marginalization through active refusal, lack of opportunity, or social desirability effects. For anal penetration ($\chi^2 = 7.331, p = 0.026$), a different dynamic appears: among women who have engaged, verbalization intensifies (consent-based pattern); among men, the pattern remains more permissive, though dependent on cultural factors such as education and origin. This bifurcation underscores how highly intimate practices remain culturally marked and gendered.

The Influence of Education

Educational attainment emerges as a significant moderating factor, particularly among women. For women, higher education is systematically associated with more frequent verbalization of consent, with linear trends reaching statistical significance ($p < 0.05$) for most practices. Among men, the effect is weaker and not consistently linear, suggesting educational background exerts less influence on male consent communication. This may reflect differential impact of education on gender-role attitudes, with women's higher educational exposure promoting more egalitarian and communication-oriented approaches to sexual negotiation.

The Influence of Marital Status

Marital status also significantly influences consent patterns, particularly among women and in more intimate practices – touching chest and genitals. In stable, established relationships, the non-verbal model predominates, suggesting "consent by default," where mutual familiarity reduces perceived need for explicit verbal negotiation. In new or uncertain relationships, verbalization intensifies – consistent with the need for explicit consent where the script is still being negotiated and mutual understanding not yet fully established.

The Influence of Place of Birth and Residence

Finally, the influence of place of birth and current residence is discernible primarily in basic, low-intimacy practices such as kissing and hugging ($p < 0.01$). Women from more conservative environments – rural areas or smaller settlements – exhibit greater restraint, suggesting traditional normative contexts inhibit spontaneous expression of physical affection. For more intimate practices, this influence diminishes, suggesting constraining effects of local cultural norms are progressively attenuated as practices become more individually negotiated.

The analysis of consent patterns within the male subsample reveals a distinctive profile. For basic and moderately intimate practices – kissing, hugging, manual-genital, oral-genital – "Not Applicable" responses remain below 10%, indicating integration into the normative male repertoire. A pronounced shift occurs for anal practices: "Not Applicable" responses exceed 70% for manual-anal, oral-anal, and anal penetration – indicating most men have no experience or are unwilling to declare such experience, reflecting cultural marginalization or social desirability effects.

In terms of consent modality, non-verbal consent remains dominant across early-stage practices: hugging and kissing 70–80%, touching chest 66%, manual-genital 73%, oral-genital 56%. Verbal consent intensifies only in oral-genital practices, reaching 38.7% but remaining below the 40% threshold. This suggests that even for moderately intimate practices, the default mode of consent among men remains predominantly non-verbal and script-dependent. Visually, the male model (Fig. 3) and female model (Fig. 4) appear as follows:

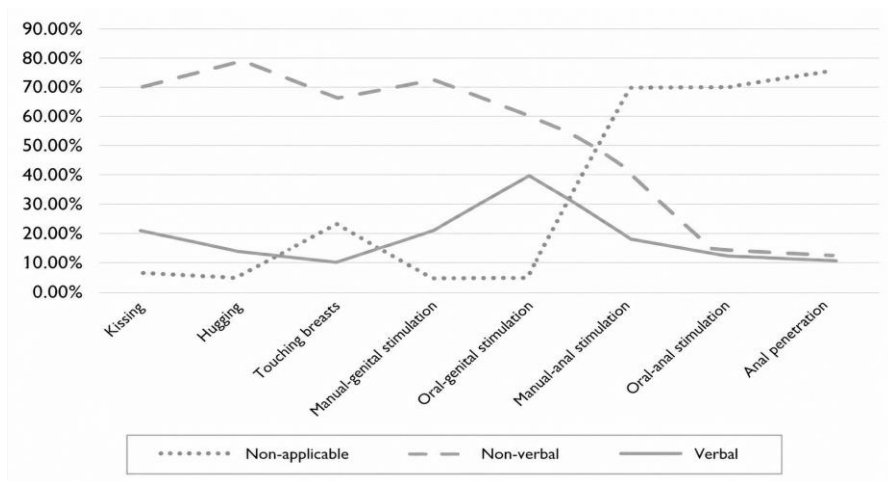

Figure 3. Model of Consent Expression for Specific Practices by Men

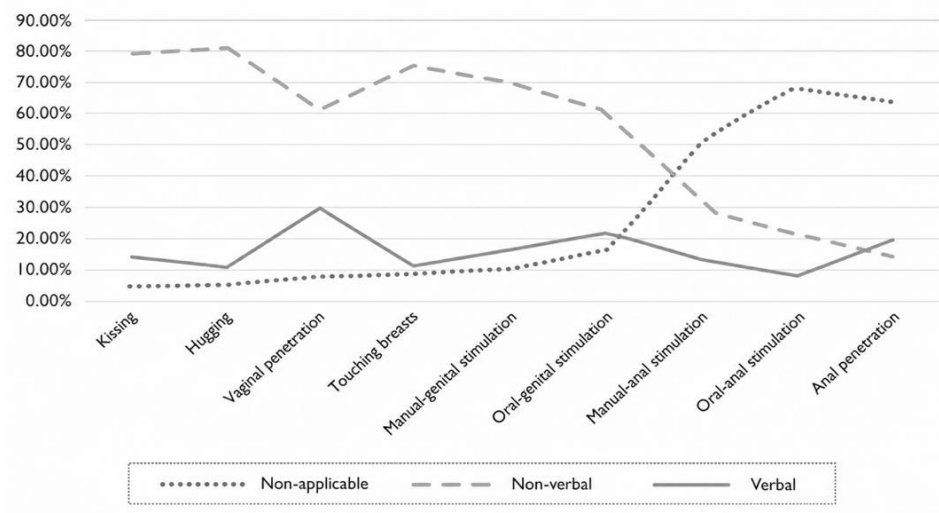

Figure 4. Female Model

For anal practices, the picture changes qualitatively. Verbal and non-verbal consent each account for around 11–17%, but this apparent balance reflects the extremely low share who have actually given consent. The dominant finding is overwhelming "Not Applicable" responses, rendering consent modality data secondary to non-participation or non-disclosure.

For male respondents, the normative sexual script operates with clarity: it prescribes permissible practices (kissing, hugging, manual-genital, oral-genital),

regulated through non-verbal consent, and demarcates a sharp boundary excluding anal practices. Men perceive non-verbal signals as normative and sufficient for initial intimacy – consistent with the traditional heterosexual script where men are socialized to rely on body language and interpret reciprocal cues as implicit consent. Verbal consent activates only in "riskier" acts – particularly oral-genital – yet remains a minority strategy, indicating cultural barriers persist.

Strikingly high "Not Applicable" responses for anal practices reflect socio-cultural factors: in the Bulgarian context, these practices face strong stigma. Elevated values likely represent genuine lack of experience and social desirability effects – a meaningful finding about boundaries of the normative male repertoire. The persistent discrepancy between non-verbal and verbal consent suggests men interpret non-verbal signals as sufficient even where ambiguity is high, carrying risk of miscommunication and perpetuating cultural myths – that "no" may mean "yes" or silence implies agreement.

The data underscore a classical hierarchy of intimacy with a distinctive male profile. Non-verbal consent remains dominant even in considerable intimacy – manual-genital and oral-genital – indicating men rely on behavioral signals further into escalation than women. Verbal communication remains limited, pointing to persistent cultural inhibition. Anal practices are most striking: strongly marginalized, only a small minority practice them, and consent is divided between modalities – indicating absence of a stable script. The more tabooed the practice, the higher the "Not Applicable" proportion.

In summary, the male consent model is coherent: non-verbal signals dominate at low/moderate intimacy; mixed modality emerges in oral-genital where stakes are higher; and culminates in widespread "Not Applicable" for anal practices. This confirms persistence of traditional gender scripts: men are socialized to rely on non-verbal signals as primary vehicle, while verbal discourse remains limited. This reliance carries risks – presupposing shared interpretive frameworks that may not exist, leaving room for ambiguity and perpetuating myths. The male profile is diagnostic – revealing normative structures and highlighting domains for intervention.

Due to limited bisexual/homosexual respondents, detailed subgroup analysis is unwarranted. As preliminary exploration, respondents were aggregated into a "non-heterosexual" category, allowing tentative inspection of potential differences – suggesting sexual scripts may be partially structured by sexual orientation – but findings should generate hypotheses rather than conclusive evidence. Comparison between heterosexual and non-heterosexual men reveals two distinct matrices. Heterosexual men exhibit non-verbal consent as social norm, with explicit verbal agreement perceived as awkward or disruptive – coinciding with traditional sexual repertoire where anal practices remain peripheral and boundaries clearly demarcated by the normative script.

Non-heterosexual men demonstrate a richer and more diversified sexual repertoire with greater reliance on verbal communication. They respond less frequently with "Not Applicable" – indicating broader range of experienced practices – and place stronger emphasis on equal, clearly expressed, and mutually negotiated consent. This suggests that absence of a culturally prescribed script for non-heterosexual interactions necessitates more active and explicit communicative effort.

This divergence is valuable: sexual orientation influences both sexual repertoire and consent communication model. Several explanations may account for this:

1. First, for homo- and bisexual men, whose practices do not follow the standard heterosexual script, negotiation is practical necessity – absence of shared expectations about initiation and appropriate behavior compels active discussion of desires and boundaries, fostering stronger communicative skills.
2. Second, in contexts of social opposition and stigmatization, risks of misunderstanding are heightened, motivating pursuit of explicit consent as safeguard for personal safety and relational security.
3. Third, and most fundamentally, there is deconstruction of traditional gender roles – in absence of clearly demarcated "male" and "female" roles, communication restructures around reciprocity and equality rather than prescribed scripts, favoring explicit negotiation and mutual attunement.

In sum, the comparison underscores that consent communication is deeply shaped by structural and cultural context of sexual orientation. The absence of a normative script – far from being a deficit – may foster more deliberate, equitable, and verbally explicit models of sexual negotiation.

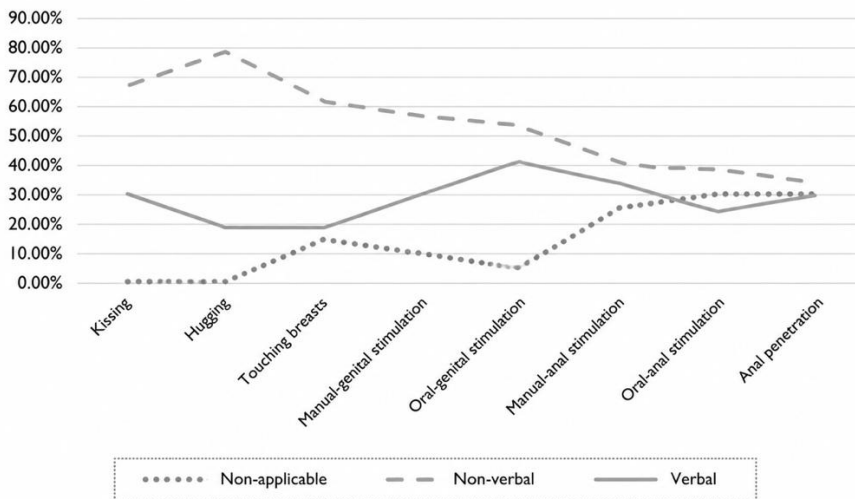

Figure 5. Non-heterosexual Males Model

Consent Patterns Among Female Respondents

The female subsample reveals a model sharing structural features with the male profile, but characterized by a more pronounced and systematic transition from non-verbal to verbal communication as intimacy deepens.

"Not Applicable" Responses: The Hierarchy of Experience

Among women, "Not Applicable" responses for basic practices – kissing, hugging, touching chest – are low (5–10%), indicating nearly all have experience with these culturally normative acts. For vaginal penetration, the rate is only 8.4%, confirming this practice is part of the vast majority's experience. For oral-genital practices, the proportion rises (11–19%), reflecting more limited participation. Highest values are for anal practices, ranging from 59% to 70% – indicating the vast majority have no experience.

Consent Modality: From Non-Verbal to Verbal

The female subsample reveals a model sharing structural features with the male profile, but characterized by a more pronounced and systematic transition from non-verbal to verbal communication as intimacy deepens.

- **"Not Applicable" Responses: The Hierarchy of Experience.** Among women, "Not Applicable" responses for basic practices – kissing, hugging, touching chest – are low (5–10%), indicating nearly all have experience with these culturally normative acts. For vaginal penetration, the rate is only 8.4%, confirming this practice is part of the vast majority's experience. For oral-genital practices, the proportion rises (11–19%), reflecting more limited participation. Highest values are for anal practices, ranging from 59% to 70% – indicating the vast majority have no experience.
- **Consent Modality: From Non-Verbal to Verbal.** Non-verbal consent remains dominant across almost all practices but follows a systematic declining gradient: over 80% for kissing and hugging, 77% for touching chest, decreasing to 70% for manual-genital, 58% for oral-genital, and 61% for vaginal penetration. For anal practices, non-verbal consent drops sharply to 16–27%. Verbal consent remains relatively low in basic acts (12–15%), but increases substantially in vaginal penetration (30%), is slightly lower in oral-genital (23%), and exhibits a second peak in anal penetration (20%). This suggests verbal consent is activated precisely where stakes – physical, emotional, and social – are highest.

From a socio-psychological perspective, the female model shares the basic structure of the male profile – dominance of non-verbal consent at lower intimacy with gradual transition toward verbal communication – but is characterized by a more

pronounced and systematic transition: women are more likely to resort to verbal consent in highly intimate acts, particularly vaginal, oral, and anal penetration. The exceptionally high "Not Applicable" responses for anal practices – combined with sharply reduced non-verbal consent – suggests a robust cultural taboo. Two factors likely account for this: genuinely less frequent experience, and social desirability effects – reluctance to acknowledge stigmatized practices.

Gender role socialization provides a further interpretive lens. Women are socialized to communicate consent through non-verbal, passive signals – to "allow" rather than actively request – reflecting culturally scripted femininity where direct verbal assertion may be perceived as inappropriate. However, at higher intimacy levels – where consequences are more significant – need for explicit verbal expression intensifies, most clearly in vaginal penetration where verbal consent reaches its highest level (30%), reflecting pragmatic adaptation. The female model reveals a dual dynamic: persistence of non-verbal, script-dependent consent combined with context-sensitive shift toward verbal communication when risks are highest.

From a sexological perspective, predominance of non-verbal consent in low-intimacy acts is expected – kissing and hugging are culturally scripted practices rarely requiring verbal negotiation. As practices become more intimate, women verbalize consent more frequently than men, demonstrating greater sensitivity to potential misunderstanding. The high "Not Applicable" responses for anal practices, combined with relatively low verbal consent (9–20%), indicates that when anal practices occur, they are marginal and not consistently accompanied by articulated communication – leaving room for ambiguity.

In summary, the female model is characterized by three interlocking features: high non-verbal consent in "soft" practices (kissing, hugging, touching), confirming traditional gender scripts; more frequent verbalization in intimate acts (vaginal and oral sex), reflecting attention to safety and boundary-setting; and marked cultural marginalization of anal practices, subject to strong taboos with limited experience.

These findings constitute strong evidence of gender asymmetry. Women are more inclined to verbalize consent – most pronounced when acts are highly intimate and carry greater vulnerability – reflecting differential socialization, risk exposure, and awareness of communicative failure consequences. The female model is both a reflection of traditional scripted femininity and a pragmatic adaptation to heightened stakes, demonstrating that consent communication is systematically shaped by gender, intimacy degree, and cultural context.

Gender Comparisons Across Consent Models

The direct comparison between men and women across "Not Applicable," non-verbal consent, and verbal consent reveals both convergence and divergence, with differences becoming more pronounced as intimacy increases. For basic practices (kissing, hugging), gender differences are minimal: both exhibit low "Not Applicable"

(5–7%), with non-verbal consent dominant for both – reflecting deep cultural normalization of these thoroughly scripted practices.

For moderately intimate practices (oral-genital), gender differences emerge: women are substantially more likely to indicate "Not Applicable" (19%) compared to men (5%), suggesting oral-genital contact is less universally integrated into the female repertoire, or women are more reluctant to acknowledge engagement – reflecting differential cultural expectations and gender-specific taboos. For highly intimate practices (anal), the most dramatic divergence appears: both genders exhibit high avoidance, but with notable magnitude difference. For women, "Not Applicable" ranges 59–70%; for men, 70–76%. This indicates anal practices constitute a zone of high avoidance or non-disclosure for both – underscoring profound cultural marginalization. The slightly higher avoidance among men may reflect genuinely lower engagement or stronger social desirability effects, given particular stigmatization of male receptivity in anal practices.

Key Takeaway

The convergence in basic practices and divergence in more intimate acts reveal a clear pattern: the more intimate and culturally marked the practice, the more pronounced the gender differences. Sexual scripts are gendered not only in content but in operation – shaping what individuals do, how they communicate, and what they disclose. In early intimacy stages, consent models are broadly similar with non-verbal communication dominating. As practices become more intimate, models diverge reflecting gendered socialization and scripted status.

Women verbalize more in highly intimate practices – vaginal and anal penetration – as expression of need for security and ambiguity avoidance where consequences are most significant. Men verbalize more in oral sex – a practice outside the traditional core – not because more intimate, but because less scripted, compelling verbalization when they cannot rely on automatic progression. Women verbalize in practices central to the script – vaginal and anal – precisely because more consequential, prompting supplementation of non-verbal cues with explicit communication.

High "Not Applicable" values among women for anal practices underscore cultural filtering – anal practices remain marginalized, subject to normative constraints excluding them from routine interaction. Whether reflecting genuine lack of experience, active refusal, or social desirability, the pattern is unambiguous.

Observed patterns emerge from complex intersection of gender roles, cultural taboos, and individual risk management strategies – each operating at different levels, mutually reinforcing. Gender roles prescribe communicative repertoires; cultural taboos demarcate boundaries; at individual level, desire for security motivates strategy activation where stakes are highest. For women particularly, socialized expectations of passivity and imperative to protect reputation create dual pressure – verbalization becomes a rational strategy for minimizing losses, asserting control, and

safeguarding boundaries. This reveals consent communication as a complex socio-sexological phenomenon organized around power, risk, and cultural norms – inseparable from social structures and cultural logics.

The Female Model: A Synthesis

The heterosexual women's consent model reveals coherent tendencies. First, non-verbal consent dominates low-intimacy acts – kissing, hugging, touching – corresponding to expectations of "female restraint." Second, verbal consent is strongest in vaginal penetration (30%) – the highest level observed – where risk and vulnerability are most pronounced. Third, oral and anal practices exhibit a mixed model – less frequently "applicable," but when occurring, accompanied by clearer verbalization, suggesting practices outside the normative core require more explicit negotiation because the script does not provide automatic guidance.

The overall picture testifies to a dynamic balance between cultural norms and pragmatic safety strategies. Women are socialized to rely on non-verbal signals – the culturally prescribed language of everyday intimacy, where consent is communicated through implication rather than declaration. However, when vulnerability increases – when the practice carries higher stakes – women increasingly resort to explicit, verbal consent. This balance is dynamic: cultural norms set the starting point and provide the "language" of routine intimacy, shaping what feels natural, expected, and unsaid. Pragmatism and the need for security act as a counterforce – gradually recoding this language in critical moments, encouraging more direct, responsible, and equitable dialogue. This dynamic is not contradiction but adaptation. Women navigate between the cultural imperative to appear appropriately restrained and the pragmatic need to protect themselves from harm, ambiguity, and violation. The result is a consent model simultaneously scripted and strategic – shaped by norms but also by active, context-sensitive pursuit of safety and clarity.

Comparison Between Heterosexual and Non-Heterosexual Women

The comparison reveals systematic divergence in consent communication patterns, reflecting sexual orientation's influence. Among heterosexual women, non-verbal consent dominates across most practices, with verbal consent increasing only in highly intimate acts – vaginal and anal penetration, where stakes are highest – consistent with the traditional heterosexual script. Among non-heterosexual women, verbal consent plays a far more central role, appearing even in basic and intermediate practices, with stronger emphasis on clear, explicit communication across the entire intimacy spectrum. This divergence is attributable to absence of a heteronormative script: without culturally prescribed roles, non-heterosexual women cannot rely on automatic patterns and are compelled to negotiate more explicitly. Higher "Not Applicable" responses for vaginal penetration and anal practices reflect diversity of

sexual repertoires and that certain practices central to the heterosexual script may be less relevant.

The comparison yields a clear conclusion: among non-heterosexual women, verbal consent plays a more central and systematically integrated role; among heterosexual women, non-verbal consent remains dominant. This reflects different cultural scripts – the heterosexual script normalizes non-verbal, script-dependent communication; its absence necessitates more explicit, deliberate negotiation. This reinforces a central theme: consent communication is not universal but deeply shaped by normative frameworks, including sexual orientation.

In summary, one central empirical finding is the discrepancy between normative approval of "clear consent" – endorsed as socially desirable – and situational tolerance for sexual persistence. This testifies to cognitive ambivalence, where socially endorsed position does not coincide with practical interpretation. The data establish stable positive dependence between permissive attitudes, acceptance of continued persistence, and downplaying of verbal refusal – permissiveness functions as a cognitive framework legitimizing pressure through normalization. Furthermore, the more strongly traditional gender roles are endorsed, the more frequently refusal is interpreted as performative, the higher readiness for persistence, and the weaker decisiveness in assessing consent – stereotyping emerges as structural predictor of ambivalence, predisposing individuals to minimize refusal significance and maximize persistence legitimacy. This reveals ambivalence is structurally embedded in cognitive frameworks shaped by traditional gender roles and permissive scripts. The implication: interventions cannot be limited to informational campaigns; they must address deeper cultural and cognitive structures sustaining ambivalence.

Token Resistance: A Socially Learned Script

Token resistance is empirically established as a socially learned script – a behavioral strategy acquired through cultural transmission and situated performance. Its persistence can be understood through multiple lenses: as reputation management, enabling navigation of conflicting demands of sexual desire and normative propriety; as conformity to double standards, particularly the expectation that women appear reticent even when willing; and as ritualized resistance mediating between cultural normativity and behavioral interpretation. Token resistance is not an idiosyncratic deviation but a structurally embedded feature – a practice the script itself generates and sustains.

Latent Structure and Predictors of Ambivalence

Factor analysis yields a coherent latent structure comprising five interrelated components: stereotypical gender normativity, permissive tolerance, ambivalence toward refusal, ritualized resistance, and rationalization of behavior. These factors form a systemic, interconnected structure where each component reinforces the

others, constituting a cognitive and motivational framework shaping how individuals interpret and respond to sexual negotiation. Multiple regression identifies the strongest predictors of tolerance for pressure as permissiveness and stereotypical normativity – indicating that individuals endorsing permissive sexual attitudes (normalizing implicit, script-based communication) and traditional gender-role beliefs are most likely to tolerate continued persistence, downplay verbal refusal, and interpret ambiguous situations as legitimizing pressure.

The Consent-Based Pattern: A Contrastive Profile

In contrast to the permissive pattern, the consent-based pattern involves clear, explicit, verbal communication, reciprocity, decisive respect for refusal, absence of pressure, and symmetry of initiative. This profile is associated with lower gender-role stereotyping, lower permissive tolerance, higher autonomy, and higher education. The consent-based pattern emerges as a counter-script – requiring cultural and educational resources to resist the traditional script's normative pull. Its association with higher education and autonomy suggests that capacity for consent-based communication is not equally distributed but shaped by access to alternative frameworks.

The Permissive Pattern: Characteristics and Consequences

The permissive pattern involves indirect, non-verbal, script-dependent communication, inferred boundaries, tolerance for persistence, and ambivalence toward refusal – interpreting "no" as potentially meaning "maybe" or "yes." While culturally normalized, it carries significant consequences: increased conflict, retrospective uncertainty, victimological interpretations where one partner feels violated while the other feels confused, and diffusion of responsibility. The permissive pattern is not merely a communicative style but a risk factor for relational and psychological harm.

The Asynchronous Model of Consent: Gendered and Age-Related Trajectories

Socialization by gender and age leads to different developmental trajectories. Women move toward greater reflexivity and verbalization with experience; men remain anchored in the traditional non-verbal code with less pronounced age-related shifts. This creates an "asynchronous model of consent": men and women follow increasingly divergent trajectories – women become more verbal and reflexive with age; men remain more non-verbal and script-dependent. In couples at different trajectory stages – particularly age-discrepant relationships – communicative gaps may generate misunderstandings that escalate into conflict, confusion, or perceived violation.

Age as a Modulating Factor: Gender Asymmetry

The data support age-modulated consent-based and permissive patterns. However, age's role is not symmetrical: among women, age shapes consent communication; among men, it exerts almost no influence. This asymmetry creates conditions

for problematization, particularly in age-discrepant couples where partners operate with fundamentally different communicative frameworks.

Table 2. Consensual and Permissive Patterns by Sex and Age

Sex/Age	Consensual Patterns (Mode of Expressing)	Permissive patterns (What is being permitted)	Potential Risks
Men, ≤30	Predominantly non-verbal signals (gestures, response through action); low propensity for verbalization.	High openness to diverse practices; absence of clearly marked boundaries.	Low risk within the group; potential for discrepancy in relationships with mature women (she expects verbal consent).
Men, 30-45	Stable model – continued dominance of the non-verbal; verbalization is used but is not the norm.	Relatively constant levels of permissiveness; age does not significantly alter boundaries.	Risk of perceiving the female need for verbal consent as "excessive" or "unnecessary complication."
Men, 45+	Non-verbal dominates, often combined with the stereotype "there is no need to say it."	Weak change; boundaries are culturally stable.	In relationships with women of the same age – greater discrepancy (they expect more verbalization).
Women, ≤30	More frequent non-verbal forms, but with greater readiness for verbalization than male peers.	Relatively high openness; boundaries are more flexible.	In sync with young men; less tension.
Women, 30-45	Sharp increase in verbal consent; clearer requirements for verbal expression.	Permissiveness decreases for some more intimate practices (oral-genital contact); selectivity grows.	Discrepancy with men of the same age; possible misunderstandings or conflicts.
Women, 45+	Verbal consent becomes the norm; less reliance on "understanding without words."	More strictly delineated boundaries; lower permissiveness for new or more intimate practices.	Greatest risk of asynchrony with men, who remain non-verbal, while women "verbalize."

SUMMARY AND ANALYSIS OF RISK ZONES

Low-intimacy practices (kissing, hugging) show high gender concordance, with the permissive pattern dominant for both. Risk is low – these acts are so culturally normalized they rarely generate ambiguity. Moderately intimate practices (touching,

manual-genital, oral-genital) represent the zone of greatest divergence: women – particularly younger and more educated – transition toward consent-based patterns requiring verbal communication; men remain anchored in the permissive pattern, interpreting absence of refusal as consent. This creates high risk of misunderstandings and perceived pressure, especially among younger, educated couples. Highly intimate practices (vaginal, anal penetration) lack a stable cultural script. Among women, consent-based patterns intensify; among men, patterns depend on individual and cultural factors. This is the highest-risk zone for serious conflicts and traumatic experiences, as the script provides least guidance and stakes are highest.

Systematic discrepancy in consent communication is rooted in differential gender socialization. Men rely on non-verbal signals, interpreting silence or absence of refusal as consent – a permissive model. Women, particularly younger and educated, are socialized to verbalize boundaries and expect verbal consent – a consent-based model. When these models meet without conscious communication, a "perfect storm" of misinterpretations occurs. The woman may experience non-verbal reliance as pressure; the man may experience verbalization requirements as unexpected rejection – he did nothing "wrong" according to his framework. Each partner's interpretive framework is confirmed: she concludes men pressure; he concludes women are unpredictable. Both are "correct" within their models but fundamentally incompatible. This incompatibility deepens with repetition, making subsequent communication more difficult.

Converging risk factors increase communicative breakdown likelihood: differences in consent expectations (verbal vs. non-verbal); lack of prior boundary dialogue; high intimacy; and cultural marginalization of practices. These factors interact and amplify. Most vulnerable situations combine multiple factors: highly intimate, culturally marginal practices, divergent consent expectations, and no prior dialogue – where potential for miscommunication, pressure, and violation is highest.

Integrative Model of the Dynamics of Sexual Consent and Violence:

An original model is proposed, summarizing the theoretical and empirical findings in four main stages (Table 3):

Table 3. Summary of the Findings

Stage	Core Process	Key Effect	Risk/Outcome
Socialization	Acquiring gender roles and norms	Stereotypes, expectations	Role behavior rigidity
Consent	Communication of desire and permission	Active or passive consent	Misunderstandings and inequality

Token Resistance	Behavioral ambivalence	Perpetuates cultural scripts	Blurring of boundaries
Violence	Overstepping personal boundaries	Control and domination	Mental and physical trauma

Table 4 concisely presents the situation "Men vs. Women" from the standpoint of consent-based or permissive patterns.

Table 4. Consent-Based and Permissive Patterns. Risks for the Dyad

Level of intimacy	Women	Men	Risk for the Dyad
Low (kissing, hugging)	Permissive (non-verbal signals)	Permissive (non-verbal signals)	Low – meanings coincide
Moderate (chest, genitals, oral sex)	Consent-based (clear verbal markers, especially among younger)	Permissive (rely on non-verbal)	Moderate – risk of discrepancy and pressure
High/Marginalized (anal, oral-anal, etc.)	Mixed: consent-based among mature women, chaotic patterns among younger	Rather permissive, culturally conditioned	High – no stable script, risk of conflict or misunderstanding

According to the data, the intersection of consent-based patterns among women and permissive patterns among men is most acute in moderate- and high-intimacy practices – precisely where the risk of problematization is greatest. Partners "speak different languages of consent," each operating within different communicative codes shaped by different socialization, expectations, and interpretations. One solution lies in cultivating meta-communication about consent – explicit, reflective dialogue about how each partner prefers to communicate consent and refusal. Questions like: "How do you like to tell me 'Yes'?" "Do you prefer me to ask explicitly, or wait for a signal?" "What does 'No' sound like for you?" Such meta-communication does not disrupt intimacy; it deepens it, creating a shared interpretive framework.

However, meta-communication requires something many lack: the ability to talk about sex outside the sexual context. It requires comfort with sexual language, willingness to be vulnerable, and resources for reflective dialogue. This is where sex education and the destigmatization of open dialogue become crucial. Without these foundations, partners may remain trapped in their respective codes, unable to bridge the gap.

Figure 6 visualizes the two main patterns – consent-based and permissive – and their potential divergence between partners. The consent-based pattern emphasizes clear, explicit, verbal consent, reflecting higher communication standards, a desire to

avoid ambiguity, and a commitment to mutual clarity – strengthened by age, education, and egalitarian influences, particularly among women. It is safer (reducing misinterpretation risk) but more resource-intensive. The permissive pattern operates through implicit signals and script-dependent expectations – less demanding but carrying a higher risk of ambiguity.

When partners operate in different models, the imbalance is not merely technical but value-based – reflecting different understandings of respectful communication and thresholds for adequate consent. Resolving it requires recognizing the legitimacy of the other's code and negotiating a shared one.

In the permissive pattern, consent is understood as implied readiness through non-verbal signals; while appearing more natural, it carries risk when expectations differ. The healthiest couples recognize this gap and build a "third language" – a hybrid combining verbal clarity with non-verbal intimacy, ensuring both partners feel safe, desired, and heard.

For men, this means explicitly seeking verbal confirmation – not out of insecurity, but as an expression of respect and commitment to clarity – overcoming cultural inhibition against verbalizing sexual intentions. For women, it includes deciphering partners' non-verbal signals together, building a shared vocabulary through mutual negotiation.

Joint translation assumes equality in effort, but data reveal women more often take the first step toward verbalization while men remain anchored in the permissive model – creating asymmetry where women become de facto "translators" and boundary guardians. The healthiest couples are those where men actively take on asking, rather than relying on women to compensate for their silence. Since the permissive model carries greater risk, its bearer – typically the man – has greater responsibility to verbalize. The goal is rebalancing communicative labor so both partners contribute equally to constructing a shared, safe language of consent.

Figure 6 illustrates that when consent-based and permissive patterns meet, significant risk arises. The man may sincerely believe consent was given ("I thought she was consenting"), while the woman experiences pressure or violation – a divergence of interpretive frameworks, not ill will, rooted in gender-role socialization. The key is congruence between partners' attitudes; where lacking, space for problematization inevitably opens.

The summary of the data is unequivocal: men adhere more strongly to the permissive model; women – particularly in intimate practices – adhere more strongly to the consent-based model. The discrepancy is most pronounced precisely where it matters most – in penetrative and highly intimate practices. This is the key risk zone for conflict, misunderstanding, and potential violation.

In brief, the study establishes a coherent architecture of risk in sexual consent communication. Sexual consent is culturally mediated – shaped by normative frameworks and scripts within a given society, not a universal phenomenon. Permissiveness is not

neutral – it functions as a risky regulator, normalizing implicit communication and reducing thresholds for ambiguity and pressure. Token resistance is a structural social phenomenon – a feature of the script, not a deviation, generated and sustained by normative structures. Ambivalence is the central risk mechanism – the gap between declarative endorsement of clear consent and situational tolerance for persistence drives communicative failure. Stereotypes function as a normative filter – systematically shaping interpretation of refusal, assessment of consent, and legitimacy of persistence. Declarative attitudes do not coincide with situational assessments – the socially desirable position does not predict behavior, revealing deep ambivalence. Unclear communication is the main risk generator – where communicative codes diverge, expectations are unspoken, and the script provides no clear guidance, the potential for miscommunication, pressure, and violation is highest.

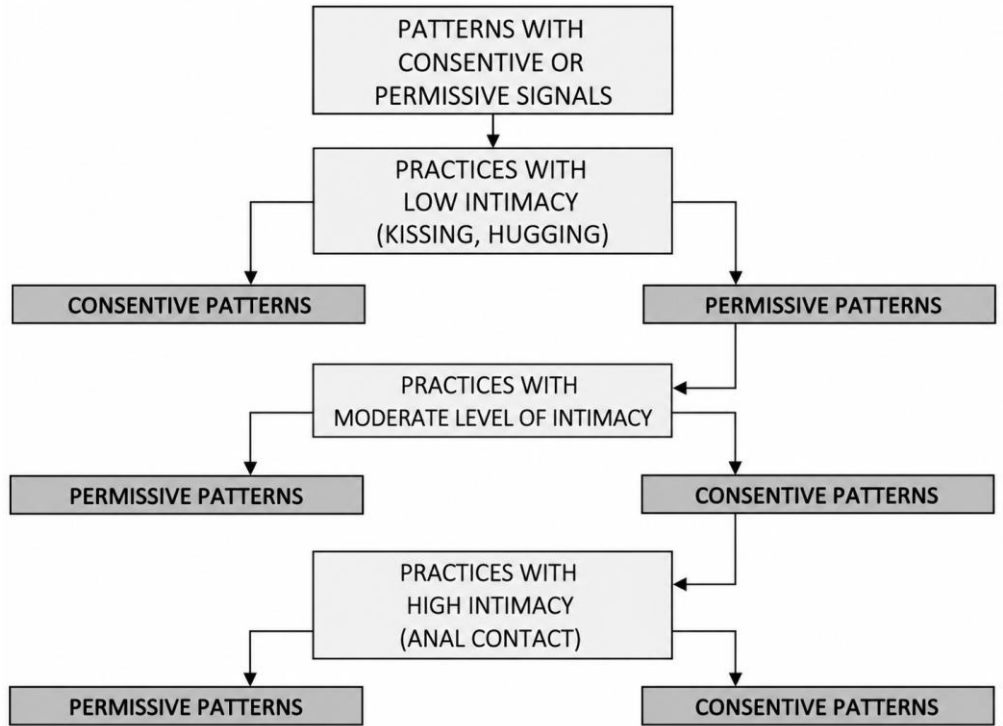

Fig. 6. Visualization of the two main patterns and the possibilities for divergence between the partners.

CONTRIBUTIONS

The study is pioneering for Bulgarian psychological science as the first large-scale empirical investigation devoted exclusively to the social psychology of sexual consent. By addressing this significant gap, it establishes a foundational reference point

while offering an integrative theoretical framework synthesizing biological, psychological, sociopsychological, and cultural perspectives—drawing on attachment theory, cognitive dissonance, social role theory, cultivation theory, and sexual script theory. Conceptually, it introduces and operationalizes two key constructs—consent-based patterns (active, verbal communication of agreement) and permissive patterns (non-verbal signals or the absence of refusal)—furnishing a powerful analytical tool.

Methodologically, the research adapted and validated several instruments, chief among them the Token Resistance to Sex Scale (Osman), demonstrating high internal consistency. It introduces an original mirrored version applying stereotypes traditionally attributed to women to men, enabling a nuanced investigation of gender stereotype persistence. A detailed tool examines consent across a spectrum of sexual practices, calibrated for gender and sexual orientation. Advanced techniques—mediation analysis with bootstrapping, factor analysis, and multiple regression—allow the investigation of underlying mechanisms.

Empirical contributions are substantial. Chief among these is the definitive refutation that token resistance is predominantly female: biological sex exerts no significant influence—men and women employ it with equal frequency, at the same relationship stages, using the same signals, and for similar reasons. Over a third of respondents engaged in token resistance at least once, though mostly rarely, with motives grouped into regulatory/control, protective, and manipulative/tactical categories. The study establishes distinct communicative languages of consent, revealing systematic gender differences based on practice intimacy. In low-intimacy practices, the permissive pattern predominates for both genders. In moderately intimate practices, substantial divergence emerges: women resort to verbal consent while men remain permissive—identifying a high-risk zone. In highly intimate practices, no stable script exists; women intensify verbalization while men's patterns remain permissive, albeit contingent on cultural factors.

Gender constitutes the strongest predictor of stereotypical attitudes—men demonstrate higher mean scores on the TRSS—while age exerts no influence, confirming early internalization. Cultural context and geographic mobility emerge as significant: rural-born individuals exhibit the highest levels of stereotyping, whereas migration to urban centers leads to its erosion. Mediation analysis confirms that gender and education influence consent communication through attitudes toward non-verbal signals. Despite a limited number of non-heterosexual respondents, the data indicate a tendency toward higher verbalization among same-sex couples. The study establishes a positive correlation between consent clarity and sexual satisfaction.

Applied contributions are diverse: an empirical foundation for sex education programs; the identification of critical divergence zones for targeted interventions; a conceptual model applicable to couples therapy; support for revising legal definitions by acknowledging psychological dimensions; and tools suitable for comparative research in Eastern European and post-socialist contexts.

Several conclusions emerge: gender stereotypes form early and remain impervious to change; consent is a dynamic, context-sensitive process; token resistance is a universal mechanism for impression management; cultural context and mobility are key determinants; and the greatest risk exists in moderately intimate practices where women expect verbal consent while men rely on non-verbal signals—underscoring the urgent need for a shared, clear, and mutually respectful language of consent.

LIMITATIONS AND FUTURE DIRECTIONS

While the study offers substantial contributions, several limitations must be acknowledged. The most significant concerns the sample: although standard practice in sensitive research, a self-selected convenience sample recruited online introduces systematic biases that constrain generalizability. The gender imbalance, common in self-selected samples, combines with ethnic homogeneity—nearly all respondents identified as ethnic Bulgarians—precluding the examination of ethnic variation. The overrepresentation of female respondents, while advantageous for examining token resistance, limits statistical power for robust gender comparisons and may obscure male-specific patterns. Similarly, the small non-heterosexual subsample does not provide sufficient power for detailed subgroup analyses; observed tendencies toward higher verbalization among same-sex couples should therefore be treated as hypothesis-generating rather than conclusive evidence.

Reliance on self-report measures introduces additional considerations: while anonymity reduces social desirability bias, self-reports remain susceptible to recall inaccuracies and selective memory. The study measured attitudes, behavioral intentions, and self-reported behaviors, but did not include observational or dyadic data capturing the interactive dynamics of consent negotiation. Finally, while applied recommendations are offered, their translation into practical interventions remains to be realized—requiring empirical evaluation through intervention studies.

Despite these limitations, the study provides a robust empirical foundation and makes a substantial contribution to understanding sexual consent in the Bulgarian context. These limitations should be seen as invitations for further inquiry—opportunities to refine the conceptual model, extend empirical reach to more diverse populations, and translate insights into effective interventions.

REFERENCES

- Бостанджиев, Т. (1994), Сексология, С., УИ [Bostandzhiev, T. (1994). Seksologiya [Sexology]. Sofia: UI "Sv. Kliment Ohridski"]
- Васильченко, Г.С. и др., (1977), Общая сексopatология. Под редакцией Г.С. Васильченка. М, Медицина [Vasilchenko, G.S. et al. (1977). Obshchaya

seksopatologiya [General Sexopathology]. Edited by G.S. Vasilchenko. Moscow: Meditsina]

- Димитров Н. (2025). Стереотипи за сексуалното поведение на мъжете и жените. Българска адаптация на Скалата за мнима съпротива срещу секс (Token Resistance to Sex Scale). Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, ФФ, Книга „Психология“, т. 115, 5-45, ISSN 0204-9945 [Dimitrov, N. (2025). Stereotipi za seksualното povedenie na mazhete i zhenite. Balgarska adaptatsiya na Skalata za mnima saprotiva sreshtu seks (Token Resistance to Sex Scale) [Stereotypes about the sexual behavior of men and women. Bulgarian adaptation of the Token Resistance to Sex Scale]. Godishnik na SU "Sv. Kliment Ohridski", FF, Kniga "Psihologiya", Vol. 115, pp. 5–45. ISSN 0204-9945]
- Bentler, P. M. (1968a). Heterosexual behavior assessment – I. Males. *Behaviour Research and Therapy*, 6(1), 21–25. [https://doi.org/10.1016/0005-7967\(68\)90038-6](https://doi.org/10.1016/0005-7967(68)90038-6)
- Bentler, P. M. (1968b). Heterosexual behavior assessment – II. Females. *Behaviour Research and Therapy*, 6(1), 27–30. [https://doi.org/10.1016/0005-7967\(68\)90039-8](https://doi.org/10.1016/0005-7967(68)90039-8)
- Beres, M. A. (2007). ‘Spontaneous’ sexual consent: An analysis of sexual consent literature. *Feminism & Psychology*, 17(1), 93–108. <https://doi.org/10.1177/0959353507072914>
- Beres, M. A. (2010). Sexual miscommunication? Untangling assumptions about sexual communication between casual sex partners. *Culture, Health & Sexuality*, 12(1), 1–14. <https://doi.org/10.1080/13691050903075226>
- Beres, M. A., Herold, E. S., & Maitland, S. B. (2004). Sexual consent behaviors in same-sex relationships. *Archives of Sexual Behavior*, 33(5), 475–486. <https://doi.org/10.1023/B:ASEB.0000037428.81726.f0>
- Cowart, D. A., & Pollack, R. H. (1979). A Guttman scale of sexual experience. *Journal of Sex Education and Therapy*, 5(1), 3–6. <https://doi.org/10.1080/01614576.1979.11074601>
- Dripps, D. A. (1992). Beyond rape: An essay on the difference between the presence of force and the absence of consent. *Columbia Law Review*, 92(7), 1780–1809. <https://doi.org/10.2307/1123068>
- Eagly, A. H., & Wood, W. (2012). Social role theory. In P. A. M. Van Lange, A. W. Kruglanski, & E. T. Higgins (Eds.), *Handbook of theories of social psychology* (Vol. 2, pp. 458–476). Sage Publications. <https://doi.org/10.4135/9781446249222.n49>
- Evans, A. R., Wiggins, R. D., Mercer, C. H., Baceviciene, M., & Elford, J. (2007). Men who have sex with men in Great Britain: Comparison of a self-selected internet sample with a national probability sample. *Sexually Transmitted Infections*, 83(3), 200–205. <https://doi.org/10.1136/sti.2006.023226>
- Gerbner, G., Gross, L., Morgan, M., Signorielli, N., & Shanahan, J. (2002). Growing up with television: Cultivation processes. In J. Bryant & D. Zillmann (Eds.), *Media effects: Advances in theory and research* (2nd ed., pp. 43–67). Lawrence Erlbaum Associates.

- Hall, D. (1998). Consent for sexual behavior in a college student population. *Electronic Journal of Human Sexuality*, 1, 1–21.
- Hickman, S. E., & Muehlenhard, C. L. (1999). "By the semi-mystical appearance of a condom": How young women and men communicate sexual consent in heterosexual relationships. *Journal of Sex Research*, 36(3), 258–272. <https://doi.org/10.1080/00224499909551996>
- Jozkowski, K. N., Peterson, Z. D., Sanders, S. A., Dennis, B., & Reece, M. (2014). Gender differences in heterosexual college students' conceptualizations and indicators of sexual consent: Implications for contemporary sexual assault prevention education. *Journal of Sex Research*, 51(8), 904–916. <https://doi.org/10.1080/00224499.2013.792326>
- Kaplan, H. S. (1989). *How to overcome premature ejaculation* (2nd ed.). Brunner/Mazel.
- Laumann, E. O., Gagnon, J. H., Michael, R. T., & Michaels, S. (1994). *The social organization of sexuality: Sexual practices in the United States*. University of Chicago Press.
- Lawrance, K. G., & Byers, E. S. (1995). Sexual satisfaction in long-term heterosexual relationships: The interpersonal exchange model of sexual satisfaction. *Personal Relationships*, 2(4), 267–285. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6811.1995.tb00092.x>
- Masters, W. H., & Johnson, V. E. (1981). *Human sexual response*. Bantam Books.
- Mercer, C. H., Tanton, C., Prah, P., Erens, B., Clifton, S., Sonnenberg, P., Field, N., Datta, J., Copas, A. J., Phelps, A., Wellings, K., & Johnson, A. M. (2013). Changes in sexual attitudes and lifestyles in Britain through the life course and over time: Findings from the National Surveys of Sexual Attitudes and Lifestyles (Natsal). *The Lancet*, 382(9907), 1781–1794. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(13\)62035-X](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(13)62035-X)
- Muehlenhard, C. L., & Hollabaugh, L. C. (1988). Do women sometimes say no when they mean yes? The prevalence and correlates of women's token resistance to sex. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54(5), 872–879. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.54.5.872>
- Muehlenhard, C. L., & Rogers, C. S. (1993, August 20–24). *Narrative descriptions of "token resistance to sex"* [Paper presentation]. Annual Meeting of the American Psychological Association, Toronto, ON, Canada.
- Muehlenhard, C. L., Humphreys, T. P., Jozkowski, K. N., & Peterson, Z. D. (2016). The complexities of sexual consent among college students: A conceptual and empirical review. *Journal of Sex Research*, 53(4–5), 457–487. <https://doi.org/10.1080/00224499.2016.1146651>
- Osman, S. L. (1998). The Token Resistance to Sex Scale. In C. M. Davis, W. L. Yarber, R. Bauserman, G. Schreer, & S. L. Davis (Eds.), *Handbook of sexuality-related measures* (pp. 567–568). Sage Publications.
- Richards, M. J., Bogart, A., & Sheeder, J. (2022). Communication and interpretation of sexual consent and refusal in adolescents and young adults. *Journal of Adolescent Health*, 70(6), 915–921. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2021.12.013>

- Rittenhour, K., & Sauder, M. (2024). Identifying the impact of sexual scripts on consent negotiations. *The Journal of Sex Research*, 61(3), 454–465. <https://doi.org/10.1080/00224499.2023.2182266>
- Ross, M. W., Månsson, S. A., Daneback, K., Cooper, A., & Tikkanen, R. (2005). Biases in internet sexual health samples: Comparison of an internet sexuality survey and a national sexual health survey in Sweden. *Social Science & Medicine*, 61(1), 245–252. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2005.01.019>
- Schwarcz, S., Spindler, H., Scheer, S., Valleroy, L., & Jackson, K. (2007). Assessing representativeness of sampling methods for reaching men who have sex with men: A direct comparison of results obtained from convenience and probability samples. *AIDS and Behavior*, 11(4), 596–602. <https://doi.org/10.1007/s10461-007-9232-9>
- Sherwin, E. (1996). Infelicitous sex. *Legal Theory*, 2(3), 209–231. <https://doi.org/10.1017/S135232520000049X>
- Simon, W., & Gagnon, J. H. (1986). Sexual scripts: Permanence and change. *Archives of Sexual Behavior*, 15(2), 97–120. <https://doi.org/10.1007/BF01542219>
- Webber, V., McCreedy, S., Yurkovich, C., Dietzel, C., Feicht, B., Joy, P., Holmes, D., & Numer, M. (2024). Are queer men queering consent? A scoping review of sexual consent literature among gay, bisexual, trans, and queer men. *International Journal of Sexual Health*, 36(3), 359–383. <https://doi.org/10.1080/19317611.2024.2360727>
- Worsdale, A., & Kosenko, K. (2024). Meanings and dilemmas of consent communication for sexual minorities. *Communication Monographs*, 91(4), 503–523. <https://doi.org/10.1080/03637751.2024.2356123>
- Zuckerman, M. (1973). Scales for sex experience for males and females. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 41(1), 27–29. <https://doi.org/10.1037/h0035137>

**ВЗАИМОВРЪЗКИ МЕЖДУ ЛИЧНОСТНИТЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ,
САМООЦЕНКАТА, МОТИВАЦИЯТА И УПОТРЕБАТА НА ТИКТОК**

МИЛЕН РУСЕВ И ИРИНА ЗИНОВИЕВА

*Катедра „Обща, експериментална, развитийна и здравна психология“,
Философски факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“¹
mdrusev@uni-sofia.bg; zinovieva@phls.uni-sofia.bg*

**Милен Русев и Ирина Зиновиева. ВЗАИМОВРЪЗКИ МЕЖДУ ЛИЧНОСТНИТЕ ХА-
РАКТЕРИСТИКИ, САМООЦЕНКАТА, МОТИВАЦИЯТА И УПОТРЕБАТА НА ТИКТОК**

Отличителният функционален дизайн и алгоритмично персонализираното съдържание на *TikTok* създават среда за разнообразни модели на индивидуално преживяване. Настоящото изследване разглежда връзките между личностните характеристики от модела на Големите пет, самооценката, употребата на *TikTok* и мотивацията за участие в платформата. В проучването участват 126 потребители на *TikTok* на възраст от 16 до 56 години. Използвани са кратка версия на Международния въпросник за изследване на личността (Mini-IPIP), Скалата за самооценка на Розенберг (*Rosenberg Self-Esteem Scale*), скала за употреба на *TikTok* и адаптирана за платформата скала за мотивация за участие в социални медии. Резултатите показват, че екстраверсията е положително, а самооценката – отрицателно свързана с употребата на *TikTok*, като и двата конструкта имат статистически значим независим прогностичен принос. При общата мотивация за участие единственият статистически значим предиктор е самооценката, като по-ниската самооценка корелира с по-висока обща мотивация. Установяват се и

¹ Представянето на резултатите в настоящата студия стана възможно благодарение на подкрепата на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ по програма „Рйоиичи Сасакава“ 2025–2026 г.

специфични връзки на невротизма, съзнателността и самооценката с отделни мотивационни фактори. Получените данни подчертават, че участието в *TikTok* не се изчерпва само с количествените показатели на употребата, а отразява индивидуалните характеристики и специфичните мотиви на потребителите.

Ключови думи: *TikTok*, Големите пет, самооценка, мотивация, употреба на социални мрежи.

Milen Rusev & Irina Zinovieva. ASSOCIATIONS BETWEEN PERSONALITY TRAITS, SELF-ESTEEM, MOTIVATION, AND TIKTOK USE

TikTok's distinctive functional design and algorithmically personalized content create an environment for diverse patterns of user experience. The present study examines the associations between the Big Five personality traits, self-esteem, *TikTok* use, and motivation for participation on the platform. The sample consisted of 126 *TikTok* users aged 16 to 56 years. Measures included the 20-item Mini International Personality Item Pool (Mini-IPIP), the Rosenberg Self-Esteem Scale (RSES), a *TikTok* use scale, and an adapted social media motivation scale. The results indicate that extraversion is positively, whereas self-esteem is negatively associated with *TikTok* use, with both variables demonstrating a statistically significant independent predictive contribution. Regarding overall motivation to participate, self-esteem was the sole significant predictor, with lower self-esteem being linked to higher overall motivation. Furthermore, distinct associations emerged between neuroticism, conscientiousness, self-esteem, and specific motivational factors. These findings highlight that *TikTok* engagement extends beyond quantitative usage metrics and is also associated with users' personality profiles and underlying motives.

Keywords: *TikTok*, Big Five, self-esteem, motivation, social media use.

ВЪВЕДЕНИЕ

Социалните мрежи създават разнообразни възможности за общуване, развлечение, търсене на информация и себеизразяване, но моделите на взаимодействие между потребителите варират съществено. *TikTok* се отличава със специфична комбинация от кратко видеосъдържание, лесна навигация и алгоритмично персонализирани препоръки, в чиито рамки се проявяват различни модели на потребителска ангажираност (Русев & Зиновиева, 2024). Това поставя въпроса доколко спецификите в употребата на платформата може да са свързани с индивидуалните характеристики на потребителите.

Сред най-широко изследваните психологически конструкти в тази област са личностните черти от модела на Големите пет и самооценката. Данните до момента показват, че връзките им с поведението в социалните мрежи не са еднозначни и зависят от платформата, формата на участие и начина, по който употребата е операционализирана. Към това се добавят и мотивите за участие, тъй

като потребители със сходна степен на активност могат да използват една и съща платформа за задоволяване на различни потребности. В предходен обзор на мотивацията за участие в *TikTok* са открити основни мотиви, но и съществени вариации в тяхната проява между отделните изследвания и извадки (Русев, 2025).

Настоящото изследване развива тази перспектива, като разглежда връзките на личностните черти от Големите пет и глобалната самооценка с употребата на *TikTok* и мотивацията за участие в платформата. Целта е да се постигне по-цялостно разбиране как индивидуалните различия са свързани със степента на употреба на платформата и мотивите за участие в нея.

ИНДИВИДУАЛНИ РАЗЛИЧИЯ И УПОТРЕБА НА СОЦИАЛНИ МРЕЖИ

Участието в социалните мрежи не може да се осмисли единствено чрез измерване на прекарваното онлайн време или честотата на използване на дадена платформа. По-новите изследвания се фокусират върху специфичните характеристики на онлайн преживяването и върху различията между самите потребители.

Обзор на употребата на социални медии в юношеска възраст сочи, че обобщени показатели като времето на употреба могат да заличат съществени различия в съдържанието, функциите и начините на използване на социалните мрежи, както и различията в индивидуалните особености на потребителите. Генерализирането чрез един съвкупен индикатор може да ограничи възможността за по-задълбочено проучване на взаимовръзките с други психологически конструкти (Maheux et al., 2025). Изучаването на участието в социалните мрежи предполага отчитане на многообразието от начини, по които потребителите взаимодействат със съдържанието и функционалностите на платформите.

Различията в това поведение може да се организират и в по-цялостни модели. Стойкович и съавт. (Stojković et al., 2026) идентифицират седем профила на дигитална употреба, формирани въз основа на мотивацията за участие, извършваните дейности и предпочитаното съдържание. Личностните характеристики са статистически значимо свързани с разграничаването на отделните профили, което показва, че различията между потребителите се проявяват не само в степента, но и в начина на взаимодействие с дигиталната среда. Различават се и причините, поради които потребителите избират определени платформи и техните функционални възможности. Откриват се връзки между личностните характеристики, мотивите за използване на социалните мрежи и предпочитанията към различни възможности на платформите (Chen & Peng, 2023). Индивидуалните характеристики се свързват не само с интензивността на участието, но и с начина, по който възможностите на социалните медии се използват за удовлетворяване на различни потребности.

Сред използваните подходи за изследване на различията в участието в социалните мрежи е анализът на личностните характеристики и самооценката. Централно място заема моделът на Големите пет личностни черти, който предоставя утвърдена рамка за проучване на индивидуалните различия в социалните мрежи.

ЛИЧНОСТНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОТ МОДЕЛА НА ГОЛЕМИТЕ ПЕТ И УПОТРЕБАТА НА СОЦИАЛНИ МРЕЖИ

Изследванията върху личностните характеристики и употребата на социални мрежи очертават общи тенденции, но силата на връзките се различава между отделните личностни черти. В метаанализ на 61 публикации и 67 независими извадки с общо 22 899 участници се установяват слаби положителни връзки на употребата на социални мрежи с екстраверсията ($r = 0,09$) и невротизма ($r = 0,08$) и слаба отрицателна връзка със съзнателността ($r = -0,04$). По отношение на отвореността към нов опит и сътрудничеството не са отчетени статистически значими връзки ($r = -0,01$) (Huang, 2019).

В литературата сравнително често се установяват връзки с екстраверсията. Обзор на 182 изследвания показва връзки с вероятността за използване на социални мрежи, времето, прекарано в една или няколко от тях, по-редовното създаване на съдържание и взаимодействието с други потребители (Bowden-Green, Hinds, & Joinson, 2020). Връзката не се изчерпва с количеството употреба, а се открива и при по-активни форми на участие. В три изследвания с представителни извадки от шведското население ($N_1 = 6542$; $N_2 = 3322$; $N_3 = 3302$) екстраверсията е положително свързана с честотата на използване на социални мрежи и в трите извадки, независимо от използваните личностни въпросници и след контрол на възрастта и пола (Roos, 2023). Сходни данни се наблюдават и при разглеждането на отделни форми на участие. В представителна американска извадка екстраверсията е свързана както с по-голяма вероятност за членство в социална мрежа, така и с по-често актуализиране на профила (Bogg, 2017). При различни показатели и форми на употреба именно при екстраверсията резултатите най-често съвпадат.

При останалите личностни характеристики резултатите зависят в по-голяма степен от конкретния аспект на употребата. Съзнателността се свързва с по-слабо използване на социалните мрежи, но тази тенденция не се проявява еднакво във всички изследвания. В изследванията на Руус (Roos, 2023) тя е отрицателен предиктор на честотата на употреба в две от трите извадки, но в третото проучване не се установява значима връзка. Подобна посока се открива и при обективно регистрирано поведение. При анализ на исторически записи на харесвания на страници във *Facebook*, натрупани за период до десет години, по-силната съзнателност е свързана с по-малък общ брой харесвания и с по-слабо

изразени интереси към редица развлекателни категории. За сравнение: в същото изследване отвореността към нов опит е свързана с повече харесвания и с предпочитания към артистично, културно, развлекателно и медийно съдържание, а екстраверсията – със социални форми на развлечение като нощни клубове и ресторанти. За сътрудничеството и емоционалната стабилност не се установяват значими средни взаимовръзки (Marengo & Settanni, 2024).

При невротизма и сътрудничеството връзките с употребата на социалните мрежи са по-непоследователни. Метааналитични данни (Huang, 2019) показват, че невротизмът има слаба положителна корелация с общата употреба на социални мрежи ($r = 0,08$), докато при сътрудничеството няма статистически значима връзка. По-конкретни данни дават трите представителни шведски изследвания (Roos, 2023). Невротизмът е положително свързан с честотата на употреба и в трите изследвания, но след контрол на пола и възрастта стандартизираните му коефициенти вече не са статистически значими. При сътрудничеството отрицателна връзка се установява само в първото изследване, а след включването на контролните променливи чертата не е значим предиктор в нито един от трите модела. При тези две характеристики първоначално наблюдаваните връзки отслабват след контрола на демографските променливи и не се запазват като самостоятелни предиктори на честотата на употреба.

Част от разминаванията между резултатите може да се обяснят с начина, по който е операционализирана употребата. Лю и Кембъл (Liu & Campbell, 2017) разглеждат не само общата употреба, но и отделни дейности в социалните мрежи като актуализиране на статус, взаимодействие с други потребители, публикуване на снимки, търсене на информация, игри и брой контакти. В техния метаанализ екстраверсията и отвореността към нов опит са по-често свързани с различните дейности, докато съзнателността, невротизмът и сътрудничеството се свързват само с част от тях. Хуан (Huang, 2019) дефинира общата употреба по-точно: чрез честотата на посещенията и продължителността на използването. Авторът посочва тази разлика в операционализацията като едно от възможните обяснения защо връзката с отвореността към нов опит не е значима, а тази със съзнателността е малка и отрицателна, докато Лю и Кембъл достигат до други резултати. Част от несъответствията в литературата може да се дължат именно на различното съдържание, влягано в „употреба на социални мрежи“, а не непременно на противоречиви връзки с личностните характеристики.

Различията се проявяват и когато употребата се разглежда според нейната функция. В мащабно межкултурно проучване в 20 държави (Gil de Zúñiga et al., 2017) се съпоставя общата честота на използване с употребата за новини и за социално взаимодействие. Резултатите показват, че екстраверсията е положителен предиктор и за трите цели, като връзката е най-силно изразена при социалното общуване. Сътрудничеството и съзнателността също са положително свързани с всяка от тези дейности, докато при емоционалната стабилност

(обратният полюс на невротизма) връзката навсякъде е отрицателна. При отвореността към нов опит моделът е различен: тя е положително свързана с общата честота на употреба, но има слаби отрицателни връзки с употребата за новини и за социално взаимодействие. Авторите допускат, че хората с висока степен на отвореност търсят ново и разнообразно съдържание, а не рутинни дейности. Анализът по държави показва по-сходни резултати при екстраверсията, макар че силата и статистическата значимост на връзките също се различават. При останалите личностни черти вариациите между държавите са по-големи, което подсказва връзка и със социокултурния контекст (Gil de Zúñiga et al., 2017).

Различия се откриват и когато фокусът се насочи към конкретни действия в платформите. Един метаанализ (Lin, Wang, & Sun, 2024) разглежда споделянето на информация в социалните медии, а не общата употреба. Установява се, че екстраверсията е положително свързана със споделянето, докато сътрудничеството, съзнателността и невротизмът имат слаби отрицателни връзки. За отвореността към нов опит не е установена статистически значима връзка, като авторите отбелязват недостатъчния брой изследвания за тази черта. В по-широк контекст Джоши, Дас и Секар (Joshi, Das, and Sekar, 2023) също установяват различия според вида на използваната информационна и комуникационна технология. При участието в социалните мрежи сътрудничеството, невротизмът, екстраверсията и отвореността към нов опит имат слаба положителна връзка. При съзнателността посоката се променя според функцията на технологията. Докато при социалните мрежи връзката е отрицателна, при технологиите, използвани за образование, информация или бизнес цели, тя е положителна. При тази черта връзката с дигиталното поведение в по-голяма степен зависи от целта, за която се използва технологията.

Различия се наблюдават и според начина, по който се измерва поведението на потребителите. Преобладаващият дял от изследванията разчитат на самооценъчни въпросници за честота или продължителност, докато анализът на реални дигитални следи показва, че личностните различия се проявяват и в избора на съдържание и конкретните действия, а не само в общия обем на употребата. В друго изследване (Marengo & Settanni, 2024) установените взаимовръзки на индивидуалните черти с харесванията на страници във *Facebook* са малки, но голяма част от тях се запазват през разглеждания десетгодишен период. Съзнателността е отрицателно свързана с редица развлекателни интереси, отвореността към нов опит е положително свързана с артистични и културни интереси, а екстраверсията е положително свързана със социални и динамични форми на развлечение. Сътрудничеството и емоционалната стабилност не показват съществени връзки с предпочитанията, изразени чрез харесвания на страници. Повечето от установените връзки се запазват през разглеждания период, макар че връзките на отвореността към нов опит се изменят в по-голяма степен и са по-силни за по-скорошни интереси. Метаанализът на Акбари

и съавт. (Akbari, Seydavi, Jamshidi, Marino, & Spada, 2023) допълва това наблюдение, като показва, че връзките с личностните характеристики се променят според начина, по който е измерено времето, например чрез собствена преценка за броя часове или чрез стандартизирани въпросници за употреба на *Facebook*. Това поставя допълнителни ограничения пред сравняването на резултати, получени чрез различни инструменти и показатели.

Различия се наблюдават и между отделните платформи и комбинациите от тях. Маренго и съавт. (Marengo et al., 2020) сравняват модели на употреба на *Facebook*, *Instagram* и *WhatsApp* при 3003 участници. Установява се, че потребителите на поне една от изследваните платформи са по-екстравертирани от хората, които не използват нито една. След контрол на възрастта, пола и образованието, различията по екстраверсия и съзнателност остават статистически значими, докато тези по невротизъм вече не достигат статистическа значимост. При отвореността към нов опит се установява малък, но статистически значим междугрупов ефект. Според авторите отделните платформи привличат различни групи потребители и предоставят различни възможности за взаимодействие. Същевременно в третото изследване на Руус (Roos, 2023) част от връзките, установени в първите две изследвания, вече не достигат статистическа значимост. Екстраверсията остава положително свързана с честотата на употреба, докато връзките с отвореността към нов опит и съзнателността не се запазват. Авторът допуска, че това може да е свързано с постепенното превръщане на социалните мрежи в обичайна част от всекидневие, но подчертава, че за установяване на действителна промяна във времето са необходими лонгитюдни данни от едни и същи потребители.

В обобщение: изследванията, основани на модела на Големите пет, показват различия във връзките на личностните характеристики с употребата на социални мрежи, като екстраверсията е чертата, при която резултатите най-често съвпадат. При останалите личностни характеристики връзките са по-слаби и зависят в по-голяма степен от конкретната дейност, съдържанието, начина на измерване и особеностите на платформата. Затова връзките, установени за социалните мрежи като цяло, не могат да се пренесат към всяка отделна среда. Специфичните функционалности и моделът на взаимодействие в *TikTok* поставят въпроса, дали и по какъв начин личностните характеристики се проявяват при използването именно на тази платформа.

ЛИЧНОСТНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОТ МОДЕЛА НА ГОЛЕМИТЕ ПЕТ И *TIKTOK*

Изследванията върху личностните характеристики при употребата на *TikTok* остават значително по-малко в сравнение с получените данни за социалните мрежи като цяло. В един от първите обзори върху платформата се отбелязва необходимостта да бъдат разграничавани различните видове участие, защото

гледането на съдържание, взаимодействието чрез коментари и реакции с другите потребители и създаването на съдържание са различни форми на поведение (Montag, Yang, & Elhai, 2021). Предходен обзор на връзките между личностните характеристики и *TikTok* също показва ограничен брой и нееднозначни резултати. Най-често съвпадат данните за екстраверсията, докато при останалите личностни черти се наблюдават повече различия между изследванията (Русев и Зиновиева, 2024). Публикуваните след този обзор проучвания дават възможност различията да се разглеждат по-конкретно спрямо начина, по който е измерена употребата на *TikTok*.

Едни от първите емпирични данни в подкрепа на този възглед са получени при разграничаването на три форми на употреба в *TikTok* – потребление, участие и създаване на съдържание. В извадка от 385 потребители (Omar & Dequan, 2020) се установяват положителни корелации на невротизма, екстраверсията, отвореността към нов опит и съзнателността с трите форми на употреба. Екстраверсията е по-силно свързана с участието и създаването, докато сътрудничеството е свързано единствено с потреблението на съдържание. Съзнателността показва най-силна връзка с пасивното потребление, но е положително свързана и с активните форми на поведение. При включването на чертите едновременно в крайните регресионни модели обаче нито една от тях не прогнозира статистически значимо отделните видове употреба. Различен модел се наблюдава, когато ангажираността с *TikTok* е разделена спрямо степента на активно включване. Мън и Люн (Meng & Leung, 2021) разглеждат три форми на поведение сред 526 китайски потребители – принос чрез действия като харесване, коментиране, препращане и следване; подобряване на съдържанието чрез използване на функциите за обработка; създаване, включващо публикуване на видеа и други по-активни взаимодействия. При едновременно отчитане на петте личностни характеристики екстраверсията е единствената черта, която има значим положителен принос и към трите форми на ангажираност – принос ($\beta = 0,08$, $p < 0,05$), подобряване ($\beta = 0,10$, $p < 0,01$) и създаване ($\beta = 0,11$, $p < 0,001$). За невротизма, отвореността към нов опит, сътрудничеството и съзнателността не се установява значим самостоятелен принос. Макар коефициентите да са малки, връзката на екстраверсията и с трите форми на поведение отново насочва към отношението ѝ към активното участие в платформата.

При по-млади потребители резултатите са различни. В индонезийско проучване на 994 потребители на възраст от 10 до 21 години (Yurika & Dewi, 2023) авторите използват общ показател за ангажираност в *TikTok*, изграден върху същото разграничение между различни форми на участие. Петте личностни характеристики обясняват 19,5% от вариацията в ангажираността, като най-голям положителен принос има екстраверсията ($\beta = 0,272$, $p < 0,001$). Значими са също невротизмът ($\beta = 0,185$, $p < 0,001$), отвореността към нов опит ($\beta = 0,163$, $p < 0,001$) и в по-малка степен сътрудничеството ($\beta = 0,068$, $p = 0,038$), докато

съзнателността няма статистически значим принос. При сходна концептуализация на ангажираността Мън и Люн (Meng и Leung, 2021) откриват самостоятелен принос единствено на екстраверсията. Възможни обяснения са различията в методологията и възрастовият състав на извадките, както и обединяването на отделните форми на ангажираност в общ показател във второто изследване.

Личностните характеристики може да се открият и в особеностите на съдържанието, което потребителите създават, без непременно да са свързани с общата честота или интензивност на употребата. Дун и Сие (Dong & Xie, 2023) анализират кратки видео селфита на 177 китайски потребители на *Douyin* (китайската версия на платформата *TikTok*), като съпоставят самоотчетените личностни характеристики с независимо кодирани особености на публикуваните видеа. По-високите стойности на екстраверсия, сътрудничество, съзнателност и отвореност към нов опит са свързани с по-често присъствие на потребителя в селфи съдържание, а екстраверсията, съзнателността и отвореността към нов опит са свързани и с по-често изпълнение пред камерата. Невротизмът е отрицателно свързан с използването на видео ефекти и обработката на изображения, докато отвореността се проявява в различни характеристики на заснемането. Екстраверсията е и единствената от петте черти, която външни наблюдатели успяват значимо да разпознаят въз основа на кратките видеа.

Личностните различия може да са свързани не само с количеството участие, но и с конкретни поведения, като начина, по който потребителите конструират публичното си присъствие в платформата. Данните следва да се интерпретират предпазливо поради ограничения като сравнително малка извадка и малка надеждност на част от личностните субскали, особено тази за съзнателност. По-нови данни допълват анализа чрез детайлни количествени измерители на употребата в *TikTok*. В магистърско изследване с 361 пълнолетни потребители от Великобритания и САЩ Бейли (Bailey, 2026) проучва шест показателя, основани на отчетената в приложението употреба: общата продължителност (брой часове) и честотата на отваряне на приложението през последната седмица, разпределени в три времеви периода: дневна употреба (06:00–22:00 ч.), нощна употреба (22:00–06:00 ч.) и общ сбор. За целта участниците използват статистиката за употреба, отчетена в самото приложение, като я въвеждат във въпросника. Използването на отчетените в приложението данни разкрива разминаване между предварителната самооценка и отчетената в приложението употреба – потребителите са склонни да надценяват двойно прекараните часове, но да подценяват двойно броя на отварянията на приложението. Екстраверсията, невротизмът, съзнателността и отвореността към нов опит са значими предиктори на част от показателите, докато за сътрудничеството не се установява статистически значима връзка. По-високите нива на екстраверсия са свързани специфично с по-продължителна употреба през нощта, по-високата степен на невротизъм – с повече прекарани часове през деня и общо за седмицата, а по-силната

съзнателност – с по-малко време в платформата. Отвореността към нов опит е отрицателно свързана с пет от шестте анализирани показателя, включително с продължителността и честотата на отваряне. Тя е единствената от петте личностни черти, свързана с общата честота на отваряне на *TikTok*, макар възрастта да остава най-силният демографски предиктор за това поведение. Резултатите отново показват, че връзките с количеството употреба не съвпадат непременно с тези при активното участие и създаването на съдържание.

Сравнението на наличните проучвания не позволява да се обобщи единен личностен профил на *TikTok* потребителя. Най-често се повтарят резултатите за екстраверсията, чиито връзки се проявяват при различни форми на активно участие, при общата ангажираност и при част от показателите за продължителност на употребата. За останалите черти резултатите варират в зависимост от това, дали се измерват количеството на употреба, общата ангажираност, конкретните действия или характеристиките на създаваното съдържание. Това се вижда добре при отвореността към нов опит. Тя е положителен предиктор на общата ангажираност при юноши, не показва независим ефект върху отделните форми на ангажираност в друга извадка и е отрицателно свързана с редица показатели за времето и честотата на употреба при възрастни. По този начин различията между резултатите не може да се сведат само до противоречиви връзки с личността, а показват колко фундаментален е начинът, по който се дефинира самото участие в *TikTok*. Ограниченият брой платформено специфични проучвания, различията във възрастта и културния контекст на извадките и липсата на достатъчно данни налагат допълнителна емпирична проверка на тези взаимовръзки. Друг индивидуален фактор, свързан с начина, по който хората използват социалните мрежи, е самооценката.

САМООЦЕНКА И УПОТРЕБА НА СОЦИАЛНИ МРЕЖИ

Самооценката е сред психологическите характеристики, които често се изследват във връзка с участието в социалните мрежи, особено в проучванията на психичното благополучие и свързаните с него конструкти. Тя отразява общата субективна оценка на човека за собствената му стойност. Въпреки че е относително стабилна, тя може да се изменя във връзка със социалните взаимодействия, обратната връзка и преживяванията на приемане или отхвърляне. В социалните медии подобни преживявания са част от всекидневното взаимодействие чрез себепредставяне, обратна връзка и социално сравнение. Връзката обаче не е непременно еднопосочна. Самооценката може да се разглежда както като резултат от участието в платформите, така и като фактор, свързан с избора на определени форми на поведение онлайн. В метаанализ на връзката между участието в социалните мрежи и самооценката (Saiphoo et al., 2020) се разглеждат три начина, по които тя може да се свързва с употребата на социалните

мрежи. Самооценката може да представлява резултат от участието, буфер при негативни преживявания като кибертормоз и самостоятелен мотив, свързан с начина, по който хората използват социалните мрежи.

На по-общо равнище връзката между употребата на социални мрежи и самооценката се оказва статистически значима, но слаба. Метаанализ (Saiphoo et al., 2020), включващ 121 независими извадки с общо 91 462 участници, установява слаба отрицателна връзка ($r = -0,079$), но и значителна вариативност между отделните изследвания. Различията се оказват отчасти свързани с начина, по който е концептуализирана употребата. Докато при проблемната употреба отрицателната връзка е по-изразена, при честотата на използване тя е по-слаба, а при показателите за интензивност на практика отсъства. Възниква въпросът възможно ли е отношенията със самооценката да се обяснят единствено чрез обобщени показатели като време или честота. Едно и също време на употреба например може да включва качествено различни поведения – от социално взаимодействие до социално сравнение, както и активни или пасивни форми на участие. Авторите подчертават необходимостта да се разграничават по-конкретни форми на участие, тъй като литературата е значително по-силно ориентирана към проблемната употреба, докато положителните форми на социално взаимодействие и техните отношения със самооценката остават по-слабо изследвани. До подобен извод достигат Сингъл, Картър и Краузе (Cingel, Carter, & Krause, 2022), според които връзките между участието в социалните мрежи и самооценката зависят както от конкретния начин на употреба, така и от индивидуалните характеристики на потребителя. Слабите обобщени асоциации може да прикриват съществени различия между отделните хора, тъй като едно и също преживяване онлайн не е непременно свързано по еднакъв начин със самооценката при всички потребители. Като трудност в тази област авторите посочват начина, по който се дефинира и измерва употребата на социалните мрежи. Различните й операционализации може да променят посоката и силата на установените отношения. Сред механизмите, разглеждани в обзора, са социалното сравнение, социалната обратна връзка и саморефлексията. Възходящото сравнение с предимно положително и селективно представено съдържание на другите по-често се свързва с по-ниска самооценка. Положителната обратна връзка, например получени харесвания, се свързва с по-висока самооценка. Саморефлексията също може да е свързана с по-положителна оценка на себе си, тъй като преглеждането на собствения профил и припомнянето на предходни взаимодействия е възможно да открие положителни аспекти на представата за себе си.

Отношенията със самооценката зависят не само от степента на участие, а и от конкретното поведение, съдържанието на преживяването онлайн и индивидуалните особености на потребителя. Емпирична подкрепа за подобно разграничаване се открива в изследване на 183 потребители в ранна зряла възраст (от 18 до 30 години, $M = 24,42$), в което е анализирано участието в различни социални медии, като са разграничени общото количество употреба, социалното

сравнение и поведенията, насочени към създаване и поддържане на социални връзки (Tibber, Zhao, & Butler, 2020). Употребата над три часа дневно, в сравнение с употреба под 10 минути, както и по-честото възходящо социално сравнение са независимо свързани с по-ниска самооценка. Тези връзки се запазват и след контролиране на демографските и социоикономическите фактори. Същевременно не се установява очакваната положителна връзка между по-високата самооценка и поведенията, насочени към създаване на нови и поддържане на съществуващите социални връзки. Чрез анализ на латентни класове са идентифицирани три профила: на по-малка употреба, на голяма употреба с повече социални сравнения и на голяма употреба с по-малко социални сравнения. По-ниската самооценка е свързана с по-голяма вероятност за принадлежност и към двата профила на голяма употреба, което показва, че социалното сравнение не е единствената характеристика на употребата, която е свързана със самооценката. Принос на изследването е и използването на показатели, които не са ограничени до една конкретна платформа и позволяват да се разглеждат по-цялостни модели на участие в различни социални медии (Tibber et al., 2020).

Индивидуалните различия се проявяват и в изследванията, които проследяват един и същ човек във времето. Фалкенбург, Бейенс, Пауелс, ван Дриел и Кайзерс (Valkenburg, Beyens, Pouwels, van Driel, & Keijsers, 2021) проследяват 387 юноши на възраст между 13 и 15 години в продължение на три седмици чрез метода на извадка от преживяванията (*Experience Sampling Method* – ESM), като провеждат по шест измервания дневно. Данните са анализирани чрез динамично структурно моделиране (*Dynamic Structural Equation Modeling* – DSEM), което позволява да се разграничат различията между участниците от промените при един и същ човек във времето. На междуличностно равнище по-голямото средно време в социалните мрежи е свързано с по-ниска средна самооценка ($\beta = -0,147$). На вътреличностно равнище обаче употребата през предходния час не прогнозира промяна в самооценката средно за извадката ($\beta = -0,009$), като се установяват съществени индивидуални различия: при 88% от юношите ефектът е нулев или много малък, при 4% е положителен, а при 8% – отрицателен. Допълнителните анализи показват, че юношите с по-ниска средна самооценка проявяват по-положителен вътреличностен ефект, което авторите разглеждат като възможна проява на социална компенсация.

В следващо изследване изследователите (Valkenburg, Pouwels, Beyens, van Driel, & Keijsers, 2021) включват и валентността на преживяванията в социалните мрежи. При 300 юноши авторите отново установяват големи индивидуални различия в ефекта на времето върху самооценката (β от $-0,31$ до $+0,27$), но валентността на преживяването е по-тясно свързана с моментните ѝ промени. При 78% от участниците по-положителните преживявания в социалните мрежи са последвани от повишаване на самооценката, при 19% ефектът е нулев или много малък, а при 3% – отрицателен. Самите преживявания също са предимно

положителни: 55% са оценени като положителни, 18% като отрицателни, а 27% като неутрални. Различията между участниците са свързани и с нестабилността на самооценката и степента, в която тя зависи от одобрението на връстниците. Тези резултати насочват към характера на преживяването в социалните мрежи, а не само към времето на употреба.

Конкретните действия онлайн също може да са свързани с различни промени в самооценката. В изследване, което проследява 71 участници чрез шест всекидневни измервания в продължение на пет дни (Desjarlais, 2024), данните разкриват, че когато в даден момент човекът извършва повече възходящи социални сравнения от обичайното за него, се наблюдава моментно понижение на самооценката. Подобна зависимост не се установява при низходящите сравнения. Резултатите показват и че публикуването на съдържание е свързано с по-силно моментно чувство за социална свързаност. Предимството на този подход е, че поведението се сравнява със собственото обичайно равнище на човека, а не само с поведението на други потребители. По този начин едно и също действие може да е свързано с различни преживявания според мястото му във всекидневното поведение на конкретния човек.

Натрупаните данни поставят и въпроса за обратната посока на връзката: не само дали употребата е свързана с промени в самооценката, но и дали самооценката предхожда определени форми на поведение онлайн. Милйетеиг и фон Суст (Miljeteig & von Soest, 2022) проследяват 200 участници в продължение на две седмици чрез метода на извадка от преживяванията (*Experience Sampling Method* – ESM). Резултатите показват различни модели при жените и мъжете. При жените по-ниската начална самооценка прогнозира по-честа последваща употреба на социални мрежи, докато при мъжете е свързана с по-рядка употреба. Независимо от пола, по-малката стабилност на самооценката също е свързана с по-честа употреба. Различията са свързани не само с равнището на самооценката, но и с нейната стабилност във времето. По отношение на обратната посока на връзката – скорошната употреба прогнозира по-ниска ситуативна самооценка при жените, но не и при мъжете. При жените се наблюдава реципрочен модел: по-ниската самооценка прогнозира по-честа употреба, а употребата е свързана с последващо по-ниско ситуативно равнище на самооценката.

В лонгитюдно изследване Калвин, Чен и Селки (Calvin, Chen и Selkie, 2025) проследяват 142 американски юноши в продължение на две години, като регистрират действителния брой публикации в социалните им профили за едномесечен период около 13-годишна възраст и отново около 15-годишна възраст. Почестото публикуване в началото на изследването не прогнозира статистически значимо последващата самооценка, докато по-високата самооценка прогнозира повече публикации впоследствие ($b = 4,89$, $p = 0,03$). Резултатът подкрепя възможността самооценката да предхожда последващото поведение онлайн. В

това проучване обратната зависимост – от честотата на публикуване към по-късната самооценка – не получава подкрепа.

Наличните данни не подкрепят проста връзка, при която високата или ниската самооценка автоматично да се свързва с по-голяма или по-малка употреба на социални мрежи. Общите показатели като време и честота на използване обхващат само част от отношенията. Конкретните действия, характерът на преживяванията, социалното сравнение и индивидуалните особености на потребителя дават по-точна представа за различията между отделните случаи. Връзката може да е и двупосочна: преживяванията онлайн понякога предхождат промени в самооценката, а нейното равнище и стабилност може да са свързани с последващото участие в социалните мрежи. Самооценката може да се разглежда както като резултат от участието онлайн, така и като индивидуална характеристика, свързана с различията в поведението в социалните медии. На този фон връзката между самооценката и употребата на *TikTok* заслужава специално внимание заради специфичните модели на участие и характеристики на платформата.

САМООЦЕНКА И *TIKTOK*

В съответствие с линията на анализ на литературата в настоящата работа за по-задълбочено разбиране на връзката между участието в *TikTok* и самооценката е необходимо да се разгледат нюансите в начина, по който се измерва употребата. Хендриксе и Лимниу (Hendrikse & Limniou, 2024) установяват, че по-продължителната всекидневна употреба на *TikTok* е свързана с по-ниска глобална самооценка. При *Instagram* подобна статистически значима връзка със самооценката не се установява, което насочва към възможни различия между платформите. По-конкретни данни дават изследванията, които проследяват всекидневната употреба и процесите, протичащи по време на нея. Лао, Скандалакис и Маршал (Lao, Skandalakis, & Marshall, 2026) проследяват 383 студенти, които попълват кратък въпросник всяка вечер в продължение на десет последователни дни. Анализът позволява да се разграничат средните различия между участниците от промените при един и същ човек в отделните дни. Участниците, които средно прекарват повече време в *TikTok*, съобщават за по-интензивно социално сравнение по отношение на външността, което от своя страна е свързано с по-ниска самооценка. По-интензивно социално сравнение се наблюдава и в дните, когато конкретният човек прекарва повече време в *TikTok* от обичайното за него. Макар да не се установява директна връзка между времето в *TikTok* и самооценката, допълнителният анализ показва, че по-продължителната употреба е свързана с по-ниска самооценка на следващия ден. Социалното сравнение се разглежда и в друго изследване (Han & Yang, 2023), което разглежда възприеманата близост между потребителите. Интензивността на употребата на *TikTok*, разглеждана като платформа със сравнително слаба възприемана близост, е

свързана с по-ниска самооценка, като възходящото социално сравнение има опосредстваща роля. Двете изследвания подсказват, че отношенията със самооценката зависят не само от времето в платформата, но и от социалните преживявания, които съпътстват употребата.

Не всяко неблагоприятно преживяване при употребата на *TikTok* обаче е свързано с промяна в общата самооценка. В експериментално изследване на 274 пълнолетни потребители на *TikTok* от Великобритания авторите (Limniou, Duckett, & Mitchell, 2025) сравняват реакциите след излагане на неутрални и вдъхновяващи фитнеса и тренировките видеоклипове. След наблюдението на такова съдържание удовлетвореността от тялото намалява, но не се установява статистически значима промяна в ситуативната самооценка. Неблагоприятната промяна конкретно на отношението към себе си не предполага задължително промяна в по-общата ситуативна самооценка. В съчетание с данните за социалното сравнение това насочва към необходимостта да се отчита какво съдържание се консумира и в какъв контекст протича употребата, а не само времето, прекарано в *TikTok*.

Различия се наблюдават и между активните и пасивните форми на участие. Пан и съавт. (Pan et al., 2023) изследват 7750 пълнолетни жени, използващи китайската версия на *TikTok* (*Douyin*), като разглеждат връзките на активната и пасивната употреба с два специфични аспекта на самооценката – оценката на собствения външен вид и на телесното тегло. Пасивната употреба е свързана с по-ниски равнища и на двата показателя, докато активната употреба е асоциирана с по-високи равнища, като социалното сравнение по време на използването на *TikTok* опосредства тези връзки. Разлика между двете форми на участие се открива и в лонгитюдното изследване на Ли, Сю, Мао и Лю (Li, Xu, Mao, & Liu, 2026), в което 590 китайски студенти са проследени в три измервания през интервали от шест месеца. Активната употреба на *TikTok* е свързана с по-висока самооценка при последващото измерване, а пасивната употреба – с по-ниска самооценка. Самооценката участва и като медиатор в по-широкия модел, чрез който авторите разглеждат последващите депресивни симптоми. Макар двете изследвания да използват различни показатели и дизайни, и при двете формата на участие е свързана с различни отношения със самооценката.

Данните за *TikTok* не подкрепят еднозначна връзка между количеството употреба и самооценката. Връзките се различават според това, какъв аспект на самооценката се измерва, дали участието е активно или пасивно, какво съдържание се консумира и какви процеси съпътстват употребата.

Значително по-слабо е изследвана обратната перспектива, при която самооценката се разглежда като индивидуална характеристика, свързана с начина и степента на участие в платформата. Настоящото изследване се насочва именно към това, като самооценката се разглежда като възможен предиктор на употребата на

TikTok. Следващият въпрос е дали личностните характеристики и самооценката са свързани не само с употребата, но и с мотивите за участие в платформата.

ИНДИВИДУАЛНИ РАЗЛИЧИЯ В МОТИВАЦИЯТА ЗА УЧАСТИЕ В *TIKTOK*

Мотивацията за участие в *TikTok* включва различни психологически и социални потребности, сред които устойчиво се открояват развлечението, бягството от реалността, социалното взаимодействие, себеизразяването и търсенето на информация (Русев, 2025). Степента на проявление и конкретната конфигурация на тези мотиви варират между отделните изследвания и групи потребители. Освен различията в използваните изследователски методи и формите на участие, възможно обяснение за тази вариативност са индивидуалните характеристики на потребителите. По-общите изследвания на социалните мрежи показват, че личностните черти се свързват с различни мотиви за употреба (Kircaburun et al., 2020). В това проучване екстраверсията и отвореността към нов опит са свързани с поддържането на съществуващи взаимоотношения, по-ниската съзнателност – със себепредставянето, невротизмът – със запълването на времето, а отвореността към опита – с информационните и образователните мотиви. В контекста на *TikTok* този въпрос остава значително по-слабо проучен и фокусира вниманието не към идентифицирането на нови мотиви, колкото към индивидуалните различия в тяхната проява.

Проучванията на платформите за кратки видеа предоставят данни за подобни различия. В изследване на 579 потребители (Zhang & Su, 2022) установяват, че екстраверсията и невротизмът са положително свързани с четирите разглеждани мотива за споделяне на кратки видеа: управление на образа, алтруизъм, емоционално изразяване и запълване на времето, и конформност. При съзнателността връзките са различни според мотива: тя е положително свързана с алтруистичната мотивация и отрицателно – със запълването на времето и конформността. При мотивите за управление на образа и емоционално изразяване значими връзки не се установяват. Авторите интерпретират резултатите и като подкрепа за два различни модела. При екстраверсията се наблюдава ефектът „богатите стават по-богати“, при който по-социално активните потребители разширяват взаимодействията си и в онлайн среда, докато при невротизма резултатите се свързват по-скоро със социална компенсация. Макар проучването да разглежда конкретно мотивацията за споделяне на кратки видеа и да включва само три от характеристиките на Големите пет, връзките отново се различават според конкретния мотив. Подобни различия се установяват и в проучване, насочено конкретно към *TikTok* (Krisadhi et al., 2023), което изследва 400 представители на поколението Z², като разглеждат пет мотива за употреба: търсене и

² Родените приблизително между 1997 и 2012 г. – Б. ред.

споделяне на информация, изразяване и себепредставяне, социално взаимодействие, бягство и релаксация, и следване на норми и трендове. Екстраверсията е свързана с четири от тях – всички с изключение на бягството и релаксацията. Отвореността към нов опит се свързва с търсенето и споделянето на информация и с изразяването и себепредставянето, а сътрудничеството показва по-силни връзки с търсенето и споделянето на информация, и със социалното взаимодействие. Нито една от изследваните личностни черти не е статистически значимо свързана с бягството и релаксацията.

Данните за самооценката са по-ограничени и се отнасят до различни нейни аспекти. Лин, Яо и Дун (Ling, Yao, & Dong, 2025) изследват шест мотива за използване на *TikTok*: лична идентичност, регулиране на позитивното настроение, регулиране на негативното настроение, разсейване, търсене на информация и социално взаимодействие. В две отделни извадки от американски потребители и китайски студенти авторите идентифицират четири профила, които се различават основно по степента на изразеност на мотивите. По-голямата лабилност на самооценката е свързана с по-голяма вероятност за принадлежност към профили с по-силно изразена мотивация. Тук обаче се измерва лабилността на самооценката, т.е. променливостта на чувството за собствена стойност в отговор на всекидневни събития и външна обратна връзка, а не глобалната самооценка. По-близки до настоящото изследване са данните на Батул и Икбал (Batool & Iqbal, 2021). Те проучват 200 пакистански създатели на съдържание в *TikTok*, като изследват характеристиките на Големите пет, глобалната самооценка чрез скалата на Розенберг (Rosenberg, 1965) и желанието за слава. При едновременното включване на личностните характеристики и самооценката в регресионния модел само глобалната самооценка остава значим независим предиктор на желанието за слава ($\beta = 0,716$, $p < 0,001$), като общият модел обяснява 52% от вариацията в този показател. По-високи равнища на самооценка и желание за слава се установяват и при участниците с по-голяма честота на публикуване на видеа в *TikTok*. Приложимостта на тези резултати към общата мотивация за участие в *TikTok* е ограничена, тъй като изследването обхваща специфична група активни създатели и разглежда желанието за слава, а не общата мотивация за участие в платформата. Двете проучвания дават основание да се предполага, че различни характеристики на самооценката може да са свързани с мотивите за участие, но наличните данни не позволяват по-общ извод за глобалната самооценка.

В предходен обзор на мотивацията за участие в *TikTok* беше установено, че различията между мотивационните модели могат да произтичат от характеристиките на извадките, операционализацията на мотивите и формите на участие, както и от методологичните подходи на отделните изследвания (Русев, 2025). Разгледаните проучвания показват, че към тези различия се отнасят и индивидуалните характеристики на потребителите, но литературата все още е ограничена и нееднородна. Част от проучванията включват само някои от личностните

черти, други разглеждат специфични форми на участие или отделни групи потребители, а при самооценката се изследват различни нейни аспекти и производни конструкти, както и някои по-специфични или отделни мотиви. Все още липсват достатъчно данни за общия прогностичен принос на петте личностни характеристики и глобалната самооценка към употребата на *TikTok* и общата мотивация за участие в платформата. Настоящото изследване разглежда именно този въпрос, като включва едновременно Големите пет и глобалната самооценка като възможни предиктори на двата показателя.

ЦЕЛ И ХИПОТЕЗИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Целта на настоящото изследване е да се проучат връзките на личностните характеристики от модела на Големите пет и самооценката с мотивацията за участие и употребата на *TikTok* в българска извадка от потребители. Допълнително се изследва прогностичният принос на личностните характеристики и самооценката за обяснението на употребата на *TikTok* и общата мотивация за участие в платформата.

В съответствие с поставената цел се формулират следните хипотези:

X1. Личностните характеристики от модела на Големите пет и самооценката прогнозираят значимо употребата на *TikTok*.

X2. Личностните характеристики от модела на Големите пет и самооценката прогнозираят значимо общата мотивация за участие в *TikTok*.

МЕТОД

Процедура

Данните са събрани чрез онлайн въпросник, създаден в платформата *Google Forms* и разпространен чрез социални мрежи. В началната част на въпросника е уточнено, че изследването е насочено към потребители на *TikTok*. Чрез контролен въпрос до основната част на въпросника са допускани единствено респонденти, декларирали, че използват платформата.

Участниците са информирани за целта на изследването и приблизителното време, необходимо за попълване на въпросника. Преди преминаването към психометричните инструменти те са предоставили информирано съгласие за доброволно и анонимно участие. Не са събирани лични данни, позволяващи идентифицирането на участниците, като е посочено и правото им да прекратят попълването на въпросника и участието си в изследването по всяко време.

Демографски данни на участниците

В изследването участват 126 респонденти, декларирали, че използват *TikTok*. Извадката включва 94 жени (74,6%) и 32 мъже (25,4%). Възрастта на

участниците варира между 16 и 56 години, като средната възраст е $M = 29,37$ години ($SD = 10,75$). Във възрастовата група от 16 до 24 години попадат 54 участници (42,9%), между 25 и 35 години са 42 участници (33,3%), а между 36 и 56 години – 30 участници (23,8%). По отношение на образованието в извадката са представени респонденти с основно образование ($n = 4$; 3,2%), средно образование ($n = 34$; 27,0%), средно професионално образование ($n = 11$; 8,7%), бакалавърска степен ($n = 47$; 37,3%), магистърска степен ($n = 24$; 19,0%) и докторска степен ($n = 6$; 4,8%). Настоящият анализ използва част от данните от по-широко изследване, чиито резултати по други изследователски въпроси са представени от Зиновиева и Русев (Zinovieva & Rusev, 2025).

Инструментариум

За целите на настоящото проучване е съставен въпросник, включващ четири психометрични инструмента: Скала за мотивация в социалните медии, адаптирана към *TikTok*; Кратка версия на въпросник за личностните характеристики от модела на Големите пет; Скала за самооценка; и Скала за употреба на *TikTok*. Включен е и блок с демографски въпроси.

Скала за мотивация в социалните медии (Social Media Motivations Scale – SMM-S)

За измерване на мотивацията за участие е използвана Скалата за мотивация в социалните медии (*Social Media Motivations Scale*, SMM-S; Fardin Pedruzzi, Medeiros de Almeida, Rodrigues Matos, & de Andrade, 2021), адаптирана за контекста на *TikTok*. Оригиналният инструмент съдържа 40 айтема, оценявани по шестстепенна Ликертова скала от 1 („Изобщо не съм съгласен“) до 6 („Напълно съм съгласен“). Твърденията са представени като продължение на изречението „Използвам *TikTok*...“, например „За да получа информация от другите“ и „За да се забавлявам“.

Използвана е българската адаптирана версия на инструмента, която съдържа 33 айтема, разпределени в пет мотивационни фактора. Подробното описание на процедурата по адаптация, факторния анализ и психометричната структура на инструмента е представено от Зиновиева и Русев (Zinovieva & Rusev, 2025). Факторите са: „Запълване на времето, релаксиране и забавление“ – 13 айтема; „Социално взаимодействие“ – 6 айтема; „Свобода на себепредставяне“ – 5 айтема; „Свобода на изразяване на мнения“ – 5 айтема; и „Конформност“ – 4 айтема. За анализите се използват както резултатите по отделните фактори, така и общата мотивация за участие в *TikTok*, формирана от всички 33 айтема.

Кратка версия на международния въпросник за изследване на личността – Mini-IPIP (International Personality Item Pool)

За измерване на личностните характеристики по модела на Големите пет е използван краткият въпросник *Mini-IPIP* (Donnellan, Oswald, Baird, & Lucas, 2006), преведен и адаптиран за български условия от Карабелюва и съавтори (Karabeliova, Petrov, Milanov, & Ivanova, 2016). Инструментът съдържа 20 айтема, разпределени в пет субскали: екстраверсия/интроверсия, невротизъм, съзнателност, сътрудничество и въображение/интелект. В тази версия на въпросника измерението, традиционно обозначавано като „откритост към нов опит“, е представено като „въображение/интелект“. Всяка от петте личностни характеристики се оценява чрез четири айтема, например „Аз съм душата на купона“ и „Често забравям да върна нещата на мястото им“. Респондентите оценяват степента си на съгласие с всяко твърдение по петстепенна Ликертова скала от 1 („Напълно несъгласен/а“) до 5 („Напълно съгласен/а“).

Скала за самооценка на Розенберг (Rosenberg Self-Esteem Scale – RSES)

Общата самооценка е измерена чрез Скалата за самооценка на Розенберг (*Rosenberg Self-Esteem Scale*; Rosenberg, 1965), приложена в български превод и адаптация на Ганева (2010). Инструментът съдържа 10 твърдения, чрез които се установява как човек цялостно оценява себе си, като са включени положително и отрицателно формулирани айтеми. Примерни твърдения са: „Като цяло съм доволен/доволна от себе си“ и „Чувствам, че съм стойностен човек поне толкова, колкото останалите“. В настоящото изследване отговорите отразяват степента на съгласие или несъгласие с всеки от айтемите по 5-степенна Ликертова скала – от 1 („Напълно несъгласен/а“) до 5 („Напълно съгласен/а“).

Скала за употреба на TikTok

За обща оценка на употребата на *TikTok* е използвана адаптирана към платформата версия на Скалата за ангажираност в *Instagram*, разработена от Илиев (2022). Използваният вариант съдържа 9 айтема, адаптирани към контекста на *TikTok*. Твърденията отразяват различни характеристики на употребата на социалната мрежа, свързани с честотата, интензивността и продължителността на използването ѝ. Примерни айтеми са „За мен е важно да имам много последователи в *TikTok*“ и „На ден прекарвам поне по 1 час в *TikTok*“. Отговорите се дават по петстепенна Ликертова скала от 1 („Напълно несъгласен/а“) до 5 („Напълно съгласен/а“).

СТАТИСТИЧЕСКИ АНАЛИЗИ

Статистическата обработка на данните е извършена със софтуера IBM SPSS Statistics 19. За описание на изследваните показатели са изчислени средни стойности и стандартни отклонения, а вътрешната консистентност на използваните скали е оценена чрез коефициента алфа на Кронбах. Връзките на личностните характеристики от модела на Големите пет и самооценката с отделните мотивационни фактори, общата мотивация за участие и употребата на *TikTok* са изследвани чрез корелационния коефициент r на Пиърсън.

За проверка на двете хипотези са направени два множествени линейни регресионни анализа. Във всеки модел петте личностни характеристики и самооценката са включени едновременно като предиктори. Зависими променливи са съответно употребата на *TikTok* и общата мотивация за участие в платформата. За статистически значими са приемани резултати при $p < 0,05$.

РЕЗУЛТАТИ

Психометрични характеристики на използваните скали

За оценка на надеждността на използваните скали е направен анализ на вътрешната консистентност чрез коефициента алфа на Кронбах. Резултатите са представени в табл. 1.

Таблица 1. Психометрични характеристики на използваните скали

Скала	Брой твърдения	Средна	Ст. отклонение	Алфа на Кронбах
Екстраверсия	4	12,75	3,475	0,641
Невротизъм	4	11,95	3,894	0,782
Съзнателност	4	14,61	3,809	0,764
Сътрудничество	4	16,48	3,030	0,704
Въображение/интелект	4	16,52	3,317	0,793
Самооценка	10	36,89	6,714	0,740
Употреба на <i>TikTok</i>	9	17,26	6,109	0,711
Запълване на времето, релаксиране и забавление	13	45,238	17,155	0,933
Социално взаимодействие	6	12,992	7,271	0,869
Свобода на себепредставяне	5	8,230	4,964	0,827
Свобода на изразяване на мнения	5	11,532	6,049	0,856
Конформност	4	6,532	3,979	0,866
Обща мотивация за участие в <i>TikTok</i>	33	84,524	28,044	0,925

Коефициентите алфа на Кронбах за използваните скали варират от 0,641 до 0,933. Най-висока вътрешна консистентност се установява при мотивационния фактор „Запълване на времето, релаксиране и забавление“ ($\alpha = 0,933$), следван от общата мотивация за участие в *TikTok* ($\alpha = 0,925$). При останалите мотивационни фактори стойностите са между 0,827 и 0,869. Най-ниска стойност има коефициентът за екстраверсия ($\alpha = 0,641$), докато при останалите личностни характеристики коефициентите са между 0,704 и 0,793.

Връзки на личностните характеристики и самооценката с мотивацията и употребата на *TikTok*

За да се проучат връзките на личностните характеристики от модела на „Големите пет“ и самооценката с мотивацията за участие и употребата на *TikTok*, е направен корелационен анализ с коефициента r на Пиърсън. Резултатите са представени в табл. 2.

Таблица 2. Корелации (r на Пиърсън) на личностните характеристики и самооценката с мотивацията за участие и употребата на *TikTok*, $N = 126$

Показатели	1	2	3	4	5	6
Запълване на времето, релаксиране и забавление	-0,254**	0,418**	-0,259**	0,007	-0,072	-0,510**
Социално взаимодействие	0,159	-0,095	-0,109	0,068	0,131	0,072
Свобода на себепредставяне	-0,013	0,125	-0,181*	-0,169	-0,091	-0,304**
Свобода на изразяване на мнения	0,106	0,065	-0,152	-0,020	0,076	-0,115
Конформност	-0,007	0,119	-0,159	-0,135	-0,065	-0,305**
Обща мотивация за участие в <i>TikTok</i>	-0,095	0,284**	-0,274**	-0,031	-0,019	-0,415**
Употреба на <i>TikTok</i>	0,277**	0,163	-0,234**	0,013	0,080	-0,205*

Бележка: Обозначения: 1 = Екстраверсия; 2 = Невротизъм; 3 = Съзнателност; 4 = Сътрудничество; 5 = Въображение/интелект; 6 = Самооценка.

* $p < 0,05$. ** $p < 0,01$.

При отделните мотивационни фактори най-много статистически значими връзки се установяват за „Запълване на времето, релаксиране и забавление“. Факторът е положително свързан с невротизма ($r = 0,418$, $p < 0,01$) и отрицателно – с екстраверсията ($r = -0,254$, $p < 0,01$), съзнателността ($r = -0,259$, $p < 0,01$) и самооценката ($r = -0,510$, $p < 0,01$). Свободата на себепредставяне е отрицателно свързана със съзнателността ($r = -0,181$, $p < 0,05$) и самооценката ($r = -0,304$, $p < 0,01$), а конформността е отрицателно свързана със самооценката ($r = -0,305$, $p < 0,01$).

Общата мотивация за участие в *TikTok* корелира положително с невротизма ($r = 0,284, p < 0,01$) и отрицателно със съзнателността ($r = -0,274, p < 0,01$) и самооценката ($r = -0,415, p < 0,01$). При употребата на *TikTok* се установява положителна връзка с екстраверсията ($r = 0,277, p < 0,01$) и отрицателни връзки със съзнателността ($r = -0,234, p < 0,01$) и самооценката ($r = -0,205, p < 0,05$). Не се установяват статистически значими връзки на социалното взаимодействие и свободата на изразяване на мнения с личностните характеристики и самооценката. Сътрудничеството и въображението/интелектът също не показват статистически значими връзки с разглежданите показатели на мотивацията и употребата на *TikTok*.

Личностните характеристики и самооценката като предиктори на употребата на *TikTok*

За проверка на първата хипотеза е направен множествен линеен регресионен анализ с едновременно включване на петте личностни характеристики и самооценката като предиктори. Общият модел е статистически значим, $R = 0,495$, $R^2 = 0,245$, Adjusted $R^2 = 0,206$, $F(6, 119) = 6,42, p < 0,001$. Моделът обяснява 24,5% от дисперсията на употребата на *TikTok*.

Таблица 3. Множествен линеен регресионен анализ на личностните характеристики и самооценката като предиктори на употребата на *TikTok*, $N = 126$

Предиктор	Стандартизиран коефициент Beta	Значимост (Sig.)	F	Прецизиран коефициент на детерминация (Adjusted R^2)
Екстраверсия	0,449	< 0,001	6,42	0,206
Невротизъм	0,031	0,748		
Съзнателност	-0,163	0,062		
Сътрудничество	-0,027	0,755		
Въображение/интелект	0,056	0,530		
Самооценка	-0,355	0,001		

Екстраверсията е статистически значим положителен предиктор на употребата на *TikTok* ($\beta = 0,449, p < 0,001$), докато самооценката е значим отрицателен предиктор ($\beta = -0,355, p = 0,001$). Невротизмът, съзнателността, сътрудничеството и въображението/интелектът нямат статистически значим независим принос към обяснението на употребата на *TikTok*. Следователно хипотеза 1 се потвърждава частично.

Личностните характеристики и самооценката като предиктори на общата мотивация за участие в *TikTok*

За проверка на втората хипотеза е направен множествен линеен регресионен анализ, в който шестте предиктора са включени едновременно. Общият модел е статистически значим, $R = 0,463$, $R^2 = 0,214$, $\text{Adjusted } R^2 = 0,175$, $F(6, 119) = 5,405$, $p < 0,001$. Моделът обяснява 21,4% от дисперсията на общата мотивация за участие в *TikTok*.

Резултатите показват, че самооценката е единственият статистически значим независим предиктор на общата мотивация за участие в *TikTok* ($\beta = -0,392$, $p = 0,001$). Екстраверсията, невротизмът, съзнателността, сътрудничеството и въображението/интелектът нямат статистически значим независим принос към обяснението на общата мотивация за участие в *TikTok*. Хипотеза 2 се потвърждава частично.

Таблица 4. Множествен линеен регресионен анализ на личностните характеристики и самооценката като предиктори на общата мотивация за участие в *TikTok*, $N = 126$

Предиктор	Стандартизиран коефициент Beta	Значимост (Sig.)	F	Прецизиран коефициент на детерминация (Adjusted R^2)
Екстраверсия	0,101	0,273	5,405	0,175
Невротизъм	0,066	0,508		
Съзнателност	-0,154	0,083		
Сътрудничество	-0,034	0,707		
Въображение/интелект	0,048	0,603		
Самооценка	-0,392	0,001		

ОБСЪЖДАНЕ

Настоящото изследване е насочено към проучване на връзките на личностните характеристики от модела на „Големите пет“ и самооценката с употребата на *TikTok* и мотивацията за участие в платформата. Резултатите показват различия в прогностичния принос на индивидуалните характеристики към двата изследвани показателя. При употребата на *TikTok* значими независими предиктори са екстраверсията и самооценката, докато при общата мотивация за участие значим независим предиктор е единствено самооценката. Двете формулирани хипотези се потвърждават частично.

При личностните характеристики най-ясен е резултатът за екстраверсията. Тя корелира положително с употребата и при регресионния анализ запазва статистически значим положителен прогностичен принос при едновременното включване на останалите личностни характеристики и самооценката. Резултатът съответства на данните за социалните мрежи като цяло (Bowden-Green et al., 2020; Huang, 2019; Roos, 2023) и на платформено специфични проучвания, които свързват екстраверсията с различни форми на ангажираност в *TikTok* (Meng & Leung, 2021; Yurika & Dewi, 2023). Бейли (Bailey, 2026) също установява връзка с количествен показател на употребата, макар тя да се отнася конкретно до продължителността на използване през нощта. Различните показатели не са напълно съпоставими, но общата посока подкрепя връзката на екстраверсията с по-активното използване на платформата. Това е съвместимо със социалната ориентация, характерна за хората с по-високи стойности за тази черта, и с възможностите на *TikTok* за реакция, взаимодействие и създаване на съдържание (Русев, 2025). Същевременно в настоящото изследване екстраверсията не е свързана с общата мотивация за участие, а при отделните мотиви се установява само отрицателна връзка със „Запълване на времето, релаксиране и забавление“. Употребата и общата мотивация очевидно не отразяват един и същ аспект на участието.

За останалите личностни характеристики резултатите са по-нееднозначни. Съзнателността корелира отрицателно с употребата, но не запазва независим прогностичен принос. Подобна посока се среща и в литературата, без да се възпроизвежда във всички изследвания (Huang, 2019; Roos, 2023). За *TikTok* Юрика и Деви (Yurika & Dewi, 2023) не установяват значим принос към общата ангажираност, докато Бейли (Bailey, 2026) отчита отрицателни връзки. При невротизма, сътрудничеството и въображението/интелекта не се установяват статистически значими връзки с употребата. И тук предходните резултати се различават според показателя и извадката (Bailey, 2026; Meng & Leung, 2021; Omar & Dequan, 2020; Yurika & Dewi, 2023). Настоящите данни подкрепят по-скоро платформено и поведенчески специфично разбиране на връзките с характеристиките на личността, отколкото очакване за еднакво проявление на Големите пет при всяка форма на употреба на *TikTok*.

Самооценката показва по-широка връзка с изследваните аспекти на участието. Тя е отрицателно свързана с употребата и запазва независим прогностичен принос след едновременното включване на петте личностни характеристики. Посоката е съвместима с метааналитичните данни за социалните мрежи, макар общият ефект там да е слаб и да варира според начина на измерване на употребата (Saiphoo et al., 2020). По-ниска самооценка е установена и при по-продължителна всекидневна употреба на *TikTok* (Hendrikse & Limniou, 2024). По-малко са изследванията, които разглеждат самооценката като характеристика, предхождаща последващото поведение онлайн. Милйетеиг и фон Суст

(Miljeteig & von Soest, 2022) установяват такава посока при част от участниците, а Калвин и съавт. (Calvin et al., 2025) показват, че самооценката може да предхожда конкретно поведение в социалните медии. Настоящият резултат допълва тази линия, без да позволява заключение за причинност: глобалната самооценка остава свързана с употребата на *TikTok* и след статистическото отчитане на личностните характеристики.

При общата мотивация за участие самооценката е единственият статистически значим независим предиктор. По-ниските ѝ стойности са свързани с по-силна обща мотивация за участие. Преките сравнения с предходни изследвания са ограничени, защото глобалната самооценка рядко е разглеждана спрямо мотивацията за участие в *TikTok*. Лин и съавт. (Ling et al., 2025) свързват по-голямата лабилност на самооценката с профили с по-силно изразени мотиви, но измерваният конструкт е различен. Батул и Икбал (Batoool & Iqbal, 2021) установяват положителен прогностичен принос на глобалната самооценка към желанието за слава при създатели на съдържание. Различната посока не е непременно противоречива, тъй като желанието за слава е специфичен мотив, а извадката включва само активни създатели. В настоящото изследване обаче се разглежда общата мотивация за участие, формирана от пет отделни мотива.

Корелациите с отделните мотиви показват, че връзката на самооценката с мотивацията за участие не е еднаква при различните мотиви. Най-силна е отрицателната връзка на самооценката с мотива „Запълване на времето, релаксиране и забавление“, а по-слаби отрицателни връзки се наблюдават със свободата на себепредставяне и конформността. При личностните характеристики невротизъмът и съзнателността също са свързани с част от мотивите, като посоката частично съответства на предходни данни (Kircaburun et al., 2020; Zhang & Su, 2022). В регресионния модел обаче нито една от личностните черти не запазва независим принос към общата мотивация за участие. Предходни изследвания свързват и екстраверсията със специфични мотиви (Krisadhi et al., 2023; Zhang & Su, 2022), но в настоящите данни не се установява връзка с общата мотивация за участие. Възможно е личностните характеристики да са свързани с определени мотиви, без тези връзки да се отразяват на общата мотивация за участие.

В обобщение: резултатите не подкрепят наличието на единен личностен профил, свързан с различните аспекти на участието в *TikTok*. Екстраверсията е свързана с употребата на платформата, но не и с общата мотивация за участие, докато самооценката е свързана и с двата показателя. При останалите характеристики връзките зависят повече от конкретния аспект на участието. Различията между получените резултати показват, че употребата, отделните мотиви и общата мотивация за участие трябва да се разглеждат като различни аспекти на участието в *TikTok*.

Резултатите от настоящото изследване имат и някои ограничения. Избраният дизайн позволява да се установят връзки между изследваните променливи и

техния прогностичен принос, но не и да се правят изводи за причинно-следствената посока на тези отношения. Ограничение е и извадката от 126 български *TikTok* потребители с неравномерно разпределение по пол, което ограничава обобщаването на резултатите. Използваните показатели се основават на самооценъчни данни, включително измерването на употребата на *TikTok*. Бъдещи изследвания с по-големи и по-балансиран извадки, лонгитюден дизайн и обективно регистрирани показатели за употребата биха позволили по-прецизна проверка на установените връзки и тяхната устойчивост във времето.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите показват, че индивидуалните характеристики не се свързват по един и същ начин с различните аспекти на участието в *TikTok*. Екстраверсията се откроява по отношение на употребата на платформата, докато самооценката има по-широка роля и се свързва както с употребата, така и с общата мотивация за участие. Получените данни насочват към разбиране на индивидуалните различия, при което връзките на отделните характеристики зависят от това, какъв аспект на участието в *TikTok* се разглежда.

Участието в *TikTok* има различни измерения и трудно може да се разбере единствено чрез степента на употреба. Зад сходни форми на поведение може да стоят различни мотиви, а връзките на индивидуалните характеристики се различават според това, кой аспект на участието разглеждаме. Затова по-пълното разбиране на поведението в платформата предполага да се разглеждат не само колко и как се използва *TikTok*, но и психологическите особености на потребителите и причините, които стоят зад тяхното участие.

ЛИТЕРАТУРА

- Ганева, З. (2010). Социални идентичности и психично благополучие. София: Валдекс.
- Илиев, В. Е. (2022). Предиктори на благополучието при професионалните български модели. В И. Зиновиева, Л. Андреева, и С. Карабелъова (ред.), Психологията – традиция и съвременност: Сборник научни доклади от юбилейна международна научна конференция по случай 50 години от създаването на специалност „Психология“ в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (с. 156–166). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. https://research.unisofia.bg/xmlui/bitstream/handle/10506/2545/Proceedings_50_Years_Psychology_SU.pdf?sequence=1 [Посетен на 21.08.2026 г.]
- Русев, М. (2025). Мотивация за участие в социалната мрежа *TikTok*. В Сборник доклади на Националната школа за докторанти и млади изследователи в

социалните науки: Многообразните общности: индивидуални, социални, културни, политически и икономически различия (Т. 6, с. 160–168). София: Българска академия на науките, Институт за изследване на населението и човека.

- Русев, М., Зиновиева, И. (2024). Роля на личностните характеристики за употребата на *TikTok* и благополучието. В Сборник доклади от XXIII Международна научна конференция „Приложна психология и социална практика“ (с. 155–160). Варна: Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“, Университетско издателство.
- Akbari, M., Seydavi, M., Jamshidi, S., Marino, C., & Spada, M. M. (2023). The Big-five personality traits and their link to problematic and compensatory Facebook use: A systematic review and meta-analysis. *Addictive Behaviors*, 139, 107603. doi:10.1016/j.addbeh.2022.107603
- Bailey, K. E. (2026). *TikTok* usage in the UK and USA: Investigating the role of demographic factors, personality traits, and user motivation (Master's thesis, Bournemouth University). https://eprints.bournemouth.ac.uk/42276/1/BAILEY%2C%20Katy_MRes_2026.pdf [Посетен на 20.08.2026 г.]
- Batool, A., & Iqbal, M. N. (2021). A correlational study of personality traits, self-esteem and desire for fame in *TikTok* makers. *Forman Journal of Social Sciences*, 1(1), 1–32. doi:10.32368/FJSS.20210103
- Bogg, T. (2017). Social media membership, browsing, and profile updating in a representative U.S. sample: Independent and interdependent effects of Big Five traits and aging and social factors. *Frontiers in Psychology*, 8, 1122. doi:10.3389/fpsyg.2017.01122
- Bowden-Green, T., Hinds, J., & Joinson, A. (2020). How is extraversion related to social media use? A literature review. *Personality and Individual Differences*, 164, 110040. doi:10.1016/j.paid.2020.110040
- Calvin, A., Chen, Y. A., & Selkie, E. (2025). A longitudinal study of directly observed social media posting: Association with socioemotional well-being during the transition to high school. *Computers in Human Behavior Reports*, 19, 100748. doi:10.1016/j.chbr.2025.100748
- Chen, M., & Peng, A. Y. (2023). Why do people choose different social media platforms? Linking use motives with social media affordances and personalities. *Social Science Computer Review*, 41(2), 330–352. doi:10.1177/08944393211049120
- Cingel, D. P., Carter, M. C., & Krause, H.-V. (2022). Social media and self-esteem. *Current Opinion in Psychology*, 45, 101304. doi:10.1016/j.copsyc.2022.101304
- Desjarlais, M. (2024). Subtle momentary effects of social media experiences: An experience sampling study of posting and social comparisons on connectedness and self-esteem. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 29(3), zmae004. doi:10.1093/jcmc/zmae004

- Dong, Z., & Xie, T. (2023). How to know who you are through your short video selfies?—Capturing personality via short video selfies. *Frontiers in Psychology*, 14, 1072344. doi:10.3389/fpsyg.2023.1072344
- Donnellan, M. B., Oswald, F. L., Baird, B. M., & Lucas, R. E. (2006). The Mini-IPIP scales: Tiny-yet-effective measures of the Big Five factors of personality. *Psychological Assessment*, 18(2), 192–203. doi:10.1037/1040-3590.18.2.192
- Fardin Pedruzzi, P., Medeiros de Almeida, I., Rodrigues Matos, F., & de Andrade, A. L. (2021). Social Media Motivations Scale (SMM-S): Measure adaptation and predictors. *Liberabit*, 27(2), e472. doi:10.24265/liberabit.2021.v27n2.04
- Gil de Zúñiga, H., Diehl, T., Huber, B., & Liu, J. H. (2017). Personality traits and social media use in 20 countries: How personality relates to frequency of social media use, social media news use, and social media use for social interaction. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 20(9), 540–552. doi:10.1089/cyber.2017.0295
- Han, Y., & Yang, F. (2023). Will using social media benefit or harm users' self-esteem? It depends on perceived relational-closeness. *Social Media + Society*, 9(4), 1–18. doi:10.1177/20563051231203680
- Hendrikse, C., & Limniou, M. (2024). The use of Instagram and TikTok in relation to problematic use and well-being. *Journal of Technology in Behavioral Science*, 9(4), 846–857. doi:10.1007/s41347-024-00399-6
- Huang, C. (2019). Social network site use and Big Five personality traits: A meta-analysis. *Computers in Human Behavior*, 97, 280–290. doi:10.1016/j.chb.2019.03.009
- Joshi, A., Das, S., & Sekar, S. (2023). How Big Five personality traits affect information and communication technology use: A meta-analysis. *Australasian Journal of Information Systems*, 27. doi:10.3127/ajis.v27i0.3985
- Karabeliova, S., Petrov, D., Milanov, M., & Ivanova, E. (2016). Personality traits and risky health behavior. In P. Kalchev (Ed.), *Psychological problems of development* (pp. 133–157). Sofia, Bulgaria: St. Kliment Ohridski University Press.
- Kircaburun, K., Alhabash, S., Tosuntaş, Ş. B., & Griffiths, M. D. (2020). Uses and gratifications of problematic social media use among university students: A simultaneous examination of the Big Five of personality traits, social media platforms, and social media use motives. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 18(3), 525–547. doi:10.1007/s11469-018-9940-6
- Krisadhi, R., Kurniyawan, D., Aryawan, D. N., Johan, H. S., & Ishomi, M. I. (2023). Relationship between Gen Z's personality and motivations with TikTok usage during pandemic. *Mediator: Jurnal Komunikasi*, 16(2), 377–397. doi:10.29313/mediator.v16i2.2665
- Lao, C. H., Skandalakis, A., & Marshall, T. C. (2026). Associations of Instagram and TikTok use with appearance-based social comparison, body satisfaction, and self-

- esteem: A daily diary study. *Media Psychology*. Advance online publication. doi:10.1080/15213269.2026.2626701
- Li, H., Xu, X., Mao, C., & Liu, Q. (2026). Longitudinal associations of active versus passive *TikTok* use with depression: A chain mediation model of autistic traits and self-esteem. *Behavioral Sciences*, 16(8), 1296. doi:10.3390/bs16081296
- Limniou, M., Duckett, H., & Mitchell, E. (2025). *TikTok* fitspiration and fitness ideal internalisation: Gender differences in self-esteem and body satisfaction. *Frontiers in Psychology*, 16, 1578510. doi:10.3389/fpsyg.2025.1578510
- Lin, H., Wang, C., & Sun, Y. (2024). How big five personality traits influence information sharing on social media: A meta-analysis. *PLOS ONE*, 19(6), e0303770. doi:10.1371/journal.pone.0303770
- Ling, B., Yao, Q., & Dong, B. (2025). A latent profile analysis of *TikTok* use motives: Structure, antecedents, and consequences. *Journal of Pacific Rim Psychology*, 19, 1–16. doi:10.1177/18344909251370778
- Liu, D., & Campbell, W. K. (2017). The Big Five personality traits, Big Two metatraits and social media: A meta-analysis. *Journal of Research in Personality*, 70, 229–240. doi:10.1016/j.jrp.2017.08.004
- Maheux, A. J., Burnell, K., Maza, M. T., Fox, K. A., Telzer, E. H., & Prinstein, M. J. (2025). Annual Research Review: Adolescent social media use is not a monolith: Toward the study of specific social media components and individual differences. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 66(4), 440–459. doi:10.1111/jcpp.14085
- Marengo, D., & Settanni, M. (2024). Examining the postdictive validity of self-report Big Five personality traits with objective recordings of online behaviors: A ten-year retrospective study using Facebook Page Likes. *Heliyon*, 10(12), e32746. doi:10.1016/j.heliyon.2024.e32746
- Marengo, D., Sindermann, C., Elhai, J. D., & Montag, C. (2020). One social media company to rule them all: Associations between use of Facebook-owned social media platforms, sociodemographic characteristics, and the Big Five personality traits. *Frontiers in Psychology*, 11, 936. doi:10.3389/fpsyg.2020.00936
- Meng, K. S., & Leung, L. (2021). Factors influencing *TikTok* engagement behaviors in China: An examination of gratifications sought, narcissism, and the Big Five personality traits. *Telecommunications Policy*, 45(7), 102172. doi:10.1016/j.tel-pol.2021.102172
- Miljeteig, K., & von Soest, T. (2022). An experience sampling study on the association between social media use and self-esteem. *Journal of Media Psychology: Theories, Methods, and Applications*, 34(6), 373–382. doi:10.1027/1864-1105/a000333
- Montag, C., Yang, H., & Elhai, J. D. (2021). On the psychology of *TikTok* use: A first glimpse from empirical findings. *Frontiers in Public Health*, 9, 641673. doi:10.3389/fpubh.2021.641673

- Omar, B., & Dequan, W. (2020). Watch, share or create: The influence of personality traits and user motivation on *TikTok* mobile video usage. *International Journal of Interactive Mobile Technologies*, 14(4), 121–137. doi:10.3991/ijim.v14i04.12429
- Pan, W., Mu, Z., Zhao, Z., & Tang, Z. (2023). Female users' *TikTok* use and body image: Active versus passive use and social comparison processes. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 26(1), 3–10. doi:10.1089/cyber.2022.0169
- Roos, J. M. (2023). The intersection of personality traits and social media usage: Large-scale representative samples of internet users in Sweden. *Psych*, 5(1), 70–79. doi:10.3390/psych5010008
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Saiphoo, A. N., Dahoah Halevi, L., & Vahedi, Z. (2020). Social networking site use and self-esteem: A meta-analytic review. *Personality and Individual Differences*, 153, 109639. doi:10.1016/j.paid.2019.109639
- Stojković, I. B., Mentus, T., Jelić, M. M., Filipović, B., & Veselinović, M. (2026). Beyond social media users and game players: Patterns of digital media use and their association with personality traits. *Frontiers in Psychology*, 17, 1643702. doi:10.3389/fpsyg.2026.1643702
- Tibber, M. S., Zhao, J., & Butler, S. (2020). The association between self-esteem and dimensions and classes of cross-platform social media use in a sample of emerging adults – Evidence from regression and latent class analyses. *Computers in Human Behavior*, 109, 106371. doi:10.1016/j.chb.2020.106371
- Valkenburg, P. M., Beyens, I., Pouwels, J. L., van Driel, I. I., & Keijsers, L. (2021). Social media use and adolescents' self-esteem: Heading for a person-specific media effects paradigm. *Journal of Communication*, 71(1), 56–78. doi:10.1093/joc/jqaa039
- Valkenburg, P. M., Pouwels, J. L., Beyens, I., van Driel, I. I., & Keijsers, L. (2021). Adolescents' social media experiences and their self-esteem: A person-specific susceptibility perspective. *Technology, Mind, and Behavior*, 2(2). doi:10.1037/tmb0000037
- Yurika, M., & Dewi, F. I. R. (2023). The role of Big Five personalities on *TikTok* engagement behavior in adolescents. *International Journal of Application on Social Science and Humanities*, 1(1), 390–401. doi:10.24912/ijassh.v1i1.25821
- Zhang, D.-Y., & Su, Z. (2022). Short video users' personality traits and social sharing motivation. *Frontiers in Psychology*, 13, 1046735. doi:10.3389/fpsyg.2022.1046735
- Zinovieva, I., & Rusev, M. (2025). Participation in *TikTok*: Habituation and satisfaction with life. *Bulgarian Journal of Public Health*, 17(2), 5–15. <https://ncpha.government.bg/uploads/pages/3295/2-2025-BG-Journal-PH.pdf>

**АКАДЕМИЧНА МОТИВАЦИЯ ПРИ ЮНОШИ: РОЛЯТА НА РОДИТЕЛСКАТА
ПОДКРЕПА ЗА АВТОНОМНОСТТА, ПСИХОЛОГИЧЕСКОТО БЛАГОПОЛУЧИЕ
И ПРОБЛЕМНАТА УПОТРЕБА НА ИНТЕРНЕТ**

**ЙОАНА ЯНКУЛОВА, ХРИСТИЯНА ДЖУМАДАНОВА¹, ПЕТЪР ЦВЕТКОВ² И
АНТОНИЯ ЯНАКИЕВА³**

*Катедра по Социална, организационна, клинична и
педагогическа психология
jankulova@phls.uni-sofia.bg*

Йоана Янкулова, Християна Джумаданова, Петър Цветков и Антония Янакиева. АКАДЕМИЧНА МОТИВАЦИЯ ПРИ ЮНОШИ: РОЛЯТА НА РОДИТЕЛСКАТА ПОДКРЕПА ЗА АВТОНОМНОСТТА, ПСИХОЛОГИЧЕСКОТО БЛАГОПОЛУЧИЕ И ПРОБЛЕМНАТА УПОТРЕБА НА ИНТЕРНЕТ

Настоящото изследване е насочено към изучаване на взаимовръзките между родителската подкрепа за автономността, психологическото благополучие, проблемната употреба на интернет и академичната мотивация при юноши. В изследването участват 365 ученици от IX, X и XI клас. Приложени са Скала за академична мотивация (Vallerand et al., 1992), Скала за психологическо благополучие (Ryff, 1989; Garcia et al., 2023), Скала за възприемана родителска подкрепа за автономността (Mageau et al., 2015) и Въпросник за проблемна употреба на интернет (Demetrovics et al., 2004, 2008; Koronczai et al., 2011). Данните са анализирани чрез оценка на вътрешната консистентност, анализ на главните компоненти и медиаторни анализи.

¹ Докторант в катедрата, hrisi_dzhumadanova@abv.bg.

² Докторант в катедрата, petartsvetkovebs@gmail.com.

³ Докторант в катедрата, antoniya_yanakiyeva@abv.bg.

Резултатите показват приемлива до висока вътрешна консистентност на използваните показатели и частично разминаване между емпирично установените и оригиналните факторни структури. Медиаторните анализи показват статистически значими индиректни ефекти. „Пренебрегване“ на проблемната употреба на интернет е свързано с по-ниска вътрешна академична мотивация чрез „Цел в живота“ и „Позитивно психично функциониране“, докато родителската подкрепа за автономността е свързана с по-висока вътрешна академична мотивация чрез позитивното психично функциониране. Получените резултати подчертават значението на психологическото благополучие и социалния контекст за академичната мотивация през юношеството.

Ключови думи: академична мотивация; юноши; родителска подкрепа за автономността; психологическо благополучие; проблемна употреба на интернет.

Yoana Yankulova, Hristiyana Dzhumadanova, Petar Tsvetkov, & Antoniya Yanakieva. *ACADEMIC MOTIVATION IN ADOLESCENTS: THE ROLE OF PARENTAL AUTONOMY SUPPORT, PSYCHOLOGICAL WELL-BEING, AND PROBLEMATIC INTERNET USE*

The present study examines the associations among perceived parental autonomy support, psychological well-being, problematic Internet use, and academic motivation in adolescents. The sample consisted of 365 students in grades 9 through 11. Participants completed the Academic Motivation Scale (Vallerand et al., 1992), Ryff's Psychological Well-Being Scale (Ryff, 1989; Garcia et al., 2023), the Perceived Parental Autonomy Support Scale (Mageau et al., 2015), and the Problematic Internet Use Questionnaire (Demetrovics et al., 2004, 2008; Koronczai et al., 2011). Data were analyzed using internal consistency analysis, principal component analysis, and mediation analyses.

The results demonstrated acceptable to high internal consistency across all measures, alongside partial discrepancies between the empirically identified and original factor structures. Mediation analyses revealed statistically significant indirect effects. Specifically, the "Neglect" dimension of problematic Internet use was associated with lower intrinsic academic motivation through Purpose in Life and Positive Psychological Functioning, whereas perceived parental autonomy support was associated with higher intrinsic academic motivation through Positive Psychological Functioning. These findings highlight the importance of psychological functioning and social context in understanding academic motivation during adolescence.

Keywords: academic motivation; adolescents; parental autonomy support; psychological well-being; problematic Internet use.

ВЪВЕДЕНИЕ

Академичната мотивация е един от ключовите психологически конструкти, свързани с начина, по който учениците се ангажират с учебния процес, регулират поведението си и се справят с академичните изисквания и предизвикателства. Тя не се изчерпва само с количеството усилия, вложени в учебни и познавателни дейности, а включва и качеството на мотивационната регулация с важно значение за устойчивостта на учебната ангажираност, отношението към ученето, стратегиите за саморегулация и справяне с неуспехите и трудностите. Изследванията показват, че качеството на мотивацията може да е много по-значимо от нейната интензивност поради разнообразните форми на мотивационна регулация, свързани с различни модели на учене, саморегулация и психично функциониране (Ryan & Deci, 2017; Howard et al., 2021).

Водеща теоретична рамка за изследване на мотивацията в образователен контекст е теорията за самоопределението (*Self-Determination Theory*; SDT) (Deci & Ryan, 1985; Ryan & Deci, 2017). Според нея хората притежават естествена тенденция към личностно развитие, усъвършенстване на компетентността и оптимално функциониране, но реализацията на този потенциал зависи в значителна степен от социалните условия, в които живеят и се развиват. Особено значение има степента, в която средата подпомага задоволяването на базисните психологически потребности от автономност, компетентност и свързаност (Ryan & Deci, 2017). От тази перспектива мотивацията не се разглежда като едномерна характеристика, а като система от различни форми на регулация, разположени по континуума на относителната автономност – от амотивация през различни форми на контролирана регулация до автономни форми на мотивация.

В рамките на теорията за самоопределението вътрешната мотивация е свързана с извършването на учебна дейност заради познавателен интерес, удоволствие и удовлетворение, които тя носи. Автономните форми на външна мотивация, от своя страна, включват интернализирана регулация, при която външно предявените изисквания и цели постепенно се приемат като личностно значими и съвместими с индивидуалните ценности и потребности. При контролирана мотивация поведението се регулира в по-голяма степен от външен натиск, очаквания, чувство за задължение или стремеж към избягване на негативни последствия (Deci & Ryan, 2000). Макар да са свързани с ангажиране с определена дейност, различните мотивационни форми се различават по отношение на устойчивостта на поведението, осъществяването на саморегулация, преживяването на удовлетвореност и постигнатата адаптация. Метааналитични данни показват, че автономната форма на мотивация е свързана с по-силна учебна ангажираност, по-ефективна саморегулация и по-адаптивно използване на различни когнитивни и метакогнитивни стратегии, докато контролираната мотивация е по-

тясно свързана със значително по-неблагоприятни мотивационни и психологически резултати (Howard et al., 2021).

Юношеството представлява особено значим период за изследване на академичната мотивация, тъй като на този етап се развива автономността, личната идентичност и способностите за саморегулация, а учебните дейности все по-ясно се възприемат и осмислят в светлината на ползите от обучението и бъдещата професионална реализация. През този възрастов период юношите развиват своите способности за самостоятелно формулиране на цели, за обективна оценка на значението на изпълняваните дейности, за регулиране на поведението си в съответствие и с външните изисквания, но и с личните потребности, желания и дългосрочни намерения. На този етап социалният контекст придобива особено значение, тъй като взаимоотношенията с родители, връстници и други значими социални фигури имат пряка връзка със задоволяването на базисните психологически потребности, както и с усвояването и интернализирането на различни видове поведенческа и мотивационна регулация (Ryan & Deci, 2017; Soenens et al., 2018). Това означава, че академичната мотивация не може да се разглежда изолирано от семейната и социално-образователната среда на юношите.

Друг важен концептуален момент, свързан с настоящото изследване⁴, засяга психологическото благополучие. Това е многомерен конструкт, характеризиращ степента, в която човек функционира позитивно, развива пълноценно своя потенциал, изгражда близки и удовлетворяващи го социални взаимоотношения, придава значим личностен смисъл и желана посока на живота си. В научната литература се откриват и разграничават два подхода към разбирането на благополучието: хедоничен и евдемоничен. Хедоничната перспектива поставя акцент върху изпитването на щастие, удоволствие и удовлетвореност от живота, докато евдемоничната перспектива е ориентирана към постигане на оптимално личностно функциониране и цялостно разгръщане на човешкия потенциал (Ryff & Keyes, 1995).

Сред най-влиятелните евдемонични концептуализации е моделът на К. Риф (Ryff, 1989), според който психологическото благополучие включва шест взаимосвързани измерения („Самоприемане“, „Позитивни отношения с другите“, „Автономност“, „Управление на средата“, „Цел в живота“, „Личностно развитие“). „Самоприемане“ се отнася до позитивното отношение към себе си и приемането на своите силни страни, но и на личните ограничения. „Позитивни отношения с другите“ отразяват способността за изграждане на близки, подкрепящи и удовлетворяващи взаимоотношения с различни социални партньори. „Автономност“ е

⁴ Настоящото изследване е реализирано по проект № 80-10-2/ 27.03.2026 г. на тема: „Семейната подкрепа и дигиталните навици на юношите като предиктори на академичната мотивация и психичното благополучие“ с научен ръководител проф. дпсн Й. Янкулова. Проектът е финансиран по линия на ФНИ на ФФ на СУ „Св. Кл. Охридски“.

свързана със способността за самостоятелно регулиране на поведението и външните оценки и без прекомерна зависимост от тях. „Управление на средата“ олицетворява способността за ефективно справяне с всекидневните изисквания и организирането на условията на учене и живот така, че те да съответстват на личните потребности, желания и цели. „Цел в живота“ характеризира откриването на значим личностен смисъл и очертаването на адекватна за личността житейска посока на развитие. „Личностно развитие“ илюстрира стремежа към усъвършенстване и непрекъснато развитие на личните способности, съчетан с отвореност към нов опит (Ryff, 1989; Ryff & Keyes, 1995).

Връзката между психологическото благополучие и академичната мотивация може да се разглежда с помощта на теорията за самоопределението, защото задоволяването на потребностите от автономност, компетентност и свързаност създава условия както за постигане на оптимално психично функциониране, така и за развитие на автономни форми на мотивация (Deci & Ryan, 2000; Ryan & Deci, 2017). Когато юношите възприемат себе си като компетентни и способни да влияят върху поведението си, когато получават адекватна подкрепа и имат чувство за социална свързаност и принадлежност, когато учебните дейности имат важно за тях значение, са налице благоприятни предпоставки за устойчиво и мотивирано ангажиране с учене. В тази връзка психологическото благополучие може да се разглежда не само като резултат, свързан с успешно функциониране, но и като важен психологически ресурс за академичната мотивация и ефективната саморегулация. От тази гледна точка психологическото благополучие представлява възможен посредник между социалните условия и вътрешно мотивационната регулация.

Теорията за самоопределението допуска и че социалният контекст е свързан с мотивацията не само чрез външни влияния, но и чрез вътрешно протичащите процеси, отнасящи се до задоволяването на базисните психологически потребности, интернализирането на външно наложената регулация и позитивното функциониране. По тази причина изследването на психологическото благополучие като потенциален медиатор позволява да се постигне по-задълбочено разбиране на начините, по които поведенческите особености и характеристиките на средата се свързват с академичната мотивация.

Успоредно на нарастващата автономност и разширяването на социалния кръг, от особено важно значение за юношите продължават да бъдат взаимоотношенията с техните родители. В тази връзка родителската подкрепа за автономността се разглежда като поведение на родител, който признава и уважава гледната точка на юношата, предоставя му възможности за избор, но в подходящи граници, насърчава личната му инициативност, обяснява причините зад правилата, изискванията и наложените ограничения в семейната и социално-образователната среда (Mageau et al., 2015). Подкрепата за автономността изобщо не означава, че липсват правила и структура, а е точно обратното. Силна

подкрепа за автономността се осигурява въз основа на ясно структурирани, добре обяснени и адекватно представени указания и правила и споделяне на реалистични очаквания, комуникирани и регулирани съобразно особеностите и потребностите на юношите. Ако тази подкрепа се реализира в среда, която признава автономността, това подпомага процесите на интернализация, дава възможност за разбиране на смисъла на изискванията и правилата и по-лесно ги свързва и интегрира с личните потребности, цели и ценности. Родителската подкрепа за автономността е свързана с по-ефективна саморегулация и с по-силно чувство на компетентност (Grolnick & Ryan, 1989; Niemiec & Ryan, 2009), както и с по-благоприятни показатели за психологическо благополучие и социална адаптация (Ryan & Deci, 2017; Vasconcellos et al., 2020). За разлика от това, контролиращото родителско поведение се характеризира с натиск за постигане на определени резултати, заплахи, наказания, предизвикване на чувство на вина или срам. Подобен подход силно ограничава преживяването на автономност, отключва по-силна зависимост от външни оценки и редуцира автономните форми на мотивационна регулация (Soenens & Vansteenkiste, 2010). Това е причината в настоящото изследване подкрепата за автономността и психологическият контрол да се разглеждат като концептуално различни аспекти на родителското поведение.

Връзката между родителската подкрепа за автономността и психологическото благополучие има отношение към задоволяването на базисните психологически потребности, за които се говори в теорията за самоопределението. Това е така, защото когато възприемат семейната среда като подкрепяща, юношите постигат по-силно чувство на автономност, компетентност и принадлежност, и това създава благоприятни условия за позитивно психично функциониране (Deci & Ryan, 2000; Ryan & Deci, 2017). От тази перспектива психологическото благополучие може да се разглежда като свързващо звено между особеностите на семейните взаимоотношения и академичната мотивация в юношеска възраст.

Освен в семейната и социално-образователната среда, юношите пребивават много активно и в интернет пространството. Тази дигитална среда предоставя неограничени и разнообразни възможности за достъп до актуална информация, модерно образование, активна комуникация и интензивни междуличностни взаимодействия. Успоредно на тези благоприятни възможности за развитие и контакти, съществуват и значителни рискове, свързани с проблемна или прекомерна употреба на интернет, често съпроводена с нарушения във всекидневното функциониране, психологическото благополучие, социалните контакти и академичните резултати (Kardefelt-Winther, 2014; Kuss & Lopez-Fernandez, 2016; Tokunaga, 2017).

За обозначаване на проблемното дигитално поведение в литературата се откриват понятия като „интернет зависимост“, „проблемна употреба на интернет“, „компулсивна употреба на интернет“. Макар че между тези понятия съществуват

концептуални различия, общото между тях е наличието на затруднения в поведенческата саморегулация, ограничен контрол върху активностите онлайн и негативни последиствия, засягащи различни области на житейското функциониране (Caplan, 2010; Demetrovics et al., 2008). В настоящото изследване проблемната употреба на интернет се разглежда в съответствие с 3-факторния модел, който се изследва чрез Въпросник за проблемна употреба на интернет, включващ три аспекта: „Обсебеност“, „Пренебрегване“ и „Нарушен контрол“ (Demetrovics et al., 2004; Demetrovics et al., 2008; Koronczai et al., 2011).

Връзката между проблемната употреба на интернет и академичната мотивация може да се разглежда чрез механизмите на саморегулация и разпределение на личните психологически ресурси. Прекомерната ангажираност с активност онлайн може да се конкурира с времето и вниманието на юношата, които са му нужни за изпълнение на различни учебни дейности, да наруши всекидневния му режим, да затрудни регулирането на поведението и учебното представяне. За особено важен в този контекст се смята един от аспектите на проблемната употреба на интернет – „Пренебрегване“, който отразява тенденцията употребата на интернет да стане по-важна от изпълнението на всекидневни и важни социални и учебни задължения и дейности. Така дигиталното поведение може да е свързано с академичното функциониране не само чрез продължителността на престоя в интернет, а чрез начина, по който употребата му се вписва в цялостната всекидневна организация на живот и учене.

Проблемната употреба на интернет също може да се разглежда в светлината на теорията за самоопределението, защото когато базисните психологически потребности от автономност, компетентност или свързаност не са адекватно и своевременно задоволени, онлайн средата може да се превърне в алтернативен източник на контрол, удоволствие, чувство на компетентност, т.е., изпълнява компенсаторни функции (Kardefelt-Winther, 2014). От друга страна, проблемната употреба на интернет повишава психичния дистрес, провокира емоционални проблеми в социално-образователното функциониране, влошава психологическо благополучие (Kuss et al., 2014; Tokunaga, 2017; Hawi & Samaha, 2019). Трябва да се отчита и че проблемната употреба на интернет може да произтича и от вече съществуващи емоционални или социални затруднения. Следователно тя не следва да се разглежда единствено като индивидуален поведенчески проблем, а като явление, което се проявява в хода на динамичното взаимодействие между индивидуални характеристики, вътрешни психологически ресурси, семейна среда и социално-образователен контекст. На този фон особено значение придобива въпросът как проблемната употреба на интернет и родителската подкрепа за автономността може да са свързани с академичната мотивация и дали подобни връзки се осъществяват чрез определени характеристики на психичното функциониране.

Въпреки значителния брой изследвания върху академичната мотивация, психологическото благополучие, родителската подкрепа за автономността и проблемната употреба на интернет, остава недостатъчно добре изяснено как тези конструкти се свързват в единен теоретичен модел по отношение на юношите. Особено важен е въпросът дали психологическото благополучие може да изпълнява посредническа роля във връзките между семейната среда, проблемното дигитално поведение и академичната мотивация. Разглеждането на родителската подкрепа за автономността и проблемната употреба на интернет в обща концептуална рамка позволява едновременно да се проследят потенциалните защитни и рискови характеристики на средата, а включването на психологическото благополучие насочва вниманието към психологическите ресурси, чрез които тези фактори са свързани с академичното функциониране. В тази връзка настоящото изследване е насочено към изясняване на взаимовръзките между родителската подкрепа за автономността, проблемната употреба на интернет, психологическото благополучие и академичната мотивация при юноши, както и към изследване на потенциалната медиаторна роля на психологическото благополучие в тези отношения.

МЕТОД

Теоретичен модел на изследването

В основата на настоящото изследване е разбирането, че академичната мотивация, психологическото благополучие, родителската подкрепа за автономността и проблемната употреба на интернет са взаимосвързани характеристики, чрез които може да се анализират индивидуални, семейни и поведенчески аспекти във функционирането на юношите. Разглеждането на тези конструкти в рамките на единна концептуална рамка позволява да се изследват потенциалните посреднически отношения между социалния контекст, психичното функциониране и академичната мотивация. Основна теоретична рамка на изследването е теорията за самоопределението (Deci & Ryan, 2000; Ryan & Deci, 2017), в която се постулира, че качеството на мотивационното функциониране е свързано със степента, в която социалната среда подпомага задоволяването на базисните психологически потребности от автономност, компетентност и свързаност. Когато тези потребности са подкрепени, се създават благоприятни условия за развитие на автономна мотивация, ефективна саморегулация и позитивно психично функциониране. Обратното, контролиращият социален контекст може да е свързан с ограничаване на автономното регулиране и с неадаптивни мотивационни и поведенчески прояви.

Според модела на настоящото изследване академичната мотивация е многомерен конструкт, включващ различни форми на мотивационна регулация – от

вътрешна мотивация през различни форми на външна регулация до амотивация. В настоящото изследване особен интерес представляват „Вътрешна мотивация-Знания“ и „Вътрешна мотивация-Постижения“, тъй като те отразяват тенденцията за ангажиране с ученето заради познавателен интерес към придобиване на нови знания, удовлетворение от преодоляването на трудности, стремеж към академични постижения.

Родителската подкрепа за автономността се разглежда като потенциален социален ресурс, свързан с психичното функциониране и академичната мотивация през юношеството. Тя включва признаване на гледната точка и чувствата на юношата, предоставяне на възможности за избор в подходящи граници и обясняване на причините зад правилата, изискванията и ограниченията (Mageau et al., 2015). Подобно родителско поведение може да подпомага интернализирането на външните изисквания, развитието на чувството за компетентност и автономното регулиране на поведението.

Психологическото благополучие отразява различни аспекти на позитивното функциониране на човека (Ryff, 1989; Ryff & Keyes, 1995) и включва характеристики, свързани с неговото развитие, всекидневното функциониране и социална адаптация, наличието на смисъл и посока в живота, изграждането на удовлетворяващи отношения с другите в заобикалящата среда. В рамките на настоящото изследване са разгледани отделни аспекти на психологическото благополучие, сред които позитивно психично функциониране и цел в живота. Психологическото благополучие е включено и като потенциален медиатор, чрез който различни характеристики на средата и поведението може да са статистически значимо свързани с академичната мотивация на юношите.

Проблемната употреба на интернет илюстрира потенциално рисково поведенческо измерение, свързано със затруднения в регулирането на активностите онлайн и с нарушаване на баланса между дигитални и реално изпълнявани дейности. В рамките на използвания в настоящото изследване 3-факторен модел се разграничават три отделни аспекта на проблемната употреба на интернет: „Обсебеност“, „Пренебрегване“, „Нарушен контрол“ (Demetrovics et al., 2004; Demetrovics et al., 2008; Koronczai et al., 2011). При проведените медиаторни анализи е поставен акцент върху компонента „Пренебрегване“, който подчертава предимството и важността на активността в интернет пред изпълнението на обичайните учебни, всекидневни и други значими дейности. По този начин теоретичният модел на изследването предполага, че възприеманата родителска подкрепа за автономността и проблемната употреба на интернет може да са свързани с академичната мотивация чрез характеристики на психичното функциониране. Той не предполага установяване на причинно-следствени отношения, а служи единствено като концептуална основа за установяване и проучване на статистически значими медиаторни асоциации в рамките на напречно проведеното изследване.

ЦЕЛ, ЗАДАЧИ И ХИПОТЕЗИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изследването има за цел да проучи взаимовръзките между възприеманата родителска подкрепа за автономността, психологическото благополучие, проблемната употреба на интернет и академичната мотивация при български юноши. Основният изследователски интерес е насочен към потенциалната медиаторна роля на психологическото благополучие във връзките между родителското поведение, проблемната употреба на интернет и вътрешната академична мотивация. С оглед постигането на целта са формулирани следните научноизследователски задачи:

1. изследване на психометричните характеристики на приложените инструменти в българска юношеска извадка;
2. изследване на съответствието между оригиналните теоретични структури на използваните инструменти и емпирично установената компонентна организация в настоящата извадка;
3. изследване на потенциалната медиаторна роля на психологическото благополучие във връзката между родителската подкрепа за автономността и академичната мотивация;
4. изследване на потенциалната медиаторна роля на психологическото благополучие във връзката между проблемната употреба на интернет и академичната мотивация.

Въз основа на теоретичната рамка, целта и изследователските задачи са формулирани няколко работни **хипотези**:

Хипотеза 1. Допуска се, че по-високите нива на възприемана родителска подкрепа за автономността са свързани с по-високи нива на психологическо благополучие при юношите.

Хипотеза 2. Очаква се психологическото благополучие да изпълнява потенциално важна медиаторна роля във връзката между възприеманата родителска подкрепа за автономността и вътрешната академична мотивация, като по-силната подкрепа ще е свързана с по-добро позитивно психично функциониране, а то ще води до по-високи нива на „Вътрешна мотивация-Знания“ и „Вътрешна мотивация-Постижения“.

Хипотеза 3. Вероятно по-високите нива на проблемна употреба на интернет и по-специално на един от аспектите ѝ – „Пренебрегване“, са свързани с по-ниски нива на психологическо благополучие и с по-слаба вътрешна академична мотивация.

Хипотеза 4. Допуска се, че психологическото благополучие изпълнява потенциално важна медиаторна роля във връзката между „Пренебрегване“ (като аспект на проблемната употреба на интернет) и вътрешната академична мотивация.

Дизайн на изследването. Настоящото изследване се отличава с неекспериментален напречен дизайн (*cross-sectional design*), при който първоначалните

данни са събрани в конкретен времеви период (март–април 2026 г.). Съобразно спецификата на този дизайн установените статистически значими зависимости между изследваните конструкти са интерпретирани като асоциации, а получените резултати от медиаторните анализи не се разглеждат като доказателство за наличието на причинно-следствени отношения.

Профил на изследваните лица. В изследването участват 365 ученици от IX, X и XI клас, които се обучават в различни български средни училища, езикови и професионални гимназии. От тях 100 (27,4%) са момчета и 265 (72,6%) – момичета. Възрастта на участниците варира между 14 и 18 години, като най-голям относителен дял заемат учениците на възраст 17–18 години – 146 респондента (40,0%), следвани от 16-годишните – 136 души (37,3%) и учениците на възраст 14–15 години – 83 души (22,7%). По отношение на класа, 112 ученици са от IX клас (30,7%), 136 – от X клас (37,3%), а 117 – от XI клас (32,1%). Според типа на училището 73,2% от учениците се обучават в средни училища, 21,9% – в езикови гимназии, а 4,9% – в професионални гимназии. Според местоживеенето: 41,1% от изследваните лица живеят в София, а 58,9% – в други населени места в страната. Според средния учебен успех от предходната учебна година: 52,6% от участниците са завършили с успех над 5,50, 40,5% – с успех между 4,50 и 5,50, а 6,8% – с успех под 4,50. В извънкласни дейности участват 43,6% от изследваните ученици, докато 56,4% не участват в подобни дейности.

Процедура на изследването. Изследването е проведено чрез анонимно анкетиране онлайн чрез платформата *Google Forms*. Подборът на участниците е осъществен чрез удобна извадка, включваща активно взаимодействие с училищни ръководства и педагогически специалисти. Преди попълването на тестовата батерия учениците получават инструкция, в която са информирани за целите на изследването, доброволния характер на участието, анонимността и поверителността на данните и възможностите за прекратяване на участието по всяко време и без последствия. Попълването на тестовата батерия отнема приблизително 20–25 минути. Изследването е проведено при спазване на етичните изисквания за психологически изследвания с непълнолетни лица.

ИНСТРУМЕНТАРИУМ

Скала за академична мотивация

За измерване на академичната мотивация е приложена Скалата за академична мотивация (*Academic Motivation Scale*; AMS) (Vallerand et al., 1992), базирана на теорията за самоопределението (Deci & Ryan, 1985; Ryan & Deci, 2020). Този инструмент съдържа 28 айтема, организирани в седем субскали. Те отразяват различни форми на мотивационна регулация и са подредени по континуума

на самоопределението според степента на тяхната автономност. Трите субскали за *вътрешна мотивация* са:

- *Вътрешна мотивация-Знания*, отразяваща стремежа към придобиване на нови знания, както и удовлетворението, произтичащо от процеса на учене;
- *Вътрешна мотивация-Постижения*, оценяваща удовлетворението от преодоляването на трудности и постигането на учебните цели;
- *Вътрешна мотивация-Стимулация*, измерваща удоволствието и позитивните преживявания, произтичащи от интелектуалната ангажираност и учебния процес.

Външната мотивация също е представена чрез три субскали:

- *Идентифицирана регулация*, която се характеризира с участието в учебната дейност като личностно значимо, тъй като подпомага постигането на важните за човека цели;
- *Интроектирана регулация*⁵ отразява поведение, породено от вътрешен натиск във вид на чувство на вина, срам, тревожност или целенасочено вложени усилия за поддържане на самоуважението;
- *Външна регулация*, оценяваща кога мотивацията за учене се основа на външни награди, санкции, изисквания или очаквания от другите.

Съществува и още една мотивационна форма – *Амотивация*, отразяваща липсата на цели и учебни намерения, на контрол над собственото поведение и на връзка между вложените усилия и постигнатите резултати.

В оригиналното изследване коефициентите на вътрешна консистентност на субскалите варират между $\alpha=0,74$ и $\alpha=0,86$ (Vallerand et al., 1992), а в настоящата извадка коефициентът α на Кронбах за общата скала е 0,865, а за отделните субскали – от 0,684 до 0,844. Освен това в оригиналната версия на скалата за академична мотивация отговорите се оценяват чрез 7-степенна Ликертова скала от 1 („Изобщо не ми съответства“) до 7 („Напълно ми съответства“). В настоящото изследване обаче е използвана 5-степенна Ликертова скала от 1 („Категорично не съм съгласен“) до 5 („Напълно съм съгласен“). Направената в този случай промяна е методологично решение само в настоящото изследване с цел уеднаквяване на формата на използваната скала за оценка и улесняване на отговорите на изследваните лица в рамките на цялата тестова батерия.

⁵ Най-близък до термина на английски език *introjection* е вариантът „*интроектирана регулация*“, който напоследък се среща в по-нови български публикации и най-добре съответства на термините, използвани в теорията за самоопределението. В предишни публикации на български език той се среща и като „*интроецирана/интернализирана регулация*“.

Скала за психологическо благополучие

Психологическото благополучие е измерено чрез 18-айтемна кратка версия на Скалата за психологическо благополучие (*Ryff's Psychological Well-Being Scale*; Ryff, 1989), използвана в рамките на изследване, проведено в Швеция (Garcia et al., 2023). Инструментът е основан на евдемоничния подход и, както беше посочено, включва шест теоретични измерения: „Автономност“, „Управление на средата“, „Личностно развитие“, „Позитивни отношения с другите“, „Цел в живота“ и „Самоприемане“ (вж. с. 79).

В настоящата извадка са формирани по емпиричен път три композитни показателя въз основа на получената компонентна структура. В окончателните показатели не са включени айтеми № 9, 15 и 16. „Позитивно психично функциониране“ включва 8 айтема, „Емоционална и социална неудовлетвореност“ – 4 айтема, а „Цел в живота“ – 3 айтема, като при реверсивните айтеми е извършено съответно прекодиране. След тази процедура по-високите стойности на „Цел в живота“ отразяват по-силна житейска целенасоченост, по-ясна ориентация към бъдещето и по-силно чувство за личен смисъл. В направените впоследствие медиаторни анализи са използвани показателите „Позитивно психично функциониране“ и „Цел в живота“, а „Емоционална и социална неудовлетвореност“ не е включена като медиатор.

В оригиналната версия на използвания в настоящото изследване шведски вариант на скалата за психологическо благополучие айтемите се оценяват чрез 6-степенна Ликертова скала, която варира от 1 („Напълно несъгласен“) до 6 („Напълно съгласен“). В настоящото изследване е приложена 5-степенна Ликертова скала от 1 („Категорично не съм съгласен“) до 5 („Напълно съм съгласен“). Направената в този случай промяна представлява адаптация на системата за оценяване в рамките на настоящата извадка и не следва да се интерпретира като официална ревизия на оригиналния инструмент.

Скала за възприемана родителска подкрепа за автономността

За оценка на възприеманата родителска подкрепа за автономността е използвана Скалата за възприемана родителска подкрепа за автономността (*Perceived Parental Autonomy Support Scale* – P-PASS; Mageau et al., 2015). Инструментът е разработен в рамките на теорията за самоопределението и разграничава два аспекта на родителското поведение: подкрепа за автономността и психологически контрол:

- *Подкрепа за автономността* е представена чрез три измерения: „Предлагане на избор в определени граници“, „Обясняване на причините зад изискванията, правилата и ограниченията“, „Осъзнаване, приемане и признаване на чувствата“.

- *Психологически контрол* включва „Заплашване с наказания“, „Предизвикване на чувство на вина“, „Насърчаване на целите за представяне“.

В настоящото изследване всеки айтем се оценява отделно за майката и за бащата и затова са формирани отделни показатели за поведението на всеки от тях. Подкрепата за автономността и психологическият контрол се разглеждат като концептуално различни аспекти на родителското поведение и не са обединени в един композитен показател. При последващите анализи са използвани оригиналните субскали, като при формирането на една от тях – „Обясняване на причините“, е изключен айтем № 23 и за двете версии (за майка и за баща) заради незадоволителни показатели за вътрешна консистентност в настоящото изследване. В оригиналното изследване е установена висока вътрешна консистентност и на двете големи области – „Подкрепа за автономността“ ($\alpha=0,93$) и „Психологически контрол“ ($\alpha=0,89$) (Mageau et al., 2015). Установената обща вътрешна консистентност на приложената скала в настоящата извадка е $\alpha=0,792$.

В оригиналната скала за възприемана родителска подкрепа за автономността айтемите се оценяват чрез 7-степенна Ликертова скала от 1 („Изобщо не съм съгласен“) до 7 („Напълно съм съгласен“). В настоящото изследване е използвана 5-степенна скала от 1 („Категорично не съм съгласен“) до 5 („Напълно съм съгласен“), като това е адаптация на системата за оценяване само за настоящата извадка.

Въпросник за проблемна употреба на интернет

За оценка на проблемната употреба на интернет е използван Въпросникът за проблемна употреба на интернет (*Problematic Internet Use Questionnaire* – PIUQ; Demetrovics et al., 2004; Demetrovics et al., 2008; Koronczai et al., 2011). Инструментът съдържа 18 айтема, организирани в три оригинални субскали с по 6 айтема:

- *Обсебеност* отразява когнитивната и емоционалната ангажираност с интернет, включително чести мисли и силно желание за използването му;
- *Пренебрегване* характеризира склонността употребата на интернет да се поставя пред изпълнението на различни по важност учебни, всекидневни и други дейности;
- *Нарушен контрол* илюстрира затрудненията при регулирането на времето онлайн, неуспешните опити за ограничаване на употребата на интернет, както и осъзнаването на негативните последствия от прекомерната му употреба.

Оригиналната обща скала за проблемна употреба на интернет демонстрира висока вътрешна консистентност ($\alpha=0,873$), а трите ѝ субскали се отличават с приемлива до добра надеждност („Обсебеност“ – $\alpha=0,848$; „Пренебрегване“ – $\alpha=0,743$; „Нарушен контрол“ – $\alpha=0,761$) (Demetrovics et al., 2008; Koronczai et al., 2011). В настоящата извадка коефициентът α на Кронбах за общата скала е 0,890. За последващите анализи са използвани оригиналните субскали *Обсебеност*,

Пренебрегване и Нарушен контрол, като особен изследователски интерес е проявен специално към компонента *Пренебрегване*.

В оригиналната версия на приложения инструмент отговорите се оценяват по 5-степенна скала от 1 („Никога“) до 5 („Винаги“). В настоящото изследване също се използва 5-степенна скала от 1 („Категорично не съм съгласен“) до 5 („Напълно съм съгласен“). Промяната в съдържателното представяне на отделните степени в скалата за оценка е методологично решение само за настоящото изследване. Това е направено с цел да се уеднакви формата на оценяването в рамките на всички инструменти и да се улесни процедурата по попълването им от изследваните юноши.

СТАТИСТИЧЕСКА ОБРАБОТКА НА ДАННИТЕ

Статистическата обработка на данните е извършена със специализирана програма (SPSS Statistics 20.0), като за описание на социално-демографските характеристики на извадката са използвани дескриптивни статистически показатели. Върхътната консистентност на използваните инструменти и отделните им *субскали* е оценена чрез коефициента α на Кронбах и чрез коригирани корелации между отделните айтеми и съответния общ резултат. За изследване на емпиричната организация на айтемите е използван анализ на главните компоненти (*Principal Component Analysis* – PCA) с ортогонална Варимакс-ротация и нормализация по Кайзер. При оценяването на пригодността на данните са използвани коефициентът на Кайзер-Майер-Олкин (КМО) и тестът за сферичност на Бартлет. Броят на компонентите е определен въз основа на анализа на собствените стойности (*eigenvalues*), критерия на Кател (*Scree plot*) и съдържателната интерпретируемост на получените решения. При инструментите, за които е проверена предварително зададена теоретична структура, броят на компонентите е съобразен с оригиналния модел. Въз основа на резултатите от анализа на скалата за психологическо благополучие са формирани композитни показатели от избрани айтеми след оценка на компонентните натоварвания, съдържателната съгласуваност и върхътната консистентност. При останалите инструменти теоретично дефинираните *субскали* в оригиналите са запазени за последващите статистически анализи. Медиаторните анализи са направени чрез Модел 4 (Hayes, 2018), основан на линейна регресия по метода на най-малките квадрати (OLS). Индиректните ефекти са оценени чрез „буутстрапинг“ (*bootstrapping*). Статистически значим индиректен ефект се приема при 95% доверителен интервал на буутстрап оценката, който не включва нулевата стойност (Hayes, 2018).

РЕЗУЛТАТИ

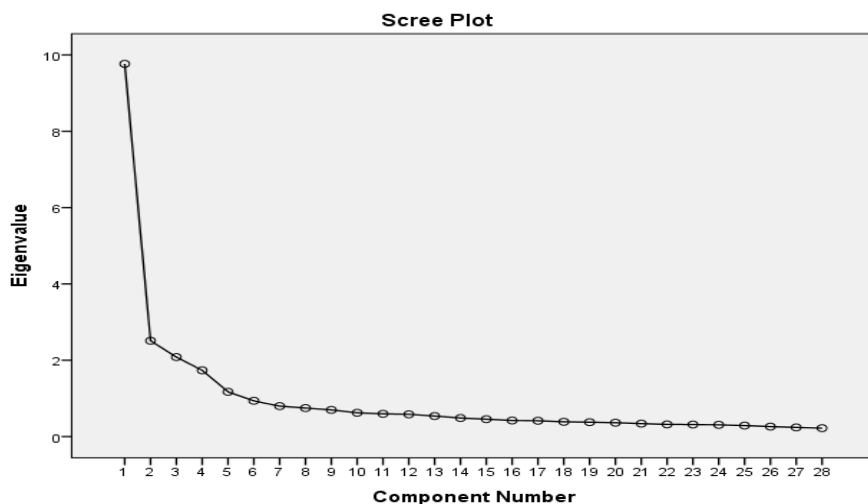
Психометрични характеристики на Скалата за академична мотивация

При оценяването на вътрешната консистентност на Скалата за академична мотивация полученият коефициент α на Кронбах за цялата скала ($\alpha=0,865$; $N=365$) показва висока надеждност в изследваната извадка. Полученият резултат предоставя достатъчно основание за последващо изследване на структурните характеристики на инструмента. За да се научи повече за факторната организация на скалата, е направен анализ на главните компоненти с ортогонална Варимакс-ротация и нормализация по Кайзер. Преди анализа е проверена пригодността на данните за факторизация. Стойността на коефициента на Кайзер-Майер-Олкин ($KMO=0,923$) показва отлична извадкова адекватност, а тестът за сферичност на Бартлет е статистически значим ($\chi^2=5319,450$; $df=378$; $p<0,001$). Тези резултати показват наличие на достатъчно взаимовръзки между айтемите и подкрепят приложимостта на факторния анализ (табл. 1).

Анализът на собствените стойности, критерият на Кател и съдържателната интерпретируемост на полученото решение насочват към извличане на 4-компонентна структура. Установените четири компонента имат собствени стойности съответно 4,951, 4,273, 3,286 и 3,248 и обясняват общо 56,28% от дисперсията на изследваните показатели. Графичният анализ на собствените стойности също подкрепя избора на 4-компонентно решение (фиг. 1).

Таблица 1. Стойности на КМО и тест на Бартлет за „Скала за академична мотивация“

Кайзер-Майер-Олкин мярка за адекватност на извадката		0,923
Тест за сферичност на Бартлет	Прибл. χ^2	5319,450
	Степени на свобода	378
	Статистическа значимост	$p<0,001$

Фигура 1. Графика на собствените стойности, получени при факторния анализ на Скалата за академична мотивация

Ротираната компонентна матрица показва относително ясно разграничаване на четири компонента, като факторните натоварвания на включените ай-теми варират между 0,340 и 0,811 (табл. 2).

Таблица 2. Ротирана компонентна матрица на „Скала за академична мотивация“

Твърдения	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4
22. Уча, за да имам по-висока заплата в бъдеще.	0,811			0,215
8. Уча, за да имам по-престижна работа след години.	0,807	0,133	0,166	0,132
17. Уча, защото това ще ми помогне да имам по-добри възможности при избор на професия по-късно	0,785	0,290	0,136	
15. Уча, защото искам да имам по-добър живот.	0,759	0,266	0,154	0,150
10. Уча, защото така ще имам възможност да работя това, което харесвам.	0,753	0,226	0,275	0,116
1. Само с диплома за средно образование няма как да си намеря високоплатена работа по-късно.	0,526			0,129

24. Уча, защото вярвам, че обучението в училище ще ме направи по-компетентен/ а в работата ми по-късно.	0,497	0,226	0,442	0,307
14. Успехите в училище ме карат да се чувствам значим/ а.	0,418	0,346		0,395
9. Изпитвам удоволствие, когато научавам и откривам нови неща, които са ми непознати.	0,123	0,772	0,101	
2. Изпитвам удоволствие, както и удовлетворение, когато уча нови неща.		0,771		
16. Изпитвам удоволствие, когато обогатявам знанията си по учебни предмети, които са ми интересни.	0,249	0,685	0,239	
23. Уча, защото така научавам неща, които са ми интересни.	0,208	0,650	0,193	0,326
25. Уча заради вълнението, което изпитвам, когато чета интересни за мен неща.		0,564	0,127	0,431
13. Удовлетворен/ а съм заради удоволствието, което изпитвам, когато надхвърлям предишните си постижения.	0,343	0,545	0,178	0,183
6. Изпитвам удоволствие, когато доказвам на себе си, че мога повече.	0,386	0,526	0,128	
20. Уча заради удоволствието, което изпитвам, когато се справям с трудни учебни задачи.	0,190	0,494	0,126	0,415
26. Не знам и не разбирам какво правя в училище.	-0,145	-0,297	-0,804	
5. Честно казано, не знам какво да мисля, но усещам, че си губя времето в училище.			-0,769	-0,245
12. Преди имаше смисъл да ходя на училище, но сега се чудя дали да продължавам напред.	-0,232		-0,738	
19. Не знам защо ходя на училище и честно казано това изобщо не ме интересува.	-0,257	-0,332	-0,696	
11. Уча, защото в училище ми е забавно.			0,417	0,630
28. Уча, защото искам да докажа на себе си, че мога да успея в обучението.	0,471	0,200		0,591
4. Уча, защото много ми харесва да ходя на училище.		0,256	0,399	0,574
7. Уча, за да докажа на себе си, че мога да завърша училище.	0,296			0,570
21. Уча, за да докажа на себе си, че съм умен/ а.	0,340	0,324		0,567

27. Уча, защото в това училище мога да постигна отлични учебни резултати.	0,305	0,165	0,243	0,500
18. Уча заради удоволствието, което изпитвам, когато разговарям с интересни учители.		0,446	0,155	0,449
3. Мисля, че средното образование ще ми помогне да се подготвя по-добре за професията, която съм избрал/ а.	0,298		0,243	0,340
Процент обяснена вариация	170,68%	150,26%	110,73%	110,6%

Окончателно получените компоненти са интерпретирани съдържателно по следния начин.

Компонент 16 – „Инструментална академична мотивация“. Първият компонент има собствена стойност 4,951 и обяснява 17,68% от общата дисперсия. Той включва осем айтема (№ 1, 8, 10, 14, 15, 17, 22, 24), чиито водещи компонентни натоварвания варират между 0,418 и 0,811. Твърденията описват мотиви за учене, свързани с очаквани бъдещи ползи от образованието като разнообразни възможности за избор на професия, успешна професионална реализация, постигане на финансова сигурност, подобряване на житейската перспектива, формиране и развитие на разнообразна компетентност. В оригиналната структура на инструмента тези айтеми принадлежат на различните форми на външната мотивационна регулация. В настоящата извадка обаче те се обединяват около общо съдържателно ядро, свързано с инструменталната стойност на образованието, и затова компонентът е означен *Инструментална академична мотивация*. Това наименование има описателен характер и не представлява нова теоретична субскала на инструмента.

Компонент 2 – „Вътрешна академична мотивация“. Вторият компонент има собствена стойност 4,273 и обяснява 15,26% от общата дисперсия. Той включва осем айтема (№ 2, 6, 9, 13, 16, 20, 23, 25) с натоварвания между 0,494 и 0,772. Твърденията отразяват удоволствието от ученето, интереса към познанието, удовлетворението от академичните постижения и успешното преодоляване на различни трудности. В оригиналния модел тези айтеми принадлежат на трите субскали за вътрешна мотивация („Знания“, „Постигания“, „Стимулация“), докато в настоящата извадка те се обединяват в един по-общ компонент, обозначен *Вътрешна академична мотивация*.

Компонент 3 – „Амотивация“, има собствена стойност 3,286 и обяснява 11,73% от общата дисперсия. Той включва четирите айтема от оригиналната субскала „Амотивация“ (№ 5, 12, 19, 26). Компонентните натоварвания са

⁶ По отношение на анализа на главните компоненти в литературата често се използва общият израз „факторен анализ“. В хода на този анализ обаче се извличат компоненти, а не латентни фактори и затова в настоящата публикация е предпочетен „компонент“ пред „фактор“.

отрицателни и варират от -0,696 до -0,804. Знакът отразява ориентацията на компонентната ос и не променя съдържателната интерпретация на показателя. Компонентът показва, че липсва причина за учене, има чувство на безсмисленост на учебната дейност, слаба учебна ангажираност, съмнения в ползата от усилията, вложени в обучението.

Компонент 4 – „Академично самоутвърждаване“, има собствена стойност 3,248 и обяснява 11,60% от общата дисперсия. В него се включват осем айтема (№ 3, 4, 7, 11, 18, 21, 27, 28), чиито натоварвания варират между 0,340 и 0,630. Съдържателно, компонентът обхваща стремежа за доказване на собствените способности, за повишаване на академичните постижения, за постигане на по-голямо удовлетворение от справянето с различни трудности, за утвърждаване и разширяване на личната компетентност. Айтемите произхождат от различни субскали, включени в оригиналния вариант: „Вътрешна мотивация-Стимулация“, „Вътрешна мотивация-Постигания“, „Външна мотивация-Интроектирана регулация“, „Външна мотивация-Идентифицирана регулация“. Полученото съдържателно обединение в настоящата извадка отразява емпиричното сближаване на мотивационни прояви с различна степен на автономност около стремежа за академично самоутвърждаване. Предложеното в този случай наименование описва получената организация само в настоящото изследване и не представлява нова теоретична субскала. Независимо от изведеното 4-компонентно решение, оригиналните седем субскали са запазени в последващите статистически анализи с оглед съхраняване на теоретичната диференциация на мотивационните форми и постигане на адекватна съпоставимост с други изследвания (табл. 3).

Таблица 3. Съпоставка между оригиналната и установената в българската извадка факторна структура на Скалата за академична мотивация

Ориг. субскала	Брой айтеми	α на Кронбах	Диапазон на коригираните корелации айтем-общ резултат	Диапазон на α при отпадане на айтем	Коментари
ВрМЗ	4	0,823	0,593-0,706	0,747-0,794	Висока вътрешна консистентност. Всички айтеми допринасят за надеждността на субскалата
ВрМП	4	0,684	0,425-0,549	0,538-0,626	Приемлива вътрешна консистентност. Няма необходимост от отпадане на айтеми
ВрМС	4	0,731	0,492-0,563	0,644-0,676	Добра вътрешна консистентност. Всички

					айтеми запазват своя принос към надеждността
ВМИДР	4	0,809	0,483-0,703	0,719-0,825	Висока вътрешна консистентност. Има леко повишаване на α при отпадане на отделен айтем. Айтемите обаче са запазени поради теоретичната им значимост
ВМИнтР	4	0,767	0,462-0,714	0,629-0,767	Добра вътрешна консистентност. Не се налага изключване на айтеми
ВМВР	4	0,819	0,459-0,736	0,724-0,853	Висока вътрешна консистентност. Отделни айтеми показват възможност за минимално подобрение при отпадане, но са запазени поради съдържателната им значимост
Ам	4	0,844	0,630-0,771	0,762-0,824	Висока вътрешна консистентност. Всички айтеми имат добър принос към надеждността

Бележка: В таблицата са използвани следните съкращения: ВрМЗ (Вътрешна мотивация-Знания); ВрМП (Вътрешна мотивация-Постижения); ВрМС (Вътрешна мотивация-Стимулация); ВМИДР (Външна мотивация-Идентифицирана регулация); ВМИнтР (Външна мотивация-Интроектирана регулация); ВМВР (Външна мотивация-Външна регулация); Ам (Амотивация).

Получените резултати отразяват приемлива до висока вътрешна консистентност на оригиналните седем субскали, като коефициентите α на Кронбах варират между 0,684 и 0,844. Тези резултати подкрепят решението оригиналната 7-компонентна структура да се запази при следващите анализи, независимо че емпиричната компонентна организация в настоящата извадка е различна (с 4 компонента).

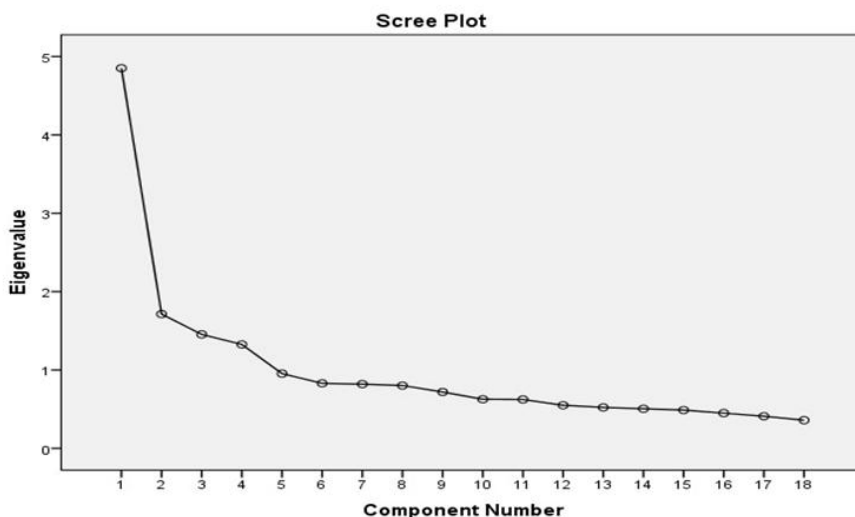
Психометрични особености на Скалата за психологическо благополучие

Полученият коефициент на α на Кронбах за цялата Скала за психологическо благополучие ($\alpha=0,806$; $N=365$) отразява добрата вътрешна консистентност на инструмента в български условия. За изследване на вътрешната му структура е направен анализ на главните компоненти с ортогонална Варимакс-ротация и нормализация по Кайзер. Преди анализа е оценена пригодността на данните за анализ. Получената стойност на коефициента на Кайзер-Майер-Олкин ($KMO=0,851$) показва много добра извадкова адекватност, а тестът за сферичност на Бартлет е статистически значим ($\chi^2=1613,423$; $df=153$; $p<0,001$). Следователно данните са подходящи за анализ на компонентната структура (табл. 4).

Таблица 4. Стойности на КМО и тест на Бартлет за „Скала за психологическо благополучие“

Кайзер-Майер-Олкин мярка на адекватност на извадката		0,851
Тест за сферичност на Бартлет	Прибл. χ^2	1613,423
	Степени на свобода	153
	Статистическа значимост	$p<0,001$

В хода на извършените анализи е разгледано както решение, съответстващо на оригиналния 6-компонентен модел, така и конкретно получените емпирични решения. В резултат на това се установява, че 6-компонентното решение не възпроизвежда напълно оригиналната структура, като при част от айтемите се наблюдават кръстосани натоварвания и недостатъчно ясно разграничение между теоретично дефинираните измерения. Затова за описание на получената в настоящата извадка емпирична организация е разгледано 3-компонентно решение. Изведените три компонента имат собствени стойности съответно 3,404, 2,587 и 2,028 и обясняват общо 44,54% от дисперсията. Първият компонент обяснява 18,91%, вторият – 14,37%, а третият – 11,26%. Графиката на Кател подкрепя избора на 3-компонентно решение (фиг. 2).

Фигура 2. Графика на собствените стойности, получени при факторния анализ на Скалата за психологическо благополучие

Ротираната компонентна матрица показва относително ясно съдържателно разграничаване на три компонента. Компонентните натоварвания на включените в окончателните композитни показатели айтеми варират между 0,357 и 0,783 по абсолютна стойност (табл. 5).

Таблица 5. Ротирана компонентна матрица на Скалата за психологическо благополучие

Твърдения	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3
13. Уверен/а съм в собствените си мнения, дори и да противоречат на общоприетото мнение.	0,725	0,144	0,145
6. Оценявам себе си според това, което аз смятам за важно, а не според мнението на другите.	0,674	0,191	
4. Харесвам повечето страни на моята личност.	0,648	0,323	
8. Справям се добре с многото отговорности в всекидневния си живот.	0,585	0,369	-0,163
11. Мисля, че е важно да имаш нови преживявания, които да те предизвикат да мислиш за себе си и за света.	0,579		-0,425
14. За мен животът е постоянен процес на учене, промяна и развитие.	-0,573		0,402

17. Когато погледна живота си досега, аз съм доволен/ а от това как са се развили нещата.	0,569	0,314	-0,219
7. Като цяло чувствам, че съм отговорен/а за ситуацията, в която живея	-0,562	0,166	
15. Хората биха ме описали като щедър човек, готов да споделя времето си с другите.	0,327	0,153	
2. Изискванията на всекидневния живот често ме потискат.		0,783	
1. За мен е трудно и разочаровашо да поддържам близки отношения с хората.	-0,129	-0,752	
3. В много отношения се чувствам разочарован/а от това, което съм постигнал/а в живота си.	-0,242	-0,651	0,142
5. Не съм имал/ а много топли и доверителни отношения с други хора.		-0,466	0,242
9. Склонен/а съм да се влияя от хора със силни убеждения.		0,437	
12. Живея ден за ден и всъщност не мисля много за бъдещето.		-0,199	0,718
10. Отдавна се отказах да опитвам да правя големи подобрения или промени в живота си.	0,198	0,270	-0,647
18. Някои хора се скитат безцелно през живота, но аз не съм един от тях.	-0,347	-0,108	0,549
16. Понякога се чувствам сякаш съм направил/а всичко, което е възможно в живота.			-0,502

В съдържателно отношение самостоятелно обособените компоненти могат да се интерпретират по следния начин.

Компонент 1 – „Позитивно психично функциониране“, има собствена стойност 3,404 и обяснява 18,91% от общата дисперсия. В него са включени осем айтема (№ 4, 6, 7P⁷, 8, 11, 13, 14P, 17), като компонентните им натоварвания са между 0,562 и 0,725 по абсолютна стойност. В съдържателен план компонентът обединява различни характеристики, свързани с прояви на положително отношение към себе си, автономност и независимост на оценката, със справяне с всекидневните изисквания, с лично развитие и удовлетвореност от живота. Индикатори, които в оригиналния модел принадлежат към различни теоретични измерения, в настоящата извадка са обособени в общ компонент. Въз основа на полученото съдържателно ядро, той е обозначен „Позитивно психично функциониране“.

Компонент 2 – „Емоционална и социална неудовлетвореност“, има собствена стойност 2,587 и обяснява 14,37% от общата дисперсия. Той включва

⁷ „P“ означава, че айтемът е реверсивен.

четири айтема (№ 1, 2P⁸, 3, 5), чиито компонентни натоварвания варират по абсолютна стойност между 0,466 и 0,783. Съдържателно, те отразяват трудности в поддържането на близки отношения, неудовлетвореност от постигнатите резултати, ограничена социална свързаност, преживяване на всекидневните изисквания като потискащи. Въз основа на общата съдържателна насоченост на айтемите, включени в този компонент, той е наименуван „Емоционална и социална неудовлетвореност“.

Компонент 3 – „Цел в живота“, има собствена стойност 2,028 и обяснява 11,26% от общата дисперсия. В него са включени три айтема (№ 10P, 12, 18), чиито компонентни натоварвания варират между 0,549 и 0,718 по абсолютна стойност. От гледна точка на съдържанието им трите айтема се отнасят до наличието на житейска посока, целенасоченост и ориентация към бъдещето и затова компонентът се определя като „Цел в живота“. В проведено изследване (Garcia et al., 2023) този компонент демонстрира известна психометрична уязвимост заради проблеми със съдържанието на някои от включените в него айтеми (напр. „Живее ден за ден и всъщност не мисля много за бъдещето“). Този резултат не е доказателство за идентичност между извадките поради наличието на специфични разлики (напр. езикова версия), но сигнализира за трудности при емпиричното обособяване на измерението „Цел в живота“ – проблем, който не се ограничава само до българската извадка

В допълнение следва да се отбележи, че за целите на настоящото изследване са изключени айтеми № 9, 15 и 16. Решението произтича от статистически и съдържателни съображения, отнася се единствено до формирането на композитните показатели в настоящата извадка и не се предлага като ревизия на оригиналната 18-айтемна скала. Освен това резултатите, получени във връзка със Скалата за психологическо благополучие, трябва да се разглеждат в контекста на психометричните особености на тази кратка версия. Оригиналният модел на К. Риф е 6-измерен, а 18-айтемната версия съдържа по три айтема за всяко от шестте измерения (Garcia et al., 2023). Предходни изследвания показват, че емпиричното възпроизвеждане на 6-факторната структура при използвана кратка версия не е напълно устойчиво в различните извадки. Оказва се и че извеждането на 5-факторен модел, без в него да се съдържа „Цел в живота“, показва по-добро съответствие от 6-факторния вариант, което изисква преразглеждане на някои айтеми (Garcia et al., 2023). По тази причина настоящите резултати не следва да се интерпретират като основание за предлагане на нова или ревизирана факторна структура на скалата. Три-компонентното решение се представя само като емпирично установена характеристика на конкретната българска

⁸ При формирането на композитния показател айтеми № 2 (от компонент 2) и № 10 (от компонент 3) са прекодирани съгласно оригиналния ключ, така че по-високите стойности да отразяват по-силно изразена неудовлетвореност.

извадка, докато оригиналната 6-измерна концептуализация остава теоретичната рамка на инструмента. Това разграничение е особено важно при използването на резултатите в следващи изследвания и при сравнение с други езикови и културни версии на скалата.

За оценка на вътрешната консистентност на окончателно обособените компоненти са изчислени коефициентът α на Кронбах и коригираните корелации между отделните айтеми и общия резултат по съответния композитен показател. Получените резултати свидетелстват, че *Позитивно психично функциониране* (айтеми № 4, 6, 7P, 8, 11, 13, 14P, 17) показва добра вътрешна консистентност ($\alpha=0,806$), а коригираните айтем-**общи** корелации варират от $r=0,357$ до $r=0,584$. При отпадане на айтем № 7 α би се повишил незначително до 0,809, поради което той е запазен заради съдържателната му значимост.

За *Емоционална и социална неудовлетвореност* (айтеми № 1, 2P, 3, 5) е установена задоволителна вътрешна консистентност ($\alpha=0,697$), като коригираните айтем-**общи** корелации са между $r=0,377$ и $r=0,558$. Най-слаба е корелацията при айтем № 5 ($r = 0,377$), но отпадането му би довело до понижение на α до 0,694, поради което той е запазен.

При *Цел в живота* (айтеми № 10P, 12, 18) се регистрира по-ниска вътрешна консистентност ($\alpha=0,616$), а коригираните айтем-**общи** корелации варират от $r=0,380$ до $r=0,459$. Стойността обаче следва да се интерпретира предпазливо заради малкия брой индикатори. В следващите медиаторни анализи са използвани само показателите *Позитивно психично функциониране* и *Цел в живота*.

Психометрични характеристики на Скалата за възприемана родителска подкрепа за автономността

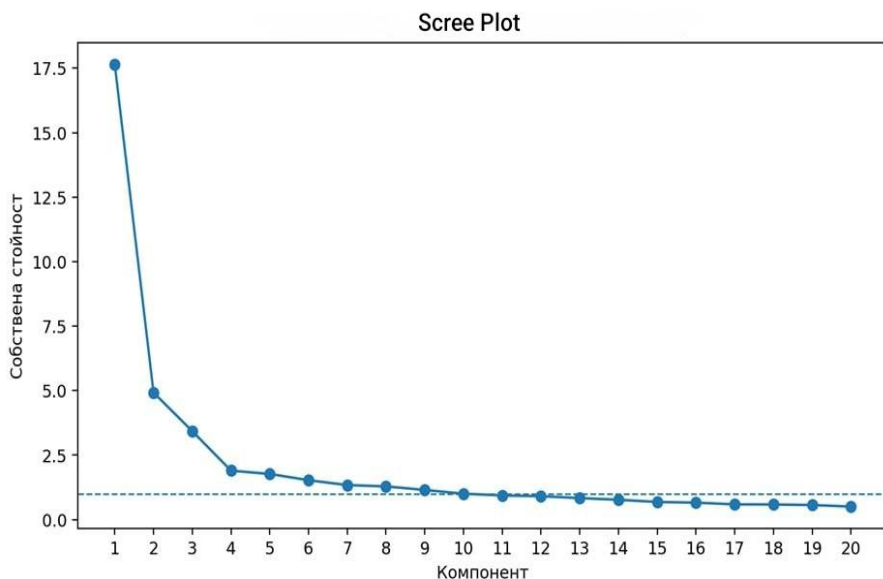
При оценката на вътрешната консистентност на скалата е установена стойност на α на Кронбах ($\alpha=0,792$), която показва приемлива вътрешна консистентност. За изследване на емпиричната организация на айтемите е проведен анализ на главните компоненти с ортогонална Варимакс-ротация и нормализация по Кайзер. Преди анализа е оценена пригодността на данните за редукция на размерността. Стойността на коефициента на Кайзер-Майер-Олкин (КМО=0,849) показва добра адекватност на извадката, а тестът за сферичност на Бартлет е статистически значим ($\chi^2=15798,29$; $df=1128$; $p<0,001$). Следователно корелационната матрица се различава статистически значимо от единичната матрица и данните са подходящи за извършване на факторен анализ (табл. 6).

За интерпретация в настоящото изследване е избрано 6-компонентно решение, което позволява съдържателно разграничаване на основните аспекти на родителското поведение и е близко до оригиналните шест съдържателни области на инструмента. За допълнителна преценка на броя на компонентите е използвана графиката на собствените стойности (фиг. 3). Оказва се, че полученото факторно решение не възпроизвежда напълно оригиналната факторна

структура. Затова изведеното 6-факторно решение се разглежда като емпирично описание на организацията на данните в настоящата извадка, а не като основание за конструиране на нова факторна структура на инструмента. Окончателното решение е определено чрез съчетаване на статистическите показатели и съдържателната интерпретируемост на факторите.

Таблица 6. Стойности на КМО и тест на Бартлет за „Скала за възприемана родителска подкрепа за автономността“

Кайзер-Майер-Олкин мярка за адекватност на извадката		0,849
Тест за сферичност на Бартлет	Прибл. χ^2	15798,29
	Степени на свобода	1128
	Статистическа значимост	p<0,001

Фигура 3. Графика на собствените стойности, получени от факторния анализ на Скалата за възприемана родителска подкрепа за автономността

В резултат на направения факторен анализ са извлечени шест компонента със собствени стойности съответно 7,572, 5,893, 5,043, 3,004, 2,556 и 2,120, които обясняват общо 54,56% от общата дисперсия (табл. 7).

Таблица 7. Обяснена дисперсия на 6-факторното решение

Фактори	Съдържание	Собствено тегло	Обяснена вариация
Фактор 1	Контрол чрез заплахи и наказания	7,572	15,77%
Фактор 2	Предлагане на избор	5,893	12,28%
Фактор 3	Натиск за представяне	5,043	10,51%
Фактор 4	Обясняване на причините	3,004	6,26%
Фактор 5	Контрол чрез вина и срам	2,556	5,32%
Фактор 6	Приемане на чувствата	2,120	4,42%
Общо		26,189	54,56%

В резултат на направения факторен анализ се обособяват шест компонента, включващи общо 23 от първоначалните 24 айтема на инструмента. Айтем № 23 не е включен в окончателното компонентно решение заради неблагоприятните му психометрични характеристики и отрицателното му факторно натоварване в рамките на фактора *Обясняване на причините*. Установените шест компонента обхващат както подкрепящи автономността, така и контролиращи родителски практики. Съдържателната интерпретация на самостоятелно обособените компоненти е представена по-долу.

Компонент 1 – „Контрол чрез заплахи и наказания“, има собствено тегло 7,572 и обяснява 15,77% от общата дисперсия. В него се включват айтеми (№ 3, 10 15, 20), свързани с регулиране на поведението чрез външен натиск, заплахи, наказания, принуда, отнемане на привилегии, изискване на подчинение. Факторните натоварвания на основните айтеми варират между 0,419 и 0,817. При настоящото факторно решение част от айтемите, свързани с контрол чрез вина и срам, показват близост до този фактор, което предполага известно припокриване между отделните форми на психологическия контрол.

Компонент 2 – „Предлагане на избор“, има собствено тегло 5,893 и обяснява 12,28% от дисперсията. Той включва твърдения (№1, 4, 8, 14), свързани с предоставяне на избор, зачитане на мнението на юношата, насърчаване на самостоятелността, уважение към индивидуалната му гледна точка. Полученият фактор е близък до концепцията за родителски практики, подкрепящи автономността чрез предоставяне на избор, но същевременно показва и известно съдържателно припокриване и с други форми на автономно-подкрепящото родителско поведение. Факторните натоварвания варират между 0,586 и 0,724. Факторът е близък до оригиналната съдържателна област *Предлагане на избор в определени граници*, но включва и елементи, свързани с по-широка подкрепа на индивидуалността и гледната точка на юношата.

Компонент 3 – „Натиск за представяне“, има собствено тегло 5,043 и обяснява 10,51% от дисперсията. В него попадат твърдения (№ 5, 11, 17, 22),

отразяващи контролиращия натиск от страна на родителите за високи резултати, постоянни сравнения с другите, силен стремеж към външно признание. Факторните натоварвания варират между 0,384 и 0,868.

Компонент 4 – „Обясняване на причините“, има собствено тегло 3,004 и обяснява 6,26% от дисперсията. В него се включват твърдения (№ 2, 9, 19), свързани с обясняване на причините, които стоят зад изискванията, правилата и ограниченията. Факторните натоварвания варират между 0,602 и 0,783. В съдържателен план факторът илюстрира родителски практики, подкрепящи автономността чрез въвеждането на ясни, добре структурирани и обяснени правила за поведение и взаимодействия с другите, ясно дефинирани и аргументирани ограничения съобразно особеностите на хората и контекста, в който пребивават.

Компонент 5 – „Контрол чрез вина и срам“. Петият фактор има собствено тегло 2,556 и обяснява 5,32% от дисперсията. В него попадат твърдения (№ 6, 12, 18, 21), свързани с осъществяване на психологически контрол чрез използване на вина, срам и емоционален натиск за влияние върху поведението. Факторните натоварвания на основните айтеми варират между 0,537 и 0,608. При един от айтемите, свързан с разбирането на чувствата на юношата, има отрицателно факторно натоварване. Това може да се разглежда като индикация за противоположна посока на този айтем спрямо останалото съдържание на фактора и следва да се интерпретира предпазливо. Трябва да се има предвид и че няма достатъчно основание този компонент да се свързва само с ролята на майката или само с тази на бащата.

Компонент 6 – „Приемане на чувствата“, има собствено тегло 2,120 и обяснява 4,42% от дисперсията. Той включва айтеми (№ 7, 13, 16, 24), свързани с разбиране, приемане и признаване на чувствата и емоциите на юношата. Факторните натоварвания варират приблизително между 0,522 и 0,654. В съдържателно отношение факторът е близък до оригиналната област *Осъзнаване, приемане и признаване на чувствата* и отразява емоционално подкрепящото родителско поведение, което зачита и приема гледната точка и преживяванията на юношата.

Полученото 6-компонентно решение е съдържателно интерпретируемо, но не възпроизвежда напълно оригиналната структура на инструмента. Тъй като част от айтемите се групират според по-обща характеристика на родителското поведение, полученото емпирично решение се използва като допълнителна характеристика на данните от настоящата извадка, докато за последващите анализи се запазва оригиналната структура на инструмента. Това решение се основава на теоретичната обоснованост на оригиналните субскали, необходимостта от съпоставимост с предходни изследвания и резултатите от анализа на вътрешната консистентност.

Анализът на вътрешната консистентност на оригиналните субскали е направен поотделно за версиите на инструмента за майката и бащата. Получените

резултати показват задоволителна до висока вътрешна консистентност на повечето от оригиналните субскали и в двете версии. Във версията за майката субскала *Предлагане на избор* показва добра вътрешна консистентност ($\alpha=0,808$), като коригираните айтем-обща корелации варират от $r=0,604$ до $r=0,639$. Получените стойности показват добра съгласуваност между включените айтеми и общия резултат по субскалата. Субскалата *Обясняване на причините* показва $\alpha=0,675$ след премахването на айтем № 23. При останалите айтеми коригираните айтем-обща корелации варират от $r=0,434$ до $r=0,571$. Получената стойност на α може да се определи като по-ограничена, но все пак приемлива в контекста на настоящото изследване. Окончателният резултат по субскалата е изчислен въз основа на айтеми № 2, 9 и 19. Премахването на айтем № 23 е извършено въз основа на емпиричните показатели за вътрешна консистентност в настоящата извадка и следва да се разглежда като специфично решение в рамките на настоящото изследване, а не като основание за промяна на оригиналната структура на инструмента. При субскала *Приемане на чувствата* е установена висока вътрешна консистентност ($\alpha=0,884$), като коригираните айтем-обща корелации варират от $r=0,674$ до $r=0,798$. Субскала *Контрол чрез заплахи и наказания* също показва висока вътрешна консистентност ($\alpha=0,886$), като корелациите между отделните айтеми и общия резултат варират от $r=0,707$ до $r=0,781$. При субскала *Контрол чрез вина и срам* е установена висока вътрешна консистентност ($\alpha=0,861$), а корелациите варират от $r=0,651$ до $r=0,742$. Субскала *Намиск за представяне* показва добра вътрешна консистентност ($\alpha=0,759$), като корелациите варират от $r=0,400$ до $r=0,669$ (табл. 8).

Подобна картина се наблюдава и във версията за бащата. Субскала *Предлагане на избор* показва добра вътрешна консистентност ($\alpha=0,822$), като коригираните айтем-обща корелации варират от $r=0,605$ до $r=0,705$. Субскала *Обясняване на причините* показва $\alpha=0,730$ след премахването на айтем № 23, като корелациите на останалите айтеми с общия резултат варират от $r=0,518$ до $r=0,620$. Окончателният резултат по тази субскала е изчислен въз основа на айтеми № 2, 9 и 19. При субскала *Приемане на чувствата* е установена висока вътрешна консистентност ($\alpha=0,881$), като корелациите варират от $r=0,687$ до $r=0,811$. Субскала *Контрол чрез заплахи и наказания* показва висока вътрешна консистентност ($\alpha=0,895$), а корелациите на отделните айтеми с общия резултат варират от $r=0,706$ до $r=0,796$. При субскала *Контрол чрез вина и срам* е установена висока вътрешна консистентност ($\alpha=0,861$), като корелациите варират от $r=0,620$ до $r=0,782$. Субскала *Намиск за представяне* показва добра вътрешна консистентност ($\alpha=0,755$), като корелациите варират от $r=0,426$ до $r=0,638$ (табл. 8).

Получените резултати показват задоволителна до висока вътрешна консистентност на оригиналните субскали във версията както за майката, така и за бащата. Стойностите на α на Кронбах варират между 0,675 и 0,895. Най-ниска надеждност се наблюдава при субскала *Обясняване на причините* във версията

за майката ($\alpha=0,675$) след премахването на айтем № 23. Във версията за бащата надеждността на същата субскала е по-висока ($\alpha=0,730$). Останалите субскали показват стойности на α между 0,755 и 0,895, което свидетелства за добра до висока вътрешна консистентност на съответните измерения. Коригираните айтем-общи корелации също са предимно умерени до високи, което допълнително подкрепя вътрешната съгласуваност на субскалите. На тази основа оригиналните субскали са запазени за целите на следващите анализи, като при субскала *Обясняване на причините* е отчетено по-ограничено ниво на вътрешна консистентност във версията за майката. Премахването на айтем № 23 е специфично решение за настоящата извадка, основано на емпиричните показатели за вътрешна консистентност, и не се интерпретира като основание за промяна на оригиналната структура на инструмента.

Таблица 8. Обобщение на надеждността по оригинални фактори на Скалата за възприемана родителска подкрепа за автономността за майка и за баща

Фактори	α майка	N майка	Диапазон r майка	α баща	N баща	Диапазон r баща
Предлагане на избор в определени граници	0,808	351	0,604-0,639	0,822	342	0,605-0,705
Обясняване на причините (без айтем № 23)	0,675	353	0,434-0,571	0,730	342	0,518-0,620
Осъзнаване, приемане и признаване на чувствата	0,884	347	0,674-0,798	0,881	339	0,687-0,811
Заплашване с наказания	0,886	352	0,707-0,781	0,895	341	0,706-0,796
Контрол чрез вина и срам	0,861	350	0,651-0,742	0,861	341	0,620-0,782
Насърчаване на целите за представяне	0,759	353	0,400-0,669	0,755	343	0,426-0,638

Психометрични характеристики на Въпросника за проблемна употреба на интернет

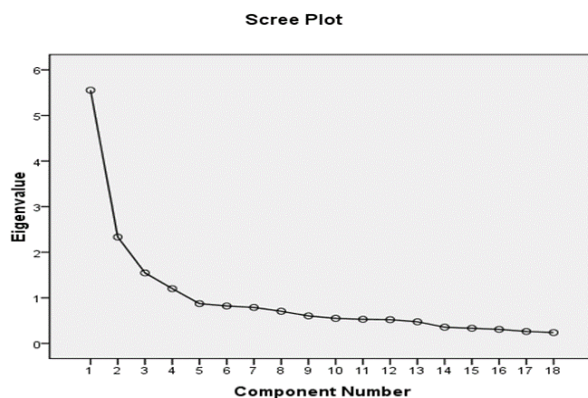
За оценка на вътрешната консистентност на Въпросника за проблемна употреба на интернет е изчислен коефициентът α на Кронбах. Получената стойност за общата скала ($\alpha=0,890$; $N=365$) показва много добра вътрешна консистентност на инструмента в рамките на настоящото изследване. С цел проверка на

факторната структура на въпросника е направен анализ на главните компоненти с ортогонална Варимакс-ротация и нормализация по Кайзер. Преди анализа е оценена пригодността на данните за факторизация. Стойността на коефициента на Кайзер-Майер-Олкин ($KMO=0,840$) показва добра извадкова адекватност, а тестът за сферичност на Бартлет е статистически значим ($\chi^2=2483,255$; $df=153$; $p<0,001$). Това свидетелства за наличието на достатъчни корелации между отделните айтеми и обосновава приложението на факторен анализ (табл. 9).

Таблица 9. Стойности на КМО и тест на Бартлет за „Въпросник за проблемна употреба на интернет“

Кайзер-Майер-Олкин мярка за адекватност на извадката		0,840
Тест за сферичност на Бартлет	Прибл. χ^2	2483,255
	Степени на свобода	153
	Статистическа значимост	$p<0,001$

Във факторния анализ предварително са зададени три фактора в съответствие с оригиналната теоретична структура на въпросника. Получените резултати показват, че на структурно равнище има възпроизвеждане на 3-компонентното решение, но при разпределението на част от айтемите между отделните компоненти се наблюдава разминаване с оригиналния модел. Извлечените три компонента имат собствени стойности съответно 3,288, 3,194 и 2,953 и заедно обясняват 52,42% от общата дисперсия на измервания конструкт. Полученият процент обяснена дисперсия може да се оцени като задоволителен за многомерен психологически инструмент. Графиката на собствените стойности също подкрепя избора на 3-компонентно решение (фиг. 4).

Фигура 4. Графика на собствените стойности, получени от факторния анализ на Въпросника за проблемна употреба на интернет

От ротираната компонентна матрица (табл. 10) се вижда, че част от айтемите се групират различно в сравнение с оригиналния модел, като при някои от тях се наблюдават кръстосани факторни натоварвания. Тези резултати биха могли да се обяснят с концептуалната близост между отделните измерения на проблемната употреба на интернет. Например обесивната ангажираност, затрудненията в самоконтрола и негативните последствия от прекомерната употреба могат да се проявяват едновременно. Затова полученото факторно решение следва да се разглежда като израз на емпиричната организация на получените резултати в български условия, а не като нова факторна структура на инструмента.

Таблица 10. Ротирана компонентна матрица на факторите от Въпросника за проблемна употреба на интернет

Твърдения	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3
16. Колко често сънуваш интернет?	0,728	-	-
18. Колко често смяташ, че трябва да помолиш за помощ във връзка с използването на интернет?	0,676	0,288	-
17. Колко често предпочиташ да използваш интернет, вместо да излезеш с някого?	0,613	-	0,292
1. Колко често фантазираш за интернет или мислиш за това какво би било да си онлайн, макар че не си реално там?	0,604	-	-
8. Колко често предпочиташ да използваш интернет, вместо да прекарваш време с приятели?	0,548	-	0,412
9. Колко често се опитваш да скриеш за времето, прекарано онлайн?	0,548	0,336	-
14. Колко често хората в живота ти се оплакват, че прекарваш прекалено много време онлайн?	0,441	0,312	0,373
3. Колко често си мислиш, че трябва да намалиш времето, което прекарваш онлайн?	-	0,845	-
6. Колко често искаш да намалиш времето онлайн, но не успяваш?	-	0,812	-
12. Колко често си мислиш, че използването на интернет ти създава проблеми?	0,303	0,757	-
11. Колко често използването на интернет затруднява ученето ти?	-	0,647	0,226
15. Колко често си мислиш, че когато си онлайн, ще си дадеш още няколко минути и ще спреш?	-	0,582	0,409
10. Колко често се чувстваш напрегнат/а, раздразнен/а или стресиран/а, ако не можеш да използваш интернет в продължение на няколко дни?	-	-	0,702

5. Колко често оставаш онлайн, макар че е време да спиш?	-	-	0,668
7. Колко често се чувстваш напрегнат/а, раздразнен/а или стресиран/а, ако не можеш да използваш интернет толкова дълго, колкото искаш?	0,371	-	0,641
13. Колко често ти се случва да се чувстваш депресиран/а, раздразнителен/а или нервен/а, когато не си в интернет и тези чувства престават, когато си онлайн?	0,410	-	0,568
2. Колко често пренебрегваш домашни или други задължения, за да прекарваш повече време онлайн?	-	-	0,564

В съдържателно отношение самостоятелно обособените компоненти са както следва:

Компонент 1 – „Психологическа ангажираност с интернет“, има собствена стойност 3,288 и включва седем айтема (№ 1, 8, 9, 14, 16, 17, 18), чиито факторни натоварвания варират между 0,441 и 0,728. Съдържателният анализ показва, че този компонент обхваща твърдения, свързани с когнитивна и емоционална ангажираност с интернет, включително чести мисли за онлайн средата, предпочитане на интернет пред социалните контакти, прикриване на времето, прекарано онлайн, осъзнаване на нуждата от помощ по отношение на употребата на интернет.

Компонент 2 – „Нарушен контрол“, има собствена стойност 3,194 и включва пет айтема (№ 3, 6, 11, 12, 15), чиито факторни тегла варират между 0,582 и 0,845. Тук попадат твърдения, които отразяват затруднения при регулирането на употребата на интернет, неуспешните опити за ограничаване на времето онлайн, трудности при осъзнаването на негативните последствия от прекомерната употреба на интернет и дългия престой в интернет. По своето съдържание този фактор е най-близък до оригиналното измерение *Нарушен контрол*.

Компонент 3 – „Емоционална зависимост от интернет“, има собствена стойност 2,953 и включва шест айтема (№ 2, 4, 5, 7, 10, 13), чиито факторни натоварвания варират между 0,515 и 0,702. Включените тук твърдения описват негативни емоционални преживявания, които възникват при липса на достъп и при ограничаване на употребата на интернет, дълъг и неконтролиран престой в интернет, повишен емоционален дискомфорт, пренебрегване на всекидневните задължения.

След анализа на факторната структура е направена оценка на надеждността на оригиналните три субскали на въпросника, като са изчислени коефициентът α на Кронбах, коригираните корелации айтем-общ резултат и стойностите на α при отпадане на отделен айтем. Оказва се, че субскалата *Обсебеност* демонстрира добра вътрешна консистентност ($\alpha=0,799$), като всичките ѝ айтеми показват добър принос към нейната надеждност. Отпадането на отделен айтем не води до съществено повишаване на коефициента α (табл. 11).

Таблица 11. Показатели за вътрешната консистентност на субскалата *Обсебеност* от Въпросника за проблемна употреба на интернет

Айтеми	Коригирана корелация на айтема с общия резултат на субскалата	α на Кронбах при отпадане на айтема
4	0,659	0,742
7	0,656	0,742
1	0,494	0,781
10	0,534	0,775
13	0,609	0,755
16	0,386	0,801

Субскалата *Пренебрегване* показва приемлива вътрешна консистентност ($\alpha=0,695$). Макар стойността да е малко под традиционно приеманата граница от 0,70, тя може да се оцени като задоволителна предвид ограничения брой айтеми и изследователския характер на настоящото проучване. Получените резултати не налагат изключване на отделни айтеми (табл. 12).

Таблица 12. Показатели за вътрешната консистентност на субскалата *Пренебрегване* от Въпросника за проблемна употреба на интернет

Айтеми	Коригирана корелация на айтема с общия резултат на субскалата	α на Кронбах при отпадане на айтема
2	0,416	0,657
5	0,343	0,682
8	0,481	0,640
11	0,370	0,677
14	0,527	0,618
17	0,443	0,652

Субскалата *Нарушен контрол* демонстрира добра вътрешна консистентност ($\alpha=0,779$). Всички айтеми от субскалата имат задоволителни корелации с общия резултат и допринасят за нейната надеждност (табл. 13).

След обобщаване на резултатите се установява, че оригиналните субскали на Въпросника за проблемна употреба на интернет демонстрират задоволителна до добра вътрешна консистентност в изследваната българска извадка (табл. 14). Най-висока надеждност е установена при субскалата *Обсебеност* ($\alpha=0,799$), следвана от *Нарушен контрол* ($\alpha=0,779$). Субскалата *Пренебрегване* показва приемлива надеждност ($\alpha=0,695$), която е близка до препоръчителната гранична стойност за вътрешна консистентност. Получените резултати

потвърждават, че трите оригинални субскали може да се използват като надеждни измерители на различните аспекти на проблемната употреба на интернет сред изследваната група юноши.

Таблица 13. Показатели за вътрешната консистентност на субскалата *Нарушен контрол* от Въпросника за проблемна употреба на интернет

Айтеми	Коригирана корелация на айтема с общия резултат на субскалата	α на Кронбах при отпадане на айтема
6	0,677	0,705
9	0,401	0,774
3	0,627	0,719
12	0,612	0,723
15	0,458	0,763
18	0,385	0,777

Таблица 14. Психометрични характеристики на оригиналните субскали на Въпросника за проблемна употреба на интернет в българската извадка

Субскала	Бр. ай-теми	α на Кронбах	Коментари
Обсебеност	6	0,799	Добра вътрешна консистентност
Пренебрегване	6	0,695	Задоволителна вътрешна консистентност
Нарушен контрол	6	0,779	Добра вътрешна консистентност
Обща скала „Проблемна употреба на интернет“	18	0,890	Много добра вътрешна консистентност

Следователно получените резултати свидетелстват, че Въпросникът за проблемна употреба на интернет притежава много добра вътрешна консистентност в изследваната българска извадка. Проведеният експлораторен факторен анализ потвърждава 3-факторната организация на инструмента, макар и с частично различно разпределение на отделни айтеми спрямо оригиналния модел. Получената факторна структура следва да се разглежда като емпирична характеристика на настоящата извадка и не представлява нова валидирана версия на инструмента. Анализът на надеждността показва, че оригиналните субскали демонстрират приемлива до добра вътрешна консистентност, което позволява тяхното използване в следващите статистически анализи. Поради това, а и с оглед запазване на теоретичната последователност и осигуряване на съпоставимост с международни изследвания, при проверката на изследователските

хипотези са използвани оригиналните субскали: *Обсебеност, Пренебрегване и Нарушен контрол*.

МЕДИАТОРНИ АНАЛИЗИ

За изследване на психологическите механизми, чрез които *Проблемна употреба на интернет* и *Възприемана родителска подкрепа за автономността* са свързани с *Академична мотивация*, са направени медиаторни анализи. В първата група медиаторни анализи *Психологическо благополучие* е изследвано като потенциален медиатор на връзката между *Проблемна употреба на интернет* и *Академична мотивация* при юношите. Психологическото благополучие е представено чрез два свои аспекта: *Позитивно психично функциониране* и *Цел в живота*. Те са изследвани като потенциални психологически механизми, чрез които проблемната употреба на интернет е свързана с академичната мотивация. Получените резултати потвърждават наличието на статистически значими индиректни ефекти на проблемната употреба на интернет върху академичната мотивация чрез изследваните аспекти на психологическото благополучие, каквито са *Цел в живота* и *Позитивно психично функциониране*, като са установени статистически значими индиректни ефекти по отношение на *Вътрешна мотивация-Знания* и на *Вътрешна мотивация-Постижения*. Освен това при всички медиаторни модели изчислените 95% доверителни интервали за индиректните ефекти не включват нула. Това означава, че изследваните аспекти на психологическото благополучие са статистически значими медиатори на връзката между проблемната употреба на интернет и двата изследвани аспекта на вътрешната академична мотивация. Резултатите от медиаторния анализ са представени в табл. 15.

Таблица 15. Медиаторен модел „Проблемна употреба на интернет“ → „Психологическо благополучие“ → „Академична мотивация“

Незав. пром.	Медиатор (Аспект на ПБ)	Завис. пром. (Аспект на АМ)	ИЕ	ДИ (95%)
ПУИ	ЦЖ	АМ-ВрМЗ	-0,1384	[-0,2171;-0,0812]
ПУИ	ЦЖ	АМ-ВрМП	-0,1232	[-0,1999;-0,0689]
ПУИ	ППФ	АМ-ВрМЗ	-0,1334	[-0,2046;-0,0843]
ПУИ	ППФ	АМ-ВрМП	-0,1167	[-0,1813;-0,0709]

Бележка: Използваните в таблицата съкращения са както следва: ПУИ - „Проблемна употреба на интернет“; ПБ - „Психологическо благополучие“; Аспекти на „Психологическо благополучие“: ЦЖ - „Цел в живота“; ППФ - „Позитивно психично функциониране“. АМ - „Академична мотивация“; Аспекти на „Академична мотивация“: ВрМЗ - „Вътрешна мотивация-Знания“; ВрМП - „Вътрешна мотивация-Постижения“; ИЕ - „Индиректен ефект“; ДИ - „Доверителен интервал“

Получените резултати свидетелстват, че по-високите нива на проблемна употреба на интернет са свързани с по-слаба вътрешна академична мотивация, като тази връзка е статистически значимо медирана от изследваните два аспекта на психологическото благополучие. По-голямата проблемна употреба на интернет е свързана с по-неблагоприятни характеристики на *Позитивното психично функциониране*, които от своя страна са свързани с по-ниски нива на вътрешна академична мотивация. А при моделите с медиатор *Цел в живота* се установява статистически значим индиректен ефект по отношение на мотивацията и за знания, и за постижения. Това означава, че *Цел в живота* представлява значим медиаторен механизъм във връзката между проблемната употреба на интернет и двата изследвани аспекта на вътрешната академична мотивация. При интерпретацията на този резултат обаче следва да се отчита конкретната посока на скалиране на показателя *Цел в живота*. Ако по-високите стойности отразяват по-силна целенасоченост и по-силно чувство за смисъл, отрицателният индиректен ефект показва, че проблемната употреба на интернет е свързана с по-слаба целенасоченост, която пък е свързана с по-слаба вътрешна мотивация. Ако обаче по-високите стойности отразяват липса на цел или безцелност, интерпретацията следва да се представи в обратната посока. В тази връзка окончателната формулировка трябва да е напълно съобразена с начина, по който са кодирани и реверсирани айтемите в използваната версия на скалата.

Подобен модел се наблюдава и при включването на *Позитивно психично функциониране* като медиатор. Проблемната употреба на интернет е свързана с по-ниски нива на позитивно психично функциониране, докато по-високите нива на този аспект са свързани с по-силна вътрешна академична мотивация. Получените резултати свидетелстват, че позитивното психично функциониране представлява статистически значим медиаторен механизъм, чрез който проблемната употреба на интернет е свързана и с двата изследвани аспекта на вътрешната академична мотивация.

В настоящото изследване допълнително е проучено дали различните аспекти на *Възприемана родителска подкрепа за автономността* са свързани с *Академична мотивация* чрез *Позитивно психично функциониране*. В хода на извършените анализи *Позитивно психично функциониране* е изследвано като потенциален медиатор между отделните аспекти на възприеманата родителска подкрепа за автономността и двата аспекта на вътрешната академична мотивация. Резултатите за възприеманата родителска подкрепа за автономността от страна на майката са представени в табл. 16.

По отношение на майката получените резултати показват, че и трите изследвани измерения на *Възприемана родителска подкрепа за автономността* са статистически значимо свързани с *Вътрешна академична мотивация* чрез *Позитивно психично функциониране*. И при шестте изследвани медиаторни модела изчислените 95% доверителни интервали на индиректните ефекти не

включват нулата, което потвърждава наличието на статистически значими положителни индиректни ефекти.

За майчината подкрепа на автономността са установени статистически значими положителни индиректни ефекти на всеки от трите изследвани аспекта (*Приемане на чувствата*, *Обясняване на причините* и *Предлагане на избор*) върху двата показателя на вътрешната академична мотивация чрез *Позитивно психично функциониране*. Директните ефекти не са статистически значими, което съответства на модел на пълна медиация. Индиректните ефекти при *Приемане на чувствата* и *Предлагане на избор* имат сходна величина, особено по отношение на въздействието им върху *Вътрешна мотивация-Знания* ($IE=0,1486$ и $IE=0,1496$). При *Вътрешна мотивация-Постижения* точковата оценка на индиректния ефект е най-висока при *Предлагане на избор* ($IE=0,1175$), следвана от *Приемане на чувствата* ($IE=0,1058$) и *Обясняване на причините* ($IE=0,0833$). Установените различия обаче следва да се интерпретират предпазливо, тъй като доверителните интервали на индиректните ефекти се припокриват. Иначе получените резултати показват, че различните форми на родителската подкрепа за автономността от страна на майката са свързани с вътрешната академична мотивация чрез позитивното психично функциониране, но без да може да се направи категоричен извод, че една от формите има по-силен индиректен ефект от останалите.

Таблица 16. Медиаторни модели на връзката между „Възприемана родителска подкрепа за автономността“ (МАЙКА), „Позитивно психично функциониране“ и „Академична мотивация“

Незав. променлива	Медиатор (аспект на ПБ)	Зав. променлива	ИЕ	ДИ (95%)
Приемане на чувствата	ППФ	АМ-ВрМЗ	0,1486	[0,0890; 0,2292]
Приемане на чувствата	ППФ	АМ-ВрМП	0,1058	[0,0511; 0,1779]
Обясняване на причините	ППФ	АМ-ВрМЗ	0,0993	[0,0574; 0,1569]
Обясняване на причините	ППФ	АМ-ВрМП	0,0833	[0,0440; 0,1370]
Предлагане на избор	ППФ	АМ-ВрМЗ	0,1496	[0,0946; 0,2253]
Предлагане на избор	ППФ	АМ-ВрМП	0,1175	[0,0596; 0,1865]

Бележка: В таблицата са използвани следните съкращения: ВРПА – „Възприемана родителска подкрепа за автономността“; ПБ – „Психологическо благополучие“; Аспект на „Психологическо благополучие“: ППФ – „Позитивно психично функциониране“. АМ – „Академична мотивация“; Аспекти на „Академична мотивация“: ВрМЗ – „Вътрешна мотивация-Знания“; ВрМП – „Вътрешна мотивация-Постижения“; ИЕ – „Индиректен ефект“; ДИ – „Доверителен интервал“

При включването на *Позитивно психично функциониране* като медиатор директните ефекти на трите аспекта на майчината подкрепа за автономността върху двата показателя на вътрешната академична мотивация не достигат статистическа значимост ($p > 0,05$). Съчетанието от статистически значими индиректни ефекти и незначими директни ефекти съответства на модел на пълна медиация. Това предполага, че *Позитивно психично функциониране* може да представлява важен психологически механизъм, чрез който *Възприемана подкрепа за автономността* от страна на майката е свързана с *Вътрешна академична мотивация*.

По отношение на бащата резултатите от медиаторния анализ показват, че *Позитивно психично функциониране* е статистически значим медиатор на връзката между *Възприемана родителска подкрепа за автономността* и *Вътрешна академична мотивация*. Резултатите са представени в табл. 17.

Таблица 17. Медиаторни модели на връзката между „Възприемана родителска подкрепа за автономността“ (БАЩА), „Позитивно психично функциониране“ и „Академична мотивация“

Незав. променлива	Медиатор (аспект на ПБ)	Зав. променлива	ИЕ	ДИ (95%)
Приемане на чувствата	ППФ	АМ-ВрМЗ	0,1186	[0,0721; 0,1768]
Приемане на чувствата	ППФ	АМ-ВрМП	0,0857	[0,0448; 0,1384]
Обясняване на причините	ППФ	АМ-ВрМЗ	0,1009	[0,0590; 0,1553]
Обясняване на причините	ППФ	АМ-ВрМП	0,0819	[0,0446; 0,1314]
Предлагане на избор	ППФ	АМ-ВрМЗ	0,1434	[0,0874; 0,2167]
Предлагане на избор	ППФ	АМ-ВрМП	0,1090	[0,0571; 0,1768]

Бележка. В таблицата са използвани следните съкращения: ВРПА - „Възприемана родителска подкрепа за автономността“; ПБ - „Психологическо благополучие“; Аспект на „Психологическо благополучие“: ППФ - „Позитивно психично функциониране“; АМ - „Академична мотивация“; ВрМЗ - „Вътрешна мотивация-Знания“; ВрМП - „Вътрешна мотивация-Постижения“; ИЕ - „Индиректен ефект“; ДИ - „Доверителен интервал“

При *Приемане на чувствата* от страна на бащата се установяват статистически значими индиректни ефекти върху *Вътрешна мотивация-Знания* и *Вътрешна мотивация-Постижения*. Директните ефекти и в двата модела не са статистически значими, което съответства на модел на пълна медиация на

Позитивно психично функциониране. Подобна картина се наблюдава и при връзката между *Предлагане на избор* от страна на бащата и двата аспекта на *Вътрешна академична мотивация*. И в този случай индиректните ефекти са статистически значими, докато директните ефекти не достигат статистическа значимост, което също съответства на модел на пълна медиация. При *Обясняване на причините* от страна на бащата също се установяват статистически значими индиректни ефекти по отношение на *Вътрешна мотивация-Знания* и *Вътрешна мотивация-Постижения*. При мотивацията за постижения директният ефект не е статистически значим, което съответства на модел на пълна медиация. За разлика от това, при вътрешната мотивация за знания директният ефект остава статистически значим ($B=0,1021$; $\beta=0,113$; $p=0,014$) и затова този модел е в съответствие с частична медиация. Следователно получените резултати показват, че *Позитивно психично функциониране* може да представлява важен психологически механизъм във връзката между *Възприемана родителска подкрепа за автономността* от страна на бащата и *Вътрешна академична мотивация*. По-силното възприемане на подкрепящото автономността родителско поведение е свързано с по-високи нива на позитивно психично функциониране, което от своя страна е свързано с по-силна вътрешна мотивация за придобиване на знания и за подобряване на академичните резултати.

В обобщение може да се отбележи, че проведените медиаторни анализи показват статистически значими индиректни ефекти, които подкрепят ролята на аспектите на психологическото благополучие като потенциални психологически механизми, свързващи проблемната употреба на интернет и възприеманата родителска подкрепа за автономността с академичната мотивация. По-високите нива на проблемна употреба на интернет са свързани с по-слаба вътрешна академична мотивация чрез показатели на психологическото благополучие като позитивно психично функциониране и целенасоченост в живота. Обратното, по-високата възприемана родителска подкрепа за автономността е свързана с по-силна вътрешна академична мотивация чрез позитивно психично функциониране.

ОБСЪЖДАНЕ

Настоящото изследване е насочено към изясняване на взаимовръзките между възприеманата родителска подкрепа за автономността, проблемната употреба на интернет, психологическото благополучие и академичната мотивация при юноши. Основният акцент е поставен върху ролята на психологическото благополучие като възможен психологически механизъм, чрез който семейният контекст и характеристиките на употребата на интернет са свързани с мотивационните процеси, протичащи в юношеска възраст. Получените резултати подкрепят предложената концептуална рамка, като показват, че както проблемната употреба на интернет, така и възприеманата родителска подкрепа за

автономността са свързани с академичната мотивация чрез показатели на психологическото благополучие.

Психометрични характеристики на използваните инструменти

Първата група резултати, получени в рамките на настоящото изследване, е свързана с психометричните характеристики на приложените инструменти. Установените коефициенти алфа на Кронбах показват приемлива до добра вътрешна консистентност на използваните инструменти в изследваната българска извадка. Това представлява важно условие за допълнителното проучване на взаимовръзките между психологическите конструкти, тъй като ограничава вероятността установените зависимости да се дължат предимно на недостатъчна надеждност на измерването. По-конкретно, за Скалата за академична мотивация резултатите от изследването показват висока вътрешна консистентност ($\alpha=0,865$; $N=365$) и това потвърждава добрата надеждност на инструмента в изследваната извадка. Въпреки добрите психометрични характеристики на скалата, резултатите свидетелстват, че при изследваните български юноши оригиналната 7-факторна структура не се възпроизвежда напълно. Вместо първоначално разграничените форми на вътрешна („Знания“, „Постижения“, „Стимулация“) и на външна мотивация („Идентифицирана регулация“, „Интроегирана регулация“, „Външна регулация“) са обособени значително по-обща компоненти. Това е особено ясно при първия, втория и четвъртия фактор, докато третият – „Амотивация“, възпроизвежда напълно оригиналната субскала.

Първият компонент, означен като *Инструментална академична мотивация*, обяснява най-голям дял от дисперсията (17,68%). Неговата структура е особено показателна, тъй като включва айтеми, които в оригиналния модел принадлежат към различни форми на външна регулация. Независимо от първоначалното им теоретично разграничаване, в настоящата извадка те се групират около общо съдържателно ядро, каквото е възприемането на образованието като средство за постигане на желани бъдещи резултати (във вид на професионална реализация, по-добри възможности за избор на професия, финансова сигурност, по-престижна работа, повишаване на компетентността, подобряване на житейските перспективи). Това групиране е съществено от гледна точка на теорията за самоопределението, тъй като показва, че при част от юношите различните форми на външно регулирана мотивация не се преживяват като ясно разграничени мотивационни състояния. Вместо това те са организирани около по-общото разбиране, че образованието има инструментална стойност за постигане на личните и професионалните цели. Ето защо този компонент не трябва да се разглежда като нова теоретична форма на мотивация, а като емпирично обединяване на различните степени на външно регулираната мотивация, характерни за изследваните юноши.

Вторият компонент – *Вътрешна академична мотивация*, обяснява 15,26% от общата дисперсия и включва айтеми от трите оригинални измерения на вътрешната мотивация („Знания“, „Постижения“ и „Стимулация“). Това представлява значим резултат, тъй като показва, че при изследваните лица удоволствието от придобиването на нови знания, удовлетвореността от справянето с трудни учебни задачи, интересът към учебното съдържание и положителните емоции, свързани с ученето, не се разграничават като отделни мотивационни компоненти в рамките на получената факторна структура. Резултатите подкрепят по-общото разбиране за вътрешната академична мотивация като единно мотивационно измерение, при което различните проявления на интереса към знанието, стремежа към постижения и удоволствието от учебната дейност са взаимосвързани. Получената структура може да бъде психологически интерпретирана с това, че трите форми представляват различни проявления на една и съща базисна характеристика – ангажираността с учебната дейност заради присъщата ѝ ценност и удовлетворението, което тя носи.

Третият компонент – *Амотивация*, обяснява 11,73% от дисперсията и представлява най-доброто съответствие между емпирично установената и оригинално предложената факторна структура. Четирите айтема от оригиналната субскала се групират изцяло в един фактор, като високите по абсолютна стойност отрицателни факторни натоварвания отразяват посоката на полученото факторно решение и не представляват проблем в съдържателната валидност на измерението. Факторът характеризира липсата на ясно осъзната причина за учене, чувството за безсмисленост на ученето, слабата ангажираност в учебната дейност, съмненията в необходимостта от продължаване на обучението. Ясното обособяване на амотивацията е важно, тъй като показва, че независимо от социокултурния и образователния контекст, отсъствието на мотивационно основание за участие в учебния процес представлява относително устойчиво и разграничимо измерение. В светлината на теорията за самоопределението амотивацията се различава качествено както от вътрешната мотивация, така и от различните форми на външна регулация, тъй като при нея липсва преживяване на смисъл, цел или лична причина за ангажиране с конкретна дейност.

Четвъртият компонент – *Академично самоутвърждаване*, обяснява 11,60% от дисперсията и представлява най-сложното структурно обединяване в рамките на полученото факторно решение. В него попадат айтеми, произхождащи от вътрешната мотивация-стимулация, вътрешната мотивация-постижения, интроектираната и идентифицираната регулация. Общото между тези твърдения е стремежът за доказване на собствените способности, за постигане на успех, изпитване на удовлетвореност от личните постижения и утвърждаване на личната компетентност чрез участия и изяви в учебната дейност. Този резултат може да се интерпретира чрез теорията за самоопределението в частта ѝ за задоволяване на базисната психологическа потребност от компетентност. Част от

айтемите отразяват удоволствието от справянето с трудности и постигането на успехи, докато други предполагат по-скоро стремеж за доказване на собствените способности при постигане на определен резултат. Вероятно затова факторът отразява междинната зона между мотивация, произтичаща от спецификата на самата учебна дейност, и мотивация, при която ученето служи за утвърждаване на личната компетентност. Именно това съдържателно ядро дава основание този компонент да се наименува *Академично самоутвърждаване*. Особено интересен е фактът, че този фактор не съвпада с нито една от оригиналните субскали. Това предполага, че в получената факторна структура границите между вътрешните и част от интернализираните форми на външна мотивация не се очертават толкова ясно, колкото в оригиналния теоретичен модел. От гледна точка на теорията за самоопределението това може да е свързано с факта, че различните форми на мотивация представляват континуум на относителна автономност, а не напълно независими категории. При юношите стремежът към постижения, удоволствието от справянето, доказването на собствените способности и стремежът към академични постижения може да са психологически преплетени и да се проявяват като обща ориентация към утвърждаване на личната компетентност.

Всичко това означава, че получената в български условия 4-компонентна структура отразява тенденция към редуциране на първоначално разграничените мотивационни форми до по-общи измерения. В резултат на това се открояват три по-широки позитивни мотивационни ориентации (инструментална, вътрешна, ориентирана към самоутвърждаване) и едно ясно разграничено негативно измерение, представено от амотивацията. Тази структура не следва механично оригиналното разграничаване на мотивационната регулация, но е съдържателно интерпретируема и добре илюстрира специфичния начин, по който различните мотиви за учене са организирани при българските изследвани лица.

Резултатите от анализа на вътрешната консистентност на оригиналните седем субскали показват приемлива до добра надеждност на отделните измерения, като коефициентите α на Кронбах варират от 0,684 до 0,844. Тези резултати представляват едно от основанията за запазване на оригиналната структура при следващите анализи. Същевременно е важно да се направи разграничение между 4-компонентното решение, описващо начина, по който айтемите се групират емпирично в конкретната извадка, и използването на оригиналните седем субскали по-нататък. По този начин се запазва теоретичната диференциация между различните форми на мотивационна регулация и се осигурява съпоставимост с резултатите от други изследвания. Подобно разграничение е особено важно при интерпретацията на връзките между академичната мотивация, родителската подкрепа за автономността, проблемната употреба на интернет и психологическото благополучие. Използването на оригиналните субскали позволява да се провери дали различните форми на мотивационна регулация,

характеризиращи се с различна степен на автономност, са свързани по различен начин с изследваните семейни, дигитални и психологически характеристики. Същевременно установената 4-компонентна структура предоставя допълнителна информация за начина, по който айтемите от първоначално разграничените мотивационни форми се групират емпирично в конкретната извадка.

За Скалата за психологическо благополучие полученият коефициент за общата скала ($\alpha=0,806$) показва добра вътрешна консистентност. Експлораторният факторен анализ обаче не възпроизвежда напълно оригиналната 6-компонентна структура на психологическото благополучие. Вместо това в настоящата извадка се открояват три по-обща измерения, свързани с позитивното психично функциониране, емоционалната и социалната неудовлетвореност и целенасочеността в живота. Този резултат може да се разглежда като отражение на обстоятелството, че различните аспекти на психологическото благополучие невинно функционират като напълно независими характеристики. Получената структура може да се влияе както от използването на кратката версия на инструмента, така и от спецификата на социокултурния и образователния контекст и характеристиките на изследваната възрастова група. Получената факторна структура не следва да се интерпретира като нова валидирана версия на инструмента, а като описание на начина, по който отделните индикатори се организират емпирично в рамките на настоящата българска извадка. Подобна предпазливост е необходима, тъй като експлораторният факторен анализ има изследователски характер, а установената факторна структура изисква допълнителна проверка с независими извадки.

За Скалата за възприемана родителска подкрепа за автономността резултатите показват добра извадкова адекватност и задоволителна факторна организация. Шестте емпирично обособени компонента отразяват основни форми на родителско поведение. Те включват практики, подкрепящи автономността като предоставяне на избор, обясняване на причините и приемане на чувствата, както и контролиращи практики под формата на заплахи, наказания, натиск за постижения и предизвикване на вина и срам. Получените резултати са съдържателно съвместими с теоретичното разграничение между родителски практики, подкрепящи автономността, и контролиращи родителски стратегии. Частичното разминаване с оригиналната факторна структура показва, че различните форми на родителско поведение може да се възприемат като взаимосвързани в рамките на реалните семейни взаимодействия, докато подкрепящото автономността и контролиращото поведение невинно се проявяват като напълно обособени измерения. Затова запазването на оригиналните субскали в следващите анализи е обосновано от необходимостта да се съхрани теоретичната съпоставимост с резултатите от други изследвания. Емпирично установената в настоящото изследване факторна структура предоставя допълнителна информация, която следва да се взема предвид при интерпретацията на резултатите в бъдещи изследвания.

Въпросникът за проблемна употреба на интернет демонстрира много добра вътрешна консистентност ($\alpha=0,890$), докато оригиналните субскали показват приемлива до добра надеждност. Най-високи стойности са установени за *Обсесивност* и *Нарушен контрол*, докато надеждността на *Пренебрегване* е малко под конвенционалната граница от 0,70. Въпреки това тази стойност може да се разглежда като приемлива предвид факта, че е използвана кратката версия на инструмента, в която има ограничен брой айтеми. Факторният анализ подкрепя наличието на 3-компонентна организация, макар че отделни айтеми са различно разпределени спрямо оригиналната структура. Това може да е свързано с концептуална близост между обесивната ангажираност, нарушения контрол върху употребата на интернет и негативните последствия от прекомерния престой там. Получените резултати подкрепят решението да се използват оригиналните субскали в следващите анализи, но подчертават и необходимостта от допълнително изследване на факторната структура на инструмента с по-големи и независими български извадки.

Проблемна употреба на интернет и академична мотивация

Един от основните резултати от изследването е установяването на статистически значима медирана връзка между проблемната употреба на интернет и вътрешната академична мотивация. Получените резултати показват, че проблемната употреба на интернет е свързана с различия в психичното функциониране, което пък е свързано с мотивацията за придобиване на знания и за постижения. Този резултат може да се интерпретира в контекста на разбирането, че прекомерната и проблемна употреба на интернет не се изчерпва с увеличеното време, прекарано в интернет. Тя може да е свързана с по-трудно регулиране на поведението, със засилена конкуренция между активностите онлайн и учебните задължения, с нарушаване на всекидневния режим и с ограничаване на времето и ресурсите, достъпни и необходими за други дейности. При юношите подобни процеси биха могли да имат значение за чувството за компетентност и автономност, както и за удовлетвореността от живота. Особено важна е установената медиаторна роля на *Позитивно психично функциониране* или по-голямата проблемна употреба на интернет е свързана с по-ниска степен на позитивно психично функциониране, което пък се асоциира с по-силна вътрешна академична мотивация. Този модел показва, че психологическото благополучие може да представлява един от потенциалните механизми, чрез които проблемната употреба на интернет е статистически свързана с академичната мотивация.

Резултатите за *Цел в живота* допълват тази интерпретация, доколкото ориентацията към бъдещето, наличието на цели и чувството за смисъл представляват психологически ресурси, които могат да подпомагат устойчивото ангажиране с учебната дейност. При интерпретацията на този резултат обаче е необходимо ясно да се отчита посоката на скалиране на съответния фактор. Ако

високите стойности отразяват по-силна целенасоченост, отрицателният индиректен ефект следва да се интерпретира като връзка между проблемната употреба на интернет, по-слабите целенасоченост и вътрешна академична мотивация. Ако високите стойности отразяват по-голяма безцелност, интерпретацията следва да се съобрази с тази посока на скалиране.

Роля на родителската подкрепа за автономността

Друг съществен резултат е установяването на положителна медирана връзка между възприеманата родителска подкрепа за автономността и вътрешната академична мотивация. Юношите, които възприемат родителското поведение като подкрепящо автономността, демонстрират по-високи нива на позитивно психично функциониране, което пък е свързано с по-силна вътрешна мотивация за придобиване на знания и за постижения. Този резултат има ясна теоретична интерпретация в рамките на теорията за самоопределението. Подкрепящото автономността родителско поведение създава условия, при които юношата може да възприема себе си като автор и активен участник в собственото си поведение, да разбира причините за поставените изисквания и да чувства, че неговата гледна точка е значима. Подобна социална среда може да подпомага развитието на психологически ресурси, свързани с по-автономни форми на мотивация. От тази гледна точка позитивното психично функциониране може да се разглежда като свързващо звено между социалния контекст и академичната мотивация. Родителската подкрепа за автономността не следва да се разбира като външен фактор, който непосредствено предизвиква мотивация, а по-скоро като социален контекст, свързан с развитието и укрепването на вътрешните психологически ресурси. Тези ресурси могат да подпомагат ангажирането с учебна дейност заради интерес, удоволствие и удовлетвореност от ученето, както и стремеж към развитие и усъвършенстване.

Съпоставка между двата медиаторни модела

Особено значим аспект на получените резултати е, че позитивното психично функциониране се оказва статистически свързващо звено между различни характеристики на средата и вътрешната академична мотивация и в двата медиаторни модела, въпреки че посоката на асоциациите с предикторите е противоположна. При проблемната употреба на интернет по-високите нива са свързани с по-ниско равнище на позитивно психично функциониране, което от своя страна се асоциира с по-слаба вътрешна академична мотивация. При възприеманата родителска подкрепа за автономността посоката е противоположна – по-силната подкрепа е свързана с по-високо ниво на позитивно психично функциониране, което пък се асоциира с по-силна вътрешна академична мотивация. И в двата модела позитивното психично функциониране е свързано с вътрешната академична мотивация, като се променя единствено посоката на връзката

между предиктора и медиатора. Тази интерпретация е важна, тъй като насочва вниманието към психологическите процеси, които може да стоят зад установените взаимовръзки, вместо към непосредственото поведение само по себе си.

Следователно получените резултати допълват разбирането, че проблемната употреба на интернет и родителската подкрепа за автономността не са просто отделни предиктори на академичната мотивация, а характеристики на средата и поведението, чиито връзки с мотивационните процеси може да се разглеждат във взаимодействие с особеностите на психологическото благополучие.

Теоретични и практически изводи от проведеното изследване

Получените резултати имат няколко теоретични и практически последици. Първо, те подкрепят разбирането, че академичната мотивация при юношите следва да се разглежда в по-широкия контекст на психологическото благополучие. Мотивационните процеси не бива да се разглеждат независимо от чувството за компетентност и автономност, от удовлетвореността от живота и наличието на цели и смисъл. Второ, резултатите подчертават значението на семейната среда. Родителското поведение, което предоставя възможности за избор, обяснява причините за поставените изисквания, признава гледната точка на юношата и приема неговите разбирания и преживявания, може да е свързано с по-високи нива на психологическо благополучие. Трето, резултатите имат практическо значение за превенцията на проблемната употреба на интернет. Те подсказват, че превантивните подходи, насочени към ограничаване на времето, прекарано в интернет, може да се допълнят с интервенции, насочени към психологическите потребности и ресурси на юношите. Подходи, насочени към развитието на саморегулацията, целенасочеността, ориентацията към бъдещето и професионалната реализация, биха могли да представляват важна интегративна част от превантивните програми.

Ограничения на изследването

При интерпретацията на получените резултати следва да се вземат предвид някои ограничения. Първо, изследването е проведено в рамките на една българска извадка и факторните структури, установени чрез експлораторен анализ, не бива да се приемат като окончателно валидирани структури на използваните инструменти. Необходимо е получените факторни решения да се проверят допълнително с независими извадки чрез конфирматорен факторен анализ. Второ, използването на анализ на главните компоненти с Варимакс-ротация ограничава възможността получените резултати да се интерпретират като доказателство за латентна факторна структура, защото анализът на главните компоненти е метод за редуциране на данните и се различава концептуално от моделите на общите фактори, насочени към идентифициране на латентни конструкции. При бъдещи изследвания ще е целесъобразно да се използват методи за извличане на общи фактори и да се сравняват ортогонални и неортогонални

решения, тъй като психологическите измерения по принцип може да са взаимосвързани. Трето, напречният характер на изследването не позволява да бъдат направени причинно-следствени заключения. Въпреки че показват статистически значими индиректни ефекти, медиаторните анализи не доказват, че проблемната употреба на интернет причинява намаляване на психологическото благополучие или че родителската подкрепа за автономността причинява повишаване на академичната мотивация. По-точно е получените резултати да се интерпретират като модели на медирирани асоциации. Четвърто, в бъдещи изследвания може да се използва лонгитуден дизайн, тъй като той позволява по-строго изследване на посоката на взаимовръзките между проблемната употреба на интернет, психологическото благополучие и академичната мотивация. Особено ценни ще са изследвания, които проследяват протичането на тези процеси в различни моменти от развитието на юношите.

В обобщение може да се посочи, че резултатите от настоящото изследване подчертават същественото значение на психологическото благополучие за разбирането на връзките между социалния контекст, проблемната употреба на интернет и академичната мотивация. Получените медиаторни модели показват, че проблемната употреба на интернет е свързана с по-слаба вътрешна академична мотивация чрез аспекти на психологическото благополучие, докато възприеманата родителска подкрепа за автономността се асоциира с по-силна вътрешна академична мотивация чрез позитивното психично функциониране. По този начин резултатите подчертават значението не само на поведението на юношите и характеристиките на семейната среда, но и важноста на психологическите ресурси, свързани с академичната мотивация. Психологическото благополучие може да се разглежда като важен компонент на процесите, чрез които социалният и дигиталният контекст на юношите се свързва с тяхната ангажираност с ученето. Напречният характер на изследването не позволява да се правят заключения за причинно-следствения характер на установените връзки и затова са необходими лонгитудни изследвания. Те позволяват проследяването на динамиката и посоката на взаимовръзките между проблемната употреба на интернет, психологическото благополучие, родителската подкрепа за автономността и академичната мотивация, както и допълнителни проверки на устойчивостта на изведените модели и валидността на установените факторни структури.

ЛИТЕРАТУРА

- Caplan, S. E. (2010). Theory and measurement of generalized problematic Internet use: A two-step approach. *Computers in Human Behavior*, 26 (5), pp. 1089–1097.
- Deci, E. L. & Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior*. New York: Plenum.

- Deci, E. L. & Ryan, R. M. (2000). The “What” and “Why” of Goal Pursuits: Human Needs and the Self-Determination of Behavior. *Psychological Inquiry*, 11 (4), pp. 227–268.
- Demetrovics, Z., Szeredi, B. & Nyikos, E. (2004). The development of the Problematic Internet Use Questionnaire. *Behaviour Research Methods, Instruments, & Computers*, 36, pp. 223–229.
- Demetrovics, Z., Szeredi, B. & Rózsa, S. (2008). The three-factor model of Internet addiction: The development of the Problematic Internet Use Questionnaire. *Behavior Research Methods*, 40, pp. 563–574.
- Garcia, D., Kazemitabar, M. & Asgarabad, M. H. (2023). The 18-item Swedish version of Ryff’s psychological wellbeing scale: psychometric properties based on classical test theory and item response theory. *Front. Psychol.* 14:1208300. doi: 10.3389/fpsyg.2023.1208300.
- Grolnick, W. S. & Ryan, R. M. (1989). Parent styles associated with children’s self-regulation and competence in school. *Journal of Educational Psychology*, 81 (2), pp. 143–154.
- Hawi, N. S. & Samaha, M. (2019). The relations among social media addiction, self-esteem, and life satisfaction in students. *Social Science Computer Review*, 37 (3), pp. 332–341. <https://doi.org/10.1177/0894439317742697>.
- Hayes, A. F. (2018). *Introduction to Mediation, Moderation, and Conditional Process Analysis: A Regression-Based Approach* (2nd ed.). New York: Guilford Press.
- Howard, J. L., Bureau, J., Guay, F., Chong, J. X. Y. & Ryan, R. M. (2021). Student motivation and associated outcomes: A meta-analysis from self-determination theory. *Perspectives on Psychological Science*, 16 (6), pp. 1300–1323. doi: 10.1177/1745691620966789.
- Kardefelt-Winther, D. (2014). A conceptual and methodological critique of internet addiction research: Towards a model of compensatory internet use. *Computers in Human Behavior*, 31, pp. 351–354. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2013.10.059>.
- Koronczai, B., Urbán, R., Kökönyei, G., Paksi, B., Papp, K., Kun, B., Arnold, P., Kállai, J. & Demetrovics, Z. (2011). Confirmation of the three-factor model of problematic internet use on off-line adolescent and adult samples. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 14 (11), pp. 657–664.
- Kuss, D. J., Griffiths, M. D., Karila, L. & Billieux, J. (2014). Internet addiction: A systematic review of epidemiological research for the last decade. *Current Pharmaceutical Design*, 20 (25), pp. 4026–4052. <https://doi.org/10.2174/13816128113199990617>.
- Kuss, D. J. & Lopez-Fernandez, O. (2016). Internet addiction and problematic Internet use: A systematic review of clinical research. *World Journal of Psychiatry*, 6 (1), pp. 143–176. <https://doi.org/10.5498/wjp.v6.i1.143>.

- Mageau, G. A., Ranger, F., Joussemet, M., Koestner, R., Moreau, E. & Forest, J. (2015). Validation of the Perceived Parental Autonomy Support Scale (P-PASS). *Journal of Personality Assessment*, 97 (5), pp. 1–12.
- Niemiec, C. P. & Ryan, R. M. (2009). Autonomy, Competence, and Relatedness in the Classroom Applying Self-Determination Theory to Educational Practice. *Theory and Research in Education*, 7, pp. 133-144. <https://doi.org/10.1177/1477878509104318>.
- Ryan, R. M. & Deci, E. L. (2017). *Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness*. New York: Guilford Press.
- Ryan, R. M. & Deci, E. L. (2020). Intrinsic and extrinsic motivation from a self-determination theory perspective: Definitions, theory, practices, and future directions. *Contemporary Educational Psychology*, 61, 101860. <https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2020.101860>.
- Ryff, C. D. (1989). Happiness is Everything, or Is It? Explorations on the Meaning of Psychological Well-Being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57 (6), pp. 1069–1081.
- Ryff, C. D. & Keyes, C. L. M. (1995). The Structure of Psychological Well-Being Revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69 (4), pp. 719–727.
- Soenens, B. & Vansteenkiste, M. (2010). A theoretical upgrade of the concept of parental psychological control. *Developmental Review*, 30 (1), pp. 74–99.
- Soenens, B., M. Vansteenkiste & Petegem, S. V. (Eds.) (2018). *Autonomy in Adolescent Development: Towards Conceptual Clarity*. Psychology Press. DOI: [10.4324/9781315636511](https://doi.org/10.4324/9781315636511). ISBN: 9781315636511.
- Tokunaga, R. S. (2017). A meta-analysis of the relationships between psychosocial problems and internet use: Examining the prevalence of problematic internet use and its association with well-being. *Human Communication Research*, 43 (3), pp. 362–396. <https://doi.org/10.1111/hcre.12100>.
- Vallerand, R. J. et al. (1992). The Academic Motivation Scale: A measure of intrinsic, extrinsic, and amotivation in education. *Educational and Psychological Measurement*, 52, pp. 1003–1017.
- Vasconcellos, D., Parker, P. D., Hilland, T., Cinelli, R., Owen, K. B., Kapsal, N., Lee, J., Antczak, D., Ntoumanis, N., Ryan, R. M. & Lonsdale, C. (2020). Self-determination theory applied to physical education: A systematic review and meta-analysis. *Journal of Educational Psychology*, 112 (7), pp. 1444–1469. <https://doi.org/10.1037/edu0000420>.

**СЪГЛАСУВАНOST МЕЖДУ ОЦЕНКИТЕ НА ТРЕВОЖНОСТ ПРИ ДЕЦА И
ТЕХНИТЕ РОДИТЕЛИ: МУЛТИМЕТОДЕН ПОДХОД ЧРЕЗ
КАРТИНЕН ТЕСТ И ВЪПРОСНИЦИ**

МИХАЕЛА ЧУРУСИНОВА И СВЕТЛИНА КОЛЕВА

*Катедра „Обща, експериментална, развитийна и здравна психология“,
Философски факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“
mihaela.churussinova@gmail.com; svetlina.koleva@ff.uni-sofia.bg*

**Михаела Чурусинова и Светлина Колева. СЪГЛАСУВАНOST МЕЖДУ ОЦЕНКИТЕ
НА ТРЕВОЖНОСТ ПРИ ДЕЦА И ТЕХНИТЕ РОДИТЕЛИ: МУЛТИМЕТОДЕН ПОД-
ХОД ЧРЕЗ КАРТИНЕН ТЕСТ И ВЪПРОСНИЦИ**

Тревожността е една от най-често срещаните форми на психичен дистрес в детска възраст, но съгласуваността между докладите на децата и на родителите обикновено е само слаба до умерена, особено по отношение на интернализираните симптоми. Настоящото изследване разглежда съгласуваността между дете и родител при оценката на тревожността чрез мултиметоден, мултиинформативен дизайн в неклинична българска извадка от 125 деца на възраст 5–8 години (данни от родители са налични за 93 деца). Българската адаптация на Базелския картинен тест за тревожност (B-PAT), включваща както детска, така и родителска версия, е приложена заедно с RCMAS, FSSC-R и родителски въпросник за интернализирани проблеми. B-PAT показва задоволителна надеждност и в двете версии ($\alpha = 0,82$ за децата и $\alpha = 0,76$ за родителите) със стойности, сравними с публикуваните в оригиналното валидиращо изследване. Корелацията между общите резултати на децата и родителите по B-PAT е статистически значима, но сравнително слаба ($r = 0,28$). Получените данни сочат, че родителите са склонни да оценяват децата си като по-тревожни, отколкото децата се

самооценяват. Съгласуваността е по-висока, когато и двамата осигуряващи информацията използват един и същ метод, в сравнение със съпоставянето на различни методи, което подсказва, че специфичната за метода вариация може да допринесе за разминаването между съобщеното от децата и от родителите.

Ключови думи: детска тревожност, съгласуваност дете–родител, картинен тест за тревожност (B-PAT), мултиметодна оценка, мултиинформативна оценка.

Mihaela Churussinova & Svetlina Koleva. AGREEMENT BETWEEN CHILD AND PARENT ANXIETY RATINGS: A MULTI-METHOD APPROACH USING A PICTURE TEST AND QUESTIONNAIRES

Anxiety is one of the most common forms of psychological distress in childhood, yet agreement between children's and parents' reports is often low to moderate, particularly for internalizing symptoms. The present study examined child–parent agreement in the assessment of anxiety using a multi-method, multi-informant design in a non-clinical Bulgarian sample of 125 children aged 5–8 years (parent data were available for 93 children). The Bulgarian adaptation of the Basel Picture Anxiety Test (B-PAT), including both child and parent versions, was administered alongside the RCMAS, the FSSC-R, and a parent-report measure of internalizing problems. The B-PAT demonstrated satisfactory internal consistency in both versions ($\alpha = .82$ for children and $\alpha = .76$ for parents), with values comparable to those reported in the original validation study. The correlation between children's and parents' total B-PAT scores was statistically significant but relatively modest ($r = .28$). Parents also tended to rate their children as more anxious than the children rated themselves. Importantly, agreement was higher when the same method was used by both informants than when different methods were compared, suggesting that method-specific variance may contribute to the discrepancy between child and parent reports.

Keywords: childhood anxiety, parent-child agreement, picture anxiety test (B-PAT), multi-method assessment, multi-informant assessment.

УВОД

Тревожност в ранна детска възраст и предизвикателства пред нейната оценка

Тревожността е сред най-разпространените форми на психичен дистрес в детска възраст, а нейното навременно идентифициране е от съществено значение за предотвратяване на дълготрайни нарушения в психосоциалното функциониране на детето (Costello, Egger, & Angold, 2005; Copeland, Shanahan, Costello, & Angold, 2009). Оценка за честотата на тревожните разстройства при деца варира в широк диапазон: между 6% и 20% в зависимост от използваната методология, изследваната възрастова група и приложените диагностични критерии (Egger

& Angold, 2006; Beesdo, Knappe, & Pine, 2009). Независимо от вариацията в конкретните проценти, относителният консенсус е, че тревожността е сред водещите психични нарушения в общата детска популация и че първите ѝ прояви може да се наблюдават още в предучилищна възраст (Steinsbekk et al., 2022).

Развитийната перспектива към детската тревожност разкрива характерна динамика в проявлението на отделните ѝ форми. Специфичните фобии доминират в ранното и средното детство, докато генерализираното тревожно разстройство нараства линейно с възрастта, достигайки най-голямо разпространение около 14-годишна възраст (Steinsbekk et al., 2022). Метааналитични данни допълнително уточняват тази картина, като показват, че сепарационната тревожност и специфичните фобии се проявяват най-рано в развитието, докато социалната фобия, генерализираната тревожност и другите тревожни разстройства обикновено имат по-късно начало (De Lijster et al., 2017; Bauer, 1976).

Тази динамика на развитието изправя оценката на детската тревожност пред специфично методологично предизвикателство: разграничаването между нормативни, свързани с възрастта страхове, и клинично значима тревожност. Повечето деца преминават през възрастово характерни фази на страх (напр. сепарационна тревожност между 12 и 18 месеца или страх от тъмнина между 2 и 4 години), поради което самото наличие на подобни прояви не е достатъчен критерий за диагноза (Beesdo et al., 2009). Класификационната система DSM изисква преценка доколко изпитваната тревожност съответства на етапа на развитие на детето – критерий, чието прилагане предполага наличието на инструменти, които са чувствителни към възрастовите особености на оценяваната извадка.

Освен спецификата на самия конструкт, оценката на тревожността при децата е усложнена и от ограниченията на наличните диагностични средства. Стандартните инструменти се разделят основно на диагностични клинични интервюта и самооценъчни въпросници. Най-често използваните интервюта са например:

- *Схема за оценка на афективни разстройства и шизофрения при деца в училищна възраст – версия „Настоящо и през целия живот“ (Schedule for Affective Disorders and Schizophrenia for School-Age Children – Present and Lifetime Version [K-SADS-PL]; Kaufman et al., 1997);*

- *Схема за диагностично интервю за деца на Националния институт по психично здраве, версия IV (NIMH Diagnostic Interview Schedule for Children, Version IV [NIMH DISC-IV]; Shaffer et al., 2000);*

- *Интервю за тревожни разстройства по DSM-IV: версии за дете и за родител (Anxiety Disorders Interview Schedule for DSM-IV: Child and Parent Versions [ADIS-C/P]; Silverman & Albano, 1996);*

- *Психиатрична оценка в предучилищна възраст (Preschool Age Psychiatric Assessment [PAPA]; Egger et al., 2006).*

Наред с тях се използват самооценъчни въпросници, например:

- Ревизирана скала за проявена тревожност при деца (*Revised Children's Manifest Anxiety Scale* [RCMAS]; Reynolds & Richmond, 1978);
- Въпросник за ситуативна и личностна тревожност при деца (*State-Trait Anxiety Inventory for Children* [STAIC]; Spielberger et al., 1973);
- Скала на Спенс за тревожност при деца (*Spence Children's Anxiety Scale* [SCAS]; Spence, 1998);
- Скрининг за свързани с тревожността емоционални разстройства при деца (*Screen for Child Anxiety Related Emotional Disorders* [SCARED]; Birmaher et al., 1997);
- Многомерна скала за тревожност при деца (*Multidimensional Anxiety Scale for Children* [MASC]; March et al., 1997).

И двата типа инструменти разчитат в значителна степен на вербалната комуникация и способността за боравене с абстрактни понятия. Макар да се смятат за златен стандарт, диагностичните интервюта изискват продължително време за провеждане (между 45 и 120 минути) и висока клинична квалификация, което ограничава приложението им извън специализирани условия (Schniering, Hudson, & Rapee, 2000). Самооценъчните въпросници са по-икономични от гледна точка на времето и ресурсите, но повечето от тях са валидирани за деца над 8-годишна възраст, тъй като изискват ниво на четене и вербално разбиране, каквото по-малките деца все още не притежават в достатъчна степен.

Допълнителна трудност произтича от факта, че значителна част от съществуващите самооценъчни инструменти представляват директни адаптации на въпросници, разработени първоначално за възрастни (напр. RCMAS – от *Manifest Anxiety Scale*; STAIC – от *State-Trait Anxiety Inventory*), без да се гарантира, че децата концептуализират съответните понятия по същия начин като възрастните (Campbell, Rapee, & Spence, 2001; Campbell & Rapee, 1996). Изследване на Мерилин Кембъл и съавт. (Campbell, Rapee, & Spence, 2001) показва, че докато възрастните свързват понятието „тревожено“ с честотата на негативни мисли, децата под 10-годишна възраст го интерпретират по-скоро през призмата на интензивността на емоционалната реакция. Тази различна концептуализация поставя под въпрос конструктната валидност на много от широко използваните инструменти при прилагането им с по-малки деца и очертава необходимостта от съобразени с етапа на развитието алтернативи – проблем, който стои в основата на настоящото изследване.

Несъответствие между осигуряващите информацията при оценка на интернализирана проблематика на децата

При оценката на детската тревожност трудностите не произтичат само от особеностите на използваните инструменти. Важен проблем е и несъответствието между оценките на хората, които осигуряват информацията – най-често детето и неговите родители. Този феномен е добре познат в психодиагностичната

литература и се наблюдава особено често при интернализирани проблеми като тревожност и депресия. За разлика от тях, при екстернализираните поведенчески проблеми съгласуваността между осигуряващите информацията обикновено е по-голяма (Achenbach, McConaughy, & Howell, 1987; Comer & Kendall, 2004).

Данните за детската тревожност показват, че разминаването между оценките на деца и родители може да е значително. При изследване с Многомерната скала за тревожност при деца (MASC; March, Parker, Sullivan & Stallings, 1997) корелациите между детските и родителските оценки в различните субскали са между $r = 0,20$ и $r = 0,36$ (Baldwin & Dadds, 2007). В изследването на Мариане Вилабо и съавт. (Villabø et al., 2012) стойностите са още по-ниски – между $r = 0,02$ и $r = 0,11$, докато съгласуваността между двамата родители за едно и също дете достига $r = 0,56$. Тези резултати показват, че различията между детската и родителската оценка вероятно не могат да се обяснят единствено със случайна грешка на измерването. Възможно е те да са свързани с различията в гледната точка на осигуряващите данните, с достъпа им до информация за детето или с начина, по който те разбират и оценяват тревожността.

Това има пряко значение за диагностичната практика. Когато оценките на различните хора, които осигуряват информацията, се разминават, често по-голяма тежест се придава на информацията от родители или учители, докато гледната точка на самото дете остава по-слабо представена (Schniering et al., 2000; Campbell et al., 2001). При интернализираните проблеми обаче този подход има ограничения. Родителят не може непосредствено да наблюдава тревожните мисли, чувства и преживявания на детето, а наблюдението му е ограничено и до определени ситуации. Например поведението на детето в училище може да остане извън непосредствения му поглед (Maćkiewicz & Ciecuch, 2016). Затова редица автори подчертават необходимостта информацията от самото дете също да се включва в оценката (Grills & Ollendick, 2002; Bartnick et al., 2024). В този контекст се използва и принципът на диагностициране по правилото „или“, при който детето може да бъде насочено за допълнителна оценка, ако клиничният праг е надхвърлен според някой от осигуряващите информацията, включително и самото дете (Angold & Egger, 2007; Comer & Kendall, 2004).

Следователно разминаването между осигуряващите информацията хора не е непременно проблем, който трябва просто да бъде отстранен. То може да даде насоки за начина, по който различните участници възприемат едно и също поведение или преживяване. За да се разбере причината за това несъответствие, е необходимо да се разгледат различните възможни обяснения за него.

Конкуриращи теоретични обяснения за липсата на съответствие между осигуряващите информацията

Ограничената съгласуваност между оценките на деца и родители може да има повече от една причина. В литературата са предложени няколко обяснения, които поставят акцента върху различни източници на несъответствие.

Едно от тях е свързано с когнитивните и вербалните възможности на детето. В по-ранните етапи на развитието децата все още изграждат способността си да разбират и са описват абстрактни вътрешни състояния. От тази гледна точка понятия като „тревожност“ и „нервност“ може да не се разбират по същия начин от децата и възрастните (Piaget, 1950). В подкрепа на това М. Кембъл и съавт. (Campbell et al., 2001) установяват, че децата под 10-годишна възраст интерпретират понятието „тревожено“ по различен начин от възрастните. Ниската надеждност при повторно изследване, наблюдавана при клинични интервюта с малки деца, също поставя въпроса доколко те могат да дават последователни самооценки (Campbell et al., 2001).

Друго възможно обяснение поставя акцента върху ограниченията на родителското наблюдение. Родителите имат достъп до поведението на детето, но не и до всички негови вътрешни преживявания. Това е особено важно при тревожни симптоми, които може да останат слабо видими за околните, например тревожни мисли или телесни усещания (Maćkiewicz & Cieciuch, 2016). Ако родителят разчита предимно на наблюдаемото поведение, съгласуваността с детската оценка може да е по-голяма при страхове, които водят до ясно изразено избягване, и по-малка при форми на тревожност с по-субективни прояви.

Несъответствието може да е свързано и с контекста, в който се проявява поведението. Едно дете може да реагира различно у дома и в училище, а родителят обикновено наблюдава само част от тези ситуации. В такъв случай разликата между двете оценки не означава непременно, че единият греши. Възможно е двамата просто да описват различни прояви на детето. Това съответства на по-широкия модел за съгласуваност между осигуряващите информацията, според който оценката зависи едновременно от характеристиките на детето, от конкретната ситуация и от особеностите на самия източник на информацията (De Los Reyes & Kazdin, 2005).

Друг фактор може да са особеностите на родителя като източник на информацията. Родителите невинаги разполагат с еднакво точни наблюдения върху поведението на детето, а собственото им психично състояние също може да влияе върху оценката. Например родители с по-силна собствена тревожност може да възприемат тревожните прояви на детето като по-силно изразени, докато родители с по-слаба психологическа осведоменост е възможно да не забележат част от вътрешните му преживявания (Comer & Kendall, 2004).

И накрая, част от несъответствието може да произтича не от източниците на информацията, а от начина, по който е измерван конструктът. Ако детето и родителят попълват различни инструменти, разликите във формата на въпросите, формулировката на айтемите и скалата за отговори може да повлияят върху получените резултати. Това представлява специфична за метода дисперсия и затруднява отделянето на реалните различия между източниците на информация от ефекта на самия инструмент.

Тези обяснения не се изключват взаимно. Възможно е няколко от тях да действат едновременно и да допринасят за наблюдаваното несъответствие между децата и родителите. По тази причина сравняването на различни методи и осигуряващи информацията може да помогне за по-точното разграничаване на източниците на вариация в оценките.

Мултиметоден подход с множество източници на информация: картинен тест и въпросници

Разграничаването на възможните източници на несъответствие изисква използването на повече от един метод и повече от един източник на информацията. Мултиметодният дизайн с множество източници на информация позволява да се сравнят резултатите, получени от различни източници, и да се прецени доколко наблюдаваните различия са свързани с метода на измерване или с гледната точка на осигуряващия информацията (De Los Reyes & Kazdin, 2005).

Този подход е особено подходящ при оценката на по-малки деца. Зрителните инструменти могат да улеснят представянето на абстрактни емоционални състояния чрез конкретни ситуации (Harter & Pike, 1984). Те може да са полезни и заради особеностите на паметовите процеси в ранна възраст, при които разпознаването може да е по-лесно от свободното възпроизвеждане (Ernst, Cook, & Pine, 2000; Venear, Onwukanjo, Olson, & Newcombe, 2024). Освен това зрителният материал може да улесни ангажирането на детето със задачата, което е важно при възрастови групи с по-ограничена способност за продължително концентриране на вниманието (Diamond, 2006). Въпреки тези предимства, зрителните инструменти все още са сравнително ограничено представени и се различават значително по отношение на методологията си (Sauer et al., 2021).

Базелският картинен тест за тревожност (*Basel Picture Anxiety Test*, B-PAT; Dubi & Schneider, 2009) е разработен в този контекст. Той включва 21 айтема, като всеки представя две цветни илюстрации на дете в потенциално тревожна ситуация – едната показва страхова реакция, а другата – неутрална реакция. За настоящото изследване особено важна е паралелната родителска версия. Тя запазва структурата и съдържанието на детската версия, но е предназначена за попълване от родителя. Така резултатите на детето и на родителя могат да се сравнят при използване на един и същ метод, което ограничава влиянието на различията между инструментите върху наблюдаваната съгласуваност.

В изследването са включени и утвърдени въпросници: Ревизираната детска скала за проявена тревожност (RCMAS; Reynolds & Richmond, 1978; българска адаптация Калчев, 2006), Ревизираната детска скала за страхове (FSSC-R; Ollendick, 1983) и Въпросник за интернализирани проблеми (ВИП) (Калчев и Колева, под печат). Те имат две основни функции. Първо, чрез тях може да се оцени конвергентната валидност на В-PAT спрямо вече използвани инструменти за тревожност и страхове. Второ, сравняването на В-PAT при дете и родител с резултатите от различни по метод родителски въпросници дава възможност да се разгледа отделно приносът на метода и приносът на осигуряващия информацията за наблюдаваното несъответствие.

Така съчетаването на картинен тест с въпросници и включването едновременно на детската и родителската гледна точка осигурява възможност за по-подробно изследване на съгласуваността между източниците на информацията.

ЦЕЛИ И ХИПОТЕЗИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изхождайки от очертаните по-горе методологични предизвикателства пред оценката на детската тревожност и от установеното систематично несъответствие между оценките на децата и родителите, настоящото изследване си поставя за основна цел да проучи степента на съгласуваност между детските и родителските оценки на тревожността чрез мултиметоден подход с множество източници на информация, реализиран чрез Базелския картинен тест за тревожност (В-PAT) и стандартни въпросници, приложени в неклинична българска извадка от деца в предучилищна и начална училищна възраст.

От тази основна цел произтичат следните конкретни задачи:

1. адаптиране и първоначално психометрично изследване на В-PAT (детска и родителска версия) в българска извадка;
2. оценка на вътрешната консистентност и дискриминативната способност на айтемите на българската версия на инструмента;
3. изследване на конвергентната валидност на В-PAT спрямо утвърдени самооценъчни и родителски въпросници за тревожност (RCMAS, FSSC-R, Въпросник за интернализирани проблеми);
4. количествено определяне на степента на съгласуваност между детските и родителските оценки на тревожност както в рамките на еднакъв метод (В-PAT дете – В-PAT родител), така и между различни методи (В-PAT дете – родителски въпросници);
5. съпоставяне на получените резултати с наличните данни от международната литература за степента на съгласуваност между осигуряващите информацията при оценка на детска тревожност.

На база на разгледания теоретичен и емпиричен литературен обзор се формулират следните изследователски хипотези:

Хипотеза 1. Степента на съгласуваност между детските (В-PAT) и родителските оценки на тревожност ще бъде ниска до умерена в съответствие с установената в международната литература закономерност за по-слабо съответствие между осигуряващи информацията при интернализирани в сравнение с екстернализирани прояви (Achenbach et al., 1987; Baldwin & Dadds, 2007; Villabø et al., 2012).

Хипотеза 2. Съгласуваността между детето и родителя ще бъде по-голяма за айтеми, отразяващи по-наблюдаеми, ситуационно обвързани прояви на тревожност (напр. специфични фобии), отколкото за айтеми, отразяващи по-субективни, вътрешно преживявани форми на тревожност (напр. генерализирана тревожност), в съответствие с хипотезата за ограничените наблюдения на родителя (Maćkiewicz & Ciecuch, 2016).

Хипотеза 3. Съгласуваността между резултатите от еднакъв по метод инструмент (В-PAT дете – В-PAT родител) ще бъде по-голяма от съгласуваността между резултати от разнородни по метод инструменти (В-PAT дете – родителски въпросници), което би подкрепило приноса на специфичната за метода дисперсия за наблюдаваното несъответствие между осигуряващите информацията.

Хипотеза 4. Българската версия на В-PAT ще демонстрира задоволителна вътрешна консистентност и психометрични показатели, съпоставими с тези, отчетени при първоначалното валидация валидиране на инструмента в клинична и общностна извадка (Dubi & Schneider, 2009; Dubi et al., 2012).

Проверката на тези хипотези ще позволи не само първоначалната адаптация и валидиране на В-PAT за българска популация, но и по-задълбочено разбиране на факторите, обуславящи несъответствието между детските и родителските оценки на тревожност – въпрос от съществено значение както за научноизследователската, така и за клиничната практика в областта на детската психодиагностика.

МЕТОД

Участници

Участниците в изследването са 125 деца на възраст между 5 и 8 години, средна възраст 6,64 (22 деца на 5 г., 40 деца на 6 г., 24 деца на 7 години, 39 деца на 8 г.). Извадката е сравнително балансирана по полов признак, като момчетата са 60, а момичетата – 65. Децата в предучилищна възраст посещават 3 детски градини в София, а училищната част от извадката е изследвана в едно софийско основно училище. Данните са събрани на два етапа: първи етап (предучилищна възраст) в периода октомври 2025 – февруари 2026 г., и втори етап (начална училищна възраст) – април–май 2026 г. Осъществен е контакт с директорите на детските градини и училището с цел разясняване на целите на изследването и те

разпространяват информация до родителите онлайн чрез учебната платформа „Школо“ или по социални канали, използвани от родители и учители. При желание от родителите децата им да вземат участие в изследването те попълват онлайн форма за информирано съгласие. След това е направен списък с участниците, състоящ се от инициалите на детето и групата/класа, и се организира график за провеждане на оценяването с картинния тест, съобразен с учебните дейности на участващите деца. След изразеното съгласие на родителите за участие в изследването, самите те попълват въпросниците в онлайн формат.

Оценяването на децата с теста се осъществява на място със съдействието на учителите и психолозите в детските градини и училищата, които организират отделна стая, където необезпокоявано да се проведе изследването. То се провежда индивидуално с всяко от децата, като времетраенето варира между 25 и 35 минути.

Инструменти

В съответствие с дизайна на изследването – мултиметоден с множество източници на информация (вж. по-горе), тревожността и страховете при децата са оценени едновременно от детска и от родителска гледна точка. В-PAT е приложен в двата си варианта: детски (самооценка) и родителски (рейтингова оценка). FSSC и RCMAS обаче са използвани единствено като източник на информация от родителите и служат за оценка на конвергентната валидност на В-PAT, както и за разграничаване на приноса на метода от този на осигуряващия информацията при съпоставянето на резултатите.

Картинен тест за тревожност (В-PAT) – детска и родителска версия

Базелският картинен тест за тревожност (*Basel Picture Anxiety Test*, В-PAT; Dubi & Schneider, 2009) е инструмент за оценка на различни форми на тревожност и избягващо поведение при деца, основан на диагностичните критерии на DSM-IV – за специфични фобии, социална тревожност, генерализирано тревожно разстройство и тревожност при раздяла. Всеки айтем в В-PAT съдържа две цветни илюстрации, представящи различни реакции на дете в потенциално тревожна ситуация (общо 21 хипотетични ситуации): едната е с изразен симптом (например страх от куче), а другата – с неутрална реакция (липса на страх от куче). Детето избира кое от двете деца прилича повече на него („Сега искам да разбера доколко ти приличаш на детето на картинката“) и оценява степента на подобие със съответното изобразено дете („Ако си напълно сигурен, че си като това дете и въобще не се страхуваш, посочи голямата точка“) чрез четиристепенна скала: от „изобщо не“ (0) до „много силно“ (3).

При първоначално валидиране в клинична извадка от 71 деца на възраст между 5 и 7,9 години В-PAT показва добри психометрични качества (Dubi & Schneider, 2009). Вътрешната консистентност е висока, като стойностите α на

Кронбах варира от 0,76 до 0,87. В изследване на теста в неклинична извадка (Dubi et al., 2012) в предучилищна и начална училищна възраст (153 деца; 4–8 години) α на Кронбах е между 0,77 и 0,88. Надеждността при повторно тестване също е висока – със стойности между $r = 0,63$ (клинична група) и $r = 0,71$ (неклинична група) за общата скала за тревожност при интервал от 4 до 6 седмици. Резултатите от В-PAT показват умерена до силна корелация с други самооценъчни и родителски оценки на тревожност. В обобщение: анализите сочат, че В-PAT притежава висока вътрешна консистентност, стабилност във времето и добра приложимост както в клинична, така и в общностна извадка. Надеждността му е сравнима или по-висока от тази на други инструменти с илюстрации, напр. *Доминик-R* (*Dominic-R*; Valla, Bergeron, & Smolla, 2000) и *Въпросник за страхове „Коала“* (KFQ; Muris et al., 2003). Данните от извадка от общността показват, че между 8% и 10% от всички деца съобщават нива на страх или избягване, равни или по-високи от 2 по скалата на В-PAT (т.е. повишена до много силна тревожност). Този процент съответства на обзорни данни за разпространението на тревожните разстройства в детска възраст (Costello et al., 2011).

Позволенieto за използването на картинната версия на теста за изследователски цели е получено от проф. Силвия Шнайдер от Рурския университет в Бохум след проведена писмена кореспонденция. Картинките от теста са дигитализирани от Михаела Чурусинова с цел адаптиране за ползване на теста в български условия, като дигиталните изображения се придържат към оригиналите. Стилът, съдържанието и цветовата палитра на дигиталните изображения са съгласувани със няколко други детски психолози. По време на пилотното изследване на теста с българска извадка ($N = 8$) е наблюдавано, че децата му реагират добре: разбират формулировките на въпросите, проявяват интерес към картинките и могат да се ориентират в скалата за оценка (посочват един от четирите кръга, демонстриращи степента на съответствие между изобразеното дете и интервюираното дете).

FSSC (кратка версия, родителски отчет)

Ревизираната детска скала за страхове (*Fear Survey Schedule for Children-Revised*, FSSC-R; Ollendick, 1983) е един от най-широко използваните въпросници за изследване на страховете при деца и юноши (Gullone, 1999). Оригиналната ѝ версия включва 80 конкретни стимули и ситуации, за които респондентът посочва степента на страх по тристепенна скала („изобщо не“, „донякъде“, „много“). Изведена е петфакторна структура: „Опасност и смърт“, „Грешки и критика“, „Неизвестното“, „Малки животни“ и „Медицински страхове“, като тя се възпроизвежда в извадки от САЩ (Ollendick, 1983), Австралия (Ollendick, King, & Frary, 1989), Англия (Ollendick, Yule, & Ollier, 1991), Холандия (Oosterlaan, Prins, Hartman, & Sergeant, 1995) и Испания (Sandin & Chorot, 1998). Конструктната валидност на скалата се потвърждава от силни корелации с други инструменти за

детска тревожност: RCMAS (Reynolds & Richmond, 1978) и диспозиционната версия на STAIC (Spielberger et al., 1973).

Кратката форма на скалата (FSSC-R-SF; Muris, Ollendick, Roelofs, & Austin, 2014) е изградена, като от всеки от петте фактора на пълната версия са подбрани по пет айтема, отговарящи едновременно на два критерия: (а) голямо факторно тегло върху съответния фактор в оригиналните данни на Томас Олендик (Ollendick, 1983), и (б) съдържателна представителност на фактора, оценена независимо от трима клинични детски психолози. По този начин FSSC-R-SF съдържа общо 25 айтема (по 5 за всеки от петте фактора), оценявани по същата тристепенна скала, и дава обща оценка на страха (в диапазон 25–75 точки) и оценки по петте субскали (5–15 точки за всяка).

Психометричните качества и на двата варианта на скалата са добре документирани. FSSC-R притежава висока вътрешна консистентност (α на Кронбах в диапазона около 0,90) и добра стабилност във времето (тест-ретест корелации около 0,80) (Stallings & March, 1995). Петер Мурис и съавт. (Muris et al., 2014) установяват сходно добра надеждност и за краткия вариант – вътрешна консистентност $\alpha = 0,90$ за общата скала и над 0,70 за всяка от субскалите, както и висока конвергентна валидност спрямо пълната версия и спрямо други инструменти за детска тревожност.

Оригиналната версия на FSSC-R заедно с писменото разрешение за използване на метода за изследователски цели е получена от Томас Олендик (Калчев, 2006). Инструментът е адаптиран за българска среда от П. Калчев. Съпоставена с оригиналната английска скала, българската версия на FSSC-R се различава по няколко съществени начина. Българската версия съдържа повече айтеми (87 срещу 80), тъй като част от оригиналните въпроси са премахнати като нетипични за българските деца и на тяхно място са добавени нови, генерирани чрез открития въпрос към самите деца. Втора особеност е, че факторната структура не възпроизвежда изцяло оригиналната: *Медицински страхове* не се потвърждава като самостоятелен фактор и айтемите му се преразпределят между факторите *Неизвестното* и *Опасност и смърт*. Освен това дори при запазените в скалата айтеми българската адаптация на места заменя буквалния превод на оригиналния айтем с по-близко до българския културен контекст съдържание (Калчев, 2006).

Българската кратка версия на FSSC-R-SF е изградена на аналогичен на международния принцип (Muris, Ollendick, Roelofs, & Austin, 2014), но адаптиран към резултатите от българската апробация: за всеки от четирите фактора, потвърдени в българската извадка (*Грешки и критика*, *Неизвестното*, *Малки животни*, *Опасност и смърт*), са подбрани по 7 айтема с най-голямо факторно тегло от съответния фактор (вместо по 5, както в оригинала). Това решение е взето, тъй като българските скали разполагат с повече изходни айтеми на фактор. Тъй като фактора *Медицински страхове* не се възпроизвежда самостоятелно в българската факторна структура, но присъства като самостоятелна субскала в международния FSSC-R-SF и

съдържателно се припокрива с айтеми от ПАТ (айтем 4 *Кръв*, айтем 5 *Лекар*), той е добавен допълнително с 5 айтема, пренесени директно от международната кратка версия. Така окончателната българска кратка версия се състои от общо 33 айтема – по 7 за факторите *Грешки и критика*, *Неизвестното*, *Малки животни* и *Опасност и смърт*, и 5 за фактор *Медицински страхове*. Данните, използвани при подбора на айтемите, са предоставени от Пламен Калчев във връзка с валидирането на българската версия на RCMAS (Калчев, 2006). Въз основа на събраните данни е направен експлораторен и конфирматорен анализ на кратката версия на FSSC-R, за да се изследва стабилността на петфакторната структура в този вариант на въпросника, но тъй като не е фокус на настоящето изследване, това е документирано в рамките на друга публикация.

RCMAS (българска адаптация, родителски отчет)

Оригиналната скала съдържа 37 айтема с дихотомен формат за отговори (Да/Не): 28 айтема формират обобщен резултат за тревожност (*Total Anxiety*), а останалите 9 съставят скала за лъжа (*Lie scale*), интерпретирана като показател за социална желателност (Dadds et al., 1998). В изследванията на П. Калчев (2006) факторният анализ върху българската извадка ($N = 1774$) възпроизвежда основните измерения на оригиналната трифакторна структура, но извежда и допълнителен, четвърти фактор. Полученото четирифакторно решение включва: (а) *Безпокойства* (9 айтема, 8 от които от оригиналната версия) (б) *Социални притеснения* (6 от 7-те оригинални айтема); (в) *Физиологични реакции* (8 айтема); и (г) *Нервност* (5 айтема). Вътрешната съгласуваност на скалите е задоволителна: $\alpha = 0,84$ за общия резултат RCMAS, $\alpha = 0,71$ за *Безпокойства*, $\alpha = 0,69$ за *Социални притеснения*, $\alpha = 0,63$ за *Физиологични реакции*, $\alpha = 0,59$ за *Нервност* и $\alpha = 0,80$ за скалата *Лъжа*. Тест-ретест надеждността (интервал от 3 месеца, $N = 68$ ученици от 4. клас – 30 момчета и 38 момичета) варира между $r = 0,56$ и $r = 0,78$ за отделните скали, като общият резултат на RCMAS показва добра стабилност ($r = 0,78$) (Калчев, 2006).

Въпросник за интернализирани проблеми

Освен ПАТ, FSSC и RCMAS, в рамките на изследването се използва нов родителски въпросник за интернализирани проблеми (Колева & Калчев, в печат), насочен по-общо към интернализираната проблематика в ранна детска и начална училищна възраст (напр. тревожни, депресивни и соматични оплаквания), с цел по-широко покритие на проявите, които не се обхващат изчерпателно от специализираните скали за страх и тревожност.

Въпросникът за интернализирани проблеми е рейтингова скала за оценка на тревожност и депресия при деца в предучилищна и начална училищна възраст, разработена от Пламен Калчев и Светлина Колева. Респондентите

оценяват честотата на съответното поведение или настроение през последните шест месеца по 5-степенна скала (от 0 = *Никога* до 4 = *Почти винаги*). За оценка на тревожността от родителите е използван българският вариант на *Revised Children's Manifest Anxiety Scale* (RCMAS; Reynolds & Richmond, 1978, Калчев, 2006), адаптиран за родителско оценяване по модела на RCMAS-P (Pina, Silverman, Saavedra, & Weems, 2001), при който формулировката на всеки айтем е преобразувана от първо в трето лице (напр. от „Тревожа се...” към „Моето дете се тревожи...“) при запазено съдържание на оригиналните айтеми.

Скалата обхваща пет съдържателно дефинирани компонента: *Тревожност* (прекомерно безпокойство и затруднен контрол над него), *Депресия* (потиснато настроение и анхедония), *Позитивно настроение* (обратно кодирана скала, допълващ оценката на анхедонията), *Соматични реакции* (умора, главоболие/коремни болки, липса на апетит) и *Раздразнителност*. Вътрешната съгласуваност (α на Кронбах) е добра до много добра за повечето скали: *Тревожност* $\alpha = 0,87 - 0,88$, *Депресия* $\alpha = 0,85 - 0,88$, *Позитивно настроение* $\alpha = 0,84 - 0,87$, *Раздразнителност* $\alpha = 0,79 - 0,83$; *Соматични реакции* показва приемлива съгласуваност ($\alpha = 0,54 - 0,73$). За целите на това изследване е използвана трифакторната структура на въпросника със скали *Тревожност*, *Депресия* и *Соматични реакции/Раздразнителност*.

РЕЗУЛТАТИ

Описателна характеристика на извадката

В изследването участват общо $N = 125$ деца на възраст между 5 и 8 години ($M = 6,64$, $SD = 1,10$) от предучилищна и начална училищна възраст, съставляващи неклинична извадка с приблизително равно съотношение по пол ($n = 60$ и $n = 65$).

Родителската версия на B-PAT е включена като втора, незадължителна част от онлайн въпросника – решение, продиктувано от обемната батерия от въпросници в изследването с цел да се намали рискът родителите да прекъснат попълването преди останалите (текстови) въпросници. В резултат пълни родителски данни по B-PAT са налични за $n = 93$ деца (74,4% от извадката), докато при останалите 32 деца (25,6%) родителска оценка липсва. За всички 125 деца има пълни данни за детската версия на B-PAT, RCMAS и FSSC-R, както и рейтингова оценка от родителите от въпросника за интернализирани проблеми (ВИП).

Описателна психометрия на детската и родителската версия на B-PAT

Табл. 1 представя описателните статистики на общия резултат и субскалите на B-PAT (диапазон 0–3) поотделно за детската ($N = 125$) и родителската версия ($n = 93$) по примера на оригиналната публикация на инструмента (Dubé & Schneider, 2009).

В оригиналната публикация не е правен факторен анализ, а са публикувани единствено описателни резултати – подход, наложен от факта, че част от теоретично обособените субскали съдържат само по 2 айтема (сепарационна и генерализирана тревожност). При толкова малко айтеми факторен анализ или анализ на надеждност на ниво субскали няма да са информативни, затова тези скали се представят единствено чрез средни стойности, а не като самостоятелни психометрични единици.

Таблица 1. Описателни статистики на детската (N = 125) и родителската (n = 93) версия на В-PAT.

Скала	Брой айтеми	X (SD) - дете	X (SD) - родител
Общ резултат (PAT)	21	0,54 (0,41)	0,79 (0,36)
Специфични страхове (фобии)	14	0,59 (0,44)	0,82 (0,40)
Социална тревожност	3	0,49 (0,59)	0,97 (0,65)
Генерализирана тревожност	2	0,40 (0,63)	0,62 (0,59)
Сепарационна тревожност	2	0,38 (0,59)	0,42 (0,52)
Абстрактна тревожност (композит) ^a	7	0,43 (0,47)	0,75 (0,45)

Бележка: ^a Композитна субскала, обединяваща социална, генерализирана и сепарационна тревожност (не е част от оригиналната факторна структура).

Систематична тенденция се наблюдава при почти всички скали: родителите приписват по-високи нива на тревожност на децата си, отколкото самите деца отчитат за себе си, като разликата е най-изразена при субскалата *Социална тревожност* ($X = 0,97$ срещу $X = 0,49$). Това наблюдение е първи индикатор за систематично разминаване между двата източника на информация, разгледано подробно по-нататък.

Вътрешна консистентност и дискриминативна способност на айтемите

Вътрешната консистентност (α на Кронбах) на общия резултат на детската версия на В-PAT (21 айтема) е $\alpha = 0,82$, а на родителската версия ($n = 93$) – $\alpha = 0,76$. И двете стойности попадат в диапазона, публикуван при първоначалното валидиране на инструмента (α между 0,76 и 0,87; Dubi & Schneider, 2009; Dubi, Lavallee, & Schneider, 2012), което потвърждава *Хипотеза 4*. Надеждност на ниво субскали не се анализира заради ограничения брой айтеми в повечето субскали (вж. по-горе).

Дискриминативна способност на айтемите (коригирана корелация айтем-скала)

Дискриминативната способност на айтемите от детската версия варира между 0,18 (айтем 2 *Куче*) и 0,53 (айтем 13 *Тъмнина*, айтем 14 *Чудовище*). Три айтема – айтем 2 *Куче* (0,18), айтем 7 *Фойерверки* (0,19) и айтем 11 *Асансьор* (0,20) – остават под традиционния минимум от 0,20, но премахването им не подобрява осезаемо общата α (вж. табл. 2). При родителската версия най-слабо дискриминиращи са айтем 14 *Чудовище* (0,16), айтем 11 *Асансьор* (0,16) и айтем 10 *Височина* (0,17). Показателно е, че айтем 14 *Чудовище* дискриминира отлично при децата (0,53), но слабо при родителите (0,16) – вероятно заради различна чувствителност на двата източника на информация към този стимул.

Таблица 2. Описателни статистики на детската версия на В-PAT (N = 125) на ниво айтеми

Айтем	X	SD	Асиметрия	Дискр. (r)	α при премахване
<i>Птици</i>	0,29	0,55	2,08	0,35	0,82
<i>Куче</i>	0,65	0,94	1,30	0,18	0,82
<i>Паяк</i>	1,18	1,16	0,26	0,40	0,81
<i>Лекар</i>	0,44	0,80	1,95	0,29	0,82
<i>Кръв</i>	0,37	0,78	2,17	0,39	0,81
<i>Гръмотевица</i>	0,73	1,03	1,10	0,51	0,81
<i>Фойерверки</i>	0,22	0,68	3,32	0,19	0,82
<i>Шум</i>	0,54	0,95	1,60	0,37	0,81
<i>Костюм</i>	0,32	0,66	2,18	0,32	0,82
<i>Височина</i>	0,46	0,88	1,90	0,37	0,82
<i>Асансьор</i>	0,70	1,06	1,22	0,20	0,82
<i>Пчела</i>	1,29	1,22	0,25	0,50	0,81
<i>Тъмнина</i>	0,75	1,10	1,14	0,53	0,80
<i>Чудовище</i>	0,37	0,89	2,37	0,53	0,81
<i>Деца</i>	0,28	0,73	2,74	0,37	0,81
<i>Площадка</i>	0,78	1,05	1,02	0,47	0,81
<i>Класна стая</i>	0,40	0,74	2,11	0,42	0,81
<i>Тревожене</i>	0,48	0,82	1,68	0,39	0,81
<i>Критика</i>	0,33	0,74	2,33	0,43	0,81
<i>Сепарация (училище/градина)</i>	0,21	0,59	3,35	0,49	0,81
<i>Сепарация (лягане)</i>	0,55	0,93	1,63	0,40	0,81

Голяма част от айтемите показват изразена положителна асиметрия (напр. айтем 20 *Сепарация*: 3,35; айтем 7 *Фойерверки*: 3,32) и значими отклонения от

нормално разпределение (Shapiro-Wilk, $p < 0,001$ за всички), както и очакван ефект на пода (*floor effect*) в неклинична извадка с преобладаващо ниски нива на конкретни страхове.

Конвергентна валидност на В-PAT

Конвергентната валидност на В-PAT (детска и родителска версия) е изследвана спрямо три инструмента: RCMAS и FSSC-R и Въпросника за интернализирани проблеми (попълнени от родителя). Табл. 3 обобщава корелациите между общите резултати на двете версии на В-PAT и общите резултати по трите инструмента.

Таблица 3. Корелации (r на Пийърсън) между общите резултати на В-PAT (дете и родител) и общите резултати по RCMAS, FSSC и ВИП.

В-PAT резултати	RCMAS (N = 125)	FSSC (N = 125)	ВИП (N = 125)
В-PAT – общ резултат (дете)	0,18*	0,21*	0,03
В-PAT – общ резултат (родител)	0,47***	0,60***	0,29**

Бележка: Стойностите за RCMAS, FSSC и ВИП са родителски оценки и представляват общия резултат за склата. ВИП обединява скалите Депресия, Тревожност и Соматични реакции/Раздражителност.

* $p < 0,05$. ** $p < 0,01$. *** $p < 0,001$.

Таблица 4. Средни стойности, стандартни отклонения и корелации (Pearson r) между PAT и RCMAS, с 95% доверителни интервали.

Променлива	X	SD	1	2
1. В-PAT - общ резултат (дете)	0,54	0,41		
2. В-PAT - общ резултат (родител)	0,79	0,36	0,28** [0,08, 0,46]	
3. RCMAS - общ резултат	7,10	4,40	0,18* [0,01, 0,35] <i>лит.: $r \approx 0,06-0,12$ (Dubi et al., 2012)</i>	0,47** [0,30, 0,62]
4. RCMAS - Безпокойства	2,68	2,17	0,09 [-0,08, 0,26]	0,39** [0,20, 0,55]
5. RCMAS - Социални притеснения	0,90	1,26	0,18* [0,01, 0,35]	0,32** [0,12, 0,49]
6. RCMAS - Физиологични реакции	1,21	1,43	0,27** [0,09, 0,42]	0,31** [0,12, 0,49]
7. RCMAS - Нервност/Напрегнатост	2,31	1,38	-0,01 [-0,19, 0,16]	0,27** [0,07, 0,45]

Бележка: Числата в колони 1 и 2 съответстват на реда, номериращ променливата.

* $p < 0,05$. ** $p < 0,01$.

Общият резултат по В-PAT (дете) корелира значимо, но слабо до умерено, с RCMAS ($r = 0,18$, $p = 0,043$) и FSSC-R ($r = 0,21$, $p = 0,019$). Родителската версия на В-PAT показва съществено по-силни връзки със същите инструменти ($r = 0,47$, $p < 0,001$ за RCMAS; $r = 0,60$, $p < 0,001$ за FSSC-R) – резултат, който може да се обясни със споделената дисперсия, специфична за метода при един и същ осигуряващ информацията. Табл. 4 и 5 представят пълните корелации, включително по суб-калите на RCMAS и FSSC-R, заедно с 95-процентните доверителни интервали.

Таблица 5. Средни стойности, стандартни отклонения и корелации (r на Пиърсън) между В-PAT и Въпросника за детски страхове (FSSC), с 95% доверителни интервали.

Променлива	X	SD	1	2	3	4	5
1. В-PAT - общо (дете)	0,54	0,41					
2. В-PAT - общо (родител)	0,79	0,36	0,28** [0,08, 0,46]				
3. FSSC - общ резултат	1,61	0,29	0,21* [0,04, 0,37]	0,60** [0,45, 0,71]			
4. FSSC - Грешка и критика	1,71	0,45	0,18* [0,01, 0,35]	0,41** [0,22, 0,57]	0,62** [0,50, 0,72]		
5. FSSC - Неизвестно	1,70	0,45	0,18* [0,00, 0,34]	0,48** [0,31, 0,63]	0,77** [0,69, 0,83]	0,27** [0,10, 0,43]	
6. FSSC - Малки животни	1,41	0,38	0,15 [-0,03, 0,32]	0,49** [0,32, 0,63]	0,71** [0,61, 0,79]	0,25** [0,07, 0,40]	0,46** [0,31, 0,59]
7. FSSC - Опасност и смърт	1,61	0,37	0,13 [-0,05, 0,30]	0,30** [0,11, 0,48]	0,72** [0,62, 0,80]	0,33** [0,16, 0,48]	0,41** [0,25, 0,54]
8. FSSC - Мед. страхове	1,62	0,41	0,07 [-0,11, 0,24]	0,43** [0,24, 0,58]	0,72** [0,62, 0,79]	0,25** [0,08, 0,41]	0,55** [0,41, 0,66]

Бележка: числата в колоните съответстват на реда, номериращ променливата.

* $p < 0,05$. ** $p < 0,01$.

Таблица 6. Средни стойности, стандартни отклонения и корелации (r на Пийърсън) между В-РАТ и Въпросника за интернализирана проблематика (ВИП), с 95% доверителни интервали

Променлива	X	SD	1	2	3	4
1. РАТ - общ резултат (дете)	0,54	0,41				
2. РАТ - общ резултат (родител)	0,79	0,36	0,28** [0,08, 0,46]			
3. ВИП - Тревожност	9,63	4,86	0,04 [-0,13, 0,22]	0,42** [0,23, 0,57]		
4. ВИП - Депресия	9,74	2,65	-0,03 [-0,20, 0,15]	0,05 [-0,15, 0,25]	0,32** [0,16, 0,47]	
5. ВИП - Соматични реакции	9,27	3,61	0,04 [-0,14, 0,21]	0,11 [-0,10, 0,31]	0,47** [0,32, 0,59]	0,41** [0,25, 0,54]

Бележка: числата в колоните съответстват на реда, номериращ променливата.

* $p < 0,05$. ** $p < 0,01$.

Съгласуваност между детските и родителските оценки на тревожност

Систематични разлики в нивото на тревожност между дете и родител

Освен съгласуваността в поддръждането на децата (корелация), е изследвано и систематичното разминаване в самото ниво на съобщаваната тревожност чрез сдвоени t-тестове ($n = 93$). И за трите показателя разликата е еднопосочна и статистически силно значима: общ резултат (X разлика = $-0,282$, $t(92) = -6,10$, $p < 0,001$, 95% ДИ $[-0,373, -0,190]$), специфични страхове (X разлика = $-0,243$, $t(92) = -4,76$, $p < 0,001$, 95% ДИ $[-0,344, -0,141]$) и абстрактна тревожност (X разлика = $-0,359$, $t(92) = -5,96$, $p < 0,001$, 95% ДИ $[-0,479, -0,240]$).

Отрицателният знак показва, че родителите системно приписват по-високи нива на тревожност на децата си, отколкото те самите споделят – независимо от слабата корелация. Завишаването е най-силно изразено за абстрактната субскала и по-слабо (макар пак значимо) за специфичните страхове, което подсказва, че родителите приписват сравнително повече допълнителна тревожност именно в по-субективните, по-трудно наблюдаеми прояви, вместо да ги подценяват заради ограничена видимост.

Обща съгласуваност дете-родител

Корелацията между общия резултат по В-РАТ, съобщен от децата, и съответния родителски резултат ($n = 93$), е статистически значима, но слаба до умерена: $r = 0,28$, 95% ДИ $[0,08, 0,46]$, $t(91) = 2,78$, $p = 0,007$; $ICC(2,1) = 0,22$, 95% ДИ $[0,01, 0,41]$; $ICC(3,1) = 0,28$, 95% ДИ $[0,08, 0,46]$. Резултатите потвърждават *Хипотеза 1*: съгласуваността между източниците на информация е реална, но слаба до умерена.

Наблюдаеми (фобийни) срещу субективни, вътрешно преживявани прояви

Хипотеза 2 предвижда по-силна детско-родителска съгласуваност за наблюдаеми, ситуационно обвързани прояви (специфични страхове) в сравнение със субективни, вътрешно преживявани форми (Maćkiewicz & Ciecuch, 2016). Корелацията е $r = 0,30$ за специфичните страхове ($t(91) = 2,96$, $p = 0,004$, 95% ДИ $[0,10, 0,47]$) и $r = 0,12$ за композитна субскала „абстрактна тревожност“ (генерализирана тревожност, сепарационна тревожност, социална тревожност) ($t(91) = 1,45$, $p = 0,150$). Разликата е в очакваната посока, но директното сравнение на двете корелации не достига значимост (Steiger's $z = 1,37$, $p = 0,17$). Хетерогенността в рамките на самата фобийна категория е показателна – от айтем 3 *Паяк* ($r = 0,41$ – най-силното съгласие в инструмента) и айтем 2 *Куче* ($r = 0,32$) до айтем 4 *Лекар* ($r = -0,08$) и айтем 11 *Асансьор* ($r = -0,01$). Тези резултати показват, че съгласуваността зависи по-скоро от конкретността на отделния стимул, отколкото от категорията му. *Хипотеза 3* намира частична подкрепа на ниво субскала, но не и на ниво отделен айтем, като такава не се установява и в директния статистически тест за разлика.

Хипотеза 3: еднометодно срещу мултиметодно съгласие

В извадката от $n = 93$ диади корелацията между еднакъв по метод инструмент (В-РАТ дете – В-РАТ родител, $r = 0,28$) е съществено по-висока от корелацията между разнородни по метод инструменти (В-РАТ дете – ВИП, $r = -0,18/r = -0,02$). Тестът за сравнение на зависими, припокриващи се корелации показва статистически значима разлика: $t(90) = 2,77$, $p = 0,007$. Резултатът се възпроизвежда и в останалите субскали на ВИП: *Депресия* ($r = -0,05$), $t(90) = 2,43$, $p = 0,017$; *Соматични реакции/Раздразнителност* ($r = -0,03$), $t(90) = 2,28$, $p = 0,025$. И трите сравнения потвърждават *Хипотеза 3*: съгласуваността между еднакъв по метод инструмент е значимо по-голяма от съгласуваността между разнородни по метод инструменти, което подкрепя ролята на специфичната за метода дисперсия за наблюдаваното несъответствие между източниците на информация. Различна е ситуацията за RCMAS и FSSC, които демонстрират по-слаба корелация, но тестът за сравнение на корелации е незначим.

Обобщение на основните наблюдения

В настоящото проучване е изследвана българската версия на Базелския картинен тест за тревожност (В-PAT) със 125 деца на възраст 5–8 години. Основният интерес е насочен към съгласуваността между оценките на децата и техните родители, като за тази цел са комбинирани различни методи и източници на информация.

Получените резултати очертават няколко основни извода. Българската версия на В-PAT показва задоволителна вътрешна консистентност. Съгласуваността между детската и родителската версия е статистически значима, но слаба до умерена. Същевременно резултатите показват, че степента на съгласуваност зависи и от метода на измерване: когато детето и родителят използват една и съща форма на инструмента, връзката между оценките е по-силна, отколкото при сравнение на методично различни инструменти. Този резултат насочва към значим принос на специфичната за метода дисперсия за наблюдаваните различия между източниците на информация.

Психометрични качества на българската версия на В-PAT (*Хипотеза 4*)

Получените стойности за вътрешна консистентност на В-PAT са α на Кронбах = 0,82 за детската и α на Кронбах = 0,76 за родителската версия. Те са близки до стойностите, публикувани при разработването и изследването на оригиналния инструмент както в клинични ($\alpha = 0,76 - 0,87$; Dubi & Schneider, 2009), така и в неклинични извадки ($\alpha = 0,77 - 0,88$; Dubi, Lavalley, & Schneider, 2012). В този смисъл резултатите подкрепят *Хипотеза 4* и показват, че българската версия запазва приемливо ниво на вътрешна консистентност.

Анализът на отделните айтеми не показва широко разпространен проблем с дискриминативната способност. Само два до три айтема във всяка версия са под традиционния праг от 0,20, а изключването им не води до съществено повишаване на общата надеждност. По-интересен е случаят с айтем 14 *Чудовище*. При децата той има най-високата дискриминативна стойност в инструмента ($r = 0,53$), докато във версията за родителите стойността е значително по-ниска ($r = 0,16$). Възможна интерпретация е свързана с развитието на страховете в тази възраст. Страхът от въображаеми същества е характерен за ранното детство и обикновено намалява с възрастта (Baier, 1976). За родителя обаче подобен страх може да е по-труден за оценяване, тъй като неговата проява невинаги е ясно видима. При по-конкретни стимули, например куче или паяк, поведението на детето може да даде по-пряк ориентир за наличието и интензивността на страха.

В почти всички айтеми се наблюдават положителна асиметрия и ефект на пода. Това не е изненадващо предвид неклиничния характер на извадката и очаквано ниските нива на тревожност в общата популация. Подобен модел е

описан и при първоначалното валидиране на B-PAT (Dubi & Schneider, 2009) и съответства на относително малката честота на клинично значима тревожност в детската популация (Egger & Angold, 2006; Beesdo, Knappe, & Pine, 2009).

Конвергентна валидност: ролята на споделяната дисперсия на източниците на информация

Резултатите за конвергентната валидност показват ясна разлика според това, кой попълва инструмента. Родителската версия на B-PAT има сравнително силни корелации с останалите родителски оценки: $r = 0,47$ с RCMAS и $r = 0,60$ с FSSC-R. При детската версия съответните корелации са значително по-слаби: $r = 0,18$ и $r = 0,21$. Тази разлика се наблюдава въпреки факта, че и в двата случая се оценява едно и също дете.

Тук е важно да се има предвид, че по-силната корелация между инструментите за родителите не означава непременно, че родителската версия на B-PAT има по-добра валидност. По-вероятно е част от връзката да се дължи на споделяната дисперсия на източниците на информация: един и същ човек оценява детето по всички инструменти и неговият начин на възприемане и интерпретиране на поведението може да влияе върху резултатите.

Особено ясно това се вижда при корелацията между детския B-PAT и рейтинговата оценка на родителя с Въпросника за интернализирани проблеми, която е практически нулева ($r = 0,04$). В този случай различията са едновременно по отношение на осигуряващия информацията и метода, което затруднява разграничаването на двата източника на вариация.

Степен на съгласуваност между деца и родители в международен контекст

Корелацията между общите резултати на детската и родителската версия на B-PAT е $r = 0,28$, а ICC(3,1) също е 0,28. Макар да е статистически значима, стойността показва слаба до умерена съгласуваност. Този резултат е близък до наблюдаваното в предходни изследвания с други инструменти.

Например М. Вилабо и съавт. (Villabø et al., 2012) публикуват корелации между 0,02 и 0,11 за MASC, докато Дж. Болдуин и М. Дадс (Baldwin & Dadds, 2007) установяват стойности между 0,20 и 0,36. Получената в настоящото изследване стойност попада в този общ диапазон. Това сходство е важно, защото е получено с различен инструмент и в различна културна и възрастова среда.

В този смисъл настоящите данни са съвместими с разбирането, че слабата до умерена съгласуваност между деца и родители е типична особеност при оценката на интернализирани симптоми, а не непременно резултат от недостатък на конкретния инструмент. При екстернализирани проблеми съгласуваността между източниците на информация обикновено е по-голяма (Achenbach, McConaughy, & Howell, 1987; Comer & Kendall, 2004).

Посоката на систематичното разминаване: родителите надценяват тревожността

Един от по-интересните резултати е посоката на разминаването между двете гледни точки. Родителите като цяло оценяват тревожността на децата си като по-силна от тази, която децата съобщават за себе си. Разликата е особено изразена по субскалата *Социална тревожност* и при композитната мярка за „абстрактна тревожност“.

Този резултат не съвпада напълно с част от предходните данни, според които децата по-често съобщават по-високи нива на тревожност от родителите (Jansen, Bodden, Muris, van Doorn, & Granic, 2017). Той се различава и от очакването, произтичащо от хипотезата за ограничената видимост (Maćkiewicz & Cieciuch, 2016), при която би могло да се очаква родителите по-скоро да подценяват вътрешно изпитваната тревожност.

Възможни са няколко обяснения, но настоящите данни не позволяват да се определи кое от тях е водещо. Първо, родителската версия на В-РАТ е незадължителна част от по-голямата батерия и е попълнена за 93 от децата (74,4%). Възможно е родителите, които са отделили време да попълнят допълнителната част, да се различават от останалите по степента на загриженост за детето. Подобна самоселекция би могла да доведе до по-високи оценки в тази подизвадка.

Втора възможност е свързана с възрастта на децата. На 5–8 години способността за разпознаване и описване на собствените вътрешни преживявания все още се развива, поради което е възможно част от децата да подценяват собствената си тревожност (Piaget, 1950; Campbell, Rapee, & Spence, 2001). Не може да се изключи и влиянието на социално желателното отговаряне.

И накрая, самият формат на В-РАТ може да влияе върху отговорите на родителите. Възможно е те да интерпретират някои от изобразените ситуации по различен начин от децата и да избират по-тревожната от двете реакции въз основа на собствената си загриженост. Това обаче остава предположение. Необходимо е допълнително изследване с дизайн, който позволява разграничаването на тези обяснения.

Видимост на симптомите: частична подкрепа за Хипотеза 2

Хипотеза 2 приема, че съгласуваността между дете и родител би трябвало да е по-силна при по-лесно наблюдаеми и ситуационно обвързани страхове, отколкото при тревожни преживявания, които са предимно вътрешни.

Резултатите на ниво субскали са в тази посока: корелацията е $r = 0,30$ при конкретните страхове и $r = 0,15$ при „абстрактната тревожност“. Разликата обаче не е статистически значима (Steiger's $z = 1,08$, $p = 0,28$). Когато се разглеждат отделните айтеми, разликата на практика изчезва: приблизително $r = 0,16$ срещу $r = 0,14$.

По-интересен е моделът вътре в самата група на конкретните страхове. Съгласуваността е най-силна при айтем 3 *Паяк* ($r = 0,41$) и айтем 2 *Куче* ($r = 0,32$), но е практически нулева при айтем 4 *Лекар* ($r = -0,08$) и айтем 11 *Асансьор* ($r = -0,01$). Това различие показва, че самото определяне на един страх като „фобиен“ не е достатъчно, за да се предвиди дали родителят ще даде оценка, сходна с тази на детето.

Възможно обяснение за този резултат може да се потърси в конкретния контекст, в който възниква страхът. Реакциите на кучета или паяци могат да се наблюдават във всекидневни ситуации, докато срещите с лекар или използването на асансьор са по-редки и по-специфични. В последния случай родителят има по-малко възможности да наблюдава реакцията на детето. Така резултатите дават известна подкрепа за идеята за ограничена видимост, но по-скоро на ниво конкретен стимул, отколкото на ниво широка диагностична категория.

Метод срещу източник на информация: водещата находка на изследването (*Хипотеза 3*)

Най-ясният резултат в настоящото изследване се получава при сравнението на еднаквия и различния метод на измерване. Корелацията между детската и родителската версия на В-PAT е $r = 0,28$. За сравнение: при В-PAT на детето и рейтинговата оценка на родителя с ВИП, корелациите са между $-0,02$ и $-0,05$. Разликите между тези корелации са статистически значими в трите проведени сравнения ($t(90)$ между 2,28 и 2,77, p между 0,007 и 0,025).

Този резултат подкрепя *Хипотеза 3* и показва, че общият метод може да допринася за съгласуваността между оценките независимо от общия източник на информацията. С други думи, част от разликите между детската и родителската оценка може да се дължат не само на това, кой оценява детето, но и на начина, по който е зададен въпросът и е представен материалът.

Това има значение и при интерпретацията на предходни изследвания върху съгласуваността между деца и родители. Когато се използват различни по формат инструменти за детето и за родителя, наблюдаваната слаба корелация може да включва както свързана с източника на информацията, така и специфична за метода дисперсия. Паралелните версии на В-PAT дават възможност тези фактори да се разгледат поотделно.

При сравненията с RCMAS и FSSC корелациите също са по-слаби, но разликите не достигат статистическа значимост. Затова резултатите за тези инструменти трябва да се интерпретират по-предпазливо. Като цяло обаче петте сравнения показват сходна посока на ефекта, макар и с различна сила.

Ограничения на изследването

Настоящите резултати трябва да се разглеждат с оглед на някои ограничения.

Първо, родителската версия на В-PAT е попълнена за 93 от 125-те деца. Тъй като участието в тази част е незадължително, не може да се изключи систематична разлика между родителите, които са я попълнили, и тези, които не са. Това е особено важно при интерпретацията на систематичното разминаване в нивото на тревожност.

Второ, извадката е неклинична и при повечето айтеми се наблюдава ефект на пода. Следователно не е ясно дали същият модел на съгласуваност би се получил при деца с клинично значими нива на тревожност. В бъдещи изследвания ще е полезно да се включи клинична подгрупа.

Трето, в настоящото изследване е представена гледната точка само на един родител. Липсата на отделни данни за майките и бащите ограничава възможността да се прецени доколко родителската оценка зависи от конкретния човек.

Накрая, кръстосаният характер на изследването не позволява да се оцени тест-ретест надеждността на българската версия на В-PAT. Не може да се установи и дали наблюдаваната съгласуваност между дете и родител остава стабилна във времето.

Изследователски и практически приложения

Резултатите имат значение както за по-нататъшното изследване на В-PAT, така и за начина, по който се оценява тревожността при малки деца. Българската версия на В-PAT показва задоволителна вътрешна консистентност и изглежда приложима като зрителен инструмент за оценка на тревожност в ранна и начална училищна възраст. Това е особено релевантно при деца, при които текстовите самооценъчни въпросници са по-трудни за използване.

Данните за специфичната за метода дисперсия също имат практическо значение. Когато целта е да се сравнят оценките на детето и родителя, използването на паралелни версии на един и същ инструмент може да даде по-чиста оценка на реалното несъответствие между източниците на информация, отколкото сравняването на различни по формат инструменти.

Резултатите на ниво айтеми показват и че широките диагностични категории невинаги са достатъчни за разбиране на съгласуваността. Разликите между отделните стимули предполагат, че бъдещи изследвания може да се насочат към характеристиките на конкретните ситуации и степента, в която те са достъпни за наблюдение от родителя.

И накрая, посоката на систематичното разминаване между децата и родителите заслужава допълнително изследване. Необходима е по-пълна и балансирана родителска извадка, за да се установи дали по-високите родителски оценки представляват устойчив модел, или са свързани с начина, по който е формирана подизвадката в настоящото изследване.

ЛИТЕРАТУРА

- Калчев, П. (2006). Скали за тревожност в детска и юношеска възраст. Част 1. Детска проявена тревожност. София: Изток-Запад.
- Калчев, П., Колева, С. (под печат). Въпросник за интернализирани проблеми.
- Achenbach, T. M., McConaughy, S. H., & Howell, C. T. (1987). Child/adolescent behavioral and emotional problems: Implications of cross-informant correlations for situational specificity. *Psychological Bulletin*, 101(2), 213–232.
- Angold, A., & Egger, H. L. (2007). Preschool psychopathology: Lessons for the lifespan. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 48(10), 961–966.
- Baldwin, J. S., & Dadds, M. R. (2007). Reliability and validity of parent and child versions of the Multidimensional Anxiety Scale for Children in community samples. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 46(2), 252–260.
- Bartnick, C., Christiansen, H., & Schneider, S. (2024). Giving children a voice: Concept development and foundation of the first Children's council "mental health" in Germany. *JCPP Advances*, 4(4), e12293.
- Bauer, D. H. (1976). An exploratory study of developmental changes in children's fears. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 17(1), 69–74.
- Beesdo, K., Knappe, S., & Pine, D. S. (2009). Anxiety and anxiety disorders in children and adolescents: Developmental issues and implications for DSM-V. *Psychiatric Clinics of North America*, 32(3), 483–524.
- Benear, S. L., Onwukanjo, O. J., Olson, I. R., & Newcombe, N. S. (2024). Children's memory for events: The challenge of free recall. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 36(1), 1–12.
- Birmaher, B., Khetarpal, S., Brent, D., Cully, M., Balach, L., Kaufman, J., & Neer, S. M. (1997). The Screen for Child Anxiety Related Emotional Disorders (SCARED): Scale construction and psychometric characteristics. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 36(4), 545–553.
- Campbell, M. A., & Rapee, R. M. (1996). Current issues in the assessment of anxiety in children and adolescents: A developmental perspective. *Behaviour Change*, 13(4), 185–193.
- Campbell, M. A., Rapee, R. M., & Spence, S. H. (2001). Developmental changes in the interpretation of rating format on a questionnaire measure of worry. *Clinical Psychologist*, 5(2), 49–59.
- Comer, J. S., & Kendall, P. C. (2004). A symptom-level examination of parent-child agreement in the diagnosis of anxious youths. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 43(7), 878–886.
- Copeland, W. E., Shanahan, L., Costello, E. J., & Angold, A. (2009). Childhood and adolescent psychiatric disorders as predictors of young adult disorders. *Archives of General Psychiatry*, 66(7), 764–772.

- Costello, E. J., Egger, H. L., & Angold, A. (2005). The developmental epidemiology of anxiety disorders: Phenomenology, prevalence, and comorbidity. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*, 14(4), 631–648.
- Costello, E. J., Egger, H. L., Copeland, W., Erkanli, A., & Angold, A. (2011). The developmental epidemiology of anxiety disorders: Phenomenology, prevalence, and comorbidity. In W. K. Silverman & A. P. Field (Eds.), *Anxiety disorders in children and adolescents* (2nd ed., pp. 56–75). Cambridge University Press.
- Dadds, M. R., Perrin, S., & Yule, W. (1998). Social desirability and self-reported anxiety in children: An analysis of the RCMAS Lie scale. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 26(4), 311–317.
- De Lijster, J. M., Dierckx, B., Utens, E. M. W. J., Verhulst, F. C., Zieldorff, C., Dieleman, G. C., & Legerstee, J. S. (2017). The age of onset of anxiety disorders: A meta-analysis. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 62(4), 237–246.
- De Los Reyes, A., & Kazdin, A. E. (2005). Informant discrepancies in the assessment of childhood psychopathology: A critical review, theoretical framework, and recommendations for further study. *Psychological Bulletin*, 131(4), 483–509.
- Diamond, A. (2006). The early development of executive functions. In E. Bialystok & F. I. M. Craik (Eds.), *Lifespan cognition: Mechanisms of change* (pp. 70–95). Oxford University Press.
- Dubi, K., & Schneider, S. (2009). The Picture Anxiety Test (B-PAT): A new pictorial assessment of anxiety symptoms in young children. *Journal of Anxiety Disorders*, 23(8), 1148–1157.
- Dubi, K., Lavalley, K. L., & Schneider, S. (2012). The Picture Anxiety Test (B-PAT): Psychometric properties in a community sample of young children. *Swiss Journal of Psychology*, 71(2), 73–81.
- Egger, H. L., Erkanli, A., Keeler, G., Potts, E., Walter, B. K., & Angold, A. (2006). Test-retest reliability of the Preschool Age Psychiatric Assessment (PAPA). *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 45(5), 538–549.
- Egger, H. L., & Angold, A. (2006). Common emotional and behavioral disorders in preschool children: Presentation, nosology, and epidemiology. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47(3–4), 313–337.
- Ernst, M., Cook, U. S., & Pine, D. S. (2000). Pictorial Instrument for Children and Adolescents (PICA-III-R). *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 39(1), 94–99.
- Grills, A. E., & Ollendick, T. H. (2002). Issues in parent-child agreement: The case of structured diagnostic interviews. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 5(1), 57–83.
- Gullone, E. (1999). The assessment of normal fear in children and adolescents. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 2(2), 91–106.
- Harter, S., & Pike, R. (1984). The Pictorial Scale of Perceived Competence and Social Acceptance for Young Children. *Child Development*, 55(6), 1969–1982.

- Jansen, M., Bodden, D. H. M., Muris, P., van Doorn, M., & Granic, I. (2017). Measuring anxiety in children: The importance of separate mother and father reports. *Child & Youth Care Forum*, 46(5), 643–659.
- Kaufman, J., Birmaher, B., Brent, D., Rao, U., Flynn, C., Moreci, P., Williamson, D., & Ryan, N. (1997). Schedule for Affective Disorders and Schizophrenia for School-Age Children—Present and Lifetime Version (K-SADS-PL): Initial reliability and validity data. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 36(7), 980–988.
- Maćkiewicz, M., & Cieciuch, J. (2016). Pictorial Personality Traits Questionnaire for Children (PPTQ-C) - A new measure of children's personality traits. *Frontiers in Psychology*, 7, Article 498.
- March, J. S., Parker, J. D. A., Sullivan, K., Stallings, P., & Conners, C. K. (1997). The Multidimensional Anxiety Scale for Children (MASC): Factor structure, reliability, and validity. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 36(4), 554–565.
- Muris, P., Meesters, C., Mayer, B., Bogie, N., Luijten, M., Geebelen, E., Bessems, J., & Smit, C. (2003). The Koala Fear Questionnaire: A standardized self-report scale for assessing fears and fearfulness in pre-school and primary school children. *Behaviour Research and Therapy*, 41(5), 597–617.
- Muris, P., Ollendick, T. H., Roelofs, J., & Austin, K. (2014). The short form of the Fear Survey Schedule for Children-Revised (FSSC-R-SF): An efficient, reliable, and valid scale for measuring fear in children and adolescents. *Journal of Anxiety Disorders*, 28(8), 957–965.
- Ollendick, T. H. (1983). Reliability and validity of the Revised Fear Survey Schedule for Children (FSSC-R). *Behaviour Research and Therapy*, 21(6), 685–692.
- Ollendick, T. H., King, N. J., & Frary, R. B. (1989). Fears in children and adolescents: Reliability and generalizability across gender, age, and nationality. *Behaviour Research and Therapy*, 27(1), 19–26.
- Ollendick, T. H., Yule, W., & Ollier, K. (1991). Fears in British children and their relationship to manifest anxiety and depression. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 32(2), 321–331.
- Oosterlaan, J., Prins, P. J., Hartman, C. A., & Sergeant, J. A. (1995). *Vragenlijst voor Angst bij Kinderen (VAK): Handleiding*. Vrije Universiteit.
- Piaget, J. (1950). *The psychology of intelligence*. Routledge & Kegan Paul.
- Pina, A. A., Silverman, W. K., Saavedra, L. M., & Weems, C. F. (2001). An analysis of the RCMAS lie scale in a clinic sample of anxious children. *Journal of Anxiety Disorders*, 15(5), 443–457.
- Reynolds, C. R., & Richmond, B. O. (1978). What I think and feel: A revised measure of children's manifest anxiety. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 6(2), 271–280.

- Sandin, B., & Chorot, P. (1998). Dimensiones de los miedos en niños: Estructura factorial del FSSC-R [Dimensions of fears in children: Factor structure of the FSSC-R]. *Psiquis*, 19, 23–32.
- Sauer, J., Baumgartner, J., Frei, N., & Sonderegger, A. (2021). Pictorial scales in research and practice: A review. *European Psychologist*, 26(2), 112–130.
- Schniering, C. A., Hudson, J. L., & Rapee, R. M. (2000). Issues in the diagnosis and assessment of anxiety disorders in children and adolescents. *Clinical Psychology Review*, 20(4), 453–478.
- Shaffer, D., Fisher, P., Lucas, C. P., Dulcan, M. K., & Schwab-Stone, M. E. (2000). NIMH Diagnostic Interview Schedule for Children Version IV (NIMH DISC-IV): Description, differences from previous versions, and reliability of some common diagnoses. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 39(1), 28–38.
- Silverman, W. K., & Albano, A. M. (1996). *Anxiety Disorders Interview Schedule for DSM-IV: Child and parent versions*. Psychological Corporation.
- Spence, S. H. (1998). A measure of anxiety symptoms among children. *Behaviour Research and Therapy*, 36(5), 545–566.
- Spielberger, C. D., Edwards, C. D., Lushene, R. E., Montuori, J., & Platzek, D. (1973). *STAIC preliminary manual for the State-Trait Anxiety Inventory for Children ("How I Feel Questionnaire")*. Consulting Psychologists Press.
- Stallings, P., & March, J. S. (1995). Assessment. In J. S. March (Ed.), *Anxiety disorders in children and adolescents* (pp. 125–147). Guilford Press.
- Steinsbekk, S., Ranum, B., & Wichstrøm, L. (2022). Prevalence and course of anxiety disorders and symptoms from preschool to adolescence: A 6-wave community study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 63(5), 527–534.
- Valla, J. P., Bergeron, L., & Smolla, N. (2000). The Dominic-R: A pictorial interview for 6- to 11-year-old children. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 39(1), 85–93.
- Villabø, M., Gere, M., Torgersen, S., March, J. S., & Kendall, P. C. (2012). Diagnostic efficiency of the child and parent versions of the Multidimensional Anxiety Scale for Children (MASC). *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 41(1), 75–85.

**ДИГИТАЛНО ЛИДЕРСТВО И МОДЕЛИРАНЕ НА РАБОТАТА В
ОРГАНИЗАЦИОНЕН КОНТЕКСТ: ИЗСЛЕДВАНЕ В БЪЛГАРСКИ
БИЗНЕС ОРГАНИЗАЦИИ**

ВИХРА НАЙДЕНОВА¹ И АНТОАНЕТА ГЕТОВА²

**Вихра Найденова и Антоанета Гетова. ДИГИТАЛНО ЛИДЕРСТВО И МОДЕЛИРАНЕ
НА РАБОТАТА В ОРГАНИЗАЦИОНЕН КОНТЕКСТ: ИЗСЛЕДВАНЕ В БЪЛГАРСКИ
БИЗНЕС ОРГАНИЗАЦИИ**

Студията разглежда възприеманото дигитално лидерство и моделирането на работата в контекста на съвременните организационни и технологични промени. Теоретичната рамка обединява класически и съвременни подходи към лидерството, сред които трансформационно, овластяващо и електронно лидерство, с модела на изискванията и ресурсите в работата и съвременните концепции за моделиране на работата. Специално внимание е отделено на ролята на ръководителя при развитието на дигитални умения, насърчаването на експериментирането, адаптацията и ангажирането на служителите с технологичната промяна.

В емпиричната част е представено пилотно изследване с 243 работещи лица в България. Възприеманото дигитално лидерство е оценено чрез 8-айтемна психологическа скала, насочена към поведението на прекия ръководител, а моделирането на работата – чрез кратка 4-айтемна скала, включваща проактивно професионално развитие, учене, оптимизиране на работата и използване на наличните ресурси. И двете скали показват висока вътрешна консистентност. За скалата за възприемано дигитално лидерство коефициентът алфа на

¹ Катедра по Социална, организационна, клинична и педагогическа психология; vihra@phls.uni-sofia.bg.

² Катедра по Социология, Софийски университет „Св. Климент Охридски“; aggetova@phls.uni-sofia.bg.

Кронбах е $\alpha = 0,943$, а за скалата за моделиране на работата – $\alpha = 0,903$. Направеният факторен анализ дава еднофакторно решение и при двете скали, което обяснява 71,52% от дисперсията при възприеманото дигитално лидерство и 78,41% при моделирането на работата.

Описателните резултати показват, че най-високо се оценяват лидерските поведения, свързани с развитието на дигитални умения, експериментирането с нови дигитални инструменти и използването на технологиите за подобряване на работните процеси. Поведенията, свързани с моделирането на работата, също са силно изразени, особено по отношение на ученето, професионалното развитие и оптимизирането на работата. Получените резултати подчертават психологическото значение на лидерската подкрепа, възможностите за учене, проактивността на служителите и адаптацията в условията на дигитална трансформация. Обсъждат се практически приложения за развитието на лидерите, управлението на човешките ресурси и организационното учене.

Ключови думи: дигитално лидерство, възприемано дигитално лидерство, моделиране на работата, дигитална трансформация, организационна психология

Vihra Naydenova & Antoaneta Getova. DIGITAL LEADERSHIP AND JOB CRAFTING IN AN ORGANIZATIONAL CONTEXT: A STUDY OF BULGARIAN BUSINESS ORGANIZATIONS

The study examines perceived digital leadership and job crafting in the context of contemporary organizational and technological change. The theoretical framework integrates classical and contemporary leadership approaches—including transformational, empowering, and e-leadership perspectives—with the Job Demands–Resources model and current conceptualizations of job crafting. Particular attention is paid to the role of leaders in supporting digital skill development, experimentation, adaptation, and employee involvement in technological change.

The empirical part presents a pilot study conducted among 243 working adults in Bulgaria. Perceived digital leadership was assessed using an eight-item psychological scale focused on the direct supervisor's behavior, while job crafting was assessed using a short four-item scale reflecting proactive professional development, learning, work optimization, and resource utilization. Both scales demonstrated high internal consistency. The scale for perceived digital leadership showed a Cronbach's alpha of 0.943, while the job crafting scale showed Cronbach's alpha = 0.903. Factor analysis yielded a one-factor solution for both scales, explaining 71.52% of the variance in perceived digital leadership and 78.41% of the variance in job crafting.

Descriptive results indicate that employees evaluate leadership behaviors related to digital skill development, experimentation with new digital tools, and technology adoption for workflow optimization most favorably. Job crafting behaviors are also highly pronounced, particularly those related to continuous learning,

professional development, and work optimization. The findings highlight the psychological importance of leadership support, learning opportunities, employee proactivity, and adaptability during digital transformation. Practical implications for leadership development, human resource management, and organizational learning are discussed.

Keywords: digital leadership, perceived digital leadership, job crafting, digital transformation, organizational psychology.

ВЪВЕДЕНИЕ

Свидетели сме на нова индустриална революция в света на труда и организациите – бурното навлизане на дигитализацията и промените, свързани с използването и развитието на изкуствения интелект през последните години. Наблюдават се значими промени в естеството на труда, професиите и самите организации. Те са толкова бързи, че трудно може да се предвиди как ще изглежда светът на труда след десет или повече години. Това се отразява и на професиите: някои изчезват, други се трансформират, а трети се появяват. Променят се трудовите роли и задачи, общуването между колегите и взаимоотношенията в екипите и организациите.

Всичко това провокира научния ни интерес като психолози и изследователи, тъй като промените имат психологическо и социално отражение на индивидуално, групово и организационно ниво. Целта на настоящия теоретичен обзор и изследване е да представят две сравнително малко изследвани в български контекст съвременни психологически концепции – дигиталното лидерство и моделирането на работата, както и първото пилотно психологическо изследване с фокус върху двата конструкта.

ТЕОРЕТИЧНА РАМКА

Дигитално лидерство в контекста на класически концепции

Лидерството е сред най-интензивно изследваните феномени в трудовата и организационната психология и организационното поведение, но представите за това, какво прави лидерът ефективен, се променят заедно с развитието на организациите и труда. В ранните подходи вниманието е насочено предимно към личностните характеристики на лидера и към въпроса, дали съществуват относително устойчиви черти, които разграничават лидерите от останалите хора. Последващото развитие на поведенческите теории постепенно измества интереса към въпроса какво *прави* лидерът, докато ситуационните подходи поставят акцент върху *условията*, при които определено лидерско поведение може да е ефективно.

Именно ситуационната перспектива има особено значение за съвременното разбиране на лидерството. Тя утвърждава идеята, че лидерската ефективност не може да се разглежда независимо от контекста, в който лидерството се реализира. Всичко това придобива нова актуалност в условията на дигитализация. Ако организационната среда се променя под въздействието на дигиталните технологии, изкуствения интелект, виртуалната и хибридната работа и новите форми на комуникация и управление, логично се променят и изискванията към лидерите, както и визията какво прави даден лидер ефективен.

Една от най-влиятелните концепции в организационната психология през последните десетилетия е трансформационното лидерство. Бърнс въвежда разграничението между транзакционно и трансформационно лидерство (Burns, 1978), а Бърнард Бас впоследствие развива трансформационния подход в контекста на организациите и трудовото поведение (Bass, 1985). При транзакционното лидерство взаимодействието между ръководител и последователи се основава в по-голяма степен на обмен, свързан с изпълнението и възнаграждението, докато трансформационното лидерство предполага създаване на визия, мотивиране за постигането на по-широки цели, интелектуално стимулиране и подкрепа за развитието на служителите. Особен акцент се поставя върху развитието на всеки служител и върху индивидуалния подход към неговите силни страни и области за развитие.

Трансформационното лидерство представлява една от най-ясните теоретични основи, върху които може да бъде разбирано и дигиталното лидерство. Дигиталната трансформация също изисква визия, готовност за промяна, интелектуално стимулиране и способност служителите да бъдат ангажирани с нова посока в тяхната организация и работа. В този смисъл дигиталното лидерство не отменя трансформационното, нито представлява негов обикновен заместител. По-скоро част от характерните за трансформационното лидерство механизми придобиват специфично съдържание в технологично променяща се организационна среда.

Особено ясно това се вижда при лидерската визия. В традиционния трансформационен модел лидерът формулира убедителна представа за бъдещето и мотивира последователите да се идентифицират с нея. В условията на дигитална трансформация към това се добавя способността да се формулира разбираема посока за ролята на технологиите в бъдещото функциониране на организацията. Именно подобна характеристика присъства и в използваната в настоящото изследване скала за възприемано дигитално лидерство чрез твърдението, че ръководителят има ясна визия за това, как дигиталните технологии може да се използват в организацията.

Втора много важна теоретична линия е теорията за обмяна между лидер и служител (*Leader–Member Exchange – LMX*). Джордж Грейн и Мери Ул-Бийн поставят в центъра на лидерския процес не толкова универсалния стил на

ръководителя, колкото качеството на отношенията между конкретния лидер и конкретния служител (Graen & Uhl-Bien, 1995). Конструктивните и висококачествени отношения между лидер и служител се характеризират с по-висока степен на доверие, подкрепа, взаимност и достъп до ресурси. Тук ключово е и развитието на служителя и индивидуалният подход към него.

Тази перспектива придобива нов смисъл в дигиталната организация. Когато комуникацията все по-често е технологично опосредствана, а служителите работят дистанционно, хибридно или в географски разпределени екипи, лидерът трябва да поддържа доверие и чувство за свързаност при по-малко непосредствени взаимодействия на живо. Дигиталните средства могат значително да увеличат честотата и скоростта на комуникацията, но сами по себе си не гарантират нейното качество и близост. Технологичната свързаност не е равнозначна на психологическа свързаност. В този контекст дигиталното лидерство не може да се сведе до използването на подходящи платформи и комуникационни инструменти. Необходимо е да се отчита начинът, по който лидерът създава доверие, предоставя подкрепа, комуникира промяната и подпомага служителите при справянето с несигурността, която може да съпътства въвеждането на нови технологии.

Особено важна теоретична основа за дигиталното лидерство представлява и овластяващото лидерство. Джош Арнолд и съавт. разработват модел и инструмент за оценка на овластяващите лидерски поведения (Arnold et al., 2000). В резултат от техните изследвания се обособяват пет основни групи поведения: коучинг, информирание, лидерство чрез личен пример, демонстриране на загриженост и взаимодействие с екипа и участие на служителите във вземането на решения. Тази теория, базирана на наблюдения и емпирични изследвания, подчертава значението на комуникацията, обратната връзка, активното слушане, демонстрирането на грижа и личния пример – поведения, които са в основата и на съвременните програми по управление и развитие на човешките ресурси. В България този въпрос има особено значение, тъй като професионалните програми за обучение и развитие на лидери се прилагат сравнително отскоро в организациите и все още не всички са възприели инвестицията в развитие на лидери като необходим приоритет.

Връзката между овластяващото и дигиталното лидерство е особено съществена. Новите технологии трудно могат да се използват ефективно, ако служителите остават само пасивни изпълнители на предварително определени процедури. Дигиталната трансформация често изисква учене, експериментиране, споделяне на знания, самостоятелно решаване на проблеми и определена степен на автономност. Ето защо част от ефективното дигитално лидерство се изразява в създаването на организационна среда, в която служителите имат възможност да развиват нова компетентност и да използват технологиите за подобряване на работата си. При дигиталните промени и навлизането на

изкуствения интелект особено значение имат подкрепата и обучението за развитие на нови умения.

Тези концепции и взаимовръзки са във фокуса и в използваната в настоящото пилотно изследване скала за възприемано дигитално лидерство в български организации, което ще бъде представено в емпиричната част. Част от айтемите оценяват доколко ръководителят подкрепя развитието на дигиталните умения на служителите и експериментирането с нови дигитални инструменти и решения. Други измерват степента, в която ръководителят насърчава използването на дигиталните технологии за подобряване на работните процеси. По този начин концепцията на дигиталното лидерство включва не само визията за технологичната промяна, но и създаването на възможности служителите активно да участват в нея.

Лидерството чрез личен пример е друг важен елемент на овластяващото лидерско поведение. В модела на Арнолд и съавтори то е една от централните форми на овластяване (Arnold et al., 2000). Близък аспект е представен и в настоящата скала за дигитално лидерство чрез твърдението, че ръководителят е ролеви модел в използването на дигитални технологии. Тази концептуална близост показва, че част от съдържанието на дигиталното лидерство има ясни основания в по-ранни и добре утвърдени лидерски модели.

Същевременно дигиталното лидерство добавя към тях специфични изисквания. Ръководителят трябва не само да подкрепя автономността и развитието на служителите, но и да разбира възможностите и рисковете, свързани с дигитализацията, да насочва технологичната промяна и да създава условия тя да бъде приета и използвана продуктивно от служителите. Това съдържание се отразява в останалите айтеми на използваната скала, свързани с активното задвижване на дигиталната трансформация, разбирането на възможностите и опасностите, които произтичат от дигитализацията, и ангажирането на служителите да приемат и да подкрепят дигиталната промяна в организацията.

Тук се очертава и естествена теоретична връзка между лидерството и моделирането на работата (*job crafting*). Овластяването от страна на лидера може да създаде ресурси и пространство за автономно действие, но служителят трябва активно да използва тези възможности, за да променя, да оптимизира и да развива собствената си работа. Следователно лидерството и моделирането на работата може да се разглеждат като два различни, но взаимно свързани процеса: единият се асоциира със създаването на организационни условия и ресурси, а другият – с активното поведение на самия служител.

Електронно и дигитално лидерство: основни концепции

От историческа гледна точка най-прекия теоретичен предшественик на дигиталното лидерство е концепцията за *електронно лидерство*. Появата ѝ е свързана с нарастващото значение на информационните технологии за

организационната комуникация и с необходимостта лидерството да се разглежда в среда, в която взаимодействието между ръководители и служители все по-често се осъществява чрез технологично опосредствани канали.

Аволио, Кахай и Додж (Avolio, Kahai, & Dodge, 2000) в началото на XXI век поставят нов въпрос: как се променя лидерското влияние, когато взаимодействието между лидерите, последователите и организационната среда се осъществява чрез развити информационни технологии? Авторите разглеждат електронното лидерство като процес на социално влияние, в който технологиите имат съществена посредническа роля. Концепцията не се ограничава до използването на електронна комуникация от лидера, а предполага по-широко взаимодействие между лидерски процеси, технологии и организационни структури. За обяснение на това взаимодействие Аволио, Кахай и Додж (Avolio, Kahai, & Dodge, 2000) използват теорията за *адаптивното структуриране*. В рамките на тази перспектива ефектите на развитите информационни технологии не се приемат като автоматични или предварително определени. Те възникват в процеса на взаимодействие между технологиите и съществуващите организационни структури, част от които е и лидерството. Същевременно самите организационни структури и лидерските процеси могат да се променят вследствие на използването на технологиите. Тази двупосочност е особено важна за съвременното разбиране на лидерството в дигитална среда. Технологиата не определя еднозначно поведението на хората и организационните резултати. Една и съща дигитална система може да има различни последиствия в зависимост от организационната култура, лидерските практики, степента на автономност и начина, по който служителите възприемат нейното въвеждане. Например дигиталните платформи могат да улеснят координацията и самостоятелността, но и да се превърнат в средство за по-интензивно наблюдение и контрол. Подобна двойственост се наблюдава при дистанционната работа и при използването на изкуствен интелект: те създават нови възможности за гъвкавост и ефективност, но могат да породят и несигурност, свързана с непосредствените социални контакти, собствената компетентност, професионалната роля и бъдещето на труда. Значителна част от тези промени остават трудно предвидими.

Психологическите, социалните и организационните последиствия от дигитализацията не могат да се обяснят единствено чрез характеристиките на самата технология. Съществено значение има лидерският и организационният контекст, в който тя се въвежда, комуникацията, възможностите за обучения, както и смисълът, който служителите придават на промяната. При повторното разглеждане на концепцията повече от десетилетие по-късно Аволио, Сосик, Кахай и Бейкър (Avolio, Sosik, Kahai, & Baker, 2014) разширяват първоначалната перспектива върху електронното лидерство. Авторите смятат, че технологиите могат да променят не само канала, чрез който лидерското влияние се предава, но и неговия източник, структура и динамика. Електронното лидерство включва

както влиянието на технологиите върху лидерските процеси, така и начина, по който лидерите участват в създаването, приемането и адаптирането на технологиите в компаниите.

Всичко това е от съществено значение, тъй като отдалечава концепцията от твърде ограниченото разбиране, че електронното лидерство е просто „лидерство от разстояние“. Още в ранните си формулировки подходът предполага взаимодействие между човешкото влияние и технологичната инфраструктура на организацията. Въз основа на тази теоретична традиция постепенно се развива по-широкото понятие *дигитално лидерство*. Разграничението между електронно и дигитално лидерство е концептуално важно, макар че в литературата границата между двете понятия невинаги е ясно очертана.

Докато ранните разработки върху електронното лидерство поставят по-силен акцент върху технологично медираната комуникация и работата във виртуална среда, понятието *дигитално лидерство* постепенно придобива по-широк смисъл. То включва ръководенето в условия, в които технологиите променят не само комуникацията, но и задачите, професионалните роли, уменията, работните процеси и организационните структури. Дигиталното лидерство може да се разглежда като развитие на идеите за електронното лидерство в условията на по-дълбока промяна в същността на работата и организацията.

Автори като Кортелацо, Бруни и Зампиери (Cortellazzo, Bruni, & Zampieri, 2019) в систематичния си обзор показват, че изследванията върху лидерството и дигитализацията се развиват в няколко различни научни области, включително организационна психология, управление и социални науки. Авторите смятат, че дигитализацията променя организационните процеси, границите на организацията, начина на взаимодействие и необходимите умения. Тук всъщност лидерите имат ключова роля в изграждането на дигитална култура, създаването на отношения с множество и често пространствено разпръснати участници, стимулирането на сътрудничеството и справянето с нови предизвикателства. Като важен резултат от този теоретичен обзор може да се приеме, че в литературата няма една доминираща и общоприета теория, която да обяснява лидерството в условията на дигитална трансформация. Вместо това изследователите използват различни традиционни и съвременни концепции за лидерството, за да обяснят отделни аспекти на явлението. Самите Кортелацо и съавт. (Cortellazzo et al., 2019) отбелязват, че полето остава фрагментирано и че е необходима по-ясна теоретична интеграция. Това поставя важен методологически въпрос: трябва ли дигиталното лидерство да се разглежда като нов, самостоятелен лидерски стил, или като специфична конфигурация на лидерски поведения, необходима в условията на технологична трансформация. И разбира се, това трябва да се изследва научно заедно с обвързаността на този конструкт с други психологически и организационни явления.

Дигиталното лидерство трудно може да се сведе до способността на ръководителя да използва дигитални технологии. Технологичната компетентност е важна, но не е достатъчна. По-съществено е дали лидерът може да разбере стратегическото значение на технологичната промяна, да създаде ясна посока за нейното използване, да подпомага развитието на необходимата компетентност и да намали свързаната с промяната несигурност.

Дигитално лидерство: съвременни концепции

Цин Лин (Lin, 2024) прави систематичен обзор на 53 научни публикации, посветени на дигиталното лидерство и идентифицира пет основни характеристики на конструкта: мотивация чрез визия, дигитално овластяване, иновации и предприемачество, сътрудничество отвъд организационните граници и динамична адаптация. Като четири основни измерения са изведени дигиталното стратегическо мислене, дигиталната проникателност, управлението на дигиталната промяна и развитието на дигитални таланти.

Може да се приеме, че тази концептуализация е особено важна, защото показва, че дигиталното лидерство включва едновременно стратегически и развиващи функции, както и такива, свързани с взаимоотношенията. То не е просто способност за технологична адаптация, а съчетава лидерска визия, създаване на условия за развитие на хората и управление на организационната промяна.

Въз основа на тези характеристики, както и на по-широката литература за лидерството в условията на дигитална трансформация, от социалнопсихологическа гледна точка може условно да се открият няколко взаимосвързани направления в поведението на дигиталния лидер. Едното е свързано с ориентирането на служителите в технологичната промяна. Лидерът трябва да създава разбиране за посоката, в която се развива организацията, и за причините, поради които определена технология или дигитален процес се въвежда. Това може да намали неопределеността и да помогне на служителите да свържат технологичната промяна с по-широките цели на организацията.

Друга важна област е развитието на знанията и уменията. Дигитализацията предполага постоянно учене и актуализиране на компетентността и уменията, както и необходимост от подходящи обучения в организацията. Затова съществена роля на лидера е да създава условия за развитие на дигитални знания и умения, за експериментиране и за усвояване на нови начини на работа и погъвкаво адаптиране към променящите се работни роли.

Наред с това лидерът има важна роля за ангажирането на служителите с промяната. Организационната промяна не настъпва само защото една технология е формално въведена. Служителите трябва да я приемат, да ѝ придадат смисъл и да я интегрират във всекидневните си работни практики. Затова лидерството е съществено за включването на хората в процеса на дигитална трансформация. Не по-малко важно е разпознаването на потенциалните рискове, които

съпътстват дигитализацията. Те може да са свързани с информационно претоварване, технострес, загуба на автономност, прекомерен контрол, неяснота на ролите, етични проблеми при използването на данни и изкуствен интелект, както и с промени в ощущаването в организацията. Подобна перспектива е в съответствие с литературата за дигитализацията и лидерството, която подчертава необходимостта лидерите да отчитат както технологичните ползи, така и психологическите, социалните и етичните последствия от технологичната промяна (Cortellazzo et al., 2019; Avolio et al., 2014). Тя е съвместима и с изследванията върху техностреса, според които интензивното използване на технологии може да е свързано с претоварване, несигурност, нарушени граници между работа и личен живот, и други психологически рискове (Ragu-Nathan et al., 2008; Найденова, Недева-Атанасова и Стоянов, 2025).

Следователно ролята на дигиталния лидер не е само да стимулира технологичната промяна. Съществено е и доколко лидерът успява да отчете възможните психологически и социални рискове и да създава условия новите технологии да се интегрират по начин, който запазва възможностите за учене, автономност, професионално развитие и психично благополучие на служителите.

В това разбиране за дигиталното лидерство се пресичат елементи на няколко утвърдени подхода. Визията и мобилизирането за промяна го доближават до трансформационното лидерство, докато подкрепата за развитие, автономност и експериментиране са близки до овластяващото лидерство. Значението на доверието и качеството на отношенията може да се свърже с релационните подходи, а електронното лидерство допринася с разбирането за двупосочното взаимодействие между технологиите и лидерските процеси.

Затова методологически и концептуално изглежда по-прецизно дигиталното лидерство да се разглежда като контекстуално обусловена лидерска концепция, а не като напълно самостоятелен стил, който заменя по-ранните теории за лидерството. То интегрира вече познати лидерски механизми, но ги поставя в среда, в която технологиите променят не само средствата на работа, а и самата структура на задачите, взаимоотношенията, автономността и професионалните роли в организацията.

Може да се приеме, че това разбиране съответства и на използваната в настоящото изследване скала за възприемано дигитално лидерство. Нейните айтеми обхващат визията за използване на дигиталните технологии, подкрепата за развитие на дигитални умения, експериментирането с нови инструменти, активното управление на дигиталната трансформация, разбирането на възможностите и рисковете на дигитализацията, ангажирането на служителите с промяната и лидерството чрез личен пример. Така скалата не измерва единствено технологичната компетентност на ръководителя, а по-широк набор от поведения, чрез които лидерът създава условия за адаптация към технологична промяна.

Оттук възниква и един по-широк въпрос: не толкова дали лидерът сам по себе си е „дигитален“, а дали неговото поведение позволява на хората да запазят чувството си за компетентност, автономност и влияние върху собствената работа в среда, която все по-силно се променя от технологиите – въпроси, които си заслужава да се поставят и да се изследват в българските организации.

МЕТОДИ ЗА ИЗМЕРВАНЕ НА ДИГИТАЛНОТО ЛИДЕРСТВО

Различните теоретични определения за дигитално лидерство се отразяват и върху неговото измерване. В литературата все още няма един общоприет инструмент, който да се използва като стандартна мярка на конструкта. Съществуващите методи се различават както по своята теоретична основа, така и по това, дали оценяват дигиталното лидерство като възприятие на служителите за поведението на прекия ръководител, като самооценка на самия лидер или като по-широка компетентност за управление на дигиталната трансформация.

Един от ранните психологически методи за измерване на дигиталното лидерство е разработен от Сабрина Цайке, Кристиан Бредбъри, Линда Линдерт и Холгер Пфаф (Zeike et al., 2019). Заради липсата на подходящ валидиран инструмент, авторите създават 6-айтемна скала въз основа на преглед на литературата и качествено пилотно изследване. Методиката обхваща две основни съдържателни области: дигитални нагласи и компетентност на лидера, и способност за активно ръководене на дигиталната трансформация. В оригиналното изследване скалата е използвана като самооценка при висши мениджъри, като показва добра вътрешна надеждност ($\alpha = 0,870$) и двуфакторна структура. В следващи изследвания нейните айтеми са адаптирани и за оценка на дигиталното лидерство от гледна точка на служителите.

Друг подход е предложен от Кевин Клаасен и съавт. чрез инструмента *DigiFuehr* (Claassen et al., 2021). Първоначалната версия включва седем айтема, които отразяват основни области на дигиталната лидерска компетентност от гледна точка на служителите. Сред тях са: участие във вземането на решения, подкрепа за развитие на дигиталната грамотност, помощ при въпроси, свързани с дигитализацията, обратна връзка за качеството на работата в дигитална среда, предоставяне на необходимата информация, подкрепа при използването на дигитални приложения и насърчаване на дигиталните начини на работа. Инструментът показва висока надеждност и е конструиран като сумарен показател за възприемано дигитално лидерство (Claassen et al., 2021).

В друго изследване К. Клаасен и съавт. разширяват първоначалния инструмент в *DigiFuehr 2.0*, като добавят аспекти, свързани със самоопределението и координацията. Разширената версия има девет айтема и е насочена към по-пълно отразяване на лидерското поведение в условията на дигитализирана и дистанционна работа (Claassen et al., 2023). Тази линия е особено интересна от

гледна точка на организационната психология, защото поставя акцент не толкова върху техническата компетентност на ръководителя, колкото върху неговата способност да създава условия за автономност, подкрепа, координация и адаптация в дигитална работна среда.

Нов аспект в измерването на дигиталното лидерство представлява скалата на Нур Сямси Захра и Хардианто Вираван (Zahra & Wirawan, 2025), разработена и валидирана чрез Модела на Раш. Авторите използват модела на частичното оценяване (*Partial Credit Model* – PCM) и анализ на диференциалното функциониране на айтемите (*Differential Item Functioning* – DIF), за да оценят психометричните характеристики на методиката. Първоначалният набор съдържа 30 айтема, от които след анализа са запазени 19, съответстващи на изискванията на Модела на Раш. Изследването е проведено със служители от частния и публичния сектор, които имат пряк ръководител.

Методологично, този подход е интересен, защото позволява оценката на дигиталното лидерство да не се ограничава единствено до класически показатели за надеждност, а да се анализира и функционирането на отделните айтеми по отношение на тяхното съответствие с измервателния модел, относителната им трудност и потенциалното им различно функциониране при различни групи изследвани лица. Авторите представят доказателства, че запазените 19 айтема не показват диференциално функциониране по пол, както и данни в подкрепа на надеждността и валидността на разработената скала (Zahra & Wirawan, 2025).

Съществуват и други, по-контекстуално специфични инструменти. Хана ван Рьокеел и съавт. (van Roekel et al., 2025) разработват скала за лидерство при дигитална трансформация в публичния сектор. Окончателният инструмент съдържа 20 айтема и разграничава две основни измерения: стратегическо и оперативно лидерство при дигитална трансформация в организацията.

Стратегическото измерение включва създаването и комуникирането на визия за дигиталната трансформация, взаимодействието с външни партньори и отчитането на обществени и институционални очаквания. Оперативното измерение е свързано в по-голяма степен с ръководенето на служителите, осигуряването на необходимите организационни ресурси, управлението на вътрешните процеси и практическото реализиране на дигиталната промяна.

Методиката е разработена чрез многоетапна процедура, включваща генериране на айтеми въз основа на литературата и качествените данни, експертна оценка на съдържателната валидност, експлораторен факторен анализ и последваща оценка на факторната структура и валидността на инструмента. Авторите представят доказателства за различните типове валидност. Надеждността на цялата скала е много висока, както и на стратегическото и оперативното й измерение (van Roekel et al., 2025).

Инструментът е разработен чрез детайлна психометрична процедура и показва висока надеждност и подкрепа за валидността си. Същевременно той е

създаден специално за публични организации и включва съдържание, свързано с взаимодействие с политически субекти, граждани и други публични организации. По тази причина приложението му в частния сектор ще изисква допълнителна адаптация и валидиране.

През последните години се появяват и по-широки, многомерни инструменти. Харалд Абу и съавт. разработват Центрирана върху човека скала за дигитално лидерство (*Human-Centric Digital Leadership Scale*), която включва 21 айтема в седем измерения (Abbu et al., 2025): позитивна нагласа, етично използване на изкуствен интелект, нагласа за развитие, предходен опит, прозрачност на целите, придобиване на умения и др. Този инструмент има по-ясно изразена ориентация към човека и включва теми, които почти отсъстват в ранните кратки скали, например етиката на използването на изкуствен интелект и подкрепата за учене и развитие.

Този преглед показва значителни различия в начина, по който се измерва дигиталното лидерство. Те отразяват и различията в концептуализацията на самия конструкт. Част от инструментите поставят акцент върху дигиталната компетентност на лидера и способността му да ръководи дигиталната трансформация, други – върху автономността, участието, подкрепата и развитието на служителите, а по-новите методики включват и стратегически, етични и контекстуално специфични измерения. Затова при избора на инструмент е важно да се отчита не само неговата надеждност и валидност, но и доколко съдържанието му съответства на конкретния изследователски въпрос и организационен контекст.

В пилотното изследване, което е представено по-долу, дигиталното лидерство се разглежда като възприемано дигитално лидерство, тъй като оценката се дава от служителите по отношение на поведението на техния пряк ръководител. Използваната 8-айтемна скала има сравнително широк поведенчески обхват. Тя включва визия за използването на дигиталните технологии, насърчаване на тяхното приложение за подобряване на работните процеси, подкрепа за развитието на дигитална компетентност, експериментирание с нови инструменти, активно управление на дигиталната трансформация, разбиране на нейните възможности и рискове, ангажиране на служителите с промяната и лидерство чрез личен пример.

Следователно методът не оценява само възприеманата дигитална компетентност на ръководителя, а включва поведения, свързани със социалното влияние, подкрепата за развитие, управлението на промяната и ролевото моделиране. Това го доближава до психологическото разбиране за лидерството като процес на влияние върху начина, по който служителите интерпретират организационната среда, развиват компетентност и адаптират поведението си към променящите се изисквания.

В този смисъл използваната скала е съдържателно близка до по-новите подходи, които разглеждат дигиталното лидерство не просто като дигитална грамотност или техническа компетентност на ръководителя, а като по-широк набор от лидерски поведения, насочени към адаптацията на хората и организациите в условията на дигитална трансформация.

Дигитализацията поставя организациите пред промени, които не са само технологични. Новите технологии постепенно трансформират съдържанието на труда, начина, по който се организира работата, отношенията между служителите и техните ръководители, необходимата професионална компетентност и дори представите за това, какво означава да си ефективен служител. Все по-често работата се осъществява в среда на виртуално взаимодействие, автоматизация, дигитални платформи, анализ на големи обеми от данни и изкуствен интелект. Наред с това се увеличават скоростта на организационните промени, информационното натоварване и необходимостта служителите непрекъснато да усвояват нови знания и умения.

Тези процеси пораждат по-широк психологически въпрос: как хората ще се адаптират към работата, когато самата работа непрекъснато се променя?

От тази гледна точка интересът към дигиталното лидерство не следва да се разглежда като поредното търсене на нов стил на лидерство. По-скоро той отразява необходимостта да се преосмисли лидерската функция в организацията, в която технологиите участват все по-активно в комуникацията, координацията, контрола и вземането на решения.

ДИГИТАЛИЗАЦИЯТА И ПРОМЯНАТА НА ИЗИСКВАНИЯТА И РЕСУРСИТЕ В РАБОТАТА

Една от подходящите теоретични рамки за разбиране на психологическите последици от дигитализацията е моделът на изискванията и ресурсите в работата (JD-R), първоначално разработен от Е. Демерути и съавт. (Demerouti et al., 2001) и впоследствие развит от Арнолд Бакер и Евангелия Демерути (Bakker & Demerouti, 2007, 2017). Основната идея на модела е, че характеристиките на всяка работа може да се разглеждат като специфична конфигурация от изисквания и ресурси.

Изискванията в работата включват физически, психологически, социални или организационни аспекти на труда, които налагат продължително усилие и може да са свързани с определени физиологични или психологически инвестиции. *Ресурсите в работата* подпомагат постигането на работните цели, ограничават неблагоприятните последици от високите изисквания и стимулират ученето, развитието и мотивацията (Demerouti et al., 2001, Bakker & Demerouti, 2007, 2017).

По-късното развитие на този сега така популярен психологически модел разграничава два основни психологически процеса. При *процеса на увреждане на здравето* прекомерните и продължителни изисквания могат постепенно да изчерпват физическите и психологическите ресурси и да доведат до изтощение и други неблагоприятни последици. При *мотивационния процес* наличието на достатъчно ресурси подпомага мотивацията, работната ангажираност и ефективното трудово поведение (Bakker & Demerouti, 2017). Именно тази двойна логика прави модела особено подходящ за анализ на дигитализацията, която може да създава едновременно нови ресурси и нови изисквания в организацията.

Дигитализацията прави границата между изискванията и ресурсите особено динамична. Една и съща технология може да се преживява по различен начин в зависимост от характеристиките на работата, организационния контекст и наличните ресурси. Дигиталните технологии могат да функционират като ресурс, когато улесняват достъпа до информация, намаляват времето за изпълнение на определени задачи, увеличават гъвкавостта и автономността или подпомагат сътрудничеството (Найденова, Недева-Атанасова и Стоянов, 2025). Същевременно същите технологии могат да се превърнат в източник на нови изисквания, когато служителят трябва непрекъснато да усвоява нови системи, да обработва прекомерно количество информация, да е постоянно на разположение или да се адаптира към ускорен темп на промяна.

Тази гледна точка е близка и до изследванията върху техностреса. Интензивното използване на информационни и комуникационни технологии може да е свързано с технологично претоварване, размиване на границите между работа и личен живот, повишени изисквания към компетентността и необходимост от непрекъснато актуализиране на знанията и уменията. В рамките на модела на изискванията и ресурсите в работата подобни характеристики може да се интерпретират като специфични дигитални изисквания, чиито неблагоприятни последици зависят и от наличните организационни и личностни ресурси. От тази гледна точка ролята на лидерството в дигитална среда може да се разглежда като част от ресурсната страна на работната среда. Подкрепата от ръководителя, обратната връзка, предоставянето на информация, възможностите за учене и автономност традиционно се разглеждат като важни ресурси в модела на изискванията и ресурсите в работата (Demerouti et al., 2001, Bakker & Demerouti, 2017). В обобщение: дигиталното лидерско поведение може да функционира като социален и организационен ресурс, когато създава ясна посока, подкрепя развитието на нова компетентност, улеснява експериментирането и намалява неопределеността, свързана с технологичната промяна.

Имайки предвид тази концепция, определени лидерски поведения могат да влияят както върху възприятието и използването на наличните ресурси от служителите, така и върху начина, по който интерпретират новите изисквания. Например ясната комуникация, подкрепата за развитие, предоставянето на

автономност и създаването на условия за експериментиране могат да намалят чувството за заплахата и да засилят изпитването на контрол и справяне при въвеждане на нови технологии. Може да се приеме, че тази интерпретация е особено подходяща и за използваната в настоящото изследване скала за възприемано дигитално лидерство. Нейните айтеми включват поведения, които може да се разглеждат като ресурси в логиката на модела на изискванията и ресурсите в работата (JD-R): създаване на ясна визия за използването на дигиталните технологии, подкрепа за развитието на дигитални умения, насърчаване на експериментирането, разбиране на възможностите и рисковете на дигитализацията и ангажиране на служителите с промяната.

ДИГИТАЛНИ ПРОМЕНИ И МОДЕЛИРАНЕ НА РАБОТАТА

Вторият конструкт, обект на изследване в настоящата студия, е моделирането на работата в организацията (*job crafting*). Тук се появява естествена връзка с този широко изследван в международната литература, но все още сравнително слабо представен в българското научно пространство психологически конструкт. Понятието е въведено от Ейми Вжешневски и Джейн Дътън (Wrzesniewski & Dutton, 2001), които разглеждат служителите като активни участници в оформянето на собствената си работа. Според тях хората могат да променят границите на задачите, които изпълняват, взаимоотношенията си с другите и начина, по който осмислят трудовата си роля. Авторките разграничават съответно моделиране на задачите (*task crafting*), моделиране на взаимоотношенията (*relational crafting*) и когнитивно моделиране (*cognitive crafting*).

Тази концепция представлява съществена промяна в традиционното разбиране за дизайна на работата. При класическите подходи организацията и ръководството са основните страни, които определят съдържанието на длъжността, задачите, отговорностите и отношенията между ролите. При моделирането на работата служителят вече не се разглежда само като изпълнител на предварително структурирана трудова роля, а като активен участник в нейното оформяне в организацията.

По-късно Мария Тимс и Арнолд Бакер (Tims & Bakker, 2010) развиват концепцията именно в рамките на модела на изискванията и ресурсите в работата. Те определят моделирането на работата като форма на индивидуално реструктуриране на труда, в която служителите активно променят характеристиките на работата си, за да постигнат по-добро съответствие между собствените си способности и потребности и изискванията и ресурсите на работната среда. Тази линия е доразвита още повече от Тимс, Бакер и Деркс (Tims et al., 2012), които създават Скала за моделиране на работата (*Job Crafting Scale*). В рамките на техния подход се разграничават четири основни поведения: увеличаване на структурните

ресурси в работата, увеличаване на социалните ресурси, търсене на предизвикателни изисквания и намаляване на възпрепятстващите изисквания.

Двете основни традиции в литературата не са взаимоизключващи се. Подходът на Вжешневски и Дътън акцентира върху промяната на задачите, взаимоотношенията и смисъла на работата, докато подходът на Тимс и съавт. поставя моделирането на работата в рамките на баланса между изисквания и ресурси. Общото между тях е разбирането, че служителите не само реагират на характеристиките на труда, но и активно ги променят. В условията на бърза технологична промяна това разбиране придобива особено значение. Организациите все по-трудно могат предварително да определят изчерпателно всички бъдещи задачи, компетентност и начини на работа. Част от адаптацията постепенно се пренася на равнището на самия служител, който трябва активно да използва наличните ресурси, да развива нова компетентност и да променя начина, по който организира и изпълнява собствената си работа.

Моделирането на работата може да се разглежда като един от механизмите, чрез които служителят се адаптира към дигиталната трансформация. Той може да променя начина, по който изпълнява задачите си, да търси нови източници на знания и подкрепа, да използва различни технологии, да развива нови умения и да преосмисля смисъла и границите на професионалната си роля. Това прави моделирането на работата особено подходящо за разглеждане в рамките на модела на изискванията и ресурсите в работата. Ако дигиталното лидерство може да създава или да разширява ресурсите на работната среда, моделирането на работата показва как самият служител активно използва и преобразува тези ресурси във всекидневната си дейност. Теоретичната връзка между дигиталното лидерство и моделирането на работата може да се обясни чрез модела на изискванията и ресурсите в работата (JD-R). Ако определени лидерски поведения функционират като ресурс на работната среда, могат да създадат условия служителите по-активно да променят начина, по който организират и изпълняват собствената си работа.

Дигиталният лидер може да допринася за наличието на ресурси чрез създаване на ясна посока, предоставяне на информация и обратна връзка, подкрепа за развитието на нова компетентност, насърчаване на експериментирането и предоставяне на автономност. Подобни ресурси не водят автоматично до моделиране на работата, но могат да разширят възможностите на служителите да предприемат проактивни промени. В рамките на модела JD-R може да се предположи, че лидерските поведения, които създават яснота, подкрепа, автономност и възможности за учене, улесняват проактивното адаптиране на работата от служителите. Тази връзка обаче следва да се провери емпирично, особено по отношение на възможните ѝ последствия за ангажираността, креативността, иновативното поведение и адаптацията към технологичната промяна, и вече има такава пряка емпирична подкрепа. Джу и съавт. (Zhu et al., 2022)

изследват 357 служители от различни китайски организации и установяват положителна връзка между дигиталното лидерство и моделирането на работата. Резултатите показват и че моделирането на работата опосредства връзката между дигиталното лидерство и креативността на служителите. Изследователите използват именно модела на изискванията и ресурсите в работата като една от теоретичните основи за обяснение на тази взаимосвързаност.

Особено интересни са резултатите на Уан и съавт. (Wang et al., 2025), които разграничават различните форми на моделиране на работата. В изследване с 306 служители в производствени организации авторите установяват, че моделирането на задачите и когнитивното моделиране опосредстват връзката между дигиталното лидерство и иновативното трудово представяне. За моделирането на взаимоотношенията подобен медиаторен ефект не е установен.

Този резултат е важен, защото показва, че различните форми на моделиране на работата не следва да се разглеждат като напълно еквивалентни. При технологична трансформация особено значение може да имат именно промените в съдържанието и начина на изпълнение на задачите, както и преосмислянето на значението на собствената работа. В същото изследване съответствието между човека и работата усилва положителната роля на когнитивното моделиране за иновативното представяне, което допълнително показва значението на контекста, в който се проявява проактивното поведение.

Гуо-Лиан Йе (Ye, 2025) намира допълнителна подкрепа за връзката между двата конструкта при изследване на 389 служители от различни организации в Китай. Резултатите показват, че моделирането на работата опосредства връзката между дигиталното лидерство и организационната устойчивост. По този начин анализът се разширява отвъд индивидуалното трудово поведение и показва възможността всекидневната адаптация на служителите да е свързана и с по-широката способност на организацията да се справя с промяна и несигурност. Тези резултати следва да се интерпретират предпазливо. Значителна част от съществуващите изследвания са срезови и са проведени в специфичен национален и организационен контекст. Това не позволява да се правят категорични каузални заключения, че дигиталното лидерство непременно води до повече моделиране на работата. Именно затова лонгитюдните изследвания ще са особено полезни.

Моделирането на работата може да се разглежда и като част от по-широка проактивна ориентация към собственото професионално развитие. Чрез активно търсене на възможности за учене, развитие на компетентност и промяна на начина на работа служителят не само адаптира текущата си трудова роля, но и участва в изграждането на своя професионален път и развитие. В български контекст значението на активното планиране и изграждане на бъдещото професионално развитие се разглежда и в изследвания върху жизненото и кариерното планиране (Nacheva & Nedeva-Atanasova, 2023).

ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ

Цел и хипотези

Настоящото емпирично изследване има пилотен характер и е насочено към представените два сравнително нови за българския организационно-психологически контекст конструкта: възприемано дигитално лидерство и моделиране на работата. Основната цел е да се проучат равнищата на двата конструкта у изследваните лица и да се получат първоначални данни за психометричните характеристики на използваните кратки психологически скали в българската извадка. Изследването е насочено към оценка на вътрешната консистентност на двете скали и към първоначално проучване на структурата на включените в тях айтеми. Подобен подход е подходящ при пилотно приложение на нови за българския контекст психологически инструменти. Формулирани са следните хипотези:

Хипотеза 1. Използваните психологически скали за възприемано дигитално лидерство и моделиране на работата ще покажат висока вътрешна консистентност в българската извадка.

Хипотеза 2. При двете психологически скали ще се установи ясно изразена обща структура, доминирана от един основен компонент, в чиито рамки включените айтеми ще имат високи тегла.

На настоящия пилотен етап акцентът е поставен върху първоначалната психометрична оценка на използваните скали. По-задълбоченото изследване на взаимовръзките между дигиталното лидерство, моделирането на работата и други организационно-психологически характеристики ще бъде предмет на следващи проучвания и публикации.

Методи

Изследвани лица

Първоначалната извадка включва 264 изследвани лица. Заради непълно попълване на въпросника от анализа са изключени 21 души и окончателната извадка включва 243 изследвани лица. Средната възраст е 39,95 години, а медианата – 39 години. В извадката са включени 161 жени (66,3%) и 82 мъже (33,7%). Повече от половината изследвани лица са служители, които не заемат ръководна позиция – 133 лица (54,7%), а 95 (39,1%) са мениджъри или ръководители на екипи. Трима са собственици на фирми (1,2%), седем едновременно учат и работят (2,9%), а петима не работят към момента на изследването, но са работили през последните шест месеца (2,1%).

Извадката се характеризира с високо образователно равнище. Общо 205 лица (84,4%) са с висше образование, 8 (3,3%) са докторанти, а 9 (3,7%) притежават докторска степен. Със средно образование са 16 лица (6,6%), а петима са студенти (2,1%). Преобладават работещите в частния сектор – 222 лица (91,4%).

В държавния сектор работят 16 лица (6,6%), а при петима категорията не е приложима. Основните характеристики на извадката са представени в табл. 1.

Таблица 1. Основни характеристики на извадката

<i>Характеристика</i>	<i>Категория</i>	<i>Брой участници</i>	<i>%</i>
<i>Пол</i>	Жени	161	66,3
	Мъже	82	33,7
<i>Заемана позиция</i>	Служител	133	54,7
	Мениджър/ръководител на екип	95	39,1
	Собственик на фирма	3	1,2
	Студент и работи	7	2,9
	Не работи към момента, но е работил/а през последните 6 месеца	5	2,1
<i>Образование</i>	Средно	16	6,6
	Студент	5	2,1
	Висше	205	84,4
	Докторант	8	3,3
	Докторска степен	9	3,7
<i>Сектор</i>	Частен	222	91,4
	Държавен	16	6,6
	Неприложимо (не работи към момента)	5	2,1
<i>Основна професионална сфера</i>	Информационни технологии	82	33,7
	Административна дейност	38	15,6
	Управленска дейност	32	13,2
	Работа с клиенти и продажби	30	12,3
	Анализаторска/научна дейност	15	6,2
	Счетоводство и финанси	12	4,9
	Друго	29	11,9
	Неприложимо (не работи към момента)	5	2,1
<i>Общо участници</i>	<i>Общо</i>	<i>243</i>	<i>100,0</i>

Професионалната структура на извадката също има своя специфика. Най-голям е делът на работещите в областта на информационните технологии – 82 души (33,7%). Следват административните дейности – 38 души (15,6%), управленската дейност – 32 души (13,2%), и работата с клиенти и продажби – 30 респонденти (12,3%).

Възприемано дигитално лидерство

Възприеманото дигитално лидерство е оценено чрез кратка 8-айтемна психологическа скала с поведенческа насоченост, концептуално свързана със съществуващи подходи към дигиталното лидерство и лидерството в условията на дигитална трансформация. В литературата дигиталното лидерство се операционализира по различен начин. Част от съществуващите инструменти включват дигитални нагласи и компетентност, докато други са насочени към конкретни лидерски поведения, свързани с формулиране на дигитална визия, управление на дигиталната трансформация, подкрепа за развитие на служителите и насърчаване използването на нови технологии. Сред ранните емпирични подходи е инструментът на Сабрина Цайке и съавт. (Zeike et al., 2019), съдържащ шест айтема и насочен към дигиталните лидерски умения и управлението на дигиталната трансформация. Използваната в настоящото изследване 8-айтемна скала е допълнена версия на оригиналния инструмент на Цайке и съавт. и затова се разглежда като отделна кратка поведенческа операционализация на възприеманото дигитално лидерство.

Скалата е формулирана изцяло от перспективата на служителя и включва осем прояви на поведението на прекия ръководител: дигитална визия, насърчаване използването на дигитални технологии, подкрепа за развитие на дигитални умения, експериментиране с нови инструменти и решения, активно задвижване на дигиталната трансформация, разбиране на възможностите и рисковете на дигитализацията, ангажиране на служителите в дигиталната промяна и лидерство чрез личен пример. Изследваните лица оценяват степента си на съгласие с всяко твърдение по 5-степенна скала от 1 – „Изобщо не съм съгласен/съгласна“ до 5 – „Напълно съм съгласен/съгласна“.

Използваните твърдения са:

1. Моят ръководител има ясна визия как дигиталните технологии могат да се използват в нашата организация.
2. Моят ръководител насърчава използването на дигитални технологии за подобряване на работните процеси.
3. Моят ръководител подкрепя служителите да развиват своите дигитални умения.
4. Моят ръководител подкрепя експериментирането с нови дигитални инструменти и решения.
5. Моят ръководител активно задвижва дигиталната трансформация в организацията.
6. Моят ръководител има разбиране за възможностите и рисковете, свързани с дигитализацията.

7. Моят ръководител насърчава служителите да приемат и да подкрепят дигиталните промени.
8. Моят ръководител дава личен пример в използването на дигитални технологии.

Оценката се дава от служителите по отношение на поведението на техния пряк ръководител и конструктът се разглежда като възприемано дигитално лидерство, а не като обективна оценка на дигиталната компетентност на ръководителя. Общият резултат по скалата се изчислява като средна стойност на осемте айтема и варира между 1 и 5, като по-високите стойности отразяват по-висока оценка на възприеманото дигитално лидерство.

Моделиране на работата

Моделирането на работата е оценено чрез кратка 4-айтемна психологическа скала. Респондентите посочват колко често проявяват съответните поведения, като използват наличните, включително дигиталните, ресурси. Отговорите се дават по 7-степенна скала от 1 „Никога“ до 7 „Много често“.

Твърденията се отнасят до активно търсене на начини за повишаване на ефективността на собствената работа, професионално развитие, търсене на възможности за учене и оптимизиране на работата чрез наличните ресурси:

1. Активно търся начини да направя работата си по-ефективна.
2. Стремя се да се развивам професионално в работата си.
3. Търся възможности да научавам нови неща в работата си.
4. Опитвам се да оптимизирам работата си, като използвам наличните ресурси.

Съдържателно, айтемите са концептуално свързани с две направления в литературата за моделиране на работата. Професионалното развитие и търсенето на възможности за учене са близки до увеличаването на структурните работни ресурси, разглеждано в модела на Мария Тимс, Арнолд Бакер и Дантье Деркс (Tims et al., 2012). Търсенето на по-ефективни начини за работа и оптимизирането чрез наличните ресурси са концептуално близки до оптимизирането на работните изисквания, развито в по-късни изследвания на моделирането на работата, включително от Евангелия Демерути и Мария Питерс (Demerouti & Peeters, 2018). Настоящата 4-айтемна скала е кратка и модифицирана версия на оригиналната Скала за моделиране на работата (*Job Crafting Scale*), а кратък инструмент за оценка на проактивното моделиране на работата, фокусиран върху професионалното развитие, ученето, ефективността и оптимизирането на работните процеси. Общият резултат се изчислява като средна стойност на четирите айтема и варира между 1 и 7, като по-високите стойности означават по-често проявяване на включените поведения.

Процедура и статистическа обработка

Изследването е проведено през периода януари–май 2026 г. сред работещи в България. Данните са събрани чрез онлайн психологически въпросник. Участието е доброволно и анонимно. Преди попълването на въпросника респондентите са информирани за целта на изследването, доброволния характер на включването им и начина на използване на получените данни.

Данните са обработени със статистическия пакет SPSS. За описание на извадката и основните променливи са използвани честотни и процентни разпределения, средни стойности (M), стандартни отклонения (SD) и медиани (Me). За проверка на Хипотеза 1 вътрешната консистентност на двете психологически скали е оценена чрез коефициента алфа на Кронбах. За първоначално проучване на структурата на айтемите е приложен анализ на главните компоненти, широко използван като метод за редукция на данни и структурно описание при работа със SPSS (Morgan & Griego, 1998, Харалампиев, 2012). За проверка на Хипотеза 2 е приложен анализ на главните компоненти поотделно за осемте айтема на скалата за възприемано дигитално лидерство и четирите айтема на скалата за моделиране на работата. Анализът е използван с първоначална структурно-описателна цел, за да се установи дали отговорите на айтемите се организират около ясно изразен общ компонент. При интерпретацията са отчетени собствените стойности на извлечените компоненти, процентът на обяснената дисперсия, теглата на отделните айтеми по първия компонент и делът от дисперсията на всеки айтем, обяснен от запазенения компонент (h^2).

Резултати

Описателни показатели и надеждност

Основните описателни показатели и коефициентите за вътрешна консистентност на използваните психологически скали са представени в табл.2.

Таблица 2. Описателни показатели и вътрешна консистентност на използваните психологически скали

Психологическа скала	N	Брой айтеми	M	SD	Me	Min	Max	α
Възприемано дигитално лидерство	243	8	3,59	1,10	4,00	1	5	0,943
Моделиране на работата	243	4	5,96	1,04	6,00	3	7	0,903

Бележка. M = mean (средна стойност); SD = standard deviation (стандартно отклонение); Me = median (медиана); Min = минимална стойност; Max = максимална стойност; α = коефициент алфа на Кронбах. N = брой участници в изследването.

Скалата за възприемано дигитално лидерство показва много висока вътрешна консистентност – $\alpha = 0,943$. Висока е и вътрешната консистентност на кратката скала за моделиране на работата – $\alpha = 0,903$. Получените резултати подкрепят Хипотеза 1.

Възприемано дигитално лидерство

Средната стойност на общия резултат за възприемано дигитално лидерство е $M = 3,59$ ($SD = 1,10$) при 5-степенна скала. Стойността се намира над теоретичната средна точка на скалата и показва, че в настоящата извадка оценките на дигиталното лидерство на преките ръководители са по-скоро положителни. Както се вижда от табл. 3, най-високи средни стойности се наблюдават при твърденията, свързани с подкрепата за развитие на дигиталните умения – $M = 4,00$ ($SD = 1,21$), и подкрепата за експериментиране с нови дигитални инструменти и решения – $M = 4,00$ ($SD = 1,10$). Сходно висока е средната стойност при насърчаването на използването на дигитални технологии за подобряване на работните процеси – $M = 3,94$ ($SD = 1,19$). Най-ниска средна стойност е установена при лидерството чрез личен пример в използването на дигитални технологии – $M = 3,14$ ($SD = 1,33$), следвано от активното задвижване на дигиталната трансформация – $M = 3,37$ ($SD = 1,29$).

Таблица 3. Средни стойности на твърденията от скалата за възприемано дигитално лидерство

№	Съдържание на айтема	M	SD
1	Ясна визия за използването на дигиталните технологии	3,43	1,27
2	Насърчаване използването на дигитални технологии за подобряване на работните процеси	3,94	1,19
3	Подкрепа за развитие на дигиталните умения	4,00	1,21
4	Подкрепа за експериментиране с нови дигитални инструменти и решения	4,00	1,10
5	Активно задвижване на дигиталната трансформация	3,37	1,29
6	Разбиране на възможностите и рисковете на дигитализацията	3,62	1,21
7	Ангажиране на служителите в дигиталната промяна	3,65	1,22
8	Лидерство чрез личен пример при използването на дигитални технологии	3,14	1,33

Бележка. M = mean (средна стойност); SD = standard deviation (стандартно отклонение). Отговорите са по 5-степенна скала от 1 „Напълно не съм съгласен/съгласна“ до 5 „Напълно съм съгласен/съгласна“.

Моделиране на работата

Средната стойност на общия резултат за моделиране на работата е $M = 5,96$ ($SD = 1,04$) при 7-степенна скала, което показва голяма честота на включените поведения в настоящата извадка. Както се вижда от табл. 4, най-висока средна стойност се наблюдава при оптимизирането на работата чрез използване на наличните ресурси – $M = 6,19$ ($SD = 1,01$). Следват търсенето на възможности за учене – $M = 6,11$ ($SD = 1,10$), стремежа към професионално развитие – $M = 6,02$ ($SD = 1,08$), и активното търсене на начини за повишаване на ефективността на собствената работа – $M = 5,72$ ($SD = 1,29$).

Таблица 4. Средни стойности на твърденията от скалата за моделиране на работата

№	Съдържание на айтема	M	SD
1	Активно търся начини да направя работата си по-ефективна	5,72	1,29
2	Стремя се да се развивам професионално в работата си	6,02	1,08
3	Търся възможности да научавам нови неща в работата си	6,11	1,10
4	Опитвам се да оптимизирам работата си, като използвам наличните ресурси	6,19	1,01

Бележка. M = mean (средна стойност); SD = standard deviation (стандартно отклонение). Отговорите са по 7-степенна скала от 1 – „Никога“ до 7 – „Много често“.

За проверка на Хипотеза 2 е направен анализ на главните компоненти поотделно за двете психологически скали. При скалата за възприемано дигитално лидерство се установява ясно изразен доминиращ първи компонент. Неговата собствена стойност е 5,72 и той обяснява 71,52% от общата дисперсия. Собствената стойност на втория компонент е 0,73, а всички останали компоненти също имат собствени стойности под 1. Теглата на осемте айтема по първия компонент са високи и варират между 0,806 и 0,884. Стойностите на h^2 са между 0,650 и 0,782, което показва, че първият компонент обяснява значителен дял от дисперсията на всеки от включените айтеми (вж.табл.5).

Таблица 5. Тегла на айтемите по първия компонент и обяснена дисперсия при айтемите за дигитално лидерство

Айтеми от скалата за дигитално лидерство	Тегло по първия компонент	h^2
Дигитална визия	0,840	0,706
Насърчаване използването на дигитални технологии	0,853	0,728
Подкрепа за развитие на дигитални умения	0,847	0,718
Подкрепа за експериментиране	0,821	0,674
Активно задвижване на дигиталната трансформация	0,884	0,782
Разбиране на възможностите и рисковете	0,806	0,650

Ангажиране на служителите в дигиталната промяна	0,873	0,762
Лидерство чрез личен пример	0,838	0,702
Моделиране на работата		
Повишаване на ефективността	0,852	0,726
Професионално развитие	0,906	0,821
Търсене на възможности за учене	0,897	0,805
Оптимизиране чрез наличните ресурси	0,886	0,785

Бележка. Направен е анализ на главните компоненти; h^2 показва дела от дисперсията на съответния айтем, обяснен от запазенения първи компонент. При възприеманото дигитално лидерство първият компонент обяснява 71,52% от общата дисперсия.

При кратката скала за моделиране на работата се установява сходна структура. Първият компонент има собствена стойност 3,14 и обяснява 78,41% от общата дисперсия. Собствената стойност на втория компонент е 0,40, а собствените стойности на останалите компоненти също са под 1. Теглата на четирите айтема по първия компонент варират между 0,852 и 0,906, а стойностите на h^2 – между 0,726 и 0,821. Данните показват, че и при тази скала значителна част от вариацията на всеки айтем се обяснява от общия първи компонент (вж.табл.6).

Таблица 6. Тегла на айтемите по първия компонент и обяснена дисперсия при айтемите за моделиране на работата

Айтеми от скалата за моделиране на работата	Тегло по първия компонент	h^2
Повишаване на ефективността	0,852	0,726
Професионално развитие	0,906	0,821
Търсене на възможности за учене	0,897	0,805
Оптимизиране чрез наличните ресурси	0,886	0,785

Бележка. Направен е анализ на главните компоненти; h^2 показва дела от дисперсията на съответния айтем, обяснен от запазенения първи компонент. При моделирането на работата първият компонент обяснява 78,41% от общата дисперсия.

Получените резултати подкрепят Хипотеза 2. И при двете психологически скали се установява ясно изразен доминиращ първи компонент, който обяснява над 70% от общата дисперсия, а всички включени айтеми имат големи тегла по него. В рамките на настоящото пилотно изследване резултатите подкрепят използването на общ резултат за всяка от двете скали.

ОБСЪЖДАНЕ

Настоящото пилотно изследване е насочено към възприеманото дигитално лидерство и моделирането на работата в български организационен контекст, като основен акцент е поставен върху първоначалните психометрични

характеристики на използваните кратки психологически скали. Получените резултати предоставят първоначални данни както за тяхната вътрешна консистентност, така и за структурата на включените айтеми. Първата хипотеза получава подкрепа. И двете скали показват висока вътрешна консистентност в настоящата извадка, като коефициентът алфа на Кронбах е $\alpha = 0,943$ за възприеманото дигитално лидерство и $\alpha = 0,903$ за моделирането на работата. Особено внимание заслужава високата стойност при 4-айтемната скала за моделиране на работата. Полученият коефициент показва висока съгласуваност между включените твърдения в настоящата извадка.

Втората хипотеза също получава подкрепа. Анализът на главните компоненти показва ясно доминиращ първи компонент и при двете скали. При възприеманото дигитално лидерство той обяснява 71,52% от общата дисперсия, а при моделирането на работата – 78,41%. Всички айтеми имат големи тегла по съответния първи компонент. Тези резултати подкрепят изчисляването и използването на общ резултат за всяка от двете скали в настоящата извадка. Това заключение се отнася до конкретните психологически инструменти и не означава, че дигиталното лидерство или моделирането на работата като психологически конструкти по принцип са едномерни. Данните по-скоро показват, че включените в настоящото изследване айтеми функционират като относително хомогенни показатели, организирани около силно изразен общ компонент.

Това разграничение е особено важно при моделирането на работата, което в международната литература се разглежда като многомерно психологическо явление. Настоящата 4-айтемна скала обхваща по-тесен сегмент от конструкта, например професионално развитие, учене, повишаване на ефективността и оптимизиране на работата чрез наличните ресурси. Затова полученият общ компонент следва да се отнесе към конкретния психологически инструмент, а не към цялостната теоретична структура на моделирането на работата.

Описателните резултати за възприеманото дигитално лидерство очертават интересен психологически профил. Най-високо са оценени подкрепата за развитие на дигитални умения, експериментирането с нови технологии и насърчаването на използването им за подобряване на работните процеси. По-ниски са оценките за активното задвижване на дигиталната трансформация и лидерството чрез личен пример. Този резултат подсказва, че служителите възприемат ръководителите си в по-голяма степен като създаващи условия за учене и експериментиране, отколкото като непосредствени двигатели или лични модели на дигиталната трансформация.

От организационно-психологическа гледна точка резултатите насочват към разбирането, че ефективното дигитално лидерство не се изчерпва с техническата компетентност на ръководителя. Съществено значение имат поведенията, чрез които лидерът създава увереност, подкрепя развитието на нова компетентност, насърчава експериментирането и създава условия за адаптация към технологичната

промяна. Подобна перспектива е близка до трансформационното и овластяващото лидерство, при които визията, подкрепата, развитието на хората и автономността са важни механизми на лидерското влияние.

Резултатите за моделирането на работата показват голяма честота на проактивните поведения, свързани с оптимизиране на работата, учене и професионално развитие. Това съответства на разбирането за служителя като активен участник в оформянето и адаптирането на собствената работа. В условията на технологична промяна тази проактивна роля вероятно придобива все по-голямо значение, тъй като трудовите роли, задачите и необходимата компетентност се променят по-динамично.

Високите стойности при моделирането на работата трябва да се интерпретират предпазливо. Наблюдава се концентрация на отговорите във високата част на скалата. Това може да е свързано със спецификата на извадката, в която преобладават високообразовани респонденти, работещи в частния сектор, а значителен дял са специалисти в областта на информационните технологии. Подобна професионална среда може в по-голяма степен да изисква непрекъснато учене, самостоятелност и адаптиране на работните процеси. Не може да се изключи и влиянието на социалната желателност, тъй като професионалното развитие, ученето и стремежът към ефективност са социално позитивно оценявани поведения.

В рамките на модела на изискванията и ресурсите в работата дигиталното лидерство и моделирането на работата може да се разглеждат като два различни, но потенциално взаимосвързани психологически процеса. Подкрепящото лидерско поведение може да създава ресурси под формата на яснота, подкрепа, възможности за учене, автономност и пространство за експериментиране. Моделирането на работата пък показва как служителят активно използва наличните ресурси и променя начина, по който организира и изпълнява работата си.

Получените резултати имат и практическо значение за организациите и управлението на човешките ресурси. Програмите за развитие на лидери могат да включват не само развитие на дигитална компетентност, а и умения за комуникиране на промяната, предоставяне на подкрепа, стимулиране на ученето, създаване на психологическа безопасност и насърчаване на експериментирането. Организациите могат да подпомагат моделирането на работата чрез повече автономност, достъп до знания и ресурси, възможности за обучение и култура, която допуска изпробване на нови начини на работа. Това е особено важно при внедряването на изкуствен интелект и други нови технологии, когато е възможно служителите едновременно да виждат нови възможности и да изпитват несигурност за собствената си компетентност и бъдещата си професионална роля.

Ограничения и бъдещи изследвания

Получените резултати следва да се интерпретират в контекста на характеристиките на извадката и използваните психологически инструменти. Извадката не е представителна за работещото население в България и в нея преобладават високообразовани респонденти, служители от частния сектор и работещи в сферата на информационните технологии. Това ограничава възможностите за обобщаване на резултатите за други професионални и организационни групи. И двете психологически скали са базирани на самоотчет. При моделирането на работата изследваните лица оценяват собственото си поведение, а при дигиталното лидерство – възприеманото поведение на своя пряк ръководител, поради което не може да се изключи влияние на индивидуалния стил на оценяване и социалната желателност.

Използваните скали са кратки психологически инструменти, приложени пилотно в настоящия български организационен контекст. Високите стойности на алфа на Кронбах и наличието на силно доминиращ първи компонент предоставят първоначални данни в подкрепа на тяхното използване като общи показатели в настоящата извадка, но не представляват цялостно психометрично валидиране. Анализът на главните компоненти има предимно редуccionна и структурно-описателна функция и не е идентичен с експлораторния факторен анализ. В бъдещо независимо изследване структурата на скалите може да се провери чрез експлораторен факторен анализ, последван при подходяща извадка от конфирматорен факторен анализ.

При скалата за дигитално лидерство следва да се отчете, че използваната 8-айтемна версия представлява кратък психологически инструмент с поведенческа насоченост, концептуално свързан със съществуващи подходи към дигиталното лидерство. Четириайтемната скала за моделиране на работата също обхваща ограничена част от по-широкия конструктор и е насочена предимно към развитие, учене, ефективност и оптимизиране. Следващи изследвания може да използват по-големи и професионално по-разнообразни извадки и да проверят устойчивостта на установените психометрични показатели. Особено перспективно е изследването на връзката между възприеманото дигитално лидерство и моделирането на работата, както и на отношенията им с автономността, психологическата безопасност, работната ангажираност, възприеманите ползи от дигитализацията, технологичния стрес и други характеристики на организационната среда.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящото пилотно изследване предоставя първоначални данни за приложението на кратки психологически скали за възприемано дигитално лидерство и

моделиране на работата в български организационен контекст. И двете скали показват висока вътрешна консистентност, а анализът на главните компоненти установява силно доминиращ първи компонент. Резултатите подкрепят използването на общ резултат по всяка от скалите в рамките на настоящата извадка, без да предполагат, че съответните психологически конструкти са по същността си едномерни.

При възприеманото дигитално лидерство най-високо се оценяват поведенията, свързани с развитието на дигиталните умения, експериментирането с нови технологии и използването им за подобряване на работните процеси. Пониски са оценките за активното задвижване на дигиталната трансформация и лидерството чрез личен пример. Полученият профил подкрепя разбирането, че дигиталното лидерство не се свежда до техническата компетентност на ръководителя, а включва способността му да създава условия за учене, развитие, адаптация и психологическа готовност за промяна.

Моделирането на работата е силно изразено в изследваната извадка, особено по отношение на оптимизирането на работата чрез наличните ресурси, търсенето на възможности за учене и професионално развитие. Това очертава служителя като активен участник в адаптирането на работата си към променящата се технологична и организационна среда.

Практическото значение на резултатите е свързано със съчетаването на двата процеса. Дигиталната трансформация може да е по-ефективна, когато организациите не се ограничават до инвестиции в технологии, а паралелно развиват лидерите, създават възможности за обучение и предоставят на служителите автономност и пространство за активно адаптиране на собствената им работа. Това поставя развитието на лидерите, ученето и практиките по управление на човешките ресурси в центъра на дигиталната трансформация.

ЛИТЕРАТУРА

- Найденова, В., Недева-Атанасова, В., & Стоянов, С. (2025). Технострес и дигитализация в ИТ организации. *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Философски факултет, Психология*, 115.
- Харалампиев, К. (2012). *IBM SPSS – Статистически решения на приложни изследователски задачи* (2. прераб. и доп. изд.). ИК „Балон“.
- Abbu, H., Khan, S., Mugge, P., & Gudergan, G. (2025). Building digital-ready leaders: Development and validation of the Human-Centric Digital Leadership Scale. *Digital*, 5(1), 7. <https://doi.org/10.3390/digital5010007>
- Arnold, J. A., Arad, S., Rhoades, J. A., & Drasgow, F. (2000). The empowering leadership questionnaire: The construction and validation of a new scale for measuring leader behaviors. *Journal of Organizational Behavior*, 21(3), 249–269. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-1379\(200005\)21:3<249::AID-JOB10>3.0.CO;2-#](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1379(200005)21:3<249::AID-JOB10>3.0.CO;2-#)

- Avolio, B. J., Kahai, S., & Dodge, G. E. (2000). E-leadership: Implications for theory, research, and practice. *The Leadership Quarterly*, 11(4), 615–668. [https://doi.org/10.1016/S1048-9843\(00\)00062-X](https://doi.org/10.1016/S1048-9843(00)00062-X)
- Avolio, B. J., Sosik, J. J., Kahai, S. S., & Baker, B. (2014). E-leadership: Re-examining transformations in leadership source and transmission. *The Leadership Quarterly*, 25(1), 105–131. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2013.11.003>
- Bakker, A. B., & Demerouti, E. (2007). The Job Demands–Resources model: State of the art. *Journal of Managerial Psychology*, 22(3), 309–328. <https://doi.org/10.1108/02683940710733115>
- Bakker, A. B., & Demerouti, E. (2017). Job demands–resources theory: Taking stock and looking forward. *Journal of Occupational Health Psychology*, 22(3), 273–285. <https://doi.org/10.1037/ocp0000056>
- Bass, B. M. (1985). *Leadership and performance beyond expectations*. Free Press.
- Burns, J. M. (1978). *Leadership*. Harper & Row.
- Claassen, K., Rodil Dos Anjos, D., Kettschau, J., & Broding, H. C. (2021). How to evaluate digital leadership: A cross-sectional study. *Journal of Occupational Medicine and Toxicology*, 16, Article 44. <https://doi.org/10.1186/s12995-021-00335-x>
- Claassen, K., Rodil Dos Anjos, D., Kettschau, J. P., Wrede, S. J. S., & Broding, H. C. (2023). DigiFuehr 2.0: Novel insights for digital leadership. *Journal of Occupational Health*, 65(1), e12383. <https://doi.org/10.1002/1348-9585.12383>
- Cortellazzo, L., Bruni, E., & Zampieri, R. (2019). The role of leadership in a digitalized world: A review. *Frontiers in Psychology*, 10, Article 1938. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.01938>
- Demerouti, E., Bakker, A. B., Nachreiner, F., & Schaufeli, W. B. (2001). The job demands–resources model of burnout. *Journal of Applied Psychology*, 86(3), 499–512. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.86.3.499>
- Demerouti, E., & Peeters, M. C. W. (2018). Transmission of reduction-oriented crafting among colleagues: A diary study on the moderating role of working conditions. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 91(2), 209–234. <https://doi.org/10.1111/joop.12196>
- Graen, G. B., & Uhl-Bien, M. (1995). Relationship-based approach to leadership: Development of leader-member exchange (LMX) theory of leadership over 25 years: Applying a multi-level multi-domain perspective. *The Leadership Quarterly*, 6(2), 219–247. [https://doi.org/10.1016/1048-9843\(95\)90036-5](https://doi.org/10.1016/1048-9843(95)90036-5)
- Lin, Q. (2024). Digital leadership: A systematic literature review and future research agenda. *European Journal of Innovation Management*, 28(6), 2469–2488. <https://doi.org/10.1108/EJIM-07-2023-0522>
- Morgan, G. A., & Griego, O. V. (1998). *Easy use and interpretation of SPSS for Windows: Answering research questions with statistics*. Lawrence Erlbaum Associates.

- Nacheva, I., & Nedeva-Atanasova, V. (2023). Young people in Bulgaria narrating about their past and future: Life planning and its relations with other constructs. *Psychological Research (in the Balkans)*, 26(3), 232–249. <https://doi.org/10.7546/PsyRB.2023.26.03.05>
- Ragu-Nathan, T. S., Tarafdar, M., Ragu-Nathan, B. S., & Tu, Q. (2008). The consequences of technostress for end users in organizations: Conceptual development and empirical validation. *Information Systems Research*, 19(4), 417–433. <https://doi.org/10.1287/isre.1070.0165>
- Tims, M., & Bakker, A. B. (2010). Job crafting: Towards a new model of individual job redesign. *SA Journal of Industrial Psychology*, 36(2), Art. 841. <https://doi.org/10.4102/sajip.v36i2.841>
- Tims, M., Bakker, A. B., & Derks, D. (2012). Development and validation of the Job Crafting Scale. *Journal of Vocational Behavior*, 80(1), 173–186. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2011.05.009>
- van Roekel, H., Branderhorst, M., Tummers, L., & Meijer, A. (2025). Digital transformation leadership: A public value-centered measurement scale. *Government Information Quarterly*, 42(4), Article 102091. <https://doi.org/10.1016/j.giq.2025.102091>
- Wang, Y., Park, J., & Gao, Q. (2025). Digital leadership and employee innovative performance: The role of job crafting and person–job fit. *Frontiers in Psychology*, 16, Article 1492264. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1492264>
- Wrzesniewski, A., & Dutton, J. E. (2001). Crafting a job: Revisioning employees as active crafters of their work. *Academy of Management Review*, 26(2), 179–201. <https://doi.org/10.5465/amr.2001.4378011>
- Ye, Q. (2025). Digital leadership enhances organizational resilience by fostering job crafting: The moderating role of organizational culture. *Scientific Reports*, 15, Article 24640. <https://doi.org/10.1038/s41598-025-09144-2>
- Zahra, N. S., & Wirawan, H. (2025). Empowering digital transformation: Developing and validating a digital leadership scale through Rasch model analysis. *Measurement: Interdisciplinary Research and Perspectives*, 23(3), 261–271. <https://doi.org/10.1080/15366367.2024.2334591>
- Zeike, S., Bradbury, K., Lindert, L., & Pfaff, H. (2019). Digital leadership skills and associations with psychological well-being. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(14), Article 2628. <https://doi.org/10.3390/ijerph16142628>
- Zhu, J., Zhang, B., Xie, M., & Cao, Q. (2022). Digital leadership and employee creativity: The role of employee job crafting and person-organization fit. *Frontiers in Psychology*, 13, Article 827057. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.827057>

**ПРЕНАТАЛНИТЕ ОСНОВИ НА РАННОТО ЕМОЦИОНАЛНО РАЗВИТИЕ:
НЕВРОБИОЛОГИЧНИ МЕХАНИЗМИ, ПРИВЪРЗАНОСТ И КЛИНИЧНА
РАБОТА С МАЛКИ ДЕЦА И ТЕХНИТЕ СЕМЕЙСТВА**

ВЕСЕЛА КРЪСТЕВА-СИМЕОНОВА

*Катедра „Обща, експериментална, развитийна и здравна психология“
vessela_simeonova@phls.uni-sofia.bg*

Весела Кръстева-Симеонова. ПРЕНАТАЛНИТЕ ОСНОВИ НА РАННОТО ЕМОЦИОНАЛНО РАЗВИТИЕ: НЕВРОБИОЛОГИЧНИ МЕХАНИЗМИ, ПРИВЪРЗАНОСТ И КЛИНИЧНА РАБОТА С МАЛКИ ДЕЦА И ТЕХНИТЕ СЕМЕЙСТВА

Настоящата студия разглежда връзката между пренаталното невроразвитие, ранното емоционално функциониране и формирането на отношенията на привързаност през първите години от живота. В последните две десетилетия натрупаните данни от невробихологията на развитието, психоневроендокринологията и епигенетиката показват, че мозъкът на детето започва да се организира много преди раждането, като пренаталната среда оказва съществено влияние върху развитието на системите за стресова реактивност, емоционална регулация и социална свързаност. Специално внимание се отделя на ролята на майчиния стрес, функционирането на хипоталамо-хипофизарно-надбъбречната ос (НРА-ос), епигенетичните механизми и особеностите на майчината привързаност като фактори, влияещи върху ранното развитие.

Представен е клиничен случай на 20-месечно дете с нарушения в емоционалната регулация, повишена тревожност при раздяла и признаци на несигурна привързаност. Анализът интегрира данни от пренаталната анамнеза, психичното развитие на детето и особеностите на майчино-детската диада. Обсъждат се диагностичните и терапевтичните последици за детския клиничен психолог, както и

необходимостта от интердисциплинарно сътрудничество между психолози, акушер-гинеколози, акушерки, педиатри и специалисти по пренатална психология.

Ключови думи: пренатално развитие, привързаност, емоционална регулация, детска клинична психология, невноразвитие.

Vesela S. Krasteva-Simeonova. *PRENATAL FOUNDATIONS OF EARLY EMOTIONAL DEVELOPMENT: NEUROBIOLOGICAL MECHANISMS, ATTACHMENT, AND CLINICAL WORK WITH YOUNG CHILDREN AND THEIR FAMILIES*

This study examines the relationship between prenatal neurodevelopment, early emotional functioning, and the formation of attachment relationships during the first years of life. Over the past two decades, findings from developmental neuroscience, psychoneuroendocrinology, and epigenetics have increasingly demonstrated that the child's brain begins its functional organization long before birth. Prenatal conditions significantly influence the development of stress-response systems, emotional regulation capacities, and social connectedness. Particular attention is given to the role of maternal stress, the functioning of the hypothalamic–pituitary–adrenal (HPA) axis, epigenetic mechanisms, and maternal attachment patterns as factors shaping early developmental trajectories.

A clinical case of a 20-month-old child presenting with emotional dysregulation, separation anxiety, and indicators of insecure attachment is examined. The analysis integrates prenatal history, developmental assessment, and observations of the mother–child relationship. Diagnostic and therapeutic implications for child clinical psychologists are discussed, together with the importance of interdisciplinary collaboration among psychologists, obstetricians, midwives, pediatricians, and prenatal mental health specialists.

Keywords: prenatal development, attachment, emotional regulation, child clinical psychology, neurodevelopment.

ВЪВЕДЕНИЕ

В практиката си детският клиничен психолог често е изправен пред малки деца, чиито родители съобщават за трудности в емоционалната регулация, поведенчески избухвания, нарушения на съня, тревожност при раздяла или затруднения в изграждането на устойчив контакт с възрастните. Традиционно, тези прояви се разглеждат през призмата на актуалното семейно функциониране, родителските практики или особеностите на темперамента на детето. През последните години обаче все по-убедителни научни данни показват, че част от наблюдаваните клинични феномени имат своите корени значително преди раждането.

Макар съвременната невронаука да предоставя значително по-прецизни методи за изследване на пренаталното развитие, идеята, че преживяванията

преди раждането могат да оказват влияние върху последващото развитие на детето, присъства в литературата от десетилетия (Verny & Kelly, 1981).

Развитието на мозъка започва още в ранните седмици на вътреутробния живот и протича като динамичен процес на взаимодействие между генетично зададените механизми и влиянието на средата. Плодът не е пасивен организъм, защитен от външния свят. Напротив, още по време на бременността той е изложен на комплексна биологична информация, идваща от майчиния организъм – хормонални промени, физиологични реакции на стрес, имунни процеси, особености на съня и храненето, както и редица други фактори, които участват във формирането на развиващата се нервна система. Натрупаните изследвания в областта на пренаталното програмиране показват, че вътреутробната среда играе съществена роля за организацията на системите, отговорни за емоционалната регулация, обработката на стреса и социалното функциониране (Glover, 2011; O'Donnell, O'Connor, & Glover, 2009).

Особено значима в този контекст е концепцията за „прогнозиращия мозък“ (*anticipatory brain*), според която плодът използва биологичните сигнали от майката като информация за света, в който предстои да се роди. По този начин мозъкът започва да изгражда адаптивни стратегии още преди появата си в постнаталната среда. Когато пренаталните сигнали са доминирани от хроничен стрес, тревожност или психично страдание, нервната система може да се организира около очакване за повишена непредсказуемост и заплаха. Тези ранни адаптации често се проявяват след раждането под формата на повишена реактивност, трудности в саморегулацията, нарушения в съня или проблеми в изграждането на сигурни отношения на привързаност.

Паралелно с развитието на невробиологията на развитието, теорията на привързаността претърпява съществено разширяване. Съвременните изследвания показват, че привързаността не може да се разбира единствено като психологическа връзка между дете и родител. Тя представлява сложна биоповеденческа система, чрез която се регулират физиологичните процеси на детето, включително сърдечната честота, нивата на кортизол, автономната нервна система и мозъчната активност. В този смисъл ранните отношения не просто влияят върху развитието на мозъка – те активно участват в неговото изграждане.

Както отбелязват Брус Пери и Мая Салавиц в книгата „Момчето, което беше отгледано като куче“ (Perry & Szalavitz, 2017), ранните преживявания играят решаваща роля за организацията и функционирането на развиващия се мозък. Според авторите повтарящите се състояния на стрес, страх или емоционална депривация могат да окажат трайно въздействие върху невробиологичните системи, отговорни за регулацията на емоциите, поведението и адаптацията към средата. От друга страна, наличието на чувствителна, предвидима и емоционално достъпна грижа подпомага изграждането на устойчиви невронни мрежи и способност за саморегулация. Макар разгледаните от авторите клинични случаи да се отнасят

предимно до периода след раждането, техните наблюдения подкрепят съвременните концепции за непрекъснатост между пренаталното развитие и ранните отношения на привързаност. В този смисъл емоционалното развитие може да се разглежда като резултат от динамичното взаимодействие между биологичните предпоставки и качеството на ранните взаимоотношения. Особено значение придобива въпросът за психичното функциониране на майката. Натрупват се данни, че собствената история на привързаност, преживените травматични събития, нерешените загуби и хроничните тревожни състояния могат да оказват влияние както върху пренаталната среда, така и върху качеството на последващите взаимодействия с детето. По този начин междугенерационното предаване на риска се осъществява не само чрез генетични механизми, но и чрез невробиологични, поведенчески и отношенчески процеси.

От гледна точка на детската клинична психология тези открития налагат необходимостта от преосмисляне на традиционните модели за оценка и интервенция. Детето не може да се разглежда изолирано от своята пренатална история, от качеството на ранните отношения и от функционирането на семейната система. Симптомите в ранна възраст често представляват израз на затруднения в регулацията на цялата диада, а не са единствено характеристика на детето.

Настоящата студия има няколко основни цели. Първо, да представи съвременните научни данни за връзката между пренаталното развитие, невробиологичната организация на мозъка и ранното емоционално функциониране. Второ, да разгледа ролята на привързаността като ключов механизъм, свързващ биологичните и психологическите аспекти на развитието. Трето, чрез анализ на клиничен случай да илюстрира как пренаталните фактори, майчините характеристики и ранните отношения могат да се проявят в поведението на малкото дете. И накрая, студията цели да формулира практически насоки за работата на детския клиничен психолог в рамките на интердисциплинарен модел, включващ сътрудничество с акушер-гинеколози, акушерки, педиатри, детски невролози и специалисти по пренатална психология.

В този контекст въпросът: „Какво се случва с детето?“ постепенно се заменя от по-комплексния въпрос: „Каква е историята на развитието, която е довела до настоящото функциониране на детето и неговото семейство?“. Именно отговорът на този въпрос стои в основата на съвременната клинична работа с ранното детско развитие.

ТЕОРЕТИЧНА РАМКА

Пренаталното развитие като основа на психичното функциониране

Съвременната наука за развитието постепенно изоставя традиционното разбиране, че психичното развитие започва с раждането. Данните от невронауката,

ембриологията, психоневроендокринологията и пренаталната психология показват, че още по време на вътреутробния живот се формират основни характеристики на нервната система, които впоследствие влияят върху емоционалното функциониране, способността за регулация на стреса и изграждането на междуличностни отношения.

Съвременните данни показват, че развитието на мозъка започва значително преди раждането и е чувствително към широк спектър от биологични и психосоциални влияния от страна на майката (van den Heuvel & Van den Bergh, 2020). В този смисъл развитието на човешкия мозък започва през третата гестационна седмица с формирането на невралната тръба. Следват интензивни процеси на невrogenеза, невронна миграция, синаптогенеза и миелинизация. До края на втория триместър голяма част от невроните вече са достигнали своите функционални позиции в кората на главния мозък (Bystron, Blakemore, & Rakic, 2008). Невронната миграция до голяма степен е завършена около 24-та гестационна седмица, докато процесите на синаптогенеза продължават интензивно след раждането (Bystron et al., 2008). През третия триместър настъпва ускорено развитие на мозъчните структури, отговорни за преработката на емоциите и регулацията на стреса, включително амигдалата, хипокампуса и префронталните области. Последният триместър представлява критичен период за развитието на структури като хипокампуса и амигдалата, които участват в паметовите процеси, обработката на емоциите и регулацията на стреса (Buss et al., 2012).

През последните години се утвърждава концепцията за феталното програмиране (*fetal programming*), според която вътреутробната среда оказва дълготрайно влияние върху биологичното и психичното развитие на детето. Този модел предполага, че плодът използва физиологичните сигнали, идващи от майчиния организъм, за да формира очаквания за външната среда, в която предстои да се развива след раждането (Glover, 2011). Натрупващите се доказателства показват, че биологичните и психологическите основи на развитието започват още през пренаталния период и оказват влияние върху последващите адаптационни процеси (O'Donnell et al., 2009; Nolvi et al., 2023).

Така пренаталният период може да се разглежда като първия контекст на развитие, в който се формират основите на бъдещата адаптация. От гледна точка на детската клинична психология това означава, че ранните регулаторни нарушения, трудностите в емоционалното функциониране и част от проблемите в отношенията на привързаност може да се разберат по-пълноценно само ако се разглеждат в контекста на цялостната история на развитието, започваща още преди раждането.

Невробиология на пренаталното развитие

Пренаталният мозък е изключително чувствителен към влиянията от средата. Особено значение имат периодите на бърза диференциация и организация на нервната система, известни като *критични* или *чувствителни периоди*.

Хипокампусът, който играе централна роля в паметта и регулацията на стреса, е особено чувствителен към хормоналните влияния през последния триместър на бременността. Амигдалата, участваща в разпознаването на заплахата и емоционалната реактивност, също преминава през интензивни процеси на развитие през този период (Buss et al., 2012).

Изследванията с магнитнорезонансна томография на новородени показват, че майчиният психичен дистрес по време на бременността е свързан с промени в обема и функционалната организация на тези структури (Weiner et al., 2024). Наблюдават се разлики в развитието на лимбичните системи, които впоследствие участват в преработката на емоциите, формирането на привързаност и адаптацията към стресови ситуации. Особено важна характеристика на развиващия се мозък е неговата пластичност.

Въпреки че могат да оказват значително въздействие върху развитието, пренаталните влияния не определят еднозначно бъдещото функциониране. Невронните системи продължават да се реорганизируют през първите години от живота под влияние на отношенията с основните полагащи грижи и на характеристиките на средата.

Психоневроендокринология на бременността и хипоталамо-хипофизарно-надбъбречната ос

Един от най-изследваните механизми, свързващи майчиното психично състояние с развитието на плода, е хипоталамо-хипофизарно-надбъбречната ос (HPA ос). Тази ос представлява основната система за реакция на стрес в човешкия организъм. При преживяване на заплахата или натоварване се активира каскада от хормонални процеси, водещи до освобождаване на кортизол. По време на бременността физиологичното производство на кортизол се увеличава значително, като плацентата изпълнява ролята на частична защитна бариера чрез специфичен ензим, който разгражда част от майчиния кортизол (O'Donnell et al., 2009).

При хроничен психичен стрес обаче този механизъм може да се наруши. Повишени количества кортизол достигат до плода и участват в програмирането на собствената му стресова система (O'Donnell et al., 2009). Натрупаните данни показват, че пренаталната експозиция на високи нива на стресови хормони е свързана с повишена физиологична реактивност, по-нисък праг за активиране на стресовата реакция, трудности в успокояването след възбуда, повишена чувствителност към сензорни стимули, по-висок риск от тревожни и емоционални затруднения в по-късна възраст.

Не по-малко значение има и психичното състояние на майката след раждането, тъй като симптомите на травматичен стрес могат да нарушат синхрона в майчино-детската диада (Pinto et al., 2023).

От гледна точка на детския клиничен психолог, тези особености често се проявяват под формата на раздразнителност, затруднения в преходите между различни състояния, нарушения на съня и повишена тревожност при раздяла.

Епигенетика: биологичната памет на преживяването

Едно от най-съществените открития в областта на развитието е демонстрирането на механизмите, чрез които преживяванията могат да влияят върху генната експресия, без да променят самата ДНК секвенция.

Епигенетичните механизми представляват ключов посредник между преживяванията и биологичната експресия на гените (Oberlander et al., 2008). Епигенетичните процеси включват ДНК метилиране, различни модификации и други механизми, които регулират активността на гените. Пренаталният стрес е свързан с промени в гени, участващи в регулацията на стресовата реакция, включително гена NR3C1 – това е човешкият ген, кодиращ глюкокортикоидния рецептор (hGR). Този рецептор е ключов протеин, чрез който хормонът кортизол регулира реакциите на тялото на стреса, метаболизма и възпаленията (Oberlander et al., 2008).

Тези промени не представляват заболяване сами по себе си. Те може да се разглеждат като адаптивни биологични отговори на средата. Проблем възниква тогава, когато се окаже, че биологичната адаптация не съответства на реалните условия, в които детето се развива след раждането.

За клиничната практика това означава, че наблюдаваните трудности в ранното развитие често са резултат от взаимодействието между биологична уязвимост и качеството на последващата среда, а не от един-единствен причинен фактор.

Теория на привързаността и ранното емоционално развитие

Теорията на привързаността, разработена от Джон Боулби (Bowlby, 1969, 1988) и разширена от Мери Ейнсуърт и съавт. (Ainsworth et al., 1978), предлага една от най-влиятелните рамки за разбиране на ранното социално и емоционално развитие.

Според Боулби привързаността представлява биологично заложена система, чиято основна функция е осигуряването на защита и оцеляване. Детето е мотивирано да търси близост с фигурата на привързаност в ситуации на опасност, болка, умора или несигурност.

Качеството на ранните взаимодействия постепенно води до формирането на вътрешни работни модели – психични представи за себе си, за другите и за отношенията. Тези модели започват да се формират още през първите години от живота и оказват влияние върху бъдещото емоционално и социално функциониране.

Изследванията разграничават няколко основни модела на привързаност:

- сигурна;
- тревожно-амбивалентна;
- избягваща;
- дезорганизирана.

Особено внимание в клиничната практика привлича дезорганизираната привързаност, която е свързана с противоречиви стратегии за търсене на близост и повишен риск от последващи психопатологични затруднения.

От перспективата на поливагалната теория чувството за безопасност е основна предпоставка за социална ангажираност, емоционална регулация и изграждане на привързаност (Porges, 2011).

Невробиология на привързаността

През последните десетилетия теорията на привързаността получава силна подкрепа и от невронауката.

Изследванията показват, че чувствителното и последователно родителство подпомага развитието на системите за емоционална регулация в мозъка. Особено важна роля играят орбитофронталната кора, медиалната префронтална кора, предната поясна кора, амигдалата и автономната нервна система.

Д-р Алън Шор е американски невроучен, клиничен психолог и психотерапевт, работещ в Катедрата по психиатрия към Калифорнийския университет в Лос Анджелис. В научните среди е познат като невропсихолог и експерт по ранно детско развитие. Определян е като „американския Боулби“ тъй като има значителен принос за теорията на привързаността, а неговите трудове допринасят съществено за пренаталната и перинаталната психология. Той смята, че развитието на дясното мозъчно полукълбо през първите две години от живота е тясно свързано с качеството на ранните отношения. Именно те участват в изграждането на способността за регулация на емоциите, понасяне на фрустрация и възстановяване след стрес (Schor 2003, 2019).

От тази гледна точка привързаността може да се разглежда като процес на съвместна невробиологична регулация между детето и основния грижещ се за него възрастен, тъй като в ранното детство емоционалната регулация се осъществява предимно чрез процесите на ко-регулация между детето и основната фигура, полагаща грижи за детето (Schor, 2019; Porges, 2011). Изследванията показват, че майчината чувствителност е свързана с различия в невронната реактивност на кърмачетата към емоционални стимули (Stern et al., 2024).

Майчината привързаност и междугенерационното предаване на риска

Все повече изследвания показват, че качеството на привързаността не се формира единствено от актуалното поведение на родителя. Влияние оказва и собствената история на привързаност на майката.

В зряла възраст несигурните модели на привързаност могат да се проявят чрез хронична тревожност в близките отношения; страх от отхвърляне; прекомерна потребност от одобрение; трудности в емоционалната регулация; склонност към лесно попадане в умствен „капан“, в който съзнанието преувеличава заплахата и превръща малките проблеми в непоправими трагедии; повишена чувствителност към загуба; затруднения в ментализацията; колебания между прекомерна близост и дистанциране. Тези характеристики не представляват непременно психично разстройство. В контекста на родителството обаче те могат да повлияят върху начина, по който майката възприема сигналите от детето и им реагира.

Питър Фонаги и съавт. (Fonagy et al., 2002) подчертават значението на родителската рефлексивна функция – способността родителят да разбира поведението на детето като израз на вътрешни психични състояния. Намалената рефлексивна функция често се свързва с по-голям риск от нарушения в отношенията на привързаност.

Ко-регулация и развитието на саморегулацията

Малкото дете не притежава вродена способност за самостоятелна емоционална регулация. Тя се развива постепенно чрез многократни преживявания на ко-регулация. Когато детето е разстроено, уплашено или претоварено, нервната система на възрастния функционира като външен регулатор. Чрез гласа, телесния контакт, изражението на лицето и ритъма на взаимодействие родителят подпомага връщането към състояние на физиологично равновесие.

Изследванията на Джулия Стърн и съавт. показват, че чувствителното родителско поведение е свързано с различия в мозъчната активност на бебетата в зони, свързани с емоционалната преработка и регулация (Stern et al., 2024).

Постепенно преживяванията на успешна ко-регулация се интернализират и поставят основите на саморегулацията. Именно поради това ранните нарушения в отношенията между родител и дете могат да окажат значително влияние върху развитието на емоционалния контрол.

Интердисциплинарна перспектива към ранното развитие

Сложността на описаните процеси изисква интердисциплинарен подход. Нито една професионална група не разполага самостоятелно с цялостната картина на развитието. Акушер-гинеколозите и акушерките наблюдават пренаталния период и могат да идентифицират ранни рискови фактори. Педиатрите проследяват соматичното и неврологичното развитие на детето. Пренаталните психолози работят с психичното благополучие на бъдещите родители още по време на бременността. Детските клинични психолози оценяват емоционалното, социалното и поведенческото функциониране на детето и отношенията в семейството.

Подобен интегративен модел позволява ранно разпознаване на риска и своевременно прилагане на интервенции, насочени както към детето, така и към семейната система като цяло.

От гледна точка на съвременната детска клинична психология развитието не може да се разбере чрез изолирано разглеждане на биологичните или психологическите фактори. То представлява резултат от непрекъснато взаимодействие между невробиологичните процеси, качеството на отношенията и характеристиките на социалната среда. Именно тази интегративна перспектива стои в основата на анализа на представения клиничен случай.

МЕТОД И ОПИСАНИЕ НА КЛИНИЧЕН СЛУЧАЙ

Методологична рамка

Настоящата студия използва подхода на клиничния случай, за да отрази максимално пълноценно изследването на сложните взаимодействия между биологичните, психологическите и социалните фактори в развитието.

В рамките на случая оценката се основава на принципите на развитийната психопатология, според които психичното функциониране се разглежда в контекста на възрастовите задачи на развитието, рисковите фактори и защитните механизми, присъстващи в жизнения път на детето.

Източници на клинична информация

Оценката е проведена в рамките на шест последователни срещи с майката и детето в амбулаторна психологическа практика. Информацията е събрана чрез *Клинично интервю за пренатална и развитийна анамнеза*, *Структурирано наблюдение на детето*, *Наблюдение на майчино-детската диада*, *ASQ-3* – оценка на психомоторното и социалното развитие, *DP-3* – оценка на когнитивното, комуникативното, адаптивното и социално-емоционалното развитие, *M-CHAT-R/F* – скрининг за риск от разстройство от аутистичния спектър, *Въпросници за родителски стрес, тревожност и депресивна симптоматика при майката*, *Видеоанализ на взаимодействието майка–дете*. Особено внимание е отделено на качеството на взаимодействието между майката и детето, способността на майката да разпознава и да интерпретира емоционалните състояния на детето и начините, по които двамата възстановяват синхрона след ситуации на напрежение.

Клиничен случай

Представяне на семейството

Елена (псевдоним) е 35-годишна жена с висше образование, работеща в сферата на финансите. Омъжена е от девет години и има две деца.

По-голямото дете – Виктор, е на шест години и половина към момента на консултацията.

По-малкото дете – Александър, е на 20 месеца и е насочено за психологическа оценка по препоръка на педиатър поради продължителни затруднения в емоционалната регулация, силна тревожност при раздяла и чести поведенчески избухвания.

Основният повод за търсене на помощ е описан от майката така:

Имам чувството, че никога не е спокоен. Или е залепен за мен, или е ядосан. Ако излезе от стаята, изпада в паника. Не мога да разбера от какво има нужда, нито пък кога и какво да направя за него. Кога да му помогна.

Споделя, че детето трудно понася раздяла с нея, реагира с интензивен плач и гневни изблици при ограничения и промени във всекидневния режим, трудно се успокоява след емоционално напрежение и проявява силна потребност от постоянна физическа близост. Майката описва детето още като „много чувствително“, „лесно разстройващо се“ и „непредвидимо в реакциите си“. По нейни данни изблиците често продължават дълго време, а опитите за успокояване невинаги са успешни. Тя сподели чувство на безпомощност, изтощение и несигурност по отношение на собствените си родителски умения, като многократно се сравняваше с преживяванията си при отглеждането на първото дете.

Пренатална и перинатална анамнеза

Бременността с Александър настъпва непланирано, но е посрещната положително от семейството. Още през втория триместър обаче се натрупват множество стресови събития: сериозни финансови затруднения, недобра промяна на работното място на партньора, тежко онкологично заболяване на майката на Елена, продължителни семейни конфликти, влошаване на брачните отношения.

Три месеца преди раждането майката на Елена почива.

По време на интервюто Елена описва този период с думите:

Бях постоянно нащрек. Не помня да съм се чувствала спокойна дори за ден.

От споделеното от майката може да се посочат ред неблагоприятия като хронично безсъние, засилена тревожност, лесна раздразнителност, по-чести епизоди на плач, социално отдръпване, чувство на безпомощност.

Не е търсена психологическа или психиатрична помощ по време на бременността.

Раждането протича без медицински усложнения. Александър се ражда в 39-та гестационна седмица с добри неонатални показатели. Не са регистрирани неврологични или соматични проблеми.

Въпреки това майката описва първите месеци като изключително трудни.

Ранно развитие на Александър

През първата година от живота са били налице признаци на повишена реактивност. Майката съобщава за трудности при успокояване, нарушения на съня, силна чувствителност към шум и понякога към различни зрителни стимули, силни реакции при промени във всекидневния режим, продължителен плач без ясна причина. Наблюдаваната свръхчувствителност към звукови, зрителни и ситуационни стимули може да се разглежда и през призмата на особеностите в сензорната обработка. Според Уини Дън децата с нисък неврологичен праг за възприемане на стимули реагират по-интензивно на промени в средата и по-трудно поддържат състояние на физиологично спокойствие (Dunn, 1997).

Приблизително около навършването на една година постепенно започват да се очертават особености в социоемоционалното функциониране, като на 20-месечна възраст Александър вече демонстрира силна тревожност при раздяла, интензивно прилепване към майката, затруднено изследване на средата при отсъствие на майката, чести емоционални избухвания, слаба толерантност към фрустрация, трудности при изчакване, ограничена способност за самостоятелно успокояване, бързо преминаване от игра към дистрес, нарушения в преходите между дейности.

По време на наблюдението в кабинета детето многократно търси физически контакт с майката, но след получаването му често остава напрегнато и е трудно да бъде успокоено. В ситуации на минимална раздяла се наблюдават интензивен плач, двигателно неспокойство и затруднения във възстановяването на емоционалното равновесие.

Този модел е съвместим с характеристики на несигурна тревожно-амбивалентна организация на привързаността.

Профилът на Александър съответства на данните за повишена стресова реактивност при деца, изложени на високи нива на пренатален стрес (Buss et al., 2012; O'Donnell et al., 2009).

Наблюдение от детския клиничен психолог

По време на наблюдението в кабинета Александър проявяваше повишена предпазливост към непознатата среда и новия възрастен. В началото на срещата остана в непосредствена физическа близост до майката, като многократно осъществяваше зрителен контакт с нея и търсеше потвърждение чрез поглед, докосване или прегръдка.

След период на адаптация детето започна да изследва наличните играчки и материали, като демонстрира възрастово съответстващо любопитство и интерес към средата. Наблюдаваха се адекватни умения за предметна игра и изследователско поведение. При възникване на минимална фрустрация (затруднение при достигане до играчка или поставяне на ограничение) Александър реагираше с бързо повишаване на емоционалното напрежение, плач и търсене на незабавна подкрепа от майката.

Във взаимодействието с майката се наблюдаваха чести цикли на приближаване и дистанциране. Детето активно търсеше близост и успокоение, но същевременно трудно приемаше опитите ѝ за регулация и демонстрираше продължителна възбуда след стресиращи ситуации. Времето за възстановяване след емоционално активиране беше удължено спрямо очакваното за възрастта.

Не бяха наблюдавани данни за значими нарушения в съвместното внимание, социалната ориентация, използването на жестове или интереса към социално взаимодействие. Детето демонстрираше спонтанна социална усмивка, търсеше споделяне на преживявания и включваше възрастните в игровите си инициативи. Наблюдаваните трудности се отнасяха предимно до областта на емоционалната регулация, толерантността към фрустрация и използването на фигурата на привързаността като източник на успокоение.

Психологически профил на по-голямото дете

Особен интерес представлява развитието на по-големия брат Виктор.

Първоначално майката го описва като „лесно дете без проблеми“. По време на по-задълбоченото интервю, обаче се очертават редица характеристики, които никога не са достигали клиничен праг, но насочват към определена емоционална уязвимост. Оказва се, че в предучилищна възраст Виктор е проявявал силна чувствителност към критика, засилена тревожност при раздяла, склонност към прекомерно съобразяване с възрастните, затруднения в изразяването на негативни емоции, стремеж към избягване на конфликти, засилена потребност от одобрение. Към момента на консултациите тези характеристики продължават да бъдат частично налични. При наблюдение на взаимодействията се забелязва тенденция детето да поема прекомерна отговорност за емоционалния комфорт на майката.

От гледна точка на детския психолог тези особености може да се разглеждат като индикатори за трайни модели на емоционална адаптация в семейната система.

Психологически профил на майката

По време на интервютата Елена демонстрира силна ангажираност с децата и изразена загриженост за тяхното благополучие. Наред с това се наблюдават характеристики, които насочват към несигурна тревожна организация на

привързаността. Сред тях се открояват изразен страх от неуспех като родител; свръхотговорност; свръхбдителност към признаци на опасност; трудности при толериране на несигурност; склонност към преувеличаване и дори драматизиране на ситуации, изглеждащи за майката като опасни; засилена чувствителност към отхвърляне; затруднения в отделянето на собствените емоции от тези на детето.

При обсъждане на собственото си детство Елена описва майка си като обичаща, но непредсказуема в емоционално отношение. Периодите на близост често са били следвани от емоционално дистанциране, което е карало Елена да е постоянно чувствителна към промените в настроението на родителите си.

От гледна точка на теорията на привързаността този модел може да се разглежда като възможен фактор за формиране на тревожна организация на привързаността в зряла възраст.

Наблюдение на майчино-детската диада

Съществени данни произлизат от наблюдението на взаимодействието между Елена и Александър. При свободна игра майката демонстрира силна ангажираност, но често изпреварва инициативите на детето. Наблюдават се прекомерно насочване и сякаш контрол върху играта, трудност в изчакването на детските сигнали, бързо вмешателство при минимални признаци на неудовлетворение, засилена тревожност при всеки плач или протест. Когато Александър се фрустрира, Елена обикновено реагира незабавно, без да остави пространство за самостоятелен опит за справяне. Така неволно се формира цикъл, в който тревожността на детето активира тревожността на майката, която пък допълнително усилва възбудата на детето.

Може да се говори за затруднения в процесите на ко-регулация. Вместо постепенно преминаване към саморегулация, се наблюдава устойчив модел на взаимно усилване на тревожността в рамките на диадата.

Клинична формулировка

От позицията на детската клинична психология случаят може да бъде разбран като резултат от взаимодействието между множество рискови фактори на различни равнища.

На биологично равнище са налице данни за значителен пренатален стрес и вероятно повишена чувствителност на системите за стресова реакция.

На отношенческо равнище се наблюдават характеристики на тревожна привързаност както при майката, така и в майчино-детската диада.

На развитийно равнище Александър демонстрира трудности в овладяването на ключови задачи за възрастта, свързани със саморегулацията, автономността и използването на родителя като сигурна база.

Съвременните данни показват, че времето на експозицията на стрес по време на бременността има съществено значение за невноразвитиия изход (Buss et al., 2012; Nolvi et al., 2023).

Случаят илюстрира как пренаталните фактори, родителското функциониране и ранните отношения могат да взаимодействат в оформянето на траекторията на ранното психично развитие.

Диференциално-диагностични хипотези

Клиничната оценка на Александър включва процес на диференциална диагноза, насочен към разграничаване на различни възможни обяснения за затрудненията в емоционалната регулация, поведението и социалното функциониране.

Хипотеза 1: Разстройство от аутистичния спектър (РАС)

Поради наличието на ограничен зрителен контакт в ранна възраст, трудности в социалната взаимност и засилена сензорна чувствителност беше разгледана възможността за разстройство от аутистичния спектър.

При клиничното наблюдение обаче Александър демонстрираше редица поведения, които не подкрепят подобна диагноза. Той активно търсеше близостта на майката при дистрес, използваше социална усмивка, проявяваше интерес към лицата на възрастните, включваше се в съвместни занимания и показваше емоционална реципрочност в игровото взаимодействие. Не бяха наблюдавани устойчиви ограничени и повтарящи се модели на поведение, стереотипии или значително ограничени интереси, характерни за разстройствата от аутистичния спектър. Въпреки че детето демонстрира трудности в регулацията и ограничена толерантност към фрустрация, те бяха несъотнесими към естеството на РАС. В този смисъл се отчитаха и търсене на социален контакт, относително добър зрителен контакт, споделено внимание, социална усмивка, интерес към взаимодействие с възрастни.

Трудностите са свързани предимно с емоционалната регулация, а не със социалната комуникация и качеството на взаимодействието.

Проведен беше скрининг за риск от разстройство от аутистичния спектър чрез *M-CHAT-R/F* – международно утвърден инструмент за ранна идентификация на деца в риск от аутизъм.

Хипотеза 2: Забавяне в развитието

Разгледана беше и възможността за общо изоставане в развитието.

Оценката показва, че двигателното развитие, предметната игра, любопитството към средата и базовите познавателни умения съответстват на възрастовите очаквания. Детето демонстрираше адекватно изследователско поведение, причинно-следствени действия в играта и възрастово съответстваща невербална комуникация.

За оценка на цялостното психомоторно и социално развитие беше използван *ASQ-3 (Ages & Stages Questionnaires, Third Edition)*, адаптиран за български

условия и включен в Националния регистър на психологическите тестове. Резултатите не показаха данни за генерализирано изоставане в развитието.

Беше приложен и DP-3 (*Developmental Profile – Third Edition*), позволяващ комплексна оценка на социоемоционалното, когнитивното, адаптивното и комуникативното функциониране. Резултатите показаха възрастово съответстващо когнитивно развитие при наличие на затруднения в емоционалната регулация и адаптивното функциониране.

Хипотеза 3: Неврологично или сензорно нарушение

В диференциалната диагноза бяха разгледани и възможни неврологични състояния, които могат да се проявяват с раздразнителност, нарушения на съня, трудности в саморегулацията и повишена реактивност на стимули.

Анамнестичните данни, педиатричните прегледи и консултацията с детски невролог не установиха признаци на органично неврологично заболяване, двигателни нарушения, патологични рефлексии или значими сензорни дефицити. Неврологичният статус е в норма.

Наблюдаваната симптоматика се обясняваше по-убедително чрез функционални затруднения в емоционалната регулация и стресовата реактивност.

Хипотеза 4: Разстройство на привързаността и нарушения в ранното емоционално развитие

Най-силна подкрепа получи хипотезата за нарушения в организацията на привързаността и ранното емоционално развитие.

Александър демонстрираше противоречиви модели на търсене и избягване на близост, силна тревожност при раздяла, трудности при успокояване чрез родителска подкрепа, ограничен капацитет за саморегулация и засилена чувствителност към емоционалното състояние на майката.

Тези характеристики се разглеждат в контекста на продължителния пренатален стрес, следродилната тревожност на майката и установените трудности в диадичната ко-регулация.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ И ПЛАН ЗА ИНТЕРВЕНЦИЯ

Клинична формулировка от гледна точка на детската клинична психология

От позицията на детската клинична психология случаят на Александър не може да се обясни чрез един-единствен фактор. Наблюдаваните симптоми представляват резултат от взаимодействието между пренатални невробиологични влияния, особености на темперамента, качеството на ранната привързаност и текущите характеристики на семейната система.

Налага се разбирането, че поведението на детето представлява форма на комуникация на състоянието на неговата нервна система. От тази перспектива

честите емоционални избухвания, трудностите при раздяла, прекомерната реактивност и ограничените способности за самостоятелно успокоение биха могли да не се разглеждат като поведенчески проблеми, а като индикатори за нарушения в развитието на механизмите за емоционална регулация.

На възраст 20 месеца се очаква детето постепенно да развива способност за краткотрайно самостоятелно изследване на средата, използване на родителя като сигурна база, относително бързо възстановяване след умерен дистрес, нарастващ капацитет за символна игра, първи форми на саморегулация чрез език, движение и търсене на утеха.

При Александър се наблюдава отклонение именно в тези области.

Вместо постепенно нарастваща автономност се наблюдава повишена зависимост от физическата близост на майката. Вместо гъвкаво редуване между изследване и търсене на сигурност се наблюдава циклично колебание между прилепване и протест.

От гледна точка на теорията на привързаността този профил е съвместим с тревожно-амбивалентна организация на привързаността.

Невробиологична и психоневрологична интерпретация

От невробиологична гледна точка случаят може да се разглежда през няколко взаимосвързани системи.

НРА ос и стресова реактивност

Продължителният пренатален стрес вероятно е повлиял върху формирането на НРА оста още във вътреутробния период. Подобна пренатална настройка може да доведе до по-нисък праг на активиране на стресовия отговор, по-бързо възникване на физиологична възбуда, по-бавно възстановяване след стрес, засилена чувствителност към нови стимули. Тези характеристики са съвместими с наблюдаваното поведение на Александър.

Лимбична система

Амигдалата и свързаните с нея структури играят централна роля в преработката на заплахата. Когато системата е свръхчувствителна, неутрални ситуации може да се преживяват като потенциално опасни, а за малкото дете раздялата с майката представлява именно такъв стимул.

Префронтални механизми

Префронталната кора, която участва в регулацията на емоциите, все още е в ранен стадий на развитие. На тази възраст регулаторната функция все още се осъществява основно чрез външна подкрепа от родителя. Когато родителят сам изпитва хронична тревожност, възможностите за ефективна ко-регулация намаляват.

Автономна нервна система

Проявите, които се наблюдават, са свързани с трудности при успокояване, повишена физиологична възбудимост, ограничена гъвкавост при адаптация към нови ситуации, склонност към реакции тип „борба“ или „протест“. Трудностите в успокояването може да се разглеждат и в контекста на особености на функционирането на автономната нервна система и вагалната регулация (Porges, 2011).

План за психологическа интервенция

Основни терапевтични цели

Интервенцията е организирана около четири основни цели:

1. Подобряване на емоционалната регулация на детето.
2. Укрепване на сигурността на привързаността.
3. Намаляване на майчината тревожност.
4. Подобряване на диадичната ко-регулация.

Интервенцията не е насочена към „коригиране“ или „поправяне“ на детето, а към подпомагане на развитието на взаимоотношението между детето и родителя, който основно полага грижи за него.

Според невросеквенциалния модел на развитието мозъкът не се развива едновременно във всички свои части. Най-напред съзряват структурите, отговорни за основните жизнени функции и физиологичната регулация, след това системите, свързани с емоциите и взаимоотношенията, а накрая зоните, участващи в мисленето, самоконтрола и осъзнаването. Затова и психологическата интервенция трябва да следва тази естествена последователност: първо да подпомага чувството за безопасност и физиологичната регулация на детето, след това изграждането на сигурна връзка с възрастния и едва тогава развитието на по-сложни емоционални и когнитивни умения (Perry, 2006).

Работа с майката (насочени са към детски психолог и семейен терапевт)

Първоначалните сесии са насочени към индивидуална работа с Елена. Основните задачи включват „Психообучение“ при което специалистът би обяснявал механизмите на пренаталния стрес, особеностите на ранното мозъчно развитие, процесите на привързаност, принципите на ко-регулацията. Особено внимание се отделя на разграничаването между отговорност и вина. Целта е майката да разбере, че преживяванията по време на бременността са част от контекста на развитието, но не определят необратимо бъдещето на детето.

Освен това се работи с тревожността, като се подпомага майката да осъзнава телесните сигнали на напрежение, да използва дихателна регулация, да

успява да намалява драматичните интерпретации за хипотетични необратими или катастрофални събития, да развива толерантност към несигурност.

Важен фокус е изследването на собствената история на привързаност, при което се работи върху начина, по който преживяванията от детството влияят върху настоящото родителстване, като целта не е търсене на вина в миналото, а изграждане на по-голяма способност за рефлексия.

Работа с майчино-детската диада

Използва се видео обратна връзка, като кратки записи на взаимодействията се разглеждат съвместно с майката. Фокусът е върху разпознаване на сигналите на детето, идентифициране на успешни моменти на синхрон, насърчаване на чувствителното родителско реагиране.

Използването на видеонаблюдение и видео обратна връзка е сред най-добре изследваните подходи за засилване на родителската чувствителност и качеството на взаимодействието родител-дете (Juffer et al., 2008). Този подход се основава на принципите на Интервенция за насърчаване на позитивно родителство чрез видео обратна връзка (*Video-feedback Intervention to Promote Positive Parenting*; VIPP), чиято ефективност е подкрепена от редица изследвания в областта на ранната привързаност (Juffer et al., 2008).

Полагат се усилия за подпомагане на съвместната регулация на емоциите, като вниманието е насочено към начина, по който преживяванията на майката влияят върху текущите взаимодействия.

Работата с детския психолог включва обсъждане на концепцията за „сигурната база“, като майката се подпомага да разпознава кога детето има нужда от подкрепа при изследване, от защита, от утеха, от пояснение или валидиране на емоционалния контекст.

Работа с по-голямото дете

Включването на Виктор е важно по няколко причини. От една страна, той представлява важен елемент от семейната система. От друга страна, при него също се наблюдават характеристики на трудности в адаптацията.

Работата с него се провежда при същия детски психолог, към когото бяха насочени, и тя е консултативна. Включва подкрепа за изразяване на емоциите, валидиране на преживяванията, намаляване на склонността към свръхотговорност, укрепване на автономността.

Работа със семейството

Семейната интервенция бе планирана от фамилния терапевт като стъпки за подобряване на комуникацията между родителите, за намаляване на хроничното напрежение в дома, за създаване на предвидими всекидневни ритуали, а

също и подкрепя на бащата като активен регулаторен ресурс. Изследванията показват, че участието на втория родител може значително да намали натоварването върху основния грижещ се и да подобри качеството на ко-регулацията.

Интердисциплинарни аспекти

Представеният случай илюстрира необходимостта от интердисциплинарен подход при работа с деца в ранна възраст. Нито една професионална група не разполага сама с достатъчна перспектива за разбиране на сложното взаимодействие между пренаталните фактори, невноразвитието и ранното психично функциониране. В идеалния вариант в процеса участват акушер-гинеколог, акушерка, пренатален психолог/детски психолог, педиатър, детски невролог, детски клиничен психолог, при необходимост и детски психиатър.

Акушер-гинекологът и акушерката често са първите специалисти, които могат да идентифицират високорискова бременност по отношение на психичното здраве. Пренаталният психолог има възможност да работи превантивно още по време на бременността. Педиатърът проследява ранните регулаторни затруднения и насочва към допълнителна оценка. Детският невролог и детският психиатър подпомагат диференциалната диагноза и изключването съответно на органична патология и психопатология. Детският клиничен психолог интегрира информацията от всички източници в цялостна развитийна формулировка и планира интервенцията.

Именно тази интеграция между невробиология, психология на развитието, теория на привързаността и клинична практика представлява най-съвременния подход към ранното детско психично здраве.

ОБСЪЖДАНЕ

Настоящата студия поставя във фокус една от най-значимите промени в съвременната психология на развитието и детската клинична психология – разширяването на разбирането за началото на психичното развитие отвъд момента на раждането. Данните от невронауката, психоневроендокринологията, епигенетиката и теорията на привързаността все по-категорично показват, че психичното развитие на детето започва в пренаталния период и че вътреутробната среда участва активно във формирането на ранните адаптационни механизми.

Представеният клиничен случай илюстрира именно тази перспектива. Поведенческите и емоционалните трудности на Александър не може да се разберат единствено през призмата на неговото актуално поведение. Те придобиват смисъл едва когато се разгледат в контекста на цялостната развитийна история – пренаталния стрес, особеностите на майчиното функциониране, ранната ко-регулация и семейната динамика.

Съвременните модели на развитието на психопатологията отдавна са изоставили противопоставянето между биологично и психологическо обяснение на психичните затруднения. Вместо това те приемат, че развитието представлява непрекъснат процес на взаимно влияние между генетични фактори, невробιοлогични процеси, междуличностни отношения и социална среда (Cicchetti & Toth, 2009). Именно тази рамка позволява да се разбере защо не всички деца, изложени на силен пренатален стрес, развиват трудности, както и защо при някои деца проблемите се проявяват едва след определени развитийни преходи.

Клиничният случай съответства на данните за връзката между майчиния дистрес, функционирането на HPA оста и ранната емоционална регулация (O'Donnell et al., 2009; Weiner et al., 2024).

Положени са усилия концепцията за пренатално програмиране да не се интерпретира детерминистично. Макар редица изследвания да установяват връзки между пренаталния стрес и по-късното развитие, тези връзки са вероятностни, а не причинно-следствени в строг смисъл. Пренаталната експозиция на стрес не задава като шаблон психичното здраве на детето, а влияе върху вероятността за формиране на определени невробιοлогични и поведенчески профили.

Този нюанс има особено значение в клиничната практика. Съществува риск информацията за влиянието на пренаталния стрес да се възприема от родителите като обвинение или като доказателство за необратимо увреждане на детето. Подобна интерпретация ще е както научно неточна, така и клинично вредна. Невропластичността на развиващия се мозък остава една от най-добре установените характеристики на ранното развитие. Именно благодарение на тази пластичност ранните интервенции могат да доведат до значителни промени в траекторията на развитието.

Случаят на Александър демонстрира и друго важно обстоятелство: значението на междугенерационното предаване на модели на регулация и привързаност. В рамките на клиничната оценка постепенно се очертават признаци на тревожна организация на привързаността при майката, както и по-дискретни прояви на емоционална уязвимост при по-голямото дете. Това наблюдение подкрепя натрупващите се данни, че ранните отношения не оказват влияние единствено върху отделното дете, а формират модели на емоционално функциониране, които могат да се предават между поколенията чрез сложни психологически, поведенчески и биологични механизми.

Представените данни подкрепят разбирането, че пренаталният и постнаталният период формират единен континуум на детското развитие (Glover, 2011; van den Heuvel & Van den Bergh, 2020), както и факта, че регулаторните нарушения в кърмаческа и ранна детска възраст се разглеждат като комплекс от трудности в модулирането на възбудата, съня, храненето, вниманието и поведението (DeGangi, 2000).

От гледна точка на детската клинична психология случаят поставя под въпрос традиционния фокус върху симптома. Ако Александър се разглежда единствено като дете с „трудно поведение“, съществува риск интервенцията да се концентрира върху потискане на симптомите, без да се адресират подлежащите регулаторни механизми.

Когато обаче поведението се разбира като израз на функционирането на нервната система в контекста на отношенията, терапевтичният фокус естествено се измества към качеството на привързаността, ко-регулацията и семейната среда.

От развитийна гледна точка наблюдаваните трудности при Александър придобиват допълнително значение, тъй като ранните модели на привързаност и ко-регулация са свързани с по-късното емоционално и социално функциониране. Данните от дългосрочното проследяване на деца от раждането до зряла възраст показват, че ранните отношения с основния грижещ се играят ключова роля за формирането на капацитета за емоционална регулация и междуличностно функциониране (Sroufe, 2005).

Друг важен аспект е ролята на ранната идентификация. В много случаи децата, подобно на Александър, достигат до психологическа консултация едва след като симптомите станат достатъчно изразени, за да привлекат вниманието на родителите или на педиатъра, или дори на началния учител. В действителност първите сигнали често са налице значително по-рано под формата на регулаторни нарушения, трудности със съня, повишена раздразнителност или нарушения в храненето. Това подчертава необходимостта специалистите, работещи с бременни жени и малки деца, да разполагат с достатъчна подготовка за разпознаване на ранните индикатори за риск.

В този контекст особено значение придобива интердисциплинарният подход. Пренаталният период традиционно се разглежда като медицинска територия, докато психичното развитие се възприема като поле на психологията след раждането. Съвременните данни показват, че подобно разделение е изкуствено. Психичното развитие започва още по време на бременността и следователно изисква сътрудничество между акушер-гинеколози, акушерки, педиатри, неонатолози, пренатални психолози, детски клинични психолози и детски психиатри.

Особено перспективна изглежда ролята на пренаталната психология като мост между медицинските и психологическите аспекти на бременността. В много държави вече се развиват програми за скрининг на майчиния стрес, тревожност и депресия по време на бременността, които позволяват ранно насочване към психологическа подкрепа. Подобни практики биха могли значително да намалят риска от последващи затруднения както при майката, така и при детето.

ОГРАНИЧЕНИЯ

Настоящата студия има някои ограничения.

Първо, тя използва методологията на клиничния случай, която по своята същност не позволява обобщаване към по-широки популации.

Второ, липсват директни биомаркерни данни за функционирането на стресовите системи при майката и детето. Интерпретациите по отношение на оста НРА, автономната нервна система и епигенетичните механизми се основават на косвени данни от литературата, а не на индивидуални клинични измервания.

Трето, значителна част от информацията се основава на ретроспективен разказ на майката, което създава възможност за паметови изкривявания и реконструктивни интерпретации.

И накрая, случаят не включва дългосрочно проследяване на развитието, което би позволило по-точна оценка на ефекта от интервенцията върху емоционалното и социалното функциониране на детето.

НАСОКИ ЗА БЪДЕЩИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Бъдещите изследвания биха могли да се насочат към няколко перспективни области.

Едната е интегрирането на обективни биомаркери в клиничната оценка – измервания на кортизол, показатели за вариабилност на сърдечната честота, неврофизиологични показатели и данни от невроизобразяващи методи.

Друга е разработването на стандартизирани инструменти за събиране на пренатална анамнеза в практиката на детските клинични психолози.

Третата е провеждането на лонгитудни проучвания, проследяващи взаимодействието между пренаталния стрес, качеството на привързаността и развитието на психопатологични симптоми в детството.

ИЗВОДИ

Настоящата студия разглежда неврологичния преход от пренаталния към постнаталния период като ключова рамка за разбиране на ранното психично развитие и клиничната практика на детския психолог. Прегледът на съвременната литература показва, че пренаталната среда участва активно във формирането на невробиологичните системи, отговорни за регулацията на стреса, емоциите и социалното функциониране. Майчиният стрес по време на бременността може да оказва влияние върху развитието на плода чрез невроендокринни и епигенетични механизми, като същевременно постнаталната среда остава мощен фактор за модификация на тези ефекти.

Представеният клиничен случай демонстрира как трудностите в емоционалната регулация и привързаността може да се разбират като резултат от взаимодействието между пренатални влияния, особености на родителското функциониране и качеството на ранните взаимоотношения.

От гледна точка на детската клинична психология най-същественият извод е необходимостта пренаталната история да се превърне в рутинна част от психологическата оценка на кърмачетата и малките деца. Събирането на информация за бременността не представлява допълнителен елемент към анамнезата, а важен компонент от разбирането на цялостната развита история на детето.

От гледна точка на развита невropsихология симптомите се разглеждат в контекста на нивото на организация на нервната система, което е засегнато от стреса или травмата (Perry, 2006).

Освен това регулаторните нарушения в ранното детство следва да се интерпретират и като прояви на функционирането на развиващата се нервна система, а не като проблеми на поведението. Подобна перспектива насочва клиничната работа към процесите на ко-регулация, сигурната привързаност и подкрепата на семейната система.

Би могло да се каже и че случаят подчертава централното значение на майчино-детската диада като единица на оценка и интервенция. При малките деца психичното функциониране не може да се разбере извън контекста на взаимоотношението с основната фигура, полагаща грижи за детето.

Натрупващите се научни данни подкрепят необходимостта от по-тясно сътрудничество между детската клинична психология, пренаталната психология, акушерството, неонатологията, педиатрията, детската психиатрия и детската неврология. Подобен интердисциплинарен подход предлага най-добри възможности за ранна идентификация на риска, своевременно подкрепа на семейството и насърчаване на оптималното психично развитие на детето.

В заключение: детският клиничен психолог, който работи с малко дете, неизбежно работи и с неговата пренатална история. Разликата е дали тази история остава скрита в анамнезата, или се превръща в осъзнат клиничен инструмент за разбиране, превенция и интервенция.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящата студия разглежда неврологичния преход от пренаталния към постнаталния период като фундаментална рамка за разбиране на ранното детско развитие и психопатология. Данните от съвременната невронаука, психоневроендокринологията, теорията на привързаността и развита психопатология показват, че още преди раждането се формират биологични и психологически предпоставки, които могат да окажат влияние върху последващото емоционално, поведенческо и социално функциониране на детето.

Представеният клиничен случай илюстрира как натрупването на значими стресови фактори по време на бременността, съчетани с особености в психичното функциониране на майката и затруднения в процесите на ранна ко-регулация, може да са свързани с повишен риск от нарушения в емоционалната

регулация, трудности във формирането на сигурна привързаност и ранни прояви на развитийна психопатология.

Съвременните невронаучни изследвания все по-убедително подкрепят разбирането, че емоционалното развитие представлява непрекъснат процес, започващ още през вътреутробния живот и продължаващ интензивно през първите години след раждането. Най-новите данни показват, че съзряването на структури като амигдалата, хипокампа и префронталната кора се осъществява в постоянно взаимодействие между генетичните предпоставки и влиянията от средата. Особено значение имат качеството на майчината психична адаптация по време на бременността, нивата на пренатален стрес и последващият опит на детето в отношенията с основните грижещи се за него. Натрупват се доказателства, че чувствителната и отзивчива грижа подпомага изграждането на невронни мрежи, свързани със саморегулацията, социалното функциониране и устойчивостта на стрес. Обратно, продължителният стрес и ранната емоционална депривация могат да окажат неблагоприятно влияние върху развитието на мозъчните системи, участващи в преработката и регулацията на емоциите. Все по-широко се утвърждава разбирането, че пренаталният и ранният постнатален период представляват чувствителен прозорец за формиране на бъдещото психично здраве. Тези констатации подчертават необходимостта клиничната работа с малки деца и техните семейства да започва още по време на бременността чрез подкрепа на родителите, психичното благополучие на майката и ранните отношения на привързаност. По този начин превенцията и ранната интервенция се превръщат в ключов фактор за насърчаване на оптималното емоционално развитие и психично здраве през целия жизнен цикъл (Leisman, Alfasi, & D'Angiulli, 2025).

От гледна точка на детската клинична психология особено значение има разбирането, че симптомите на малкото дете не може да се разглеждат изолирано от неговата развитийна история и от контекста на семейните взаимоотношения. Пренаталната анамнеза, качеството на ранната привързаност, психичното здраве на родителите и особеностите на семейната система следва да бъдат интегрирани като задължителни компоненти на психологическата оценка.

Случаят показва и че интервенцията при малки деца е най-ефективна, когато е насочена не само към детето, но и към родителско-детската диада. Подкрепата на родителския капацитет за ко-регулация, засилването на чувствителността към сигналите на детето и адресирането на собствените емоционални затруднения на родителя създават условия за благоприятна промяна в развитието дори при наличие на ранни рискови фактори.

Особено важен извод от представения клиничен случай е необходимостта от интердисциплинарен подход. Превенцията и ранната интервенция изискват координирана работа между акушер-гинеколози, акушерки, неонатолози, педиатри, детски психиатри и невролози, пренатални психолози, детски клинични

психолози и специалисти по психично здраве. Подобно сътрудничество създава възможност за по-ранно идентифициране на риска и за навременна подкрепа на семействата още през периода на бременността.

В заключение: детският клиничен психолог, който работи с бебета и малки деца, работи едновременно с тяхното настояще, с историята на ранните взаимоотношения и с невидимите следи на пренаталния период. Разбирането на тази приемственост между пренаталното и постнаталното развитие позволява по-точна клинична оценка, по-ефективна интервенция и по-дълбоко разбиране на детското психично здраве.

ЛИТЕРАТУРА

- Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the Strange Situation*. Lawrence Erlbaum Associates.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss: Vol. 1. Attachment*. Basic Books.
- Bowlby, J. (1988). *A secure base: Parent-child attachment and healthy human development*. Basic Books.
- Buss, C., Davis, E. P., Shahbaba, B., Pruessner, J. C., Head, K., & Sandman, C. A. (2012). Maternal cortisol over the course of pregnancy and subsequent child amygdala and hippocampus volumes and affective problems. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 109(20), E1312–E1319. <https://doi.org/10.1073/pnas.1201295109>
- Bystron, I., Blakemore, C., & Rakic, P. (2008). Development of the human cerebral cortex: Boulder Committee revisited. *Nature Reviews Neuroscience*, 9(2), 110–122. <https://doi.org/10.1038/nrn2252>
- Cicchetti, D., & Toth, S. L. (2009). A developmental psychopathology perspective on child maltreatment. In D. Cicchetti & V. Carlson (Eds.), *Child maltreatment: Theory and research on the causes and consequences of child abuse and neglect* (pp. 3–55). Cambridge University Press.
- DeGangi, G. A. (2000). *Pediatric disorders of regulation in affect and behavior: A therapist's guide to assessment and treatment*. Academic Press.
- Dunn, W. (1997). The impact of sensory processing abilities on the daily lives of young children and their families: A conceptual model. *Infants & Young Children*, 9(4), 23–35. <https://doi.org/10.1097/00001163-199704000-00005>
- Fonagy, P., Gergely, G., Jurist, E. L., & Target, M. (2002). *Affect regulation, mentalization, and the development of the self*. Other Press.
- Glover, V. (2011). Annual research review: Prenatal stress and the origins of psychopathology: An evolutionary perspective. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 52(4), 356–367. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2011.02422.x>

- Juffer, F., Bakermans-Kranenburg, M. J., & van IJzendoorn, M. H. (Eds.). (2008). *Promoting positive parenting: An attachment-based intervention*. Lawrence Erlbaum Associates.
- Leisman, G., Alfasi, R., & D'Angiulli, A. (2025). Emotional brain development: Neurobiological indicators from fetus through toddlerhood. *Brain Sciences*, 15(8), Article 846. <https://doi.org/10.3390/brainsci15080846>
- Nolvi, S., Merz, E. C., Kataja, E.-L., & Parsons, C. E. (2023). Prenatal stress and the developing brain: Postnatal environments promoting resilience. *Biological Psychiatry*, 93(10), 942–952. <https://doi.org/10.1016/j.biopsych.2022.11.023>
- Oberlander, T. F., Weinberg, J., Papsdorf, M., Grunau, R., Misri, S., & Devlin, A. M. (2008). Prenatal exposure to maternal depression, neonatal methylation of human glucocorticoid receptor gene (NR3C1) and infant cortisol stress responses. *Epigenetics*, 3(2), 97–106. <https://doi.org/10.4161/epi.3.2.6034>
- O'Donnell, K., O'Connor, T. G., & Glover, V. (2009). Prenatal stress and neurodevelopment of the child: Focus on the HPA axis and role of the placenta. *Developmental Neuroscience*, 31(4), 285–292. <https://doi.org/10.1159/000216539>
- Perry, B. D. (2006). Applying principles of neurodevelopment to clinical work with maltreated and traumatized children. In N. B. Webb (Ed.), *Working with traumatized youth in child welfare* (pp. 27–52). Guilford Press.
- Perry, B. D., & Szalavitz, M. (2017). *The boy who was raised as a dog* (3rd ed.). Basic Books.
- Pinto, T. M., Jongenelen, I., Lamela, D., Pasion, R., Morais, A., & Costa, R. (2023). Childbirth-related post-traumatic stress disorder symptoms and mother–infant neurophysiological and behavioral co-regulation during dyadic interaction: Study protocol. *BMC Psychology*, 11, Article 42. <https://doi.org/10.1186/s40359-023-01070-0>
- Porges, S. W. (2011). *The polyvagal theory: Neurophysiological foundations of emotions, attachment, communication, and self-regulation*. W. W. Norton & Company.
- Schore, A. N. (2003). *Affect dysregulation and disorders of the self*. W. W. Norton & Company.
- Schore, A. N. (2012). *The science of the art of psychotherapy*. W. W. Norton & Company.
- Schore, A. N. (2019). *The development of the unconscious mind*. W. W. Norton & Company.
- Sroufe, L. A. (2005). Attachment and development: A prospective, longitudinal study from birth to adulthood. *Attachment & Human Development*, 7(4), 349–367. <https://doi.org/10.1080/14616730500365928>
- Stern, J. A., Borelli, J. L., & Smiley, P. A. (2024). Love on the developing brain: Maternal sensitivity and infants' neural responses to emotion in the dorsolateral

- prefrontal cortex. *Developmental Science*, 27(5), Article e13497. <https://doi.org/10.1111/desc.13497>
- Van den Heuvel, M. I., & Van den Bergh, B. R. H. (2020). Human fetal brain development and the role of maternal stress. In M. Witting & P. Golding (Eds.), *Prenatal stress and child development* (pp. 45–72). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-60188-1_3
- Verny, T. R., & Kelly, J. (1981). *The secret life of the unborn child*. Summit Books.
- Weiner, S., Wu, Y., Kapse, K., Vozar, T., Cheng, J. J., Murnick, J., Henderson, D., Tera-moto, H., & Limperopoulos, C. (2024). Prenatal maternal psychological distress during the COVID-19 pandemic and newborn brain development. *JAMA Network Open*, 7(6), Article e2417924. <https://doi.org/10.1001/jamanetworkopen.2024.17924>

**ТРЕВОЖНОСТ В БЛИЗКИТЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ И НАГЛАСИ КЪМ
СЪНЯ: МЕДИАТОРЕН ЕФЕКТ НА ЛИЧНОСТНИТЕ ОСОБЕНОСТИ**

КРИСТА СТОЯНОВА ПЕНЕВА И ДАНИЕЛ ПЕТРОВ

*Катедра „Обща, експериментална, развитийна и здравна психология“
krista.peneva@gmail.com; daniel.p@phls.uni-sofia.bg*

Криста Пенева и Даниел Петров. ТРЕВОЖНОСТ В БЛИЗКИТЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ И НАГЛАСИ КЪМ СЪНЯ И СЪНИЩАТА: МЕДИАТОРЕН ЕФЕКТ НА ЛИЧНОСТНИТЕ ОСОБЕНОСТИ

Настоящото изследване има за цел да оцени опосредстващата роля на личностните особености при взаимовръзките между тревожността в близките взаимоотношения и характеристиките на съня и сънищата. Извадката се състои от 435 изследвани лица на средна възраст 32,2 години, като са използвани самооценъчни валидизирани инструменти.

Резултатите от корелационния и медиаторния анализ показват, че преживяванията по време на сън са свързани както с процесите на интроспекция и себепознание, така и с емоционалния дистрес. По-голямото значение, приписвано на сънищата, и по-голямата им възприемана реалност са свързани с по-изразена рефлексивност и себепознание, докато негативната емоционалност и стресът от кошмари се асоциират с тревожност, депресивност и психастенични характеристики. Позитивните емоции в съня са свързани с по-ниски нива на психопатологични личностни показатели. Медиаторните анализи показват, че тревожността в близките взаимоотношения се свързва с характеристиките и нагласите към съня по различни пътища в зависимост от личностната организация, като хипохондричните и параноидните тенденции са свързани с по-неблагоприятно преживяване на съня, а психастеничните и шизоидните особености – с по-

силна интроспекция и стремеж към осмисляне на сънищата. Сънят се очертава като динамично психично пространство, в което се преплитат личностни характеристики, емоционална регулация и процеси на себепознание.

Ключови думи: тревожност в близките взаимоотношения; личностни черти и психопатология; сън; сънища.

Krista Peneva & Daniel Petrov. ATTACHMENT ANXIETY AND ATTITUDES TOWARD SLEEP AND DREAMS: THE MEDIATING ROLE OF PERSONALITY TRAITS

The present study aimed to assess the mediating role of personality traits in the associations between attachment anxiety and characteristics of sleep and dreams. The sample consisted of 435 participants (mean age = 32.2 years), and validated self-report instruments were employed.

The results of the correlational and mediation analyses indicate that experiences during sleep are associated both with processes of introspection and self-knowledge and with emotional distress. Greater importance attributed to dreams and higher perceived dream reality were associated with greater reflectiveness and self-knowledge, whereas negative emotionality and nightmare-related distress were associated with attachment anxiety, depression, and psychasthenic characteristics. Positive emotions experienced during sleep were associated with lower levels of psychopathological personality traits. The mediation analyses showed that anxiety in close relationships was associated with sleep characteristics and attitudes toward sleep through different pathways, depending on personality organization. Specifically, hypochondriacal and paranoid traits were associated with a more negative experience of sleep, whereas psychasthenic and schizoid characteristics were associated with greater introspection and a stronger tendency to seek meaning in dreams. Overall, sleep emerges as a dynamic psychological space in which personality characteristics, emotional regulation, and processes of self-knowledge intersect.

Keywords: attachment anxiety in close relationships; personality traits and psychopathology; sleep; dreams

ВЪВЕДЕНИЕ

Сънят е една от фундаменталните биологични функции, която има ключова роля за соматичното и психичното здраве на човека. Той е не само физиологичен процес, но и отражение на емоционалното и личностното функциониране, което го прави обект на нарастващ научен интерес през XXI век. Актуалността на темата се обуславя от нарастващата честота на нарушенията на съня в съвременното общество. Те са широко разпространени и имат сериозни последици за здравето. Според глобално проучване, проведено през 2024 г., приблизително 16,2% от възрастните по света страдат от безсъние, като 7,9% имат тежка форма на безсъние (Roth et al., 2024). Безсънието засяга значителен процент от населението и се

свързва с понижено качество на живот, когнитивни дефицити, повишен риск от депресия и тревожност, както и със соматични заболявания (Baglioni et al., 2016). Същевременно глобални процеси като дигитализацията, социалната изолация и нарастващото възприятие за „ера на самотата“ поставят въпроса за начина, по който стиловете на привързаност се отразяват върху характеристиките на съня. Ранните взаимоотношения на привързаност формират относително устойчиви вътрешни оперативни модели, свързани с риска от психични разстройства и с начина, по който хората преживяват съня и сънуването (Mikulincer & Shaver, 2011). Несигурната привързаност е свързана с по-високи нива на тревожност, хиперактивиране на системата за бдителност и по-чести проблеми със съня, докато сигурната привързаност се асоциира с по-добро качество на съня и по-ефективно справяне със стреса (Selcuk et al., 2010). Личностните детерминанти също имат съществено значение за разбирането на съня. Черти като невротизъм и екстраверсия са свързани с различни модели на поведение по време на сън и риск от безсъние (Gray & Watson, 2002; Duggan et al., 2014).

ТЕОРЕТИЧНА РАМКА

Сънят и сънуването заемат важно място в психологическите изследвания, като различните теоретични направления ги разглеждат от различни перспективи – като израз на несъзнавани процеси, когнитивна активност, поведенчески навици, личностно развитие и ресурс за психично благополучие. Това многообразие позволява сънуването да се разглежда едновременно като интрапсихичен, когнитивен и поведенчески феномен. Психодинамичните концепции акцентират върху несъзнаваните процеси и вътрешните конфликти, когнитивните и неврокогнитивните модели – върху континуитета между будността и съня, паметта и когнитивното функциониране, поведенческият подход – върху навиците и условията, регулиращи съня, а хуманистичният и позитивният подход – върху себепознанието, личностното развитие, творчеството и благополучието. Съвкупността от тези перспективи позволява сънят и сънищата да се разглеждат като резултат от взаимодействието между когнитивни, емоционални, личностни и междуличностни процеси.

Личностни особености и сън

Хуан Карлос Сиера и съавтори изследват факторите, които влияят върху качеството на съня при студенти. Целта на изследването е да установи как психопатологични личностни черти корелират със субективната оценка на общото качество на съня, както и седем специфични подкатегории: субективно качество на съня, латентност на съня, продължителност на съня, ефективност на съня, нарушения на съня, употреба на хипнотични медикаменти и дневна дисфункция. Резултатите показват, че личностни черти като хипохондрия, тревожност и

депресия са предиктори на лошо качество на съня при изследваните студенти. Психопатологичните личностни черти са важен фактор, влияещ на съня дори при здрави хора, а Минесотския многофазен личностен въпросник (MMPI-2) може да е полезен инструмент за идентифициране на хора в риск от нарушения в съня и изготвяне на превантивни интервенции (Sierra et al., 2005).

М. Благоуев установява, че хора с висок резултат по скала *Психастения* демонстрират по-често и ярко припомняне на сънища си, често изпълнено с негативни или тревожни теми. Скалата *Социална интроверсия* също е свързана с повишено припомняне на сънища, което предполага, че интровертите може да са по-осъзнати по отношение на сънищата си (Blagrove, 2007).

Изследване на Е. Айкънс и Б. Менделсън разглежда личностните особености на пациенти с проблеми с дишането по време на сън и пациенти с обструктивна сънна апнея. Резултатите показват, че пациентите със сънна апнея имат повишени стойности по клиничните скали на MMPI-2, особено по субскалите *Депресия* и *Хипохондрия*. Въпреки че пациентите със затруднено дишане също показват трудности в адаптацията, то е по-слабо изразено в количествен аспект в сравнение с тези със сънна апнея, които изпитват по-силни депресивни симптоми и соматични оплаквания (Aikens & Mendelson, 1999).

В обобщение: данните подкрепят разбирането, че индивидуалните личностни характеристики имат значение за начина, по който сънищата се преживяват, запомнят и интерпретират.

Стилове на привързаност и сънища

П. Макнамара, Р. Аяла и А. Мински обръщат специално внимание на проявите на стратегиите на привързаността и емоционалните преживявания в сънищата по време на фазата на бързите очни движения (REM). Резултатите показват, че сънищата, появяващи се по време на тази фаза, често съдържат теми, свързани с отношенията на привързаност (като сигурност, раздяла, близост и изоставяне) и играят важна роля в емоционалната преработка и интеграция (McNamara et al, 2014).

А. Шамси и съавтори изследват влиянието на стиловете на привързаност върху необичайни преживявания в хода на съня, включително общи феномени и осъзнато сънуване, при депресирани и здрави хора. Депресираните пациенти показват значително по-високи нива на тревожност и избягване в привързаността, в сравнение със здравите. Те съобщават и за по-честа поява на необичайни преживявания, без разлика в честотата на осъзнатото сънуване. При всички участници свръхангажираният и тревожно-избягващият стил на привързаност са силни предиктори на необичайните преживявания в съня. Авторите подчертават важността от оценка на стиловете на привързаност при диагностицирането и лечението на проблеми със съня (Shamsi et al, 2025).

В проучване на К. Пенева и Д. Петров (2020), включващо 215 респонденти, е изследвана връзката между стиловете на привързаност, нагласите към сънищата и негативните емоционални състояния. Резултатите потвърждават хипотезата, че стилът на привързаност оказва влияние върху преживяването и оценката на сънищата. Хората със сигурен стил сънуват най-малко кошмари, имат по-положителен емоционален тон на сънищата и най-ниски нива на стрес и депресивност. Свърхангажираните оценяват кошмарите като най-стресиращи, по-често сънуват повтарящи се кошмари и настроението им най-силно се влияе от съдържанието на сънищата. При тревожно-избягващия стил се наблюдава най-негативен емоционален тон, най-често сънуване на кошмари и най-високи нива на стрес и депресивност. Отхвърлящият стил се характеризира с най-ниска оценка на стреса от кошмарите, по-рядко съобщаване за кошмари и тенденция към отричане на подобни преживявания (Пенева & Петров, 2020).

Изследване на П. Шандор и екип разглежда медиаторната роля на черти като тревожност и депресия във връзката между стиловете на привързаност и емоциите в хода на сънищата. Резултатите показват, че несигурните стилове на привързаност са свързани с по-чести отрицателни емоции в сънищата, включително страх и безпокойство. Тревожността и депресията частично опосредстват тези връзки, като увеличават ролята на несигурността в емоционалните преживявания по време на сън. Тези резултати подчертават сложния път, по който личностните черти са свързани със съня и сънищата (Sándor et al, 2020).

Редица изследвания показват, че стиловете на привързаност са свързани с личностните характеристики, междуличностната компетентност и социалното поведение, но и със съдържанието и емоционалните характеристики на сънищата, особено по отношение на теми като близост, сигурност, раздяла и изоставяне. Несигурната привързаност, характеризираща се с тревожност и избягване в близките взаимоотношения, се асоциира с по-чести негативни емоции и необичайни преживявания по време на сън, като част от тези зависимости се обясняват с повишени нива на депресивност. Стиловете на привързаност са тясно свързани с личностните характеристики, междуличностната компетентност и социалното поведение. Тревожният компонент на привързаността е свързан с по-висока степен на невротизъм и повишена потребност от социално одобрение.

ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ

Цели, задачи, хипотези

Целта на емпиричното изследване е да проучи взаимовръзките между тревожността в близките взаимоотношения и нагласите към съня и сънищата, като се оценява медиаторната роля на личностните особености.

Въз основа на теоретичния обзор и постигането на целта на изследването са формулирани и заложили следните хипотези:

- Предполага се, че индивидуалните различия в преживяването и интерпретацията на сънищата и ролята на съня са свързани с тревожността в близките взаимоотношения и личностните особености.
- Предполага се, че по-голямата негативна емоционалност в сънищата е свързана с по-високи нива на тревожност в близките взаимоотношения, депресивност и психастения, докато позитивната емоционалност е свързана с по-ниски равнища на патологични личностни черти.
- Предполага се, че личностните характеристики са опосредстващ фактор в асоциациите между тревожността в близките взаимоотношения и отделни характеристики на сънищата като негативното преживяване на съня, стреса от кошмари, припомнянето и значението, приписвано на сънищата.

Метод

В изследването участват 435 души на възраст между 14 и 72 години. Средната възраст на участниците е 32,2 години, като 90,3% от тях не са търсили специализирана подкрепа заради проблеми със съня. В табл. 1 са представени респондентите и са разпределени по зададените демографски характеристики.

Таблица 1. Разпределение на изследваните лица по демографски признаци

Демографски признак	Група	Брой	Процент
Пол	Жени	337	77,5%
	Мъже	96	22,1%
	Не са определили	2	0,4%
Образование	Докторска степен	8	1,8%
	Висше	283	65,1%
	Средно	139	32,0%
	Основно	5	1,1%
Местоживеене	Столица	274	63,0%
	Голям град	89	20,5%
	Малък град	51	11,7%
	Село	21	4,8%
Семейно положение	Женен/Омъжена	101	23,2%
	Живее с партньор	81	18,6%
	Разведен/а	11	2,5%
	Вдовец/Вдовица	4	0,9%
	Обвързан/а	105	24,2%
	Необвързан/а	133	30,6%

Деца	Да	142	32,6%
	Не	293	67,4%
Месечен приход	Недостатъчен за покриване на основните ми нужди	19	4,4%
	Недостатъчен за покриване на всичките ми нужди	32	7,3%
	Покрива само основните ми нужди	64	14,7%
	Покрива всички мои нужди, но не остава нищо от него	144	33,1%
	Покрива всички мои нужди и остава част от него	176	40,5%
Заетост	Студент	124	28,7%
	Работещ на пълен работен ден	214	49,5%
	Работещ на непълен работен ден	35	8,1%
	Безработен	10	2,3%
	Пенсионер	1	0,2%
	Майчинство	6	1,4%
	Ученик	11	2,5%
	Работещ студент (пълен ден)	8	1,9%
	Работещ студент (непълен ден)	14	3,2%
	Работещ пенсионер	2	0,5%
	Свободна практика/Собствен бизнес	7	1,6%
Професионална област	Инженерство и технологии	57	15,9%
	Хуманитарни, социални, медицински дейности	84	23,5%
	Образование, обучение и наука	89	24,9%
	Бизнес, финанси, мениджмънт и администрация	77	21,5%
	Обслужване и услуги	38	10,6%
	Изкуство, култура, свободна практика	13	3,6%
Дневник на съня	Да	29	6,7%
	Не	404	93,3%
Записване на сънищата	Да	86	19,8%
	Не	348	80,2%

Изследването е проведено в периода март–септември 2024 г., като по-голямата част от отговорите е събрана чрез онлайн платформа със свободен достъп. Участието в анкетата е доброволно, като предварително е изяснена анонимността, конфиденциалността на данните и изследователските цели. Обработката на данните е извършена със статистическия пакет IBM SPSS Statistics, версия 22, а медиаторните анализи са осъществени чрез PROCESS macro (Hayes, 2013).

Теоретико-емпиричният модел включва три взаимосвързани нива (фиг. 1). На първо ниво е тревожността в близките взаимоотношения, разглеждана в

контекста на теорията на привързаността. Тя отразяват склонността към зависимост, страх от изоставяне и чувствителност към междуличностни заплахи. На второ ниво са личностните особености, които се разглеждат като медиаторни характеристики, чрез които междуличностният опит се отразява на вътрешните преживявания и нагласите към съня. Третото ниво обхваща нагласите към съня и сънищата. Моделът предполага, че тревожността в близките взаимоотношения оказва преки и непреки ефекти върху нагласите към съня и сънищата, като индиректният ефект се реализира чрез личностните особености. По този начин моделът интегрира перспективите на теорията на привързаността и личностната психопатология, разглеждайки сънищата като свързани с междуличностната динамика и индивидуалната личностна организация.

Фиг. 1. Теоретико-емпиричен модел

Инструментарий

За постигане на целта на изследването е използвана тестова анкета, съдържаща следните скали:

- *Въпросник за сънищата – Dream Survey Questionnaire (DSQ)* (Li & Yang, 2019), който съдържа 14 твърдения, оценявани от респондентите по седемстепенна Ликертова скала от 1 (никога) до 7 (почти всяка сутрин). Твърденията са разпределени в три субскали: *Припомняне на сънищата*, *Стрес от кошмари* и *Значение на сънищата*.
- *Въпросник за емоциите и тревожността, свързани със съня и сънищата – Dream and Sleep Emotions and Anxiety (DSEA)* (Mediano, M & Fernandez-Abascal, 2021), оценяващ равнищата на тревожност по отношение на съня и преобладаващата емоционална валентност в сънищата

в три периода: преди заспиване, по време на сън и при събуждане. Той съдържа 12 твърдения, които изследваните лица оценяват по скала от 1 (никога/рядко) до 5 (винаги/почти винаги).

- *Въпросник за убежденията за сънищата – Beliefs about Dreams Questionnaire (BADQ)* (Li & Yang, 2019), съдържащ 29 твърдения, които оценяват специфични убеждения и нагласи, свързани със сънищата. Използваните скали са: *Поличби и суеверия за съня; Здравето в контекста на съня; Безсмислие на съня; Реалност на съня и Нагласи към съня*.
- *Скала „Тревожност в близките взаимоотношения“ от въпросника „Преживявания в близките взаимоотношения-12“ – ECR-12* (Wei et al., 2007), оценяваща свързаната с привързаността тревожност с шест въпроса и седемстепенна Ликертова скала от 1 (*изобщо не съм съгласен*) до 7 (*напълно съм съгласен*). Изследваните лица с високи стойности по тази дименсия проявяват тенденция към безпокойство и свръхангажираност по отношение на присъствието, реакциите и отделаното внимание от значимия друг. Хората с ниски стойности споделят повече сигурност при възприемането на реакциите на значимите други.
- *Mini-Mult-R* (Кратка форма на MMPI, Kincannon, 1968; Куков, 2019), включваща 64 твърдения. Това е кратка версия на MMPI-2, в която изследваните лица отговарят с „да“ или „не“. Методиката не е предназначена за поставяне на клинична диагноза, а за установяване на определени личностни тенденции и особености. Оценяват се осем скали:
 - *Хипохондрия (Hs)* – фокус върху телесните усещания и здравето, тревожност за физическото състояние, както и характеристики като съвестност и самоанализ.
 - *Депресия (D)* – увереност в собствените способности, промени в настроението, напрежение, неудовлетвореност, оттегляне и самоизолация.
 - *Хистерия (Hu)* – стремеж към одобрение и добро първо впечатление, потребност от внимание и демонстративност.
 - *Психопатия (Pd)* – импулсивност и степен на съответствие между личните нагласи и общоприетите норми и правила.
 - *Параноя (Pa)* – подозрителност, чувствителност към критика, ригидност и склонност към отмъстителност в междуличностните отношения.
 - *Психастения (Pt)* – тревожност, страхове и опасения, както и увереност, решителност и откритост в отношенията и вземането на решения.
 - *Шизоидия/Шизофрения (Sc)* – особености на вътрешния свят, социалната свързаност, селективността на контактите и склонността към нестандартно мислене.
 - *Хипомания (Ma)* – енергийният потенциал, жизнеността, активността, оптимизмът и мотивацията за постижения.

В табл. 2 са представени коефициентите за вътрешна консистентност на използваните скали.

Таблица 2. Вътрешна консистентност и описателни характеристики на използваните скали

	алфа на Кронбах	$\bar{x}$	<i>SD</i>
Въпросник за сънищата – Dream Survey Questionnaire (DSQ)			
Припомняне на сънищата	0,729	14,2	4,2
Стрес от кошмари	0,824	16,5	6,3
Значение на сънищата	0,872	12,4	5,2
Въпросник за емоциите и тревожността, свързани със съня и сънищата – Dream and Sleep Emotions and Anxiety (DSEA)			
При заспиване	0,753	7,8	3,3
По време на сън	0,784	9,7	4,0
При събуждане	0,634	8,8	2,9
Позитивни емоции	0,907	21,9	6,3
Негативни емоции	0,850	26,9	8,1
Въпросник за убежденията относно сънищата – Beliefs about Dreams Questionnaire (BADQ)			
Поличби и суеверия за съня	0,898	25	8,2
Здравето в контекста на съня	0,516	7	1,9
Безсмислие на съня	0,721	11	3,8
Реалност на съня	0,770	16	2,9
Положителни нагласи към съня	0,768	12	2,9
Себепознание	0,763	10	2,8
Преживявания в близките взаимоотношения -12 (ECR-12)			
Тревожност	0,842	14,7	7,4
Mini-Mult-R (Кратка форма на MMPI)			
Социална желателност	0,371	48	9
Хипохондрия	0,631	38	11
Депресия	0,694	49	10
Хистерия	0,601	54	10
Психопатия	0,012	41	8
Параноя	0,629	50	11
Психастения	0,803	31	15
Шизоидия	0,697	32	12
Хипомания	0,425	42	12
<i>N</i> = 435			

Скалите *Социална желателност*, *Психопатия* и *Хипомания* от *Mini-Mult-R* (Кратка форма на MMPI) и скалата *Здравето в контекста на съня* от Въпросника за убежденията за сънищата – *Beliefs about Dreams Questionnaire* (BADQ)

показват ниска и много ниска надеждност в настоящата извадка, затова не участват в анализа и интерпретацията на данните.

АНАЛИЗ И ОБСЪЖДАНЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

Корелационен анализ

В табл. 3 са представени корелационните зависимости между изследваните променливи, свързани с преживяването, интерпретацията и емоционалния контекст на сънищата, както и с личностните и релационните показатели в изследваната извадка.

Силните положителни корелации между субскалите *Припомняне на сънищата*, *Стрес от кошмари* и *Значение на сънищата* показват, че хора с по-силна съзнавана активност в сънищата и по-голямо внимание към тяхната символика са и по-чувствителни към негативните емоционални преживявания в съня. Това може да отразява активния вътрешен мониторинг и ниския праг на афективна възбудимост по време на сън. Положителните връзки между *Значение на сънищата*, *Реалност на съня* и *Себепознание* предполагат, че склонността сънищата да се възприемат като значими и реални преживявания е свързана с изразен интроспективен и рефлексивен стил, индикатор за силна метакогнитивна чувствителност и отвореност към вътрешния свят. Негативните емоции, преживявани в съня, показват силна положителна корелация със стреса от кошмари и тревожността в близките взаимоотношения, депресията и психастенията. Това потвърждава хипотезата, че съдържанието на сънищата отразява афективното състояние на хората, като повишената негативна емоционалност в съня може да е индикатор за вътрешен дистрес и тревожно-депресивна динамика. Позитивните емоции в съня корелират отрицателно с психопатологичните, което свидетелства за защитна функция на положителната емоционалност и по-добра емоционална регулация. Така позитивният афект в съня може да се тълкува като индикатор за здрава психична организация и слаба уязвимост към стрес и емоционална нестабилност. Силните връзки между показателите на сънуването *При събуждане* и *Хипохондрия* и *Депресия* предполагат, че субективното натоварване при прехода между сън и бодърстване е свързано с повишена соматична тревожност и негативен афективен фон. Това може да се разглежда като проявление на намалена адаптивност на психичната енергия при събуждане, характерна за хора с депресивна и тревожна организация.

Отрицателните корелации между възприемането на съня като безсмислен и почти всички положителни когнитивни променливи като *Значение на сънищата* и *Себепознание* показват, че обезценяването на значението на сънищата е свързано с по-слаба рефлексивност, по-малко позитивни нагласи и по-слаба интеграция между съзнаването и несъзнаването психично съдържание.

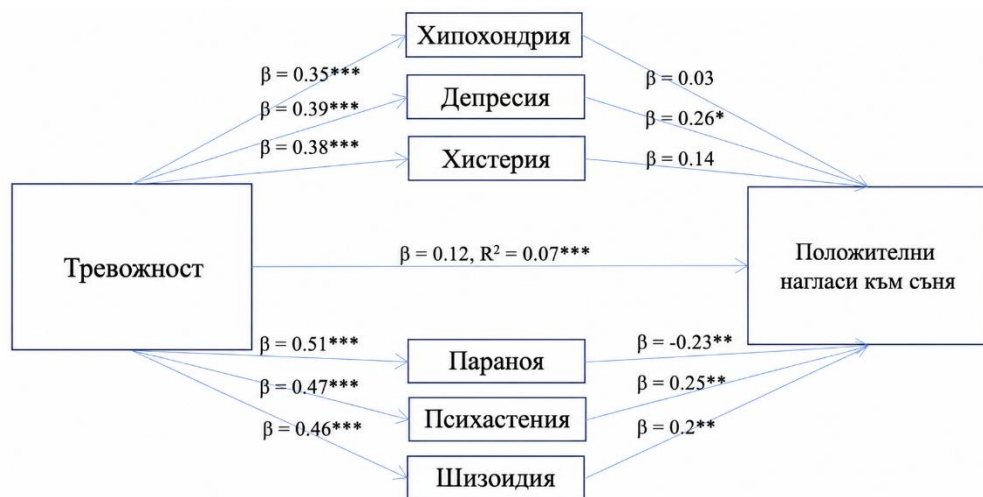
Направените корелационни анализи очертават две основни оси: (1) интроспективно-рефлексивна, характеризираща се със значимост и осъзнаване на сънищата, свързана със себепознание и по-позитивна емоционална динамика; (2) дистресова/невротична, при която сънят функционира като „сцена“ на тревожност, депресивност и соматични опасения. Резултатите подкрепят концепцията за съня като психодинамично поле, в което се отразяват устойчиви личностни структури и актуални емоционални конфликти. Силните корелации между афективни и когнитивни показатели свидетелстват за интеграция между съзнателните и несъзнателните процеси, при което сънищата могат да служат както като индикатор, така и като потенциален регулатор на психичното равновесие.

Корелационният анализ разкрива сложна взаимовръзка между характеристиките на съня, афективните преживявания и личностната структура. Хората, които придават по-голямо значение на сънищата си и ги възприемат като реални и значими, демонстрират по-висока степен на интроспекция и себепознание. Същевременно засилената негативна емоционалност и честите кошмари се асоциират с повишени нива на тревожност в близките взаимоотношения, депресивност и психастения, отразяващи общ невротичен континуум. Положителните емоции в съня имат защитна и компенсаторна функция, свързана с по-добра емоционална регулация. Резултатите потвърждават, че сънят представлява динамично пространство, в което се проявяват както адаптивните, така и дезадаптивните аспекти на личността.

Медиаторни ефекти на личностните особености

За оценка на опосредстващата роля на личностните особености във връзките между тревожността в близките взаимоотношения и различните нагласи към съня и сънищата, са направени серия от паралелни медиаторни анализи.

Резултатите от първия анализ показват, че тревожността в близките взаимоотношения има слаб, но статистически значим положителен пряк ефект върху положителните нагласи към съня и сънищата. Налице е частична медиация и съществува статистически значим директен и индиректен ефект (фиг. 2). Това може да се интерпретира като индикация, че слабите и умерените нива на тревожност невинаги са дезадаптивни, а могат да стимулират стремежа към възстановяване, отдих и психична регулация, а сънят се преживява като важен ресурс за справяне с напрежението. Когато е в контролируеми граници, тревожността изпълнява адаптивна функция, подтиквайки човека към търсене на механизми за саморегулация и защита.

При: $*p < 0.05$; $**p < 0.01$; $***p < 0.001$

Фиг. 2. Медиаторен анализ с *Тревожност* като независима и *Положителни нагласи към съня* като зависима променлива

Тревожността е силно свързана с депресивните тенденции и редуцира възприемането на съня като позитивен, възстановителен и безопасен процес. Това предполага, че при хора, при които тревожността в близките взаимоотношения води до депресивни състояния, сънят може да се преживява като израз на пасивност, апатия или бягство, а не като средство за възстановяване. Депресивните личностни черти функционират като медиатор, който неутрализира адаптивния ефект на умерената тревожност. Отрицателният ефект на параноидните черти може да се интерпретира като резултат от засилената подозрителност и нуждата от контрол, което затруднява отпускането и изпитването на сигурност, необходими за позитивно отношение към съня. Сънят може да се асоциира с уязвимост и загуба на контрол, което прави нагласите към него по-негативни.

Таблица 3. Корелации между изследваните променливи (*r* на Пийрсън)

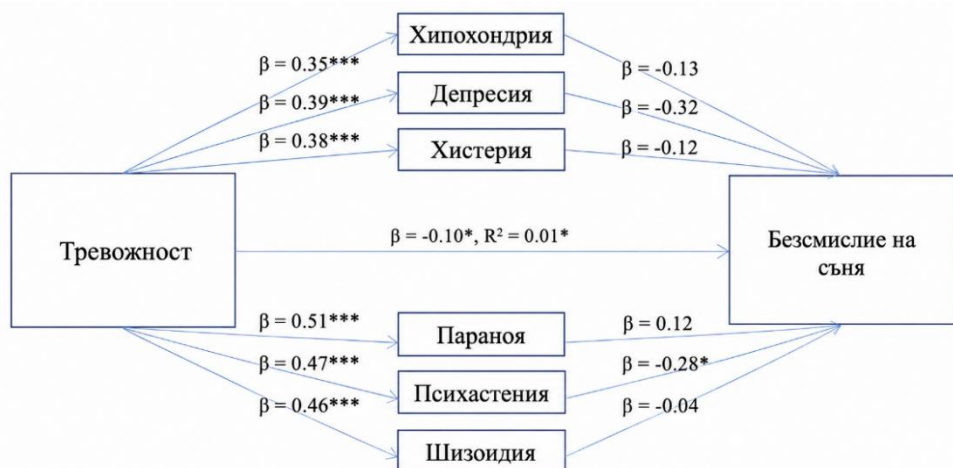
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
1. Припомняне на сънищата	-																		
2. Стрес от кошмари	0.307**	-																	
3. Значение на сънищата	0.458**	0.292**	-																
4. При заспиване	-0.019	0.302**	0.036	-															
5. По време на сън	-0.004	0.270**	0.012	0.497**	-														
6. При събуждане	0.061	0.363**	0.077	0.382**	0.209**	-													
7. Позитивни емоции	0.301**	-0.199**	0.210**	-0.206**	-0.162**	-0.244**	-												
8. Негативни емоции	0.117*	0.627**	0.191**	0.247**	0.295**	0.343**	-0.207**	-											
9. Поличби и суеверия за съня	0.156**	0.109*	0.369**	0.077	0.096*	0.008	0.206**	0.065	-										
10. Безсмислие на съня	-0.259**	-0.206**	-0.528**	0.014	0.038	-0.099*	-0.069	-0.025	-0.417**	-									
11. Реалност на съня	0.290**	0.128**	0.497**	0.064	0.083	0.048	0.154**	0.042	0.360**	-0.463**	-								
12. Положителни нагласи към съня	0.362**	0.047	0.446**	-0.053	-0.065	0.024	0.348**	-0.013	0.311**	-0.434**	0.353**	-							
13. Себепознание	0.277**	0.154**	0.639**	-0.051	0.014	-0.006	0.212**	0.120*	0.547**	-0.507**	0.517**	0.493**	-						
14. Тревожност	0.052	0.214**	0.190**	0.176**	0.100*	0.279**	-0.150**	0.191**	0.077	-0.102*	0.064	0.109*	0.141**	-					
15. Хипохондрия	0.048	0.354**	0.059	0.399**	0.392**	0.554**	-0.255**	0.333**	0.038	-0.111*	0.060	0.041	0.001	0.353**	-				
16. Депресия	0.040	0.338**	0.036	0.394**	0.312**	0.573**	-0.326**	0.332**	-0.053	-0.077	0.042	0.044	-0.041	0.390**	0.820**	-			
17. Хистерия	0.055	0.321**	0.048	0.376**	0.318**	0.527**	-0.328**	0.297**	-0.048	-0.085	0.057	0.054	-0.032	0.375**	0.781**	0.941**	-		
18. Параноя	0.012	0.242**	0.156**	0.221**	0.207**	0.429**	-0.250**	0.271**	0.060	-0.085	0.003	0.070	0.053	0.509**	0.464**	0.600**	0.582**	-	
19. Психастения	0.065	0.335**	0.189**	0.280**	0.186**	0.533**	-0.243**	0.300**	0.043	-0.150**	0.050	0.169**	0.069	0.471**	0.581**	0.741**	0.684**	0.747**	-
20. Шизоидия	0.100*	0.301**	0.201**	0.173**	0.136**	0.413**	-0.113*	0.265**	0.059	-0.125**	0.009	0.187**	0.102*	0.460**	0.480**	0.573**	0.528**	0.750**	0.770**

* Корелациите са значими при $p < 0.05$; ** Корелациите са значими при $p < 0.01$; N = 435

Скали *Психастения* и *Шизоидия* демонстрират положителна медиаторна функция. При психастеничните хора тревожността в близките взаимоотношения води до засилено самонаблюдение, интроспекция и чувствителност към вътрешни състояния, което може да създаде осъзнаване на нуждата от покой и възстановяване. Тази саморефлексия насърчава положително възприемане на съня като защита и средство за баланс на психичното напрежение. Психастенията, въпреки своя obsесивно-тревожен характер, може да се тълкува като медиатор на осъзнатата тревожност, която подтиква към търсене на вътрешен ред. Подобен ефект се наблюдава и при шизоидните тенденции, като интроверсията и склонността към уединение могат да способстват за положителни нагласи към съня. Шизоидните личности често преживяват съня като пространство на сигурност, автономия и вътрешно възстановяване, което компенсира социалното напрежение, произтичащо от тревожните взаимодействия с другите. По този начин шизоидните тенденции имат адаптивна функция в контекста на съня и превръщат отдръпването от социалния свят в ресурс за психична стабилност.

Моделът показва, че тревожността в близките взаимоотношения влияе върху положителните нагласи към съня по два основни психологически пътя. Първият е дезадаптивен, при който депресивните и параноидните тенденции трансформират тревожността в негативна предразположеност към съня, свързана със страх, недоверие или апатия. Вторият е адаптивен, при който obsесивно-интроспективните и шизоидните черти насърчават вътрешна организация и положителна връзка със съня.

Вторият медиаторен анализ изследва връзката между тревожността в близките взаимоотношения като предиктор, а *Безсмислието на съня* като зависима променлива (фиг. 3). Резултатите за общия ефект от паралелния медиаторен анализ показват, че тревожността има слаб, но статистически значим пряк отрицателен ефект върху оценяването на съня като безсмислен. Налице е частична медиаторна роля и съществува статистически значим директен и индиректен ефект. Свързаната с привързаността тревожност може да има адаптивна функция, като поддържа субективното възприятие за смисъл и значимост чрез стимулиране на социална свързаност, саморефлексия и мотивация за разбиране на междуличностните преживявания. В този контекст тревожността действа не само като източник на напрежение, но и като сигнал за значимостта на връзките с другите, което поддържа ангажираността и търсенето на смисъл в рамките на съня.

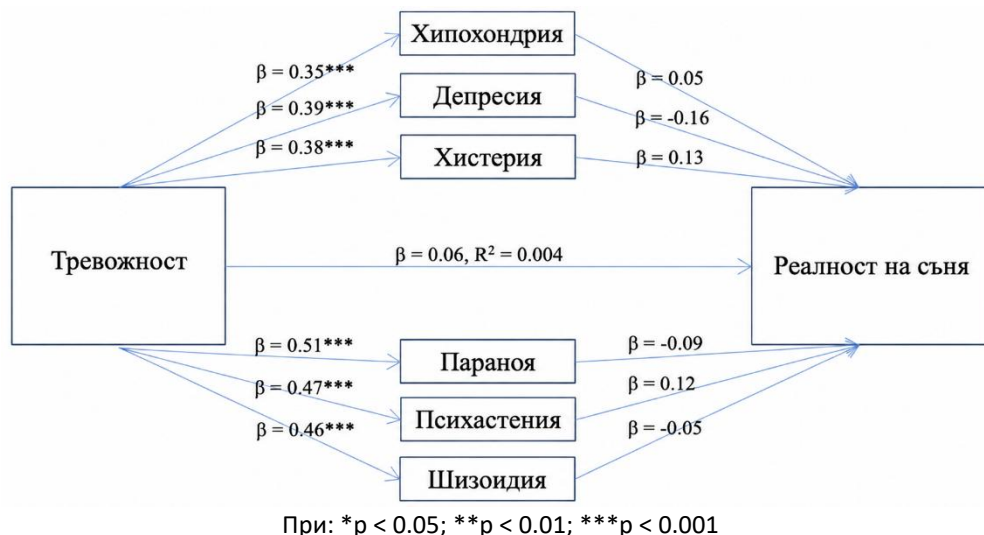

При: * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$

Фиг. 3. Медиаторен анализ с *Тревожност* като независима и *Безсмислие* като зависима променлива

Психастенията се проявява като значим медиатор, но с противоположна посока на ефекта. При обесивно-тревожните хора тревожността се превръща в натраплива потребност от контрол и рационално обяснение, което засилва чувството за вътрешно изтощение и смислова нестабилност. Постоянното когнитивно напрежение и самонаблюдение води до „прегаряне“, при което човек губи способността да придава значение на преживяванията си. Така психастеничните личностни особености могат да се разглеждат като механизъм на когнитивно претоварване, чрез който тревожността постепенно се превръща в безсмислие. При наличие на обесивни механизми тази тревожност губи своята адаптивна функция и се трансформира в екзистенциално безсилие и възприятие за безсмислие.

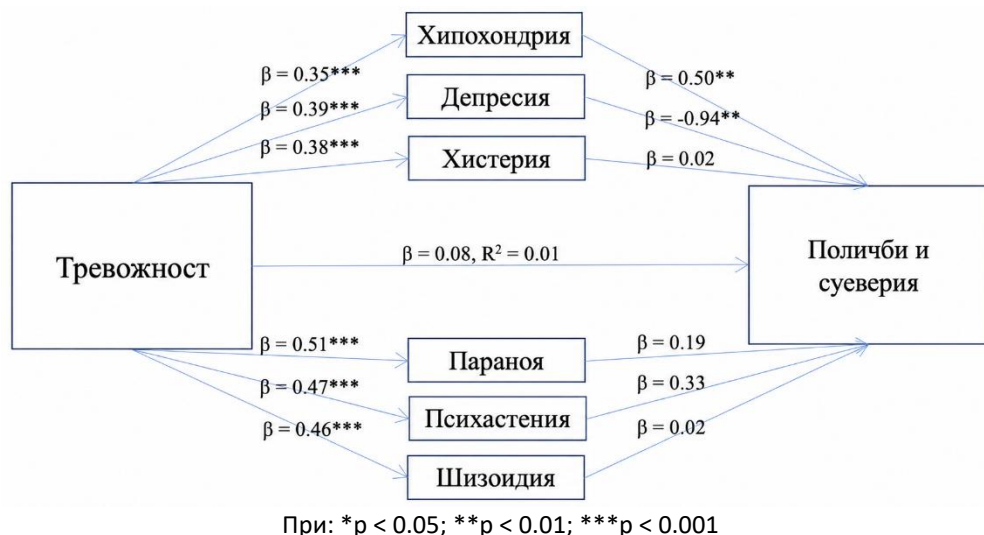
Третият анализ изследва връзката между *Тревожност в близките взаимоотношения* като предиктор и *Реалност на съня* като зависима променлива, но не се откриват статистически значими ефекти (фиг. 4). В извадката тревожността в близките взаимоотношения не е пряк предиктор на начина, по който сънят се възприема като реалистичен или нереалистичен феномен. Нивата на тревожност сами по себе си не определят доколко човекът преживява сънищата като продължение на реалността, а този процес вероятно се модулира от по-дълбоки личностни фактори, свързани с афективната регулация и когнитивната организация на опита.

Фиг. 4. Медиаторен анализ с *Тревожност* като независима и *Реалност на съня* като зависима променлива

Нито една от медиаторните променливи не показва статистически значим ефект върху резултатната променлива *Реалност на съня*. Това означава, че нито една личностна особеност не опосредства по значим начин връзката между тревожността и възприемането на съня като реален или нереален. Това може да се тълкува като индикатор за относителната автономност на конструкта „реалност на съня“. За разлика от други аспекти на съня, чувството за реалност, изглежда, е по-слабо зависимо от личностни и междуличностни тенденции.

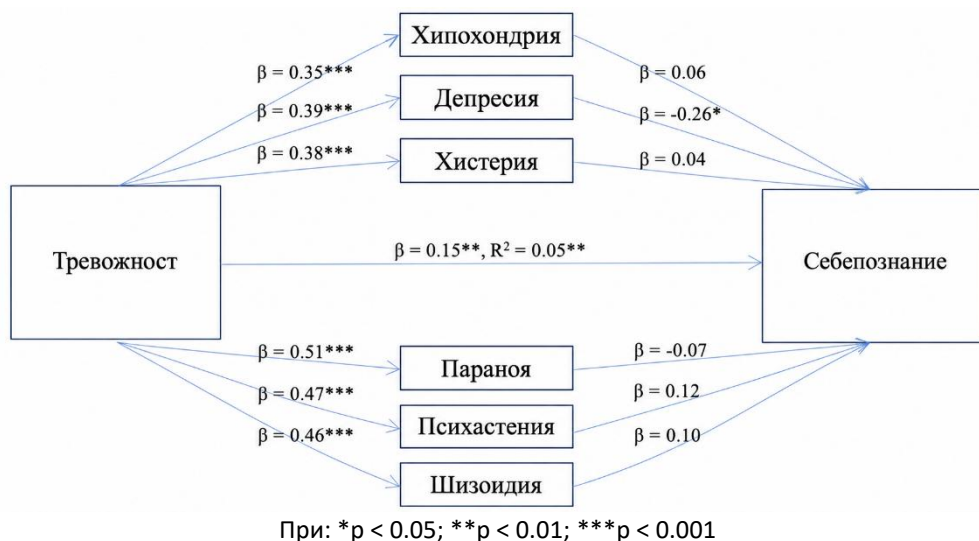
Резултатите от следващия медиаторен анализ показват, че тревожността в близките взаимоотношения има слаб и статистически незначим пряк ефект върху вярата в поличби и суеверия. Това предполага, че в изследваната извадка тревожността не е пряк предиктор за това, дали хората са склонни да тълкуват сънищата си като източник на суеверни послания и мотиви. Суеверията и поличбите, макар ирационални, предлагат субективно чувство за ред и причинност в ситуации на емоционална нестабилност и социална несигурност. Фиг. 5 представя схема на медиаторния анализ.

Фиг. 5. Медиаторен анализ с Тревожност като независима и Поличби и суеверия като зависима променлива

Тревожността в близките взаимоотношения прогнозира по-високи нива на *Хипохондрия*, която от своя страна е положително свързана с вярванията в поличби и суеверия. Резултатът предполага, че хората, склонни към повишена чувствителност към телесни сигнали, е по-вероятно да интерпретират различни преживявания, включително сънища, като носещи символен или предупредителен смисъл. Хипохондричният фокус върху потенциални заплахи и катастрофични интерпретации може да засилва когнитивната предразположеност към магическо мислене и търсене на „знаци“, което обяснява връзката с вярата в поличби. Депресивните тенденции в личността имат отрицателна връзка с поличбите и суеверията. Макар тревожността да засилва риска от депресивни прояви, депресивността сама по себе си намалява склонността към придаване на символно значение на сънищата. Характерните за депресивните хора когнитивни схеми, песимизъм, анхедония и ограничена способност за символизация вероятно редуцират интереса към мистични или ирационални вярвания. Останалите личностни показатели не показват статистически значими ефекти, което предполага, че тези особености не водят непременно до засилена внушаемост или склонност към символно мислене в контекста на съня. Резултатите очертават специфичен медиаторен модел, при който хипохондричните черти действат като основен психологически механизъм, свързващ тревожността в междуличностните отношения с вярванията в поличби и суеверия, а депресивността има защитна роля.

Резултатите за общия ефект от паралелния медиаторен анализ на следващия модел показват, че тревожността има положителен и статистически значим пряк ефект върху себепознанието чрез сънища, което означава, че умерените нива на тревожност в междуличностните отношения могат да бъдат адаптивен стимул за интроспекция и личностно израстване чрез съня (фиг. 6). Налице е частична медиация и съществува статистически значим директен и индиректен ефект.

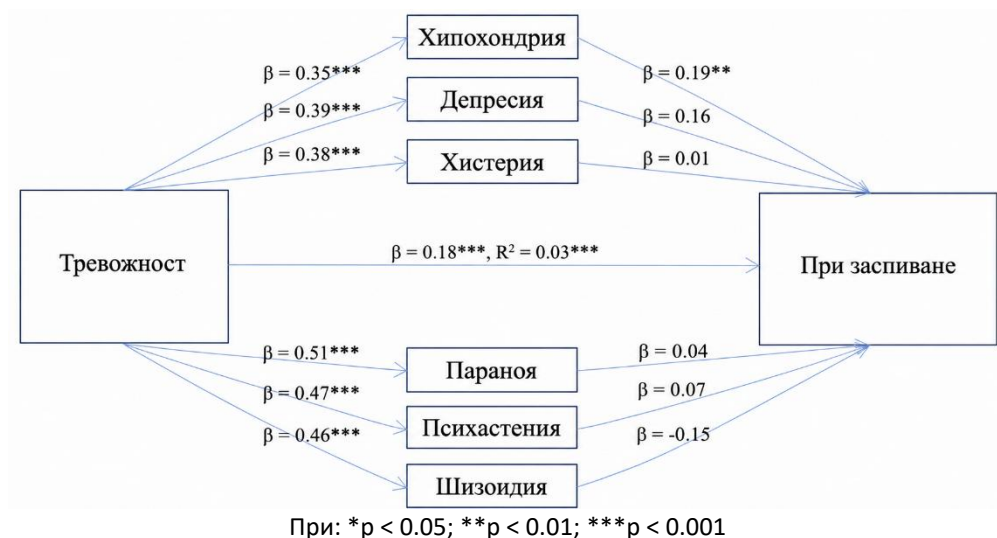

Фиг. 6. Медиаторен анализ с *Тревожност* като независима и *Себепознание* като зависима променлива

Анализът на медиаторните променливи показва, че *Депресия* е единственият статистически значим медиатор, който оказва отрицателно влияние върху себепознанието на база сънища. Този резултат предполага, че когато е съпроводена с депресивна личностна структура, тревожността в привързаността възпрепятства способността на човека за конструктивна саморефлексия на база сънищата си. Депресивните личностни тенденции редуцират когнитивната гъвкавост и се свързват с фиксиране върху негативни представи за себе си, което изкривява процеса на себепознание, поражда самокритика и самообвинение.

Резултатите от следващия модел показват, че тревожността има статистически значим положителен пряк ефект върху затрудненията при заспиване (фиг. 7). Резултатът потвърждава връзката между тревожността в близките взаимоотношения и нарушенията на съня, според която тревожните хора изпитват затруднения при прехода от будност към сън заради повишена когнитивна и физиологична възбуда. В контекста на тревожността това може да се обясни чрез постоянна умствена активност, свързана с преосмисляне на страха от

отхвърляне, изоставяне и несигурност по отношение на оценката на значимите други. При заспиването, когато външните стимули намаляват, тези мисловни процеси се активират още по-силно, превръщайки се в предъвкване, което възпрепятства настъпването на съня.

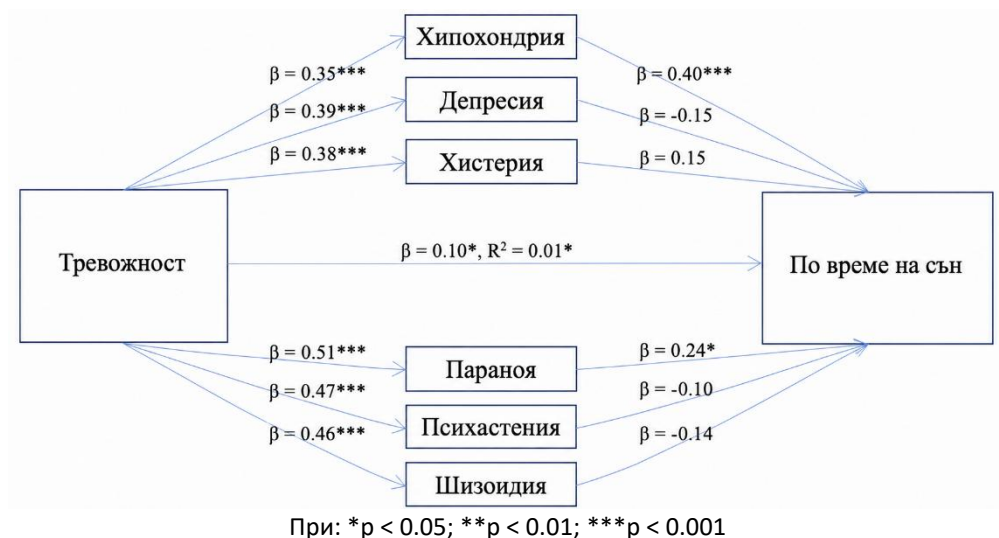

Фиг. 7. Медиаторен анализ с Тревожност като независима и При заспиване като зависима променлива

На медиаторно ниво се очертава частична медиация, като резултатите разкриват, че хипохондричните особености имат статистически значим положителен ефект върху затрудненията при заспиване. Хора със силна тревожност, свързана с привързаността, които освен това проявяват хипохондрични тенденции, са предразположени към трудности със заспиването. Това може да се обясни чрез соматизацията на тревожността – процес, при който психичното напрежение се преживява като телесен дискомфорт. Хипохондричните личности са склонни към свръхнаблюдение на телесните си усещания и често интерпретират нормални физиологични промени като признаци на заболяване или заплаха. Тази хиперфокусираност върху тялото преди сън засилва възбудата на автономната нервна система и затруднява преминаването към състояние на релаксация, необходимо за заспиване.

Резултатите от следващия анализ показват, че тревожността има положителен и статистически значим пряк ефект върху преживяванията по време на сън, което означава, че повишените нива на тревожността в близките взаимоотношения са свързани с по-често и по-интензивно събуждане, по-голяма вероятност от кошмари и по-емоционално наситени сънища. Постоянният вътрешен

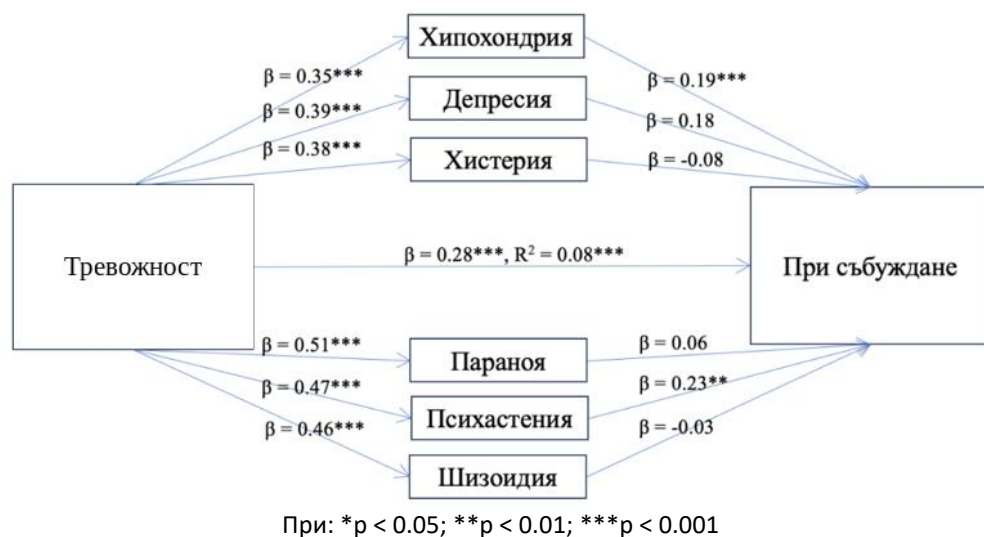
сигнал за заплаха води до фрагментиран сън, по-честа REM-активност и по-интензивно сънуване, като емоционалното съдържание на съня често отразява социалните страхове и конфликти от будното състояние. Фиг. 8 представя схема на медиаторния анализ.

Фиг. 8. Медиаторен анализ с *Тревожност* като независима и *По време на сън* като зависима променлива

На медиаторно равнище най-съществена роля в модела играе хипохондрията, която показва статистически значим положителен ефект върху преживяванията по време на сън. Резултатът може да се тълкува като показател за това, че при склонни към хипохондрични мисли хора тревожността се трансформира в соматична и когнитивна хиперчувствителност, която продължава да функционира дори по време на съня. Хипохондричната тревожност е свързана с повишено внимание към телесните усещания и интерпретирането им като симптоми на заплаха, което води до по-трудно отпускане на нервната система. В резултат на това по време на сън се наблюдава задържане на физиологичното напрежение и емоционална възбуда, които могат да предизвикат чести събуждания или интензивни съновидения. Друг значим медиатор е *Параноя*. Хората с повишена склонност към подозрителност, чувствителност към критика и интерпретиране на неутрални социални сигнали като заплашителни, вероятно пренасят тези интерпретативни схеми в символното пространство на съня. При тях е по-вероятно да се появяват сънища със съдържание, включващо мотиви на преследване, заплаха, социален контрол или провал – съдържания, които отразяват несъзнаваната преработка на тревожността в близките взаимоотношения.

Следващият анализ изследва връзката между тревожността в близките отношения като предиктор и затрудненията при събуждане като зависима променлива (фиг. 9). Налице е частична медиация и съществува статистически значим директен и индиректен ефект. Резултатите показват, че тревожността има значим пряк ефект върху трудностите при събуждане, което свидетелства за връзка между емоционалното напрежение, породено от социални страхове, и чувството за непълноценен сън. Тревожността в близките взаимоотношения води до високи нива на физиологична възбуда и когнитивна активност, които нарушават естествените цикли на съня, включително прехода от сън към будност. Сутрешното събуждане често е съпроводено с усещане на напрежение, умора, липса на енергия и мисли, свързани с предстоящи междуличностни ситуации. Това предполага, че процесът на събуждане не е просто физиологичен акт, а психологически натоварен момент, в който тревожните тенденции се реактивират още преди пълното възстановяване на съзнателния контрол.

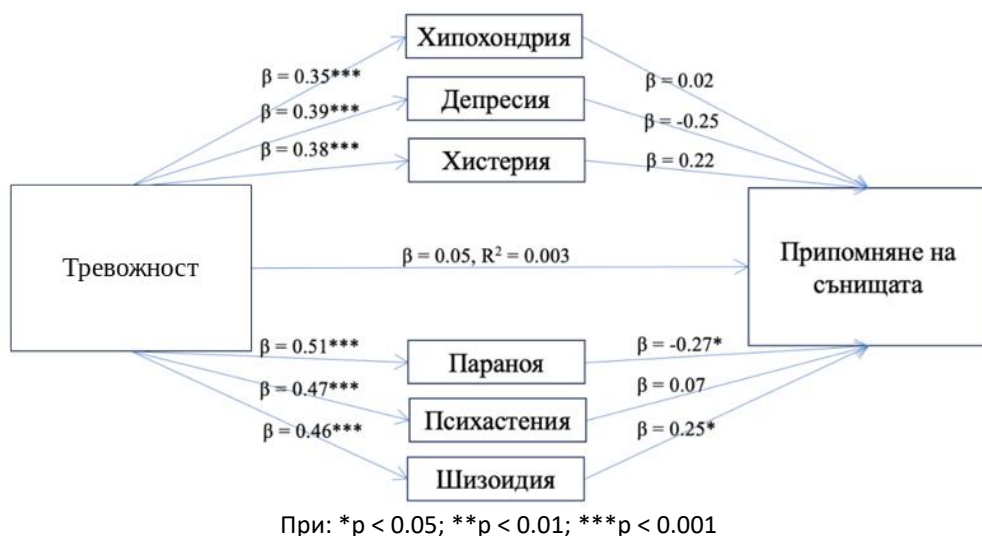

Фиг. 9. Медиаторен анализ с *Тревожност* като независима и *При събуждане* като зависима променлива

Сред медиаторите *Хипохондрия* показва положителен ефект върху затрудненията при събуждане. Този резултат може да се обясни с характера на хипохондричните особености, които засилват чувствителността към физиологичните сигнали на тялото, и склонност към катастрофично мислене за тях. По време на събуждане, когато автономната нервна система преминава от състояние на пасивна към активна регулация, хората вероятно имат по-силно усещане за сърдечната дейност, мускулното напрежение или затрудненото дишане, които

интерпретират като индикатори за влошено здраве. Това засилва изпитването на тревожност още при първите мигове на будност и може да доведе до усещане за физиологична нестабилност и умора, независимо от реалната продължителност на съня. Значим ефект се наблюдава и при *Психастения*, което показва, че обесивно-компулсивните личностни тенденции се свързват с трудности при събуждане и липса на мотивация за започване на деня.

Резултатите от следващия анализ показват, че тревожността има статистически незначим пряк ефект върху способността за припомняне на сънищата. На лице е пълен медиаторен ефект. Това означава, че тревожността не води автоматично до по-често или по-ясно запомняне на сънища. Фиг. 10 представя схема на медиаторния анализ.

Фиг. 10. Медиаторен анализ с *Тревожност* като независима и *Припомняне на сънищата* като зависима променлива

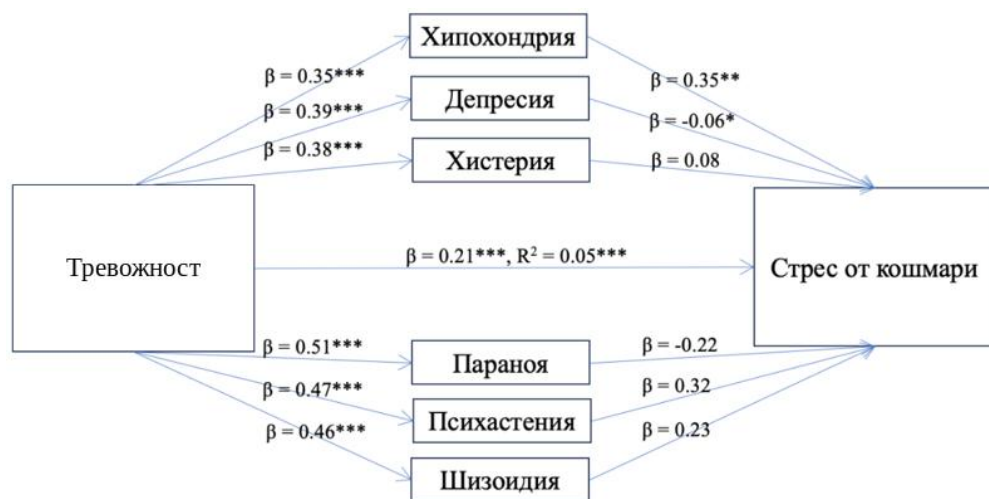
По-силната тревожност в междуличностните отношения е свързана със засилени параноидни нагласи, които от своя страна прогнозируют трудности при припомняне на сънищата. Този отрицателен медиаторен ефект предполага, че хората с изразени подозрителност и склонност към интерпретация на социални ситуации като заплашителни, проявяват и тенденция към ограничен достъп до сънуваното съдържание. Подобна нагласа може несъзнавано да потиска достъпа до спонтанни вътрешни преживявания, каквито са сънищата, тъй като те често съдържат елементи, които предизвикват тревожност и нарушават чувството за контрол. Скалата *Шизоидия* показва положителна връзка с припомнянето на сънищата, като също се свързва положително с тревожността в

междупличностните отношения. Този резултат може да се интерпретира като индиректен път, по който междупличностната тревожност и отдръпване допринасят за интензивен вътрешен живот и засилена интроспекция, което от своя страна улеснява припомнянето на сънищата. Шизоидните особености често се асоциират с богат вътрешен свят, склонност към самонаблюдение и емоционална дистанция от външната реалност – особености, които могат да повишат осъзнаването и запаметяването на съдържанието на съня. В този смисъл шизоидните особености действат като личностен посредник, който превръща тревожността в засилена вътрешна чувствителност и когнитивен достъп до сънищата.

Открояват се два противоположни механизма на влияние на тревожността в междупличностните отношения върху припомнянето на сънищата. От една страна, параноидните нагласи водят до ограничаване и потискане на достъпа до сънуваното съдържание, а от друга, шизоидните тенденции го улесняват чрез засилена интроспекция и ориентация към вътрешния свят. Това потвърждава идеята, че различните форми на тревожност и свързаните с тях личностни защити могат да имат противоположни ефекти върху сънищата и тяхното осъзнаване.

Резултатите от следващия медиаторен анализ показват, че тревожността в междупличностните отношения има пряк положителен и статистически значим ефект върху стреса от кошмари (фиг. 11). Налице е частична медиация и съществува статистически значим директен и индиректен ефект. Тревогите, свързани със значимите други, корелират с по-многобройни негативни сънища и по-силна емоционална реакция на тях. Тревожните в близките взаимоотношения хора имат повишена нощна емоционална възбудимост и по-трудна интеграция на всекидневните конфликти, които се проявяват в съня чрез кошмарни сценарии. Кошмарът е като емоционална репрезентация на несъзнаваното напрежение, а тревожността заради страха от отхвърляне се пренася в съня под формата на теми за загуба, преследване, провал или безпомощност.

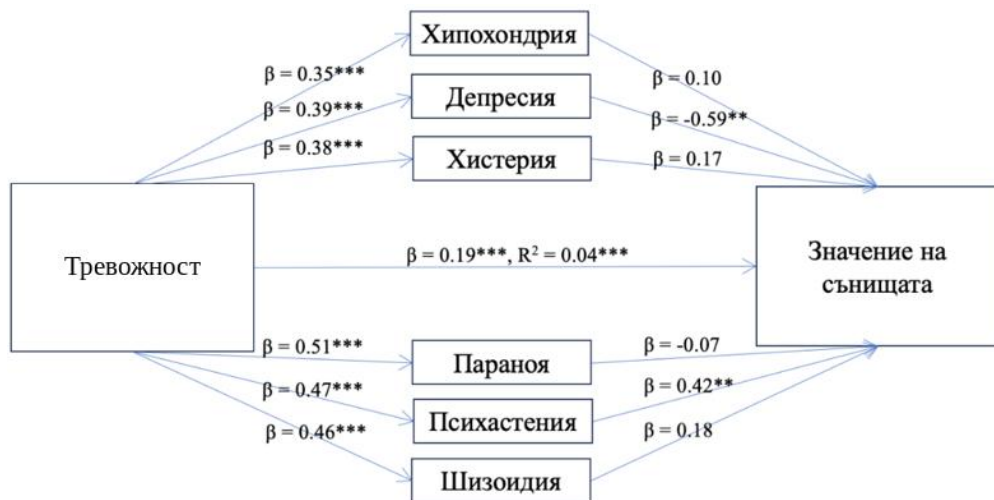
Хипохондричните тенденции водят до засилено изпитване на физиологични усещания и емоции по време на сън. При тях тревожността се преживява не само когнитивно, но и на телесно ниво като напрежение, ускорен пулс, затруднено дишане, и др., които в съня могат да се превърнат в основа на кошмарни елементи. В този смисъл хипохондричните особености действат като усилватели на тревожния афект, който поддържа чувството за заплахата дори в състояние на сън. Тревожността в близките отношения е значим предиктор на стреса от кошмари, като ефектът ѝ се медира основно от хипохондрията и депресивността. Докато хипохондрията усилва телесното и емоционалното преживяване на заплахата, депресивността намалява съобщавания от респондентите стрес от кошмари. Кошмарите не са случайни явления, а психичен израз на нерешени социоемоционални конфликти, отразяващи вътрешната уязвимост на личността.

При: $*p < 0.05$; $**p < 0.01$; $***p < 0.001$

Фиг. 11. Медиаторен анализ с *Тревожност* като независима и *Стрес от кошмари* като зависима променлива

Следващият анализ проучва връзката между тревожността в близките взаимоотношения като предиктор и търсенето на значение на сънищата. Налице е частична медиация и съществува статистически значим директен и индиректен ефект. Резултатите за общия ефект от паралелния медиаторен анализ показват, че тревожността има значим положителен пряк ефект върху значението на сънищата. Високите нива на тревожност са свързани с тенденция към придаване на по-голямо лично, емоционално и символно значение на опита по време на сън. Този резултат потвърждава идеята, че тревожните в отношенията хора имат засилена чувствителност към вътрешните си преживявания, като сънищата често са поле, в което техните страхове, съмнения и вътрешни конфликти се отразяват в символна форма. Сънят изпълнява компенсаторна и регулативна функция, опит да се интегрира емоционалното напрежение, породено от междуличностното взаимодействие. Фиг. 12 представя схема на медиаторния анализ.

При: * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$

Фиг. 12. Медиаторен анализ с *Тревожност* като независима и *Значение на сънищата* като зависима променлива

Сред медиаторите значим отрицателен ефект върху значението на сънищата показва *Депресия*, което предполага, че при хора с депресивни тенденции сънищата губят своята психологическа стойност и се възприемат като незначителни или безсмислени. При тази личностна особеност обикновено се наблюдава понижаване на вътрешната жизненост и символното мислене. При депресивните хора сънят често е нарушен и придружен от негативни образи, които не се интерпретират като смислени, а като израз на безнадеждност и психична празнота. Депресивността действа като медиатор, който отслабва връзката между тревожността и придаваното значение на сънищата, защото потиска способността за символизация и когнитивна рефлексия върху несъзнаваното съдържание. От друга страна, при хора с психастенични особености, склонни към самонаблюдение, свърхрефлексия и перфекционизъм, сънищата се възприемат като значими и заслужаващи внимание, което води до задълбоченото им осмисляне. Тук тревожността не води до блокиране, а до засилена интроспекция и така сънят се превръща в още едно пространство за анализ и търсене на смисъл и в несъзнаваното съдържание. Това показва по-висока степен на когнитивна интеграция между съзнаваното и несъзнаваното, което позволява на тревожността да се трансформира в символна форма, вместо да остане като неосъзнато напрежение. Докато депресивните тенденции редуцират способността сънищата да се възприемат като смислени, психастеничните особености стимулират когнитивното и символното осмисляне на съня. Сънищата са не само продукт на несъзнаваното, а и функция на личностната динамика и емоционалната регулация.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Получените резултати позволяват сънят и сънищата да не се разглеждат като изолиран психичен феномен, а като динамично пространство, в което се пресичат когнитивни, афективни и личностни процеси. Корелационният и медиаторният анализ очертават взаимосвързан модел, в който начинът, по който човек преживява, запомня и интерпретира сънищата си, е свързан с особеностите на емоционалната регулация, тревожността в близките взаимоотношения и устойчивите личностни характеристики. Тези зависимости следва да се разбират като асоциативни, предимно слаби и умерени, без да се извеждат причинно-следствени заключения.

Един от съществените резултати е обособяването на интроспективно-рефлексивен континуум, свързан със значението, което човек придава на сънищата, възприемането им като реални преживявания и връзката им със себепознанието. Получените зависимости предполагат, че ангажираността със съдържанието на съня е част от по-обща ориентация към вътрешния психичен свят. В този контекст сънищата може да се преживяват не само като спонтанно възникващи образи, но и като съдържание, което се наблюдава, интерпретира и интегрира в представата за себе си. Успоредно с това резултатите очертават афективно-дистресов континуум, в който негативната емоционалност в сънищата, стресът от кошмари, тревожността, депресивността и психастеничните характеристики се оказват взаимосвързани. Силната връзка между негативните емоции в съня и стреса от кошмари, от една страна, и тревожността и депресивността, от друга, насочва към обща организация на афективно натоварения сън. Обратно, негативните зависимости между позитивната емоционалност в сънищата и психопатологичните показатели предполагат връзка между положителния афект и по-добрата психична адаптация, без това да позволява еднозначното им определяне като детерминистичен фактор.

Особено значение има диференциращата роля на тревожността в близките взаимоотношения. Тя се свързва както с неблагоприятни характеристики на съня – трудности при заспиване, по-интензивни преживявания по време на сън, затруднения при събуждане и по-силен стрес от кошмари, така и с по-голямо значение, приписвано на сънищата, и по-висока степен на себепознание. Това предполага, че ролята на тревожността не се определя единствено от нейната интензивност, а и от контекста, в който тя се реализира.

Медиаторните модели допълват тази картина, като показват, че личностните характеристики представляват различни психологически пътища, чрез които тревожността се свързва с преживяванията в съня. Хипохондричните тенденции се открояват като последователен медиатор при показатели, свързани със съня и кошмарите, което насочва към значението на соматичната чувствителност и фокуса върху телесните усещания. Параноидните тенденции също показват медиаторна

роля, но по отношение на различни аспекти на съня и сънуването. Психастеничните и шизоидните характеристики се свързват с по-голяма ангажираност със значението и припомнянето на сънищата. Тези резултати подчертават необходимостта личностните особености да се разглеждат не само като показатели на уязвимост, а и функционално – според начина, по който организират достъпа до вътрешния психичен опит. Особено показателна е ролята на депресивните личностни особености, които се свързват негативно с някои от рефлексивните аспекти на сънищата, медирират връзката между тревожността, себепознанието и значението на сънищата. Вътрешната насоченост може по-трудно да се трансформира в конструктивна саморефлексия и осмисляне.

Съвкупността от резултатите позволява да се предложи интегративен модел на преживяване на сънищата, включващ два взаимодействащи механизма. Първият е свързан с вътрешната ориентация, самонаблюдението и символното осмисляне, при което сънищата могат да функционират като пространство за рефлексия и себепознание. Вторият се асоциира с тревожността, соматичната чувствителност, депресивността и параноидната бдителност и се проявява чрез негативна емоционалност, кошмари и нарушения на съня. Двата механизма не следва да се разглеждат като взаимно изключващи се, а като взаимодействащи измерения, които допринасят за индивидуалния начин на преживяване и интерпретиране на съдържанието на сънищата. При наличие на адаптивна психична организация емоционално значимият материал може да се интегрира чрез осмисляне и самопознание, докато при психична уязвимост той може да се прояви чрез кошмари, негативна емоционалност и нарушения на съня.

В заключение: настоящото изследване подкрепя разбирането, че сънищата представляват значимо поле на взаимодействие между личностната структура, емоционалната регулация и процесите на саморефлексия. Данните показват, че сънищата може да са свързани едновременно с психична уязвимост и с потенциал за вътрешна преработка на емоционално значим опит. Тази нелинейна и контекстуално обусловена взаимовръзка очертава сънищата като чувствителен психологически индикатор на начина, по който човек организира, преживява и осмисля вътрешното напрежение, и открива перспективи за бъдещи изследвания върху механизмите, чрез които личностните и афективните процеси се интегрират в преживяването на съня.

ЛИТЕРАТУРА

- Куков, К. (2019). Интерпретативно ръководство на MINI-MULTI-R. Сити център.
- Пенева, К., & Петров, Д. (2021). Стиллове на привързаност и нагласи към сънищата. *Клинична и консултативна психология*, X(3), 37–48. Стено.
- Aikens, J. E., & Mendelson, W. B. (1999). A matched comparison of MMPI responses in patients with primary snoring or obstructive sleep apnea. *Sleep*, 22(3), 355–359.

- Baglioni, C., Battagliese, G., Feige, B., Spiegelhalter, K., Nissen, C., Voderholzer, U., & Riemann, D. (2011). Insomnia as a predictor of depression: A meta-analytic evaluation of longitudinal epidemiological studies. *Journal of Affective Disorders*, 135(1–3), 10–19. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2011.01.011>
- Blagrove, M. (2007). Dreaming and personality. In D. Barrett & P. McNamara (Eds.), *The new science of dreaming: Content, recall, and personality* (Vol. 3, pp. 31–72). Praeger Publishers/Greenwood Publishing Group.
- Duggan, K. A., Friedman, H. S., McDevitt, E. A., & Mednick, S. C. (2014). Personality and healthy sleep: The importance of conscientiousness and neuroticism. *PLoS ONE*, 9(3), e90051. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0090051>
- Gray, E. K., & Watson, D. (2002). General and specific traits of personality and their relation to sleep and academic performance. *Journal of Personality*, 70(2), 177–206. <https://doi.org/10.1111/1467-6494.05002>
- Hayes, A. F. (2013). Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach. Guilford Press.
- Kincannon, J. (1968). Prediction of the standard MMPI scale scores from 71 items: The Mini-Mult. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 32(3), 310–318. <https://doi.org/10.1037/h0025888>
- Li, P., Yang, F., Wang, X., Yao, R., Dai, J., & Deng, Y. (2019). What do you think about your dreams? The construction of a Belief About Dreams Questionnaire. *Nature and Science of Sleep*, 11, 23–32. <https://doi.org/10.2147/NSS.S188566>
- McNamara, P., Ayala, R., & Minsky, A. (2014). REM sleep, dreams, and attachment themes across a single night of sleep: A pilot study. *Dreaming*, 24(4), 290–299. <https://doi.org/10.1037/a0038108>
- Mediano, M., & Fernández-Abascal, E. G. (2023). The Dream and Sleep Emotions and Anxiety Questionnaire (DSEA): Reliability and structural validity using Confirmatory Factor Analysis. *International Journal of Dream Research*, 16(1), 108–117. <https://doi.org/10.11588/ijodr.2023.1.91689>
- Mikulincer, M., Shaver, P. R., & Avihou-Kanza, N. (2011). Individual differences in adult attachment are systematically related to dream narratives. *Attachment & Human Development*, 13(2), 105–123. <https://doi.org/10.1080/14616734.2010.502622>
- Roth, T., Dauvilliers, Y., Bogan, R. K., Plazzi, G., & Black, J. (2024). Effects of oxybate dose and regimen on disrupted nighttime sleep and sleep architecture. *Sleep Medicine*, 114, 116–124. <https://doi.org/10.1016/j.sleep.2023.12.012>
- Sándor, P., Horváth, K., Bódizs, R., & Konkoly Thege, B. (2020). Attachment and dream emotions: The mediating role of trait anxiety and depression. *Current Psychology*, 39(5), 1845–1856. <https://doi.org/10.1007/s12144-018-9900-5>
- Selcuk, E., Stanton, S. C. E., Slatcher, R. B., & Ong, A. D. (2010). Perceived partner responsiveness predicts better sleep quality through lower anxiety. *Social Psychological and Personality Science*, 1(3), 268–275. <https://doi.org/10.1177/1948550610368320>

- Shamsi, A., Jahangiri Zarkani, N., Kheradmand, A., & Jalaledini, S. (2025). Effect of attachment on unusual sleep experiences in depressed and healthy individuals. *Current Psychology*, 44(1), 312–321. <https://doi.org/10.1007/s12144-024-06789-0>
- Sierra, J. C., Zubeidat, I., Ortega, V., & Delgado-Domínguez, C. J. (2005). Evaluación de la relación entre rasgos psicopatológicos de la personalidad y la calidad del sueño. *Salud Mental*, 28(3), 38–47.
- Wei, M., Russell, D. W., Mallinckrodt, B., & Vogel, D. L. (2007). The Experiences in Close Relationship Scale (ECR)-Short Form: Reliability, validity, and factor structure. *Journal of Personality Assessment*, 88(2), 187–204. <https://doi.org/10.1080/00223890701268041>

**ПРОФЕСИОНАЛНА ДЕЙНОСТ И РЕАЛИЗАЦИЯ НА УЧИЛИЩНИТЕ
ПСИХОЛОЗИ И ПЕДАГОГИЧЕСКИТЕ СЪВЕТНИЦИ В БЪЛГАРИЯ –
АНКЕТНО ИЗСЛЕДВАНЕ**

ИВАНА МЛАДЕНОВ-БОЧЕВА

*Катедра по Социална, организационна, клинична и
педагогическа психология
ivana.bocheva@phls.uni-sofia.bg*

Ивана Младенов-Бочева. ПРОФЕСИОНАЛНА ДЕЙНОСТ И РЕАЛИЗАЦИЯ НА УЧИЛИЩНИТЕ ПСИХОЛОЗИ И ПЕДАГОГИЧЕСКИТЕ СЪВЕТНИЦИ В БЪЛГАРИЯ – АНКЕТНО ИЗСЛЕДВАНЕ

В студията са представени резултати от анкетно изследване, проведено сред 173 училищни психолози и педагогически съветници в периода април–май 2026 г. За целите на проучването е създадена авторска анкета, в която са включени блокове с въпроси, отнасящи се до особености на професионалната дейност на специалистите в училище и аспекти на професионалната им реализация. Представени са данни за демографския и професионалния профил на изследваните специалисти, разпределението на работното време за професионални дейности в рамките на учебната година, както и оценката за влиянието на дейността върху различни професионални области. Получена е информация за ресурсите и условията за работа, както и за нагласите за напускане на заеманата позиция. Представени са резултати и за възприеманото от изследваните специалисти признание на професионалната дейност, както и оценката на различни аспекти на професионалната реализация и взаимовръзките между тях. Получените резултати представляват анализ на актуалното състояние на професионалната дейност на училищните психолози и педагогическите съветници.

Направените изводи очертават възможности за подобряване на условията за професионална дейност и за утвърждаването на статута на професията.

Ключови думи: училищен психолог, педагогически съветник, професионална дейност, професионална реализация, условия и ресурси за работа.

Ivana Mladenov-Bocheva. *PROFESSIONAL ACTIVITY AND CAREER DEVELOPMENT OF SCHOOL PSYCHOLOGISTS AND PEDAGOGICAL COUNSELORS IN BULGARIA: A SURVEY*

The study presents the results of a survey conducted among 173 school psychologists and pedagogical counselors between April and May 2026. A custom-developed questionnaire was designed to examine key dimensions of these specialists' professional activities and career progression. The study provides data on the demographic and professional profile of the surveyed specialists, the distribution of working hours across professional tasks during the school year, and their assessment of the impact of these activities across various professional domains. Furthermore, information was gathered regarding available resources, working conditions, and turnover intentions. The findings also highlight the level of professional recognition reported by specialists, alongside an evaluation of various aspects of their career development and the interrelationships between them. Overall, the results offer a comprehensive analysis of the current state of professional practice among school psychologists and pedagogical counselors in Bulgaria. The conclusions outline key opportunities for improving working conditions and elevating the status of the profession.

Keywords: school psychologist, pedagogical advisor, professional activity, professional realization, working conditions and resources.

Настоящата студия има за цел да представи резултати от анкетно изследване и да очертае спецификите на реалната професионална дейност и условията на професионалната реализация на училищните психолози и педагогическите съветници в системата на българското образование.

През последните години успешно се развива и утвърждава психологическата работа в училище и нараства броят на психолозите, които намират професионална реализация в тази сфера със стратегическа и обществена значимост. Значимостта на психологическата работа в училище се определя и от насочеността на значителна част от професионалната дейност към превенция и подкрепа на психичното здраве на учениците с цел предотвратяване на по-късни проблеми, свързани с повишен риск от ментални, вътрешно-личностни или поведенчески затруднения (Янкулова, 2016). Ролята на училищния психолог като ключов специалист в процеса на предоставяне на подкрепа се проявява в контекста на съвременните предизвикателства за превенция и подкрепа на психичното здраве на подрастващите. Включването на повече психолози в училище е по-нов процес в българските училища за

разлика от педагогическите съветници, като постепенно се утвърждава и професионалната идентичност на училищните психолози.

А. Маринова и Л. Кръстева (2017) подчертават необходимостта училището, което обхваща голям брой ученици, да осигурява възможности за превенция, интервенция при възникнали кризи и предоставяне на специализирана подкрепа или за бързото ѝ организиране при необходимост. Същевременно авторите посочват, че наличните в училището ресурси за подкрепа са недостатъчни и разпокъсани на фона на нарастващите социални проблеми на семействата, което затруднява справянето с предизвикателствата в клас. Тези предизвикателства остават актуални и до днес.

Училищните психолози и педагогическите съветници извършват своята професионална дейност в съответствие със съвременните политики в сферата на училищното образование за предоставяне на подкрепа на личностното развитие на учениците съгласно принципите и философията на приобщаващото образование. Тези политики прокламират необходимостта от идентифициране и при нужда задоволяване на индивидуалните потребности на учениците чрез предоставяне на обща и допълнителна подкрепа за личностно развитие и са регламентирани в Наредбата за приобщаващо образование от 2017 г.

Сред специалистите, ангажирани в предоставянето на подкрепа на личностно развитие на учениците в рамките на екипната работа, особено значима роля имат училищните психолози и педагогическите съветници, чиито професионални дейности имат редица общи измерения. Мерките за обща и допълнителна подкрепа могат да се прилагат чрез индивидуална или групова работа. Общата подкрепа включва разнообразни дейности за превенция на ниво група/клас, както и индивидуална работа, която най-често се прилага при индикации за проблемно поведение или обучителни затруднения в рамките на екипната работа с други специалисти. Допълнителната подкрепа се предоставя краткосрочно или дългосрочно от интердисциплинарен екип от специалисти. Прилага се при ученици със специални образователни потребности, с хронични заболявания, ученици в риск и надарени ученици. В рамките на екипната работа за предоставяне на обща и допълнителна подкрепа на личностното развитие на учениците училищните психолози и педагогическите съветници извършват сходни и допълващи се дейности спрямо професионалната им квалификация. Психодиагностиката и функционалното оценяване са в сферата на компетентност на психолога.

Нормативната рамка за професионалните функции на училищните психолози и педагогическите съветници, както и изискванията за професионална квалификация са регламентирани с Наредба № 15 от 2019 г. за статута и професионалното развитие на учителите, директорите и другите педагогически специалисти. Училищните психолози и педагогическите съветници може да имат сходна професионална подготовка, включително висше образование по

психология, но заемат различни длъжности, с които са свързани определени професионални функции. В практиката професионалната им дейност включва индивидуална работа, която най-често се състои от психологическо или педагогическо консултиране на ученици, превантивна групова работа с ученици, разработване на училищни програми за превенция, кариерно ориентиране, участие в екипна работа и други дейности за подкрепа на личностно развитие, консултиране на родители и учители, научноизследователска работа и др. Специалистите осъществяват посредничество при разрешаване на конфликти, които възникват между участниците в образователния процес, включително с родители, и при необходимост прилагат процедури за училищна медиация.

Интервенциите при кризи са част от спектъра на дейностите, извършвани в практиката. В училище може да възникват различни кризисни ситуации, свързани със суицидно или агресивно поведение, остър конфликт, тежко емоционално състояние на ученик, учител или родител, внезапна опасност за живота и здравето на ученик, самонараняващо поведение и др. В тези ситуации е важна както навременната намеса при възникнала криза, така и предварителната подготовка за потенциални кризисни ситуации, включително чрез изработване на кризисен план за действие (Атанасова, 2018).

Често реалните условия за работа изправят двете професионални групи пред редица предизвикателства за пълноценното осъществяване на тяхната професионална дейност. Инициативна група от специалисти, практикуващи на тези длъжности, разработва „Указание за дейността на училищните психолози и педагогическите съветници“ (2017). Един от важните акценти в този документ е разпределението на ролите и дейностите на училищния психолог и педагогическия съветник за обща и допълнителна подкрепа на личностното развитие. Другият важен акцент е да не се възлагат на училищните психолози и педагогическите съветници несвойствени за длъжността им дейности като административни задачи, заместване на отсъстващи учители, дежурства по коридорите и др. Макар да не е придобил силата на нормативен акт, документът представлява важен професионален ориентир за дейността на училищните психолози и педагогическите съветници.

Въпреки че са налице нормативна рамка и професионални насоки за дейността на училищните психолози и педагогическите съветници в българското образование, остава въпросът за реалната практическа реализация на професионалната дейност, както и за наличните ресурси и условия за нейното извършване. От значение са и възприетото от специалистите влияние на професионалната им дейност върху различните области, институционалното и общественото признание на дейността, както и различни аспекти на професионалната им реализация – удовлетвореност от извършваната работа, съответствие на очакванията с професионалната реализация, работно натоварване на позицията, подкрепа от училищното

ръководство, възможности за повишаването на квалификацията и съответствие на възнаграждението с изискванията на работното място.

В проведено изследване в Швеция за условията на извършване на професионалната дейност и ангажираността в работата на училищни психолози се установява, че те като цяло са доволни от материалната обезпеченост на работата и рядко се сблъскват с неуважително отношение от колеги, като могат да разчитат на колегиална помощ и се чувстват уверени в извършването на професионалната си дейност. От друга страна, участващите в изследването психолози са изправени пред високи изисквания на работното място, трудно постигат баланс между професионалния и личния живот и съобщават за липса на подкрепа от страна на ръководството (Landqvist & Schad, 2022).

В американски изследвания на удовлетвореността от работата на училищни психолози се установява, че 85% от изследваните специалисти са поне до известна степен удовлетворени от работата си. Сред източниците на най-голяма удовлетвореност са взаимоотношенията с колегите, възможността да са ангажирани с работата, самостоятелността при изпълнението на професионалната дейност и възможността да са полезни на другите, докато най-малка е удовлетвореността от възнаграждението, училищната политика и практиките в училището, както и възможностите за професионално развитие (VanVoorhis & Levinson, 2006, цит. по Crothers et al., 2025).

ДИЗАЙН И МЕТОДОЛОГИЯ НА АНКЕТНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Основната цел на изследването е да се направи анализ на актуалното състояние и спецификите на професионалната дейност на училищните психолози и педагогическите съветници, както и на отделни аспекти на професионалната им реализация. На базата на получените резултати се цели да се очертаят възможности за подобряване на условията за работа и професионалната реализация на специалистите в системата на училищното образование.

Съобразно водещата цел на изследването са предвидени следните научно-изследователски задачи:

1. Създаване на авторска анкета за събиране на актуални данни за изследваните области.
2. Да се направят дескриптивни анализи на отделните блокове въпроси в анкетата.
3. Да се установи дали има различия според вида училище и населеното място по включените в анкетата области на професионалната дейност и аспектите на реализацията на училищните психолози и педагогическите съветници.

4. Да се изследват взаимовръзките между показателите, отразяващи отделните аспекти на професионалната реализация на училищните психолози и педагогическите съветници.
5. На база на получените резултати да се формулират изводи, които да очертаят установените възможности за подобряване на условията за осъществяване на професионалната дейност и реализация на училищните психолози и педагогическите съветници.

ОРГАНИЗАЦИЯ И ПРОВЕЖДАНЕ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Анкетното изследване е проведено онлайн в платформата *Google Forms*, а в обръщението към респондентите се изяснява, че то се прави с научна цел и се гарантира анонимността. Благодарение на активното съдействие и подкрепата от страна на колеги, анкетата сравнително бързо достига до целевата група – училищни психолози и педагогически съветници. Обхващането на специалисти от различни части на страната е подпомогнато и чрез споделяне на анкетата в професионални групи в социалните мрежи. Ценна е и обратната връзка от попълнили анкетата специалисти, а коментарите им показват интерес към изследваната проблематика. Професионални групи в социалните мрежи са полезно онлайн пространство за организация на различни инициативи, споделяне на инструментариум, материали за работа, добри практики и колегиална подкрепа от специалисти в цялата страна. Добрата организация и гладкото протичане на изследването са възможни благодарение на получената колегиална помощ, за което изразявам своята признателност.

ДЕМОГРАФСКИ И ПРОФЕСИОНАЛНИ ДАННИ НА ИЗСЛЕДВАНИТЕ УЧИЛИЩНИ ПСИХОЛОЗИ И ПЕДАГОГИЧЕСКИ СЪВЕТНИЦИ

Представени са демографски и професионални данни на изследваните специалисти: пол, възраст, заемана длъжност в училището, област на придобито висше образование, общ професионален стаж като училищен психолог или педагогически съветник, вид на училището, в което работят специалистите, и вид на населеното място.

Изследването обхваща общо 173 специалисти, от които 112 училищни психолози и 61 педагогически съветници. Възрастта на специалистите варира от 23 до 68 години, като средната възраст е 46,12 години ($SD = 8,94$). Разпределението на изследваните специалисти по пол е неравномерно и преобладават жените – 160 (92,5%), следвани от мъжете – 12 (6,9%), а 1 (0,6%) предпочита да не посочва пола си.

Мнозинството от изследваните специалисти са с придобито образование в областта на психологията: 152 (87,9%), а 13 (7,5%) са с образование в областта

на педагогиката. Други или комбинирани варианти са посочили останалите 8 (4,6%) специалисти. Разпределението на данните показва, че от общо 152 специалисти с придобита професионална квалификация по психология, 110 са на позицията училищен психолог, а останалите 42 са педагогически съветници.

Данните за общия професионален стаж на училищните психолози и педагогическите съветници показват, че той е между 1 и 29 години, със средна продължителност 10,78 години ($SD = 7,69$). Данните за годините професионален стаж са обединени в три групи: „до 5 години стаж“ – 57 (32,9%), „6–15 години стаж“ – 76 (43,9%) и „над 15 години стаж“ – 40 (23,1%) изследвани специалисти.

В изследването са включени училищни психолози и педагогически съветници от различни видове училища. Най-голям е делът на работещите в средни училища – 62 (35,8%), следвани от тези в основни училища – 56 (32,4%) и гимназии – 43 (24,9%). По-малък е делът на работещите в начални училища – 9 (5,2%) и обединени училища – 3 (1,7%). Поради малкия брой изследвани лица в част от видовете училища за целите на анализа те са обединени в три групи: „основно училище“ – 65 (37,6%), включваща началните и основните училища; „средно училище“ – 65 (37,6%), включваща средните и обединените училища, и „гимназия“ – 43 (24,9%).

Включените в изследването специалисти са от различни населени места в страната и разпределението им по този признак е както следва: 75 (43,4%) са от областен град, 47 (27,2%) са от столицата, 39 (22,5%) са от друг град, а 12 (6,9%) са от село. Поради неравномерното разпределение на данните по населено място групите друг град и село са обединени в „друг град/село“, която включва 51 изследвани лица (29,5%).

ИНСТРУМЕНТАРИУМ

За целите и задачите на изследването и след предварително проучване на проблема в научната литература и нормативната база е конструирана анкета, предназначена за училищни психолози и педагогически съветници. Методиката е съобразена със спецификата на професионалната дейност и с аспекти на професионалната реализация на тези специалисти в българската образователна система. Броят на въпросите и твърденията, включени в анкетата, е 24, като част от тях съдържат редица подвъпроси с приложени различни скали за оценка. С оглед на по-ясното представяне на анкетата и анализа на резултатите е направено съдържателно обединение на въпросите в следните 7 блока:

1. *Обхват и съдържание на професионалната дейност.* За изясняване на обхвата на професионалната дейност са включени въпроси за броя на етапите на обучение и броя на учениците. Съдържанието на дейностите е изследвано чрез отделен въпрос с 8 подвъпроса, включващи основни и други дейности, като за всяка от тях специалистите посочват относителния дял от работното време, което отделят за

тези дейности в рамките на учебната година. Приложена е 5-степенна скала за измерване на дяловете от времето (под 5%, 5–10%, 10–20%, 20–40%, над 40%). Посочено е, че сборът от процентите по отделните дейности може да бъде различен от 100%. Подвъпросите са дадени обобщено, за да съответстват на дейността както на училищните психолози, така и на педагогическите съветници, и не целят диференциация на техните професионални ангажименти спрямо заеманата позиция в училище. Последният подвъпрос е открит с възможност специалистите да посочат какви други дейности извършват в училище.

2. *Ресурси и условия на работа.* В този блок са включени 8 въпроса, чиято цел е да се събере информация както за наличието и вида на кабинета за индивидуална работа на специалистите – индивидуален или споделен, така и за пространство за груповата работа. Включени са и въпроси дали пространствата, които използват, са подходящи за работа с ученици. Блокът включва и въпроси за обезпеченост с инструментариум за оценка и материали за работа с ученици, както и преминати обучения за работа със стандартизирани тестове и – при необходимост – за източника на финансиране на обучението. Към въпросите са приложени различни скали: дихотомни („да/не“), тристепенни скали от типа („да“, „не“, „частично“), два закрити въпроса с три отговора и един открит въпрос за имената на тестовете, за които са преминали обучение.

3. *Влияние върху различни области на професионалната дейност.* В този блок е включен един въпрос: „До каква степен смятате, че дейността Ви като училищен психолог/педагогически съветник влияе върху следните области?“. Към него са включени подвъпроси за 16 области на професионалната дейност, например превенция на психичното здраве; обща подкрепа; допълнителна подкрепа; превенция на агресия, тормоз и рисковото поведение; консултиране на учители при работа с ученици с трудности; професионално ориентиране; провеждане на научноизследователска дейност и др. Към всяка от тези области е приложена петстепенна скала за оценка на влиянието на професионалната дейност (от 1 – „няма влияние“ до 5 – „много силно влияние“).

4. *Обмисляне на напускане и причини.* Блокът съдържа два въпроса, от които първият гласи: „Обмисляли ли сте да напуснете на позицията си като училищен психолог/педагогически съветник“ с приложена дихотомна скала („да/не“). Вторият въпрос включва пет предложени причини за напускане на позицията, като е дадена възможност специалистите да посочват повече от една: работно претоварване, професионално прегаряне, ниско възнаграждение, липса на признание, желание за по-добро кариерно развитие и допълнителна възможност за свободен отговор за посочване на други причини.

5. *Признание на професионалната дейност.* Блокът съдържа 8 въпроса за оценката на специалистите за възприетото от тях институционално и обществено признание на професионалната дейност, включително от участниците в образователния процес. Включен е и въпрос за оценка на стратегическата

важност на професията за системата на училищното образование и въпрос за влиянието на предоставяната подкрепа върху личностното развитие на учениците. Приложена е петстепенна скала за оценка (от 1 – „абсолютно несъгласен/на“ до 5 – „напълно съгласен/на“).

6. *Оценка на професионалната реализация.* Блокът съдържа 6 въпроса за оценка на аспекти на професионалната реализация на училищните психолози и педагогическите съветници. Те се отнасят до съответствието на очакванията за професионална реализация, приемливост на работната натовареност, подкрепа от училищното ръководство, възможности за повишаване на квалификацията, съответствие на възнаграждението с изискванията на работното място и възприета лична удовлетвореност от работата. Използвана е същата петстепенна скала като в предишния блок.

7. *Предизвикателства при осъществяването на професионалната дейност и перспективи за повишаване на ефективността на дейността.* Към този блок са включени два открити въпроса: „Кои са основните предизвикателства в работата Ви като училищен психолог/педагогически съветник?“ и „Какви промени са необходими за повишаване на ефективността на работата на училищните психолози/педагогическите съветници в България?“.

Поради значителния обем на получените отговори на откритите въпроси в анкетата техният анализ няма да бъде включен в настоящата студия.

АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ АНКЕТНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

За постигане на основната цел, както и за решаване на научноизследователските задачи, е направен качествен и количествен анализ на данните. Върху данните от проведеното анкетно изследване са приложени параметрични и непараметрични математико-статистически методи с помощта на статистическия пакет SPSS, а на крайните резултати са направен съдържателен анализ.

Извършен е дескриптивен статистически анализ – едномерни и двумерни честотни разпределения, както и изчисляване на средни стойности.

При изпълнени условия за прилагане на параметричен анализ е приложен еднофакторен дисперсионен анализ (ANOVA) за сравнение на три независими групи, а при установени статистически значими различия е приложен и пост-хок тестът на Тюки (*Tukey HSD*) за сравнение между групите.

Непараметричният анализ е направен с теста на Крускал-Уолис за съпоставка на три групи, който е непараметрична алтернатива на еднофакторния дисперсионен анализ. Изборът на непараметричен анализ е обусловен от използваната ординална скала, в която относителният дял на времето е представен чрез пет подредени категории с различни интервали. При установяване на статистически значими различия са направени пост-хок сравнения между отделните двойки групи с теста на Ман-Уитни. При тези сравнения е приложена

корекция на Бонферони, като коригираното ниво на статистическа значимост е изчислено по формулата $p = 0,05/3 = 0,0167$ (Kim, 2014).

Приложен е рангов корелационен анализ на Спирман за изследване на взаимовръзки. За интерпретиране на силата на корелационните взаимовръзки е използвана традиционната класификация, според която корелациите се определят като пренебрежимо слаби (0,00 – 0,10), слаби (0,10 – 0,39), умерени (0,40 – 0,69), силни (0,70 – 0,89) и много силни (0,90 – 1,00) (Schober et al., 2018).

РЕЗУЛТАТИ ОТ АНКЕТНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПРОФЕСИОНАЛНАТА ДЕЙНОСТ И РЕАЛИЗАЦИЯТА НА УЧИЛИЩНИТЕ ПСИХОЛОЗИ И ПЕДАГОГИЧЕСКИТЕ СЪВЕТНИЦИ

Обхват и съдържание на професионалната дейност

По отношение на броя на етапите на обучение, с които работят изследваните специалисти, резултатите показват, че 50 (28,9%) са ангажирани с един етап, 62 (35,8%) – с два етапа, а 61 (35,3%) работят и с трите етапа. Общо 123 (71,1%) посочват, че работят с повече от един етап на обучение.

Таблица 1. Разпределение на отговорите на училищните психолози и педагогическите съветници за дела от работното време за учебната година по професионални и други дейности

Професионални и други дейности	Дял от работното време				
	Под 5%	5- 10%	10- 20%	20- 40%	Над 40%
Индивидуална работа с ученици	4 2,3%	7 4,0%	40 23,1%	27 15,6%	95 54,9%
Групова работа за превенция	22 12,7%	47 27,2%	57 32,9%	35 20,2%	12 6,9%
Взаимодействие с ръководство и екипна работа	24 13,9%	41 23,7%	50 28,9%	32 18,5%	26 15,0%
Интервенции при кризи, агресия и непредвидени ситуации	37 21,4%	44 25,4%	39 22,5%	38 22,0%	15 8,7%
Консултиране на учители и родители	18 10,4%	45 26,0%	47 27,2%	33 19,1%	30 17,3%
Професионално ориентиране и ученическо самоуправление	79 45,7%	45 26,0%	26 15,0%	11 6,4%	12 6,9%
Административна и несвойствена за длъжността дейност	42 24,3%	36 20,8%	48 27,7%	20 11,6%	27 15,6%

Бележка: Данните са представени като *n* (%); *N* = 173

Представените в табл. 1 резултати очертават различия в разпределението на работното време на изследваните училищни психолози и педагогически съветници между отделните професионални и други дейности в рамките на учебната година. Най-ясно изразено е преобладаването на индивидуалната работа с ученици – 54,9% от тях отделят над 40% от работното си време за тази дейност. Данните показват, че за значителна част от специалистите това е дейността с най-голям дял от времето. По отношение на груповата работа за превенция, взаимодействие с ръководството и екипната работа, както и консултирането на учители и родители, най-често посочваният дял от работното време е 10–20% съответно при 32,9%, 28,9% и 27,2% от специалистите. При интервенциите при кризи, агресия и непредвидени ситуации се наблюдава сравнително равномерно разпределение на отговорите в категориите до 40%, без ясно доминиране на определен дял от работното време. Само 8,7% от специалистите посочват, че отделят над 40% от работното си време за тази дейност. За разлика от това, дейностите за професионално ориентиране и ученическо самоуправление заемат относително малък дял от работното време – при 45,7% от специалистите той е под 5%. При административните и несвойствените за длъжността дейности най-често посочваният дял от работното време е 10–20% (27,7%), като при 15,6% от специалистите те заемат над 40% от работното време. Този резултат заслужава внимание, тъй като при част от изследваните училищни психолози и педагогически съветници се отделя значителен времеви ресурс за дейности, които не са пряко свързани с подкрепата на учениците.

За установяване на различия според вида на училището и населеното място по отношение на относителния дял на времето, отделян за професионалните и други дейности, включени в блока, е направен непараметричен анализ чрез теста на Крускал-Уолис и тестове на Ман-Уитни за установяване на различията между отделните двойки групи.

Според вида на училището са установени статистически значими различия по отношение на дела на работното време за индивидуална работа с ученици ($H(2) = 8,024$; $p = 0,018$). Средните рангове при специалистите от основните училища ($Mean Rank = 92,58$; $N = 65$) и специалистите от средните училища ($Mean Rank = 92,64$; $N = 65$) са практически еднакви. За разлика от тях, при специалистите в гимназиите средният ранг е по-нисък ($Mean Rank = 70,03$; $N = 43$). Резултатите от приложения тест на Ман-Уитни показват статистически значими различия между гимназиите и основните училища ($U = 1047,000$; $p = 0,016$), както и между гимназиите и средните училища ($U = 1018,500$; $p = 0,010$).

Според населеното място са установени статистически значими различия по отношение на дела от работното време на специалистите за взаимодействие с училищното ръководство и екипната работа ($H(2) = 14,191$; $p = 0,001$). Най-високият среден ранг е за специалистите от областните градове ($Mean Rank = 96,58$; $N = 75$) и малко по-нисък – за специалистите в столицата ($Mean Rank =$

95,16; $N = 47$), а най-нисък е при специалистите от другите градове/села (*Mean Rank* = 65,39; $N = 51$). Резултатите от теста на Ман-Уитни показват статистически значими различия между столицата и малките градове/села ($U = 787,500$; $p = 0,003$), както и между областните градове и другите градове/села ($U = 1221,500$; $p < 0,001$).

В зависимост от населеното място са установени статистически значими различия в дела от работното време на специалистите за консултиране на учители и родители ($H(2) = 7,833$; $p = 0,020$). Най-високият среден ранг е за специалистите от областните градове (*Mean Rank* = 95,05; $N = 75$), следван от специалистите в столицата (*Mean Rank* = 91,40; $N = 47$), а най-нисък е в другите градове/села (*Mean Rank* = 71,11; $N = 51$). Резултатите от теста на Ман-Уитни показват статистически значими различия единствено между областните градове и малките градове/села ($U = 1382,500$; $p = 0,007$).

Според населеното място са установени статистически значими различия в дела от работното време на специалистите по отношение на професионалното ориентиране и работата с ученическото самоуправление ($H(2) = 9,033$; $p = 0,011$). Най-високият среден ранг е за специалистите от областните градове (*Mean Rank* = 99,11; $N = 75$), следвани от специалистите от столичните училища (*Mean Rank* = 80,28; $N = 47$), а най-нисък е при специалистите от другите градове/села (*Mean Rank* = 75,38; $N = 51$). Резултатите от теста на Ман-Уитни показват статистически значими различия единствено между областните градове и другите градове/села ($U = 1383,500$; $p = 0,006$).

В обобщение на направения анализ може да се посочи, че в обхвата на дейността на мнозинството училищни психолози и педагогически съветници – 123 (71,1%), са включени ученици от два или три етапа на обучение. По отношение на получените резултати за разпределението на работното време по професионални и други дейности на специалистите в рамките на учебната година индивидуалната работа се очертава като основна професионална дейност. За нея 54,9% от специалистите отделят над 40% от работното си време. Груповата работа за превенция заема по-малък дял, като при 60,1% от изследваните специалисти тя обхваща между 5 и 20% от работното време, докато 20,2% отделят за нея между 20 и 40% от работното време в училище. За интервенции при кризи, агресия и непредвидени ситуации 69,3% от специалистите посочват дял до 20% от работното време, докато 8,7% отделят над 40% за тази дейност. Времето за взаимодействие с ръководство и екипна работа, както и за консултиране на учители и родители при около 60% е концентрирано в дяловете до 20% от работното време. Сходно е разпределението и за възлаганите административни и несвойствени за длъжността дейности, като при 72,8% от специалистите те заемат до 20% от работното време, но при 15,6% делът на работното време надхвърля 40%. Значително по-малко време се отделя за професионалното

ориентиране и работата с ученическото самоуправление и то е под 5% за 45,7% от специалистите, участвали в изследването.

Получените резултати от анализа на различията според вида на училището и населеното място показват отделни статистически значими различия в разпределението на времето за някои от изследваните дейности. Работещите в гимназиите отделят по-малко време за индивидуална работа с ученици в сравнение с тези в основните и средни училища. В другите градове/села специалистите отделят по-малко време за взаимодействие с училищното ръководство и екипната работа в сравнение с тези в столицата и областните градове. Времето за консултиране на учители и родители се различава между областните градове и другите градове/селата, като специалистите в малките населени места отделят по-малко време за тази дейност. В областните градове се отделя повече време за професионално ориентиране и работа с ученическото самоуправление в сравнение със специалистите от другите градове/селата.

Условия и ресурси за работа на училищните психолози и педагогическите съветници

Представени са данни от едномерни разпределения на отговорите за ресурсите и условията за работа на училищните психолози и педагогическите съветници. Направени са и дескриптивни анализи на двумерни честотни разпределения за установяване на по-изразени различия според вида на училището и населеното място. При част от кръстосаните таблици условията за прилагане на χ^2 теста не са изпълнени поради неравномерно разпределение на отговорите и наличие на празни клетки. Затова резултатите от двумерните разпределения се представят дескриптивно и не се правят изводи за статистически значими различия.

Данни за осигуреност на подходящи условия за работа – кабинет за провеждане на индивидуална работа и пространство за груповата работа и тренинги с ученици

По отношение на условията за работа се установява, че преобладаващата част от изследваните специалисти – 117 (67,6%), разполагат със самостоятелен кабинет, 51 (29,5%) ползват споделен кабинет с други специалисти, а 5 (2,9 %) нямат постоянен кабинет.

Кабинетът, който използват, е посочен като подходящ за индивидуална работа с ученици от 130 (75,1%) специалисти, докато 40 (23,1%) посочват, че не е подходящ, а 3 (1,7%) не разполагат с кабинет. Към тези резултати може да се отбележи различие според населеното място, което се изразява в по-висок дял на специалистите от столицата и областните градове – съответно 80,9% и 77,3%, които определят кабинета си като подходящ в сравнение със специалистите от другите градове и села – 66,7%. Няма различия в отговорите според вида на училището.

Подходящо пространство за провеждане на групова работа и тренинги с ученици е осигурено според 115 (66,5%) от специалистите, докато 58 (33,5%) посочват липса на такива условия в училището. Според вида на училището ясно се откроява различие, изразяващо се в по-високия дял специалисти в средните училища и гимназиите – 75,4% и 72,1%, спрямо 53,8% от специалистите в основните училища, за които училището е осигурило подходящо пространство за провеждане на групова работа и тренинги с ученици. Според населеното място се очертават следните различия: повече са специалистите от областните градове и столицата – съответно 72,0% и 66,0%, на които училището осигурява пространство за провеждане на групова работа, в сравнение със специалисти от другите градове/села – 58,8%.

Допълнителният дескриптивен анализ на данните от двумерните честотни разпределения на отговорите на изследваните специалисти очертава някои тенденции във връзките между условията за провеждане на индивидуална и групова работа с ученици.

По отношение на пригодността на кабинета за индивидуална работа с ученици се откроява ясно изразена тенденция в разпределението на отговорите на специалистите според това, дали кабинетът е за самостоятелно или споделено ползване. Сред специалистите, които разполагат със самостоятелен кабинет, преобладаващото мнозинство – 88,9%, го определят като подходящ за индивидуална работа с ученици. При ползващите споделен кабинет с други специалисти оценките са значително по-неблагоприятни – 51,0% го определят като неподходящ, докато 47,1% посочват, че кабинетът им е подходящ.

Сред специалистите, които определят кабинета си като подходящ за индивидуална работа, 76,2% посочват, че разполагат с подходящо пространство за групова работа. За сравнение: сред специалистите, които определят кабинета си като неподходящ за провеждане на индивидуална работа, 60% посочват, че нямат осигурено пространство и за групова работа. Това означава, че част от училищата не осигуряват на специалистите необходимите условия както за индивидуална, така и за групова работа с ученици.

***Данни за наличие на ресурси за психологическа подкрепа:
инструментариум за психологическа оценка и материали за
работа с учениците***

Що се отнася до инструментариума, 49 (28,3%) от специалистите посочват, че разполагат с достатъчно психологически тестове и методики, 64 (37,0%) отговарят „частично“, а 60 (34,7%) не разполагат с достатъчно, за да покрият потребностите на учениците, с които работят. По вид училище няма съществени различия в отговорите. Според населено място се наблюдава следното различие: по-малко са специалистите от столицата, които категорично посочват, че не

разполагат с достатъчно психологически тестове – 19,1%, в сравнение със специалистите от областните градове – 38,7%, и другите градове/села – 43,1%.

Обучение за работа със стандартизирани тестове са преминали 38 (22,0%) от специалистите, докато мнозинството от тях – 135 (78,0%), не са обучавани. Всички специалисти, преминали обучение за работа със стандартизирани тестове, са с придобито висше образование по психология. При 26 специалисти обучението е лично финансирано, при 9 специалисти – от училището/работодателя, а 2 са посочили и двата източника. От преминалите обучение за работа със стандартизирани тестове най-висок е дялът на работещите в основните училища – 29,2%, а по-нисък – на тези в средните училища и гимназиите – 16,9% и 18,6%. Според населеното място, в което работят специалистите, няма съществени различия в отговорите.

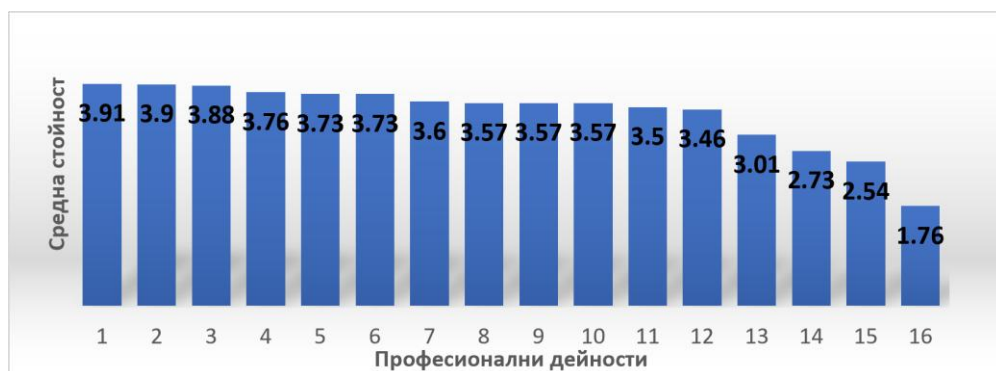
Резултатите показват, че училището осигурява материали за оценка и развиване на социални умения, емоционална интелигентност и познавателни процеси на учениците за 30 (17,3%) специалисти, докато за 76 (43,9%) материалите се осигуряват частично. За останалите 67 (38,7%) такива материали не се осигуряват. Няма съществени различия според вида на училището, в което работят. По отношение на населеното място различието в отговорите се изразява в това, че специалистите от другите градове/села най-често посочват, че училището не осигурява необходимите материали за специализирана работа с учениците – 47,1%. За разлика от тях, специалистите от столицата и областните градове най-често посочват частично осигуряване на материали – 46,8% и 49,3%.

В обобщение на описаните различия според вида на училището и населеното място се очертават следните по-ясно изразени тенденции по отношение на условията на работа и ресурсната обезпеченост. Осигуряването на подходящо пространство за провеждане на индивидуална и групово работа е по-често посочвано в столицата и областните градове в сравнение с другите градове/села. Подходящо пространство за групово работа е осигурено за по-голям дял от специалистите в средните училища и гимназиите и за по-малък дял от тези в основните училища. По-малък е дялът на специалистите от столицата в сравнение с другите населени места, които категорично посочват, че не разполагат с достатъчен инструментариум за психологическа оценка. По-висок е дялът на специалистите в основните училища, преминали обучение за работа със стандартизирани тестове, в сравнение със специалистите, работещи в средните училища и гимназиите. Специалистите от другите градове/села по-често посочват, че училището не им осигурява необходимите материали за работа с учениците.

Влияние върху различни области на професионалната дейност

Резултатите от изчислените средни стойности на отговорите на училищните психолози и педагогическите съветници са представени на фиг.1.

Резултатите показват, че специалистите оценяват най-високо влиянието на професионалната си дейност върху непосредственото разрешаване и интервенция при възникнали конфликти, агресия, тормоз и емоционални и поведенчески проблеми на учениците. Много близко до тях са и оценките за влиянието на превантивната дейност, свързана с предотвратяването на агресия, тормоз и рисково поведение. Сходни са оценките за влиянието на професионалната дейност върху превенцията и подкрепата на психичното здраве и общата подкрепа на ученици с обучителни затруднения и поведенчески проблеми, която също има предимно превантивна насоченост. Високо е оценено и влиянието върху осъществяването на взаимодействието с родителите, екипната работа, подкрепата на учители и подобряването на училищния климат. Следват дейностите за предоставяне на допълнителна подкрепа (ученици със СОП, в риск и надарени), подкрепа при преход между етапите на обучение. След тях се нарежда влиянието на дейността за повишаване на мотивацията за учене на учениците. По-ниско са оценени професионалното ориентиране и обученията на учителите, а най-ниска е оценката за влиянието върху научноизследователската дейност.

Бележка: 1 – Разрешаване на конфликти; 2 – Работа по случаи на агресия и тормоз; 3 – Интервенции при емоционални и поведенчески проблеми; 4 – Превенция на агресия, тормоз и рисково поведение; 5 – Превенция на психичното здраве; 6 – Обща подкрепа (ученици с обучителни затруднения и поведенчески проблеми); 7 – Партньорство с родители; 8 – Ефективност на училищните екипи; 9 – Подкрепа на учители при работа с ученици с трудности; 10 – Подобряване на училищния климат; 11 – Допълнителна подкрепа (ученици със СОП, в риск и надарени); 12 – Подкрепа за адаптация при преход между етапите на обучение; 13 – Повишаване на мотивацията за учене; 14 – Професионално ориентиране и кариерно консултиране; 15 – Обучения на учители по теми от областта на психологията; 16 – Научноизследователска дейност.

Средните стойности са изчислени по петстепенна скала (1 – „Няма влияние“; 5 – „Много силно влияние“), N = 173.

Фиг. 1. Оценка от училищните психолози и педагогическите съветници за влиянието им върху професионалните дейности в училищна среда

С цел проучване на различията според вида училище и населеното място върху оценките на училищните психолози и педагогическите съветници за възприетото от тях въздействие на професионалната им дейност върху отделни области, включени в този блок, е направена поредица от дисперсионни анализи. При статистически значими различия е приложен и пост-хок тестът на Тюки за сравнение между групите.

Според вида на училището

- Установяват се статистически значими различия в оценката на влиянието на професионалната дейност върху предоставянето на допълнителна подкрепа на ученици със СОП, в риск и надарени ученици ($F = 7,689$; $p = 0,001$). Влиянието върху тази дейност е най-високо оценено от специалистите в основните училища ($X = 3,77$; $N = 65$), следвани от тези в средните училища ($X = 3,66$; $N = 65$) и значително по-ниско от работещите в гимназиите ($X = 2,86$; $N = 43$). Резултатите от пост-хок теста показват статистически значимо различие между основните училища и гимназиите (*Mean difference I-J* = 0,909*; $p = 0,001$), както и между средните училища и гимназиите (*Mean difference I-J* = 0,801*; $p = 0,004$).
- Установяват се статистически значими различия в оценката на влиянието на професионалната дейност върху ефективността на работата на училищните екипи за подкрепа ($F = 3,715$; $p = 0,026$). Влиянието върху тази дейност е оценено най-високо от специалистите в основни училища ($X = 3,71$; $N = 65$), следвани от средните училища ($X = 3,68$; $N = 65$) и по-ниско от работещите в гимназиите ($X = 3,19$; $N = 43$). Резултатите от приложения пост-хок тест показват статистически значимо различие единствено между основните училища и гимназиите (*Mean difference I-J* = 0,522*; $p = 0,035$).

Според населеното място

- Установяват се статистически значими различия в оценката за влиянието на професионалната дейност върху допълнителна подкрепа на ученици със СОП, в риск и надарени ученици ($F = 3,346$; $p = 0,038$). Влиянието върху тази дейност е оценено най-високо от специалистите от другите градове/села ($X = 3,80$; $N = 51$), следвани от тези от столицата ($X = 3,62$; $N = 47$) и най-ниска е в областните градове ($X = 3,23$; $N = 75$). Резултатите от приложения пост-хок тест показват статистически значимо различие единствено между други градове/села и областните градове (*Mean difference I-J* = 0,577*; $p = 0,037$).
- Има статистически значими различия в оценката за влиянието на професионалната дейност върху превенцията на агресията, тормоза и рисковото поведение ($F = 3,502$; $p = 0,032$). Най-висока е средната оценка на специалистите от областните градове ($X = 3,99$; $N = 75$), следвана от другите градове/села ($X = 3,63$; $N = 51$) и най-ниска е в столицата ($X =$

3,53; N = 47). Резултатите от приложения пост-хок тест показват статистически значимо различие между столица и областните градове (*Mean difference I-J* = 0,455*; $p = 0,044$).

- Има статистически значими различия в оценката за влиянието на професионалната дейност върху случаи на агресия и тормоз между ученици ($F = 3,704$; $p = 0,027$). Най-висока е средната оценка на специалистите от областните градове ($X = 4,13$; $N = 75$), следвана от професионалистите от столицата ($X = 3,81$; $N = 47$) и най-ниска е в другите градове/села ($X = 3,65$; $N = 51$). Резултатите от приложения пост-хок тест показват статистически значимо различие единствено между областните градове и другите градове/села (*Mean difference I-J* = 0,486*; $p = 0,026$).
- Установяват се статистически значими различия в оценката за влиянието на професионалната дейност върху разрешаването на конфликти между участниците в образователния процес ($F = 4,828$; $p = 0,009$). Най-висока е средната оценка на специалистите от областните градове ($X = 4,19$; $N = 75$), следвана от столицата ($X = 3,79$; $N = 47$) и най-ниска е в другите градове/села ($X = 3,63$; $N = 51$). Резултатите от приложения пост-хок тест показват статистически значимо различие единствено между областните градове и другите градове/села (*Mean difference I-J* = 0,559*; $p = 0,010$).
- Има статистически значими различия в оценката за влиянието на професионалната дейност върху интервенциите при емоционални и поведенчески проблеми ($F = 3,914$; $p = 0,022$). Най-висока е средната оценка на специалистите от областните градове ($X = 4,13$; $N = 75$), следвана от столицата ($X = 3,74$; $N = 47$) и най-ниска е в другите градове/села ($X = 3,65$; $N = 51$). Резултатите от приложения пост-хок тест показват статистически значимо различие единствено между областните градове и другите градове/села (*Mean difference I-J* = 0,486*; $p = 0,029$).
- Установяват се статистически значими различия в оценката за влиянието на професионалната дейност върху подобряването на училищния климат ($F = 3,080$; $p = 0,049$). Най-висока е средната оценка на специалистите от областните градове ($X = 3,77$; $N = 75$), следвана от столицата ($X = 3,60$; $N = 47$) и най-ниска е в другите градове/села ($X = 3,25$; $N = 51$). Резултатите от приложения пост-хок тест показват статистически значимо различие единствено между областните градове и другите градове/села (*Mean difference I-J* = 0,518*; $p = 0,038$).

В обобщение на получените резултати може да се каже, че включените в изследването училищни психолози и педагогически съветници високо оценяват собствените си експертни познания и възприемат като значимо влиянието на осъществяваната в училище професионална дейност върху изследваните области. Относително по-слабо се възприема влиянието върху професионалното ориентиране и кариерното консултиране на учениците, обученията на учители

по теми от психологията и научноизследователската дейност. Според вида на училището влиянието върху предоставянето на допълнителна подкрепа е по-високо оценено от специалистите от основните и средните училища в сравнение с тези в гимназиите, а влиянието върху ефективността на училищните екипи за подкрепа е по-високо оценено от работещите в основните училища в сравнение с тези в гимназиите. Според вида на населеното място специалистите от другите градове/села оценяват по-високо влиянието върху предоставянето на допълнителна подкрепа в сравнение със специалистите от областните градове. В областните градове по-високо е оценено влиянието върху разрешаването на конфликти, работата по случаи на агресия и тормоз, интервенциите при емоционални и поведенчески проблеми и подобряването на училищния климат в сравнение с другите градове/села, както и влиянието върху превенцията на агресията, тормоза и рисковото поведение в сравнение със столицата.

Обмисляне за напускане на позицията и причини

По-голямата част от изследваните училищни психолози и педагогически съветници – 106 (61,3%), посочват, че са обмисляли възможността за напускане на позицията, докато 66 (38,2%) не са. Един респондент не е дал отговор. При обработката на следващия въпрос, свързан с причините за обмисляне за напускане, е извършена проверка за логическа съгласуваност между двата въпроса. Установени са четири отговора, при които респондентите са посочили, че не са обмисляли напускане на позицията, но едновременно с това са посочили причини за напускане. В анкетата се конкретизира, че условието за посочване на причините е отговор „да“ на предходния въпрос. Поради установено логическо несъответствие тези четири отговора не са включени в анализа на причините за обмисляне на напускане.

Таблица 2. Разпределение на отговорите на училищните психолози и педагогическите съветници относно причините, свързани с обмислянето на напускане на позицията

Причина	n (%)
Работно претоварване	64 (61,0%)
Липса на признание	53 (50,5%)
Ниско възнаграждение	48 (45,7%)
Професионално прегаряне	43 (41,0%)
Желание за по-добро кариерно развитие	25 (23,8%)

Бележка: Респондентите могат да посочват повече от една причина, поради което сборът на процентите надхвърля 100%. Процентите са изчислени спрямо респондентите, посочили поне една от петте предложени причини; N = 105.

От предложените в анкетата причини за обмисляне на напускане на позицията изследваните училищни психолози и педагогически съветници най-често посочват работното претоварване, следвано от липсата на признание, ниското

възнаграждение и професионалното прегаряне. Най-рядко посочваната причина е желанието за по-добро кариерно развитие. Вижда се, че водещите причини са свързани предимно с условията, в които се осъществява професионалната дейност, както и с професионалното прегаряне, докато стремежът към по-добро кариерно развитие остава на заден план (табл.2).

Направен е дескриптивен анализ на двумерни честотни разпределения на посочваните причини за обмисляне на напускане на позицията училищен психолог/педагогически съветник според вида на училището, населеното място и професионалния стаж. Резултатите от двумерните разпределения се представят дескриптивно и не се правят изводи за статистически значими различия поради неизпълнени условия за провеждане на χ^2 тестове. По-долу са открити по-ясно изразени различия в честотата на посочване на отделните причини.

По отношение на вида на училището се очертават някои различия в посочваните причини за обмисляне на напускане. Професионалното прегаряне по-често е посочвано от специалистите, работещи в гимназиите – 32,6%, докато при работещите в основните и средните училища съответно е 26,2% и 18,5%. Ниското възнаграждение присъства най-често при специалистите в основните училища – 33,8%, и гимназиите – 32,6%, за разлика от средните училища, където делът е по-нисък – 18,5%.

При разпределението според населеното място се наблюдават някои по-ясно изразени различия в посочваните причини за обмисляне на напускане. Професионалното прегаряне е посочено най-често от специалистите от областните градове – 37,3%, спрямо 21,6% в други градове/села и 19,1% в столицата. Що се отнася до липсата на признание, картината е различна и най-висок е делът на специалистите от другите градове/села – 37,3%, следван от столицата 34,0%, за разлика от областните градове, където делът е по-нисък – 24,0%. Желанието за по-добро кариерно развитие е посочвано най-често от специалистите от столицата – 23,4%, следвани от другите градове/села – 17,6%, в сравнение със специалистите от областните градове, при които делът е най-нисък – 6,7%.

Таблица 3. Разпределение на посочваните причини, свързани с обмислянето на напускане на позицията училищен психолог/педагогически съветник според професионалния стаж

Причина	Професионален стаж		
	До 5 г.	6–15 г.	Над 15 г.
Работно претоварване	33,3%	42,1%	32,5%
Липса на признание	21,1%	34,2%	37,5%
Ниско възнаграждение	24,6%	30,3%	27,5%
Професионално прегаряне	15,8%	26,3%	35,0%
Желание за по-добро кариерно развитие	14,0%	19,7%	5%

В табл. 3 са представени двумерни честотни разпределения на посочваните от училищните психолози и педагогическите съветници причини за обмисляне на напускане на позицията според професионалния стаж. Резултатите показват, че с увеличаването на трудовия стаж се наблюдава тенденция към по-често посочване на липсата на признание и професионално прегаряне като причини за обмисляне на напускане. При липсата на признание дялът на посочилите тази причина нараства от 21,1% при специалистите със стаж до 5 години до 34,2% при тези със стаж 6–15 години и 37,5% при специалистите със стаж над 15 години. Подобна динамика се наблюдава и при професионалното прегаряне, където съответните дялове са 15,8%, 26,3% и 35,0%.

В обобщение: резултатите показват, че 61,3% от училищните психолози и педагогическите съветници са обмисляли напускане на позицията в училище, а при 38,2% не посочват такава нагласа. Сред причините за обмисляне на напускането най-често са посочвани работното претоварване, липсата на признание, ниското възнаграждение и професионалното прегаряне. Стремешът към по-добро кариерно развитие се посочва по-рядко като причина за обмисляне на напускане на позицията. Най-ясно изразените различия в обмислянето на напускане на позицията на училищен психолог/педагогически съветник според вида на училището са свързани с професионалното прегаряне, което най-често се споделя от работещите в гимназиите и най-рядко – от тези в средните училища. Различия се наблюдават и при ниското възнаграждение, което е най-често посочвано от специалистите в основните училища и най-рядко – от работещите в средните училища. Според населеното място се открояват различия в честотата на посочваните от училищните психолози и педагогическите съветници причини за обмисляне на напускане на позицията. Професионалното прегаряне е най-често цитирано от специалистите в областните градове и най-рядко – от работещите в столицата. Липсата на признание най-често е споделяно от специалистите в другите градове/села и най-рядко – от работещите в областните градове. Желанието за по-добро кариерно развитие като причина за обмисляне на напускане най-често е посочвано от специалистите в столицата и най-рядко – от тези в областните градове. Резултатите за различията според годините професионален стаж на позицията училищен психолог/педагогически съветник показват тенденция към по-често посочване на липсата на признание и професионално прегаряне като причини за обмисляне на напускане с увеличаване на професионалния стаж.

Признание на професионалната дейност

Резултатите от изчислените средни стойности на отговорите на училищните психолози и педагогическите съветници са представени в табл. 4.

Табл. 4. Оценка на училищните психолози и педагогическите съветници за институционалното и общественото признание на дейността

Твърдения	<i>M</i>	<i>SD</i>
Работата на училищния психолог/педагогическия съветник е стратегически важна за системата на училищното образование.	4,68	0,754
Психологическата подкрепа, предоставяна в училище, оказва реално влияние върху личностното развитие на учениците.	4,47	0,860
Учениците в училището имат положително отношение към работата на училищния психолог/педагогическия съветник.	4,16	0,979
Родителите на учениците, с които работя, оценяват ефекта от дейността ми.	3,73	1,072
Училищното ръководство оценява резултатите от моята работа.	3,33	1,390
Учителите разбират и ценят ролята на училищния психолог/педагогическия съветник.	3,23	1,206
Позицията училищен психолог/педагогически съветник има достатъчна институционална тежест в училището.	2,94	1,364
Професионалната дейност на училищния психолог/педагогическия съветник е получила обществено признание.	2,57	1,197

Бележка: Средните стойности са изчислени по петстепенна скала (1 – напълно несъгласен/на; 5 – Напълно съгласен/на); N = 173.

Резултатите показват, че включените в изследването училищни психолози и педагогически съветници дават изключително висока оценка на стратегическата важност на работата си в системата на училищното образование. Много висока е и оценката им на оказваната психологическа подкрепа и на положителното отношение на учениците. Относително висока е оценката на възприетото от специалистите признание от родителите за ефективността на дейността им. Следват оценките за възприеманото от специалистите оценяване на резултатите от работата им от училищното ръководство, както и за разбирането и цененето на ролята на училищния психолог/педагогически съветник от учителите. Известна неудовлетвореност се наблюдава при оценката на институционалната тежест на позицията им и нейното обществено признание.

С цел проучване на различията според вида на училище и населеното място по отношение на включените в този блок показатели за възприетото от изследваните специалисти институционално и обществено признание на дейността им е проведена серия от дисперсионни анализи.

Според вида на училището

- Установяват се статистически значими различия в оценката на специалистите за това доколко училищното ръководство оценява резултатите от тяхната работа ($F = 3,711$; $p = 0,026$). Най-висока е средната оценка при специалистите в средните училища ($X = 3,69$; $N = 65$), следвана от доста по-ниските оценки на специалистите в гимназиите ($X = 3,16$; $N =$

43) и основните училища ($X = 3,08$; $N = 65$). Резултатите от пост-хок теста на Тъки HSD показват статистически значимо различие единствено между средните и основните училища (*Mean difference I-J* = 0,615*; $p = 0,030$).

- Установяват се статистически значими различия в оценката на специалистите за институционалната тежест на позицията на училищния психолог/педагогически съветник ($F = 4,023$; $p = 0,020$). Най-висока е средната оценка при специалистите в средните училища ($X = 3,31$; $N = 65$), следвана от тези в основните училища ($X = 2,75$; $N = 65$), а най-ниска е при работещите в гимназиите ($X = 2,67$; $N = 43$). Резултатите от пост-хок теста на Тъки HSD показват статистически значимо различие между средните и основните училища (*Mean difference I-J* = 0,554*; $p = 0,047$), както и между средните училища и гимназиите (*Mean difference I-J* = 0,633*; $p = 0,042$).

Според населеното място

- Установяват се статистически значими различия в оценката на специалистите за това, доколко учителите разбират и ценят ролята на училищния психолог/педагогически съветник ($F = 3,400$; $p = 0,036$). Най-висока е средната оценка на специалистите от столицата ($X = 3,49$; $N = 47$), следвана от областните градове ($X = 3,29$; $N = 75$), а най-ниска – в другите градове/села ($X = 2,88$; $N = 51$). Резултатите от пост-хок теста на Тъки HSD показват статистически значимо различие единствено между столицата и друг град/село (*Mean difference I-J* = 0,607*; $p = 0,033$).

В обобщение: резултатите показват ясно изразен контраст между високата оценка на стратегическата важност на професията, възприеманото реално въздействие на професионалната дейност върху личностното развитие на учениците и положителното им отношение към психологическата работа в училище, от една страна, и по-ниската оценка за възприетата от тях институционална тежест и обществено признание на професията, от друга. Умерени са оценките за признанието на резултатите от работата им от училищното ръководство и учителите, докато по-висока е оценката за получаваното признание от родителите. Според вида на училището се установяват статистически значими различия в оценката на училищните психолози и педагогическите съветници за признанието на резултатите от тяхната работа от училищното ръководство и институционалната тежест на позицията, като и при двата показателя най-високи са оценките на специалистите, работещи в средните училища. По населено място е установено статистически значимо различие в оценката на училищните психолози и педагогическите съветници по отношение на разбирането и цененето на тяхната роля от учителите. Тази оценка е по-висока при специалистите от столицата в сравнение с тези от другите градове/села.

Оценка на професионалната реализация

Резултатите за оценките на аспектите на професионалната реализация са представени в табл. 5.

Таблица 5. Оценка на училищните психолози и педагогическите съветници за аспектите на професионалната им реализация

Твърдения	<i>M</i>	<i>SD</i>
1. Изпитвам удовлетвореност от работата си като училищен психолог/педагогически съветник.	3,77	1,188
2. Получавам подкрепа от училищното ръководство при изпълнение на професионалните ми задължения.	3,35	1,293
3. Работата като училищен психолог/педагогически съветник съответства на моите очаквания за професионална реализация.	3,02	1,285
4. Системата на училищното образование осигурява подходящи възможности за професионално обучение и повишаване на квалификацията ми.	2,57	1,263
5. Работната натовареност на позицията е приемлива.	2,55	1,287
6. Възнаграждението ми съответства на отговорностите и изискванията на работното място.	2,39	1,287

Бележка: Средните стойности са изчислени по 5-степенна скала (1 – напълно несъгласен/на; 5 – Напълно съгласен/на); *N* = 173.

По отношение на различни аспекти на професионалната реализация изследваните училищни психолози и педагогически съветници дават най-висока оценка на личната си удовлетвореност от работата в училище. Относително висока е оценката и за получаваната подкрепа от страна на училищното ръководство и по-умерена – за съответствието на работата с очакванията им за професионална реализация. По-ниски са оценките за предоставяните им възможности за професионално обучение и повишаване на квалификацията и приемливостта на работната натовареност, като най-ниска е оценката за съответствието на възнаграждението с отговорностите и изискванията на работното място.

С цел проучване на влиянието на вида училище и населеното място върху включените в този блок аспекти на професионалната реализация на училищните психолози и педагогическите съветници е направена серия от дисперсионни анализи.

Видът на училището оказва статистически значимо влияние върху оценката на специалистите за получаваната подкрепа от училищното ръководство при изпълнение на професионалните им задължения ($F = 3,712$; $p = 0,026$). Най-висока е средната оценка на специалистите в средните училища ($X = 3,69$; $N = 65$), следвана от доста по-ниските оценки на специалистите в гимназиите ($X = 3,16$; $N = 43$) и основните училища ($X = 3,14$; $N = 65$). Резултатите от пост-хок теста на Тъки

HSD показват статистически значимо различие между средните и основните училища (*Mean difference I-J* = 0,554*; $p = 0,037$).

Населеното място оказва статистически значимо влияние върху оценката на специалистите за осигуряваните възможности за професионално обучение и повишаване на квалификацията в системата на училищното образование ($F = 6,662$; $p = 0,002$). Относително по-висока е средната оценка на специалистите от областните градове ($X = 2,93$; $N = 75$), следвана от специалистите в столицата ($X = 2,47$; $N = 47$), а най-ниска е при тези от другите градове/села ($X = 2,14$; $N = 51$). Резултатите от пост-хок теста на Тъки HSD показват статистически значимо различие единствено между столицата и друг град/село (*Mean difference I-J* = 0,796*; $p = 0,001$).

За изследване на взаимовръзките между аспектите на професионалната реализация е направен корелационен анализ, като е приложен коефициентът на ранговата корелация на Спирман (ρ).

Установени са статистически значими и положителни взаимовръзки между всички включени в блока аспекти на професионалната реализация на училищните психолози и педагогическите съветници (табл. 6).

Таблица 6. Взаимовръзки между аспектите на професионалната реализация

Показател	1.	2.	3.	4.	5.	6.
1. Удовлетвореност от работата	–					
2. Подкрепа от ръководството	,582** *	–				
3. Професионална реализация	,563** *	,574** *	–			
4. Възможности за квалификация	,163*	,407** *	,317** *	–		
5. Приемливост на натоварването	,497** *	,606** *	,568** *	,369** *	–	
6. Съответствие на възнаграждението	,258**	,504** *	,365** *	,484** *	,594** *	–

Бележка: Представени са коефициенти на Спирман (ρ)

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Личната удовлетвореност от работата има умерена взаимовръзка с подкрепата от училищното ръководство ($\rho = 0,582^{***}$), със съответствието на професионалната реализация с очакванията ($\rho = 0,563^{***}$) и умерена взаимовръзка с приемливостта на работното натоварване ($\rho = 0,497^{***}$). Слаби са взаимовръзките между удовлетвореността и съответствието на възнаграждението с

отговорностите на работното място ($p = 0,258^{**}$) и възможностите за повишаване на квалификацията ($p = 0,163^{*}$). Тези корелации показват, че по-силната удовлетвореност от работата при училищните психолози и педагогическите съветници се свързва най-вече с по-голяма подкрепа от училищното ръководство при изпълнение на професионалните задължения, по-висока степен на съответствие на професионалната реализация с очакванията и с възприемане на работното натоварване като приемливо. Аспектите на професионалната реализация, свързани с възнаграждението и възможностите за повишаване на професионалната квалификация, показват по-слаба връзка с удовлетвореността от работата на училищните психолози.

Подкрепата от страна на училищното ръководство показва най-силна корелация с приемливостта на работното натоварване ($p = 0,606^{***}$). Умерени са и взаимовръзките ѝ със съответствието на професионалната реализация с очакванията ($p = 0,574^{***}$) и със съответствието на възнаграждението с отговорностите на работното място ($p = 0,504^{***}$). С възможностите за повишаване на квалификацията се установява умерена корелация ($p = 0,407^{***}$). Резултатите показват, че по-силната подкрепа от училищното ръководство е свързана не само с възприемането на работното натоварване като приемливо, но и с по-висока степен на съответствие на професионалната реализация с очакванията и на възнаграждението с отговорностите на работното място, както и с по-висока оценка на осигуряваните от системата възможности за повишаване на квалификацията.

Съответствието на професионалната реализация с очакванията има най-силна връзка с приемливостта на работното натоварване ($p = 0,568^{***}$) и слаба – със съответствието на възнаграждението с отговорностите на работното място ($p = 0,365^{***}$) и с възможностите за повишаване на квалификацията ($p = 0,317^{***}$). Това означава, че по-високата степен на съответствие на професионалната реализация с очакванията на училищните психолози и педагогическите съветници се свързва най-тясно с възприемането на работното натоварване като приемливо.

Възможностите за повишаване на квалификацията в системата на училищното образование са умерено свързани със съответствието на възнаграждението с отговорностите на работното място ($p = 0,484^{***}$) и слабо свързани с приемливостта на работното натоварване ($p = 0,369^{***}$). Тези връзки показват, че по-добрата оценка на възможностите за повишаване на професионалната квалификация е свързана с по-положително възприемане на възнаграждението, както и с възприемането на работното натоварване като приемливо.

Приемливостта на работното натоварване показва умерена корелация със съответствието на възнаграждението с отговорностите на работното място ($p = 0,594^{***}$). Тази корелация очертава тясната свързаност между възприемането на работното натоварване и оценката за адекватността на възнаграждението спрямо отговорностите на работното място.

В обобщение: получените резултати за изследваните различни аспекти на професионалната реализация на училищните психолози и педагогическите съветници показват, че най-високо е оценена личната им удовлетвореност от работата, докато най-ниска е оценката за съответствието на възнаграждението с отговорностите на работното място. Умерена е оценката за получаваната подкрепа от училищното ръководство и за съответствие на професионалната реализация с очакванията на специалистите, докато по-ниски са оценките на възможностите за повишаване на квалификацията и приемливостта на работното натоварване.

Според вида на училището е установено статистически значимо различие в оценката на специалистите за получаваната подкрепа от училищното ръководство при изпълнение на професионалните им задължения. Тези оценки са най-високи сред специалистите в средните училища и най-ниски сред работещите в основните училища.

Статистически значими различия по населено място са установени по отношение на оценката на специалистите на възможностите за професионално обучение и повишаване на квалификацията. Специалистите от столицата оценяват тези възможности по-високо в сравнение с работещите в другите градове/села.

Установени са положителни и статистически значими взаимовръзки между всички изследвани аспекти на професионалната реализация на училищните психолози и педагогическите съветници, като силата им варира от слаба до умерена. Получените резултати очертават професионалната реализация като взаимосвързана система от отделните ѝ аспекти.

ОБСЪЖДАНЕ

Анкетното изследване на професионалната дейност и реализация на училищните психолози и педагогическите съветници в системата на училищното образование е проведено със специално създадена авторска анкета. В него са включени 173 специалисти (от които 112 училищни психолози и 61 педагогически съветници), работещи в различни видове училища и населени места в страната. Получените данни показват, че преобладаващата част от изследваните специалисти – 152 (87,9%), са с придобито образование в областта на психологията, като от тях 110 са на позицията училищен психолог и 42 са педагогически съветници. Тринадесет специалисти са с придобито образование в областта на педагогиката, а други и комбинирани варианти са посочени от 8 специалисти.

Изследваните области на професионалната дейност отчитат нейния комплексен характер в рамките на предоставяната подкрепа за личностното развитие на учениците и обхващат разпределението на работното време за професионални и други възлагани дейности на специалистите, условията и ресурсите за осъществяването на дейността, както и възприеманото влияние върху различните области на професионалната дейност. Към изследваните области е

включено и обмислянето на напускане на позицията, както и причините за това. По отношение на реализацията са изследвани оценките на специалистите на институционалното и общественото признание на дейността и аспекти на професионалната им реализация в системата на училищното образование.

Получените резултати показват, че професионалната дейност на мнозинството училищни психолози и педагогически съветници – 71,1%, включва работа с ученици от повече от един етап на обучение. Това предполага необходимост от съобразяване на професионалната дейност със специфичните възрастови особености на учениците и разнообразието на техните потребности, включително при избора на подходящ инструментариум за оценка, подбора на програми за превенция и планирането на интервенции.

Що се отнася до разпределението на времето за професионални и други дейности в рамките на учебната година, се установява доминиране на индивидуалната работа с ученици, докато груповата работа за превенция заема по-малък дял от работното време на специалистите. В тази връзка интерес представляват резултатите от изследването на Джимърсън и съавт. (Jimerson et al., 2004), проведено сред училищни психолози в Албания, Кипър, Естония, Гърция и Северна Англия. Представените в изследването данни за разпределението на работното време по основни професионални дейности показват, че програмите за първична превенция заемат сравнително малък дял от работното време. Средният процент от общото работно време, отделян за тази дейност, варира между 6% и 16% в изследваните страни. Същевременно между 40% и 78% от специалистите посочват, че извършват тази дейност. Въпреки че работата по програми за превенция присъства в практиката на относително голям дял от училищните психолози в тези страни, времето, което те отделят за тази дейност, е относително ограничено. Сходна тенденция се установява и в настоящото изследване на училищните психолози и педагогически съветници в България, където груповата работа за превенция също заема по-малък дял от работното време.

Резултатите показват сравнително балансирано разпределение на времето в диапазона до 20% между дейностите, насочени към учениците – интервенции при кризи, агресия и непредвидени ситуации в училище, както и дейностите, свързани с консултативна, посредническа и екипна работа с останалите участници за целите на подкрепата на учениците. Според получените резултати професионалното ориентиране заема периферно място в практиката на училищните психолози и педагогическите съветници. Мнозинството от специалистите отделят най-малък дял от работното си време на тази професионална дейност, и освен това оценяват като ограничено влиянието си върху учениците в тази област. Макар да е разработена програма от МОН за кариерно ориентиране по етапи на обучение, резултатите от настоящото изследване показват, че тази дейност остава слабо застъпена като част от общата подкрепа за личностно развитие. Според Сотирова (2022) през последните години се отчита напредък в

областта на кариерното ориентиране на ученици чрез реализирането на редица инициативи. Наред с това авторката посочва затруднения пред ефективната реализация на тази дейност в училище, свързани основно с липсата на единни национални стандарти и критерии за оценяване на качеството на предлаганите услуги и непълноценното използване на компетентността и потенциала на училищните специалисти.

Трябва да се отбележи, че за 27 от изследваните училищни психолози и педагогически съветници административните и несвойствените за длъжността дейности заемат най-голям дял от работното време в рамките на учебната година. Този резултат очертава проблем, свързан с ограничаването на времето за превенция и предоставяне на подкрепа на учениците и отклоняването от експертните функции на специалистите. В американската образователна среда Забек и съавт. (Zabek et al., 2023) посочват, че значителна част от времето на училищните специалисти е ангажирана с дейности, които не изискват техните професионални експертни познания. Авторите подчертават необходимостта от преразпределяне на тези задачи към съответните служители, за да се осигурят повече възможности специалистите да се съсредоточат върху дейности, позволяващи им да използват пълноценно подготовката си в областта на психичното здраве.

Резултатите за наличните условия и ресурси за осъществяване на професионална дейност на специалистите очертават по-добра ситуация при осигуреността на подходящи кабинети и пространства за индивидуална и групово работа с ученици и значително по-неблагоприятна картина по отношение на осигуреността с инструментариум за оценка и материали за специализирана работа с учениците. По-конкретно, 71,7% от изследваните специалисти са определили инструментариума, който използват, като частично достатъчен или недостатъчен. По-малък е делът на работещите в столицата специалисти, за които инструментариумът за оценка е посочен като недостатъчен, в сравнение с работещите в областните градове и в другите градове/села. Специалистите от по-малките населени места по-често отбелязват, че училището не им осигурява материалите за работа с ученици. Малката част от специалистите – 38 (22,0%), са преминавали обучение за работа със стандартизирани тестове. Особено засегната от този проблем е дейността на училищните психолози, тъй като психодиагностиката е тяхна специфична компетентност и съществена част от професионалната им работа. Недостатъчната обезпеченост с психологически инструментариум може да ограничава възможностите за адекватно оценяване на потребностите на учениците и за прилагане на добри стандарти на професионална работа. В този контекст по-големият дял на специалистите от основните училища, преминавали обучение за работа със стандартизирани тестове, представлява съществен резултат, доколкото създава по-добри предпоставки за оценяване в ранните етапи на училищното образование. Оценяването на потребностите на учениците още при постъпването им в първи клас е съществена част от

дейността на специалистите с цел своевременно прилагане на мерки за превенция и интервенция при различни затруднения.

В противовес на очертаните проблеми от получените резултати за ресурсите и условията на работа, училищните психолози и педагогическите съветници оценяват високо влиянието на дейността си върху повечето от изследваните области на професионална дейност. Трябва да се отбележи, че най-високо е оценено влиянието върху разрешаването на конфликти между участниците в образователния процес, както и за интервенции при случаи на агресия, тормози и емоционални и поведенчески проблеми на учениците. Високи са оценките и на влиянието на професионалната дейност върху превенцията на агресията, тормоза и рисковото поведение, психично-здравната превенция и общата подкрепа за личностното развитие. Значително по-ниско е оценено влиянието върху кариерното ориентиране на учениците и провеждането на обучения на учители по теми от областта на психологията. Най-ниска е средната оценка на научноизследователската дейност, което показва, че влиянието им върху тази област е по-ограничено. По-активното включване на специалистите с практически опит в научноизследователската работа би могло да допринесе за развитието на приложните изследвания в сферата на образованието, както и за по-активно участие на училищните психолози и педагогическите съветници в научни форуми за създаване на професионални контакти и споделяне на добри практики. Специалистите от основните и средните училища оценяват по-високо влиянието на професионалната дейност върху предоставянето на допълнителна подкрепа за личностното развитие на учениците в сравнение със специалистите в гимназиите. Това може да се свърже с по-високо оцененото въздействие на професионалната дейност на специалистите в училища, включващи и по-ранни етапи на обучение, върху предоставянето на структурирана допълнителна подкрепа, включително при работа с ученици със специални образователни потребности. Специалистите от основните училища оценяват по-високо влиянието на дейността върху ефективността на работата на екипите за подкрепа в сравнение със специалистите в средните училища и гимназиите.

Получените резултати показват, че повечето участвали в изследването училищни психолози и педагогически съветници – 61,3%, са обмисляли да напуснат работата си. Сред включените в анкетата причини за това най-често посочваните са прекомерното работно натоварване, липсата на признание, ниското възнаграждение и професионалното прегаряне. По-рядкото посочване на стремежа към по-добро кариерно развитие показва, че нагласите към напускане са свързани преди всичко с възприети неблагоприятни фактори в настоящата професионална реализация и професионалното прегаряне, а по-малко с ориентацията към професионално развитие извън сферата на училищното образование. С увеличаването на професионалния стаж има тенденция към по-често посочване на липсата на признание и професионалното прегаряне като причина за

обмисляне на напускане на работата. Тези резултати са индикация за недостатъчно благоприятни условия на работа на специалистите, но не изчерпват всички обмисляни от тях причини за напускане, защото не включват качествения анализ на посочените от тях допълнителни причини в открития въпрос.

По отношение на признанието на професионалната дейност на училищните психолози и педагогическите съветници резултатите показват, че, от една страна, високо е оценено възприеманото влияние на професионалната им дейност и признанието от участниците в образователния процес, а, от друга, значително по-ниско са оценени институционалната тежест на позицията и общественото признание на професионалната дейност. Тези резултати се допълват от оценките на специалистите на различни аспекти на професионалната реализация. Въпреки че специалистите много високо оценяват личната си удовлетвореност от работата, значително по-ниско са оценени възможностите за повишаване на квалификацията, приемливостта на работното натоварване и възнаграждението. Получените резултати очертават положителна оценка на професионалната дейност и удовлетвореност от работата, като същевременно насочват към необходимост от подобряване на условията за професионална реализация и утвърждаване на институционалната и обществената позиция на професията.

Установени са значими положителни корелации между всички изследвани аспекти на професионалната реализация, включени като отделни въпроси в анкетата – удовлетвореността от работата, подкрепата от училищното ръководство, съответствието на професионалната реализация с очакванията, възможностите за повишаване на квалификацията, приемливостта на работното натоварване и съответствието на възнаграждението с отговорностите и изискванията на работното място. По отношение на удовлетвореността от работата най-силни са връзките с оценките за получаваната подкрепа от ръководството и за съответствието на професионалната реализация с очакванията. По-високата оценка за получаваната подкрепа от училищното ръководство и по-високата степен на съответствие на професионалната реализация с очакванията са свързани с по-силната удовлетвореност от работата. Открояват се и по-изразените взаимовръзки между оценката на специалистите за получаваната подкрепа от училищното ръководство, приемливостта на работното натоварване и съответствието на възнаграждението с професионалните отговорности. По-високата оценка на подкрепата от ръководството при изпълнението на професионалните задължения е свързана с по-висока оценка за приемливостта на работното натоварване и на съответствието на възнаграждението с отговорностите и изискванията на работното място. Тези резултати показват, че подкрепата от училищното ръководство е свързана с няколко съществени аспекта на професионалната реализация на училищните психолози и педагогическите съветници.

ОГРАНИЧЕНИЯ НА АНКЕТНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Едно от ограниченията на анкетното изследване е свързано с въпрос № 9, при който се установи нееднозначно интерпретиране на формулировката. Въпросът е открит и е формулиран по следния начин: „Приблизителен брой ученици, които са в обхвата на Вашата работа в училището“. Той има за цел да установи броя на учениците, попадащи в обхвата на професионалната дейност на училищните специалисти. При анализа на получените отговори обаче се установи, че част от респондентите са го интерпретирали като брой ученици, с които непосредствено работят. Това поставя под съмнение валидността на измерването, поради което въпросът е изключен от статистическия анализ. При бъдещо изследване въпросът следва да бъде прецизиран, например: „Колко ученици общо попадат в обхвата на професионалната Ви дейност в училището, независимо от това дали работите с тях индивидуално?“

Друго ограничение на представения анализ на резултатите от анкетното изследване на професионалната дейност и реализация на училищните психолози и педагогическите съветници е, че отговорите на откритите въпроси, свързани с допълнително извършваните дейности в училище, други причини за обмисляне на напускане, както и основните предизвикателства в работата и необходимите промени за повишаване на нейната ефективност, не са подложени на качествен анализ. Значителният обем, съдържателно разнообразие и богатство от детайли в получените отговори налагат специално внимание и по-задълбочен качествен анализ на съдържащата се в тях информация.

ИЗВОДИ

1. Училищните психолози и педагогическите съветници много високо оценяват стратегическата важност на професионална си работа, както и на нейното влияние върху личностното развитие на учениците. Високо е оценено и положителното отношение на учениците и признанието на родителите, както и изпитваната удовлетвореност от работата им в училище. Положителните оценки на тези важни аспекти на професионалната работа са показател за възприеманата от тях голяма значимост и ефективност на професионалната им дейност. Високо е оценено и влиянието на работата им върху повечето изследвани области на професионалната дейност в училище, което може да се свърже с увереността на специалистите в собствената им професионална подготовка и възприемането на постигнатите резултати от тяхната работа.

2. Значими и положителни са взаимовръзките между изследваните аспекти на професионалната реализация на училищните психолози и педагогическите съветници. В тази система от взаимовръзки подкрепата от училищното ръководство при изпълнението на професионалните задължения на специалистите е

най-тясно свързана с удовлетвореността от работата, съответствието на професионалната реализация с очакванията, приемливостта на работното натоварване и съответствието на възнаграждението с отговорностите и изискванията на работното място. Това подчертава значимостта на ролята на училищното ръководство за създаване на подкрепяща професионална среда за специалистите, като получаваната подкрепа е свързана с важни аспекти на тяхната професионална реализация.

3. Изследваната структура на разпределението на времето за професионални и други дейности на училищните психолози и педагогическите съветници показва доминиране на индивидуалната работа с ученици, а за нея повечето специалисти отделят най-голям дял работно време. Тя се провежда по широк обхват от проблеми и се очертава като основна професионална дейност. Груповата работа за превенция е по-малко застъпена в работата на специалистите, а развиването на нейния потенциал е важен с оглед обхващане на по-голям брой ученици по програми за превенция, както и чрез социалнопсихологически тренинги с различна тематична насоченост.

4. Съществено отклоняване на работното време от професионалните функции се установява при 27 специалисти, които посочват, че над 40% от работното им време е ангажирано от административни и несвойствени за длъжността дейности. Този резултат очертава проблем с използването на професионалната подготовка на училищните психолози и педагогическите съветници в съответствие с основните им функции. Необходимо е подобряване на нормативната регулация на професията с оглед премахване на административната тежест.

5. За подобряване на ефективността на психологическото оценяване в училище за целите на предоставяната подкрепа на учениците е необходимо специалистите да бъдат по-добре обезпечени с необходимите стандартизирани тестове и обучения за тяхното прилагане. Резултатите показват, че по-голямата част от тях работят с ученици от повече от един етап на обучение и това изисква по-голям обхват на използвания инструментариум.

6. Институционалната тежест и общественото признание на професията са ниско оценени от практикуващите в училище психолози и педагогически съветници. Относително ниско са оценени и предоставяните им възможности за професионално обучение и повишаване на квалификацията, приемливостта на работната натовареност и съответствието на възнаграждението с отговорностите и изискванията на работното място.

В обобщение може да се каже, че училищните психолози и педагогическите съветници оценяват положително значимостта и влиянието на професионалната им дейност в училище, изпитват удовлетвореност и се радват на положително отношение от учениците. Изследването установява необходимост от подобряване на условията и ресурсите за работа на специалистите, намаляване

на административна тежест, разширяване на възможностите им за професионална квалификация и утвърждаване за статута и значимата им роля в системата на училищното образование.

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасова, А. (2018). Роля на психолога в приобщаващото образование. *Педагогика*, 90(8), 1052–1066.
- Маринова, А., Кръстева, Л. (2017). Подкрепата за личностно развитие в новите образователни политики за приобщаващо образование. В *Научна конференция с международно участие „Интердисциплинарни логопедични практики“, 04–06 ноември 2016 г., НБУ, София* (с. 130–136). Нов български университет.
- Министерство на образованието и науката. (2017). *Наредба за приобщаващото образование* (Държавен вестник, бр. 86 от 27.10.2017 г.; посл. изм. и доп. ДВ, бр. 66 от 06.08.2024 г.).
- Министерство на образованието и науката. (2019). *Наредба № 15 от 22.07.2019 г. за статута и професионалното развитие на учителите, директорите и другите педагогически специалисти* (Държавен вестник, бр. 61 от 02.08.2019 г.; посл. изм. и доп. ДВ, бр. 67 от 09.08.2024 г.).
- Сотирова, М. (2022). Мултикултурно кариерно ориентиране в системата на училищното образование. *Реторика и комуникации*, (52), 38–50. <https://doi.org/10.55206/POIM9177>
- Училищни психолози и педагогически съветници. (2017, 1 декември). *Указание за дейността на училищните психолози и педагогическите съветници*. Приобщи.се. <https://priobshti.se/article/reformata-v-priobshtavashtoto-obrazovanie/ukazanie-za-deynostta-na-uchilishtnite-psiholozi-i>
- Янкулова, Й. (2016). *Педагогическа психология* (2. прераб. изд.). Парадигма.
- Crothers, L. M., Steeves, T., Kolbert, J. B., Schreiber, J. B., Schmitt, A. J., Drischler, B., Paulson, K., Cowley, J., Klass, A., Vafiadis, A., & Perfetto, K. (2025). An exploratory study of a brief measure of job satisfaction in Pennsylvania school psychologists. *Contemporary School Psychology*, 29, 83–93. <https://doi.org/10.1007/s40688-024-00491-x>
- Jimerson, S. R., Graydon, K., Farrell, P., Kikas, E., Hatzichristou, C., Boce, E., & Bashi, G. (2004). The international school psychology survey: Development and data from Albania, Cyprus, Estonia, Greece and Northern England. *School Psychology International*, 25(3), 259–286. <https://doi.org/10.1177/0143034304046901>
- Kim, H.-Y. (2014). Statistical notes for clinical researchers: Nonparametric statistical methods: 2. Nonparametric methods for comparing three or more groups and repeated measures. *Restorative Dentistry & Endodontics*, 39(4), 329–332. <https://doi.org/10.5395/rde.2014.39.4.329>

- Landqvist, L., & Schad, E. (2022). Perceptions of work and work engagement among school psychologists in Sweden. *International Journal of School & Educational Psychology*, 10(4), 447–460. <https://doi.org/10.1080/21683603.2021.1879697>
- Schober, P., Boer, C., & Schwarte, L. A. (2018). Correlation coefficients: Appropriate use and interpretation. *Anesthesia & Analgesia*, 126(5), 1763–1768. <https://doi.org/10.1213/ANE.0000000000002864>
- Zabek, F., Lyons, M. D., Alwani, N., Taylor, J. V., Brown-Meredith, E., Cruz, M. A., & Southall, V. H. (2023). Roles and functions of school mental health professionals within comprehensive school mental health systems. *School Mental Health*, 15(1), 1–18. <https://doi.org/10.1007/s12310-022-09535-0>

**ВЗАИМОВРЪЗКИ МЕЖДУ ГОЛЕМИТЕ ПЕТ, ЛИЧНОСТЕН ТИП D И
ПСИХИЧНАТА АДАПТАЦИЯ ПРИ ЖЕНИ С РАК НА ГЪРДАТА**

МАРИЯ ПОПАДИЙНА И ДАНИЕЛ ПЕТРОВ

*Катедра „Обща, експериментална, развитийна и здравна психология“
popadiina73@gmail.com; danielip@phls.uni-sofia.bg*

Мария Попадийна и Даниел Петров. ВЗАИМОВРЪЗКИ МЕЖДУ ГОЛЕМИТЕ ПЕТ, ЛИЧНОСТЕН ТИП D И ПСИХИЧНАТА АДАПТАЦИЯ ПРИ ЖЕНИ С РАК НА ГЪРДАТА

Целта на представеното изследване е да се проучат и да се анализират взаимовръзките между психичната адаптация към онкологичното заболяване, личностните черти от „Голямата петорка“ и личностен тип D при жени с рак на гърдата. Извадката включва 138 жени с рак на гърдата на възраст от 23 до 79 години.

Невротизмът и негативната афективност са свързани с по-неблагоприятни форми на психична адаптация, изразяващи се в по-силна тревожна загриженост и чувство на безпомощност/безнадеждност. Емоционалната нестабилност, чувствителността към заплахата и устойчивата склонност към негативен афект могат да затруднят адаптивното осмисляне на заболяването и да усилят чувството за липса на контрол. Личностен тип D е рисков профил, при който негативната афективност и социалната инхибираност се свързват с повишена емоционална уязвимост, по-малка социална активност, ограничена готовност за себеизразяване, по-слаба кооперативност и ограничена когнитивна гъвкавост. Изучаването на личностните фактори при жени с рак на гърдата има важно значение както за научното разбиране на индивидуалните различия в психичната адаптация, така и за клиничната практика. Ранното разпознаване на пациентки с високи нива на невротизъм, негативна афективност и социална инхибираност може да подпомогне планирането на по-целенасочени психо-онкологични интервенции, насочени към намаляване на

тревожността и безнадеждността, стимулиране на социалната подкрепа и укрепване на адаптивните ресурси за справяне.

Ключови думи: рак на гърдата, психоонкология, психична адаптация, личностен тип D.

Mariya Popadiyna & Daniel Petrov. RELATIONSHIPS BETWEEN THE BIG FIVE, TYPE D PERSONALITY, AND MENTAL ADJUSTMENT IN WOMEN WITH BREAST CANCER

The aim of the present study was to explore and analyze the relationships between mental adjustment, Big Five personality traits, and Type D personality in women with breast cancer. The sample comprised 138 women with breast cancer, aged 23 to 79 years.

Neuroticism and negative affectivity were associated with maladaptive forms of mental adjustment, specifically characterized by higher anxious preoccupation and feelings of helplessness/hopelessness. Emotional instability, sensitivity to threat, and a persistent tendency toward negative affect may hinder the adaptive cognitive appraisal of the disease and intensify perceived loss of control. Type D personality represented a vulnerability profile in which negative affectivity and social inhibition were linked to heightened emotional vulnerability, reduced social engagement, limited inclination for self-expression, diminished cooperativeness, and lower cognitive flexibility.

Examining personality factors in women with breast cancer is critical for advancing the scientific understanding of individual differences in psychological adjustment and for informing clinical practice. Early identification of patients presenting with high levels of neuroticism, negative affectivity, and social inhibition can facilitate the design of targeted psycho-oncological interventions aimed at reducing anxiety and hopelessness, mobilizing social support, and fostering adaptive coping resources.

Key words: breast cancer, mental adjustment, psychooncology, type D personality.

ВЪВЕДЕНИЕ

Болезта рак е една от най-големите опасности, пред които сме изправени днес. Въпреки безспорния напредък на медицината и многобройните научни изследвания, заболяването продължава да е сериозно предизвикателство с неразгадана докрай етиология, причиняващо смъртта на милиони хора. (Обрецова & Замфинова, 2014). Епидемиологичните данни ясно подчертават мащаба и значимостта на онкологичните заболявания като глобален здравен проблем. През 2022 г. в световен мащаб са регистрирани приблизително 20 милиона нови случая на рак и 9,7 милиона смъртни случая, свързани със заболяването. Оценките показват, че около един от всеки пет души развива рак в рамките на живота си, като смъртността засяга приблизително един от девет мъже и една от дванадесет жени (Bray et al., 2024). Сред онкологичните заболявания ракът на гърдата

заема водещо място по честота при жените, като през 2022 г. са отчетени около 2,3 милиона нови случая и приблизително 670 хиляди смъртни случая в световен мащаб (Ibid.). Увеличаването на преживяемостта при част от пациентите насочва вниманието на научната и клиничната практика към последствията от диагнозата и лечението отвъд непосредствения медицински изход от заболяването. Особено значение придобиват въпросите, свързани с качеството на живот, дълговременната психична адаптация, емоционалното страдание и необходимостта от интегрирана психоонкологична грижа, която да отчита както биологичните, така и психологичните и социалните измерения на онкологичното заболяване (Holland & Goosen-Piels, 2003; Spiegel & Giese-Davis, 2003).

Ракът на гърдата е заболяване със значими последици не само за соматичното здраве и преживяемостта, но и за психосоциалното функциониране на жената. Диагнозата и лечението може да са свързани с промени в телесния образ, чувството за женственост, интимността, идентичността, семейните и социалните роли, както и с цялостното качество на живота (Fallowfield & Jenkins, 2014). В този контекст личностните фактори придобиват съществено значение.

Разнообразието в психичните реакции на травмиращото събитие показва, че хората преживяват и интегрират по собствен начин болестта в живота си. При едни пациентки диагнозата активира личностни ресурси, по-гъвкави стратегии за справяне и готовност за търсене на подкрепа, докато при други тя се свързва с голяма тревога, изпитване на безнадеждност, социално дистанциране и чувство за липса на контрол (Stanton et al., 2000; Циринг & Абрамовская, 2020). Изследването на личностните фактори, свързани с психичната адаптация към рака на гърдата, има съществена теоретична и приложна значимост. То позволява заболяването да се разглежда не само като медицински проблем, но и като комплексно житейско събитие, което засяга емоционалното функциониране, междуличностните отношения, чувството за контрол и способността за справяне. Подобна перспектива съответства на съвременния психоонкологичен подход, който поставя акцент върху индивидуалния профил на пациентката и необходимостта от индивидуализирана, чувствителна и хуманна грижа.

ПСИХИЧНА АДАПТАЦИЯ КЪМ ОНКОЛОГИЧНОТО ЗАБОЛЯВАНЕ

Психосоциалната адаптация към онкологично заболяване представлява сложен, продължителен и променящ се във времето процес. Тя включва способността и усилията на пациента да осмисли диагнозата, да регулира емоционалното напрежение, да се справя с промените и ограниченията, съпътстващи болестта, както и да възстанови чувство за контрол върху собствения си живот. Адаптацията е последователен процес на приспособяване към различните етапи на заболяването, лечението и последващото възстановяване. Тя се формира под влияние както на непосредствените клинични характеристики, така и

на личностните ресурси, социалната среда и начина, по който пациентът интерпретира преживяното (Brennan, 2001). Адаптацията се определя от взаимодействието между няколко групи фактори (Holland & Goosen-Piels, 2003). От една страна, значение имат характеристиките на самото заболяване – стадий, прогноза, симптоми, болка, вид и продължителност на лечението. Клиничните характеристики на заболяването представляват съществена група фактори с обективно медицинско значение, но тяхното психологично въздействие зависи от субективната оценка на пациента и от начина, по който те се вписват в личния житейски контекст. Тежестта на симптомите, несигурността по отношение на прогнозата и преживяването на страничните ефекти могат да повлияят върху нивата на тревожност, надеждата и готовността за активно участие в лечебния процес. От особено значение в този процес е взаимодействието с медицинския екип. Ясната комуникация, емпатичното отношение, загрижеността и състраданията от страна на лекуващите специалисти могат да намалят изпитването на несигурност и да подпомогнат адаптацията към болестта (Ibid.).

Втората група фактори се отнася до характеристиките на самия пациент и обхваща личностни, междуличностни и социоикономически измерения. Вътреличностните характеристики включват възрастта, етапа на живота, личностните особености, предишния опит с травматични преживявания, както и наличните психични ресурси за справяне. Не по-малко съществено значение имат междуличностните фактори, сред които социалната подкрепа заема централно място в онкологичния контекст. Подкрепата от партньора, семейството, приятелите и медицинските специалисти може да осигури емоционална стабилност, чувство за принадлежност и уверение, че човекът не е сам в справянето с болестта. Предоставената от близките подкрепа подпомага емоционалната регулация, ориентирането в сложната медицинска информация, вземането на решения и поддържането на надежда в хода на лечението. Социоикономическите условия също формират важен контекст на адаптацията. Образователното равнище, материалните ресурси и достъпът до качествена медицинска и психосоциална грижа могат да улеснят или да затруднят процеса на справяне. При ограничени ресурси пациентът може да бъде изправен пред допълнителни източници на напрежение, свързани с финансови затруднения, недостатъчна информираност или ограничен достъп до подкрепящи услуги (Ibid.). Психичната адаптация към онкологичното заболяване следва да се разглежда не само през призмата на индивидуалните личностни ресурси, но и в контекста на социалната среда и възможностите за получаване на навременна, достъпна и адекватна помощ.

Друга група фактори се отнася до социалния и културния контекст, в който се преживява онкологичната диагноза. Представите и нагласите на обществото за рака оказват влияние върху начина, по който пациентът осмисля заболяването, оценява заплахата и изгражда очакванията си за бъдещето. Тези представи се променят под въздействието на обществената информираност,

развитието на медицината, достъпността на лечението и доминиращите културни значения, приписвани на раковото заболяване. Днес по-широкото познаване на възможностите за диагностика, лечение и проследяване може да допринесе за намаляване на стигмата и фаталистичните нагласи, които дълго време са съпътствали заболяването. Наред с това обаче по-добрата информираност по отношение на риска от рецидив, прогнозата и необходимостта от продължително медицинско наблюдение може да поддържат високи нива на тревожност, особено в периодите около контролните прегледи, изследвания и очакване на резултатите (Ibid.).

Теорията за когнитивния дисонанс на Л. Фестингър предлага важна концептуална основа за разбиране на психичните реакции на хората по време на боледуване (Festinger, 1957). Според нея човекът се стреми към съответствие между своите убеждения, нагласи, когниции и поведение. Когато между тях няма съгласуваност, се поражда психично напрежение, което активира стремеж към неговото намаляване чрез промяна в мисленето, поведението и емоционалната оценка. При онкологично заболяване подобен дисонанс може да се прояви като разрыв между представата на човека за себе си като здрав, активен и контролиращ живота си, и новата реалност, свързана с диагнозата, лечението и несигурността за бъдещето. Това противоречие може да постави под въпрос възприятието за лична устойчивост, автономност и житейска перспектива. Адаптацията изисква овладяване на емоционалния дистрес и когнитивно преработване на преживяното, така че заболяването да бъде интегрирано в личната история по начин, който позволява запазване на психичния баланс и чувство за контрол над ситуацията (Miller et al., 2015).

Теорията за когнитивната адаптация към заплашителни събития поставя акцент върху начина, по който човек се справя след травматично преживяване (Taylor, 1983). Според този модел адаптацията се организира около три основни задачи: намиране на смисъл в случващото се, възстановяване на чувството за контрол и съхраняване на позитивната представа за себе си. В онкологичния контекст тези процеси са особено значими, тъй като заболяването често поражда чувство на уязвимост в условията на неяснота и несигурност. Авторът подчертава, че успешната адаптация е свързана със способността на човека да поддържа определени позитивни убеждения за себе си, света и бъдещето. Тези убеждения, макар понякога да имат характер на илюзии, изпълняват защитна функция, тъй като подпомагат поддържането на надеждата, мотивацията и възприятието за лична ефективност.

ПЕТФАКТОРЕН МОДЕЛ НА ЛИЧНОСТТА И ПОВЕДЕНИЕ ПРИ БОЛЕДУВАНЕ

Петфакторният модел описва личността чрез пет широки измерения: невротизъм, екстраверсия, сътрудничество, съзнателност и отвореност към нов

опит. Всяко от тях включва личностни характеристики, които позволяват прецизно разбиране на индивидуалните различия в емоционалното функциониране, социалното поведение, саморегулацията и когнитивната гъвкавост (John & Srivastava, 1999; Soto & Jackson, 2020). В контекста на заболяване тези измерения могат да повлияят върху начина, по който пациентът преживява диагнозата, оценява заплахата, търси подкрепа и се ангажира с лечението.

Невротизмът се свързва със склонност към изпитване на негативни емоции като тревожност, раздразнителност, враждебност, гняв, уязвимост и депресивни нагласи (Costa & McCrae, 1992; Lahey, 2009). Хората с високи нива на невротизъм обикновено реагират негативно на загуба или разочарование и може да преживяват заболяването като по-запращаващо и по-трудно контролируемо. Тази личностна черта се асоциира с повишена чувствителност към телесни симптоми, засилена здравна тревожност, по-висок риск от психичен дистрес, по-ниско качество на живот и дезадаптивни модели на справяне (Lahey, 2009).

Екстраверсията отразява тенденция към общителност, активност, енергичност, импулсивност и изпитване на положителни емоции. В адаптацията към заболяването тя може да функционира като личностен ресурс, който да улеснява социалната ангажираност и достъпа до подкрепящи взаимоотношения, както и да намалява риска от изолация в хода на лечението и възстановяването (Costa & McCrae, 1992; Soto & Jackson, 2020).

Съзнателността се свързва с организираност, отговорност, дисциплина, самоконтрол, целенасоченост и постоянство. В условията на заболяване хората с високо ниво на съзнателност по-често проявяват готовност да планират действията си, да поддържат здравословни навици и да участват отговорно в лечебния процес. Тази личностна черта може да подпомогне по-структурирано и активно поведение, свързано с грижа за собственото здраве, следване на медицински препоръки и придържане към лечението.

Сътрудничеството се характеризира с доверие, съпричастност, добронамереност, отстъпчивост, алтруизъм и готовност за подкрепа. То може да улесни изграждането на доверителни отношения с близките и медицинския екип, да засили способността за приемане на помощ и да създаде по-благоприятна социална среда за психична адаптация (Costa & McCrae, 1992; John & Srivastava, 1999).

Отвореността към нов опит се изразява в интелектуално любопитство, въображение, естетическа чувствителност, креативност и гъвкавост на мисленето (McCrae & Costa, 1997; Soto & Jackson, 2020). При преживяване на травматични житейски събития тази черта може да подпомогне способността за преоценка на трудната ситуация, търсене на нов смисъл и по-гъвкаво адаптиране към промените обстоятелства.

ЛИЧНОСТЕН ТИП D В ОНКОЛОГИЧЕН КОНТЕКСТ

Концепцията за личностен тип D, известна и като „дистресирана личност“, е въведена от Йохан Деноле в контекста на психосоматичната медицина и изследванията върху сърдечносъдовите заболявания (Denollet, 1998). Личностният тип D е относително устойчив конструкт, който се определя от съчетанието между две основни измерения: негативна афективност и социална инхибираност. Негативната афективност отразява склонността към интензивно изпитване на негативни емоции като тревожност, раздразнителност, песимизъм и дисфория (Denollet, 2005). Хората с високи стойности по това измерение са предразположени към трайно преживяване на негативен афект, който може да се проявява по всяко време независимо от конкретната ситуация (Kissen & Eysenck, 1962). Второто измерение – социалната инхибираност, се изразява в склонност към ограничаване на себеизразяването и емоционалното разкриване в междуличностните отношения вследствие на страх от отхвърляне или неодобрение, както и често потискане на собственото мнение и преживявания (Denollet, 1998; Denollet 2005; Eysenck, 1990). Личностният тип D е съчетание от емоционална уязвимост, трудно споделяне, сдържаност и ограничено търсене на подкрепа. Комбинацията между интензивно вътрешно изпитване на негативни чувства и невъзможността те да бъдат изразени е една от отличителните характеристики на този конструкт.

В онкологичен контекст личностният тип D е фактор, който може да затрудни психичната адаптация към заболяването, да възпрепятства лечението и да усили дългосрочните негативни ефекти от болестта. При пациенти с рак този личностен профил се свързва с повишена тревожност, депресивност, социална изолация и по-малка склонност към търсене и приемане на подкрепа. Голямата негативна афективност може да засили чувството за заплахата, несигурност и безнадеждност. Социалната инхибираност ограничава връзката с близките и комуникацията с лекаря. Личностният тип D може да се разглежда като рисков личностен профил, при който емоционалната уязвимост и междуличностната сдържаност възпрепятстват ефективното справяне с онкологичното заболяване.

МЕТОД

Цели и хипотези на изследването

Целта на настоящото проучване е да се изследват взаимовръзките между психичната адаптация, Големите пет личностни черти и личностния тип D при жени с рак на гърдата. На базата на изложения теоретичен анализ и целта са формулирани две хипотези:

Хипотеза 1. Допуска се, че високите равнища на невротизъм се асоциират с неблагоприятни измерения на психичната адаптация като тревожна

загриженост и безпомощност/безнадеждност, докато борбеният дух се свързва позитивно с екстраверсията, съзнателността, сътрудничеството и отвореността към нов опит, и негативно с невротизма.

Хипотеза 2. Очаква се по-високите нива на негативна афективност и социална инхибираност като основни дименсии на личностния тип D да са свързани с по-високи равнища на тревожна загриженост и безпомощност/безнадеждност.

Изследвани лица и процедура

Изследваните лица са 138 жени, диагностицирани с рак на гърдата, на възраст от 23 до 79 години. Средната възраст на изследваните лица е 52,28 години. Разпределението на изследваните лица по социално-демографски и клинични признаци е представено в табл. 1. Изследването е проведено в периода март–септември 2025 г. Въпросникът е разпространен онлайн в електронен вид (*Google Form*) сред жени, диагностицирани с рак на гърдата. Изследваните лица са запознати с анонимния характер и научната цел на изследването.

Таблица 1. Разпределение на изследваните лица по признаци

Признак	Група	Брой	Процент
Образование	Средно	29	21,01%
	Бакалавър	32	23,19%
	Магистър	74	53,62%
	Доктор	3	2,17%
Местоживееене	Село	3	2,17%
	Малък град	24	17,39%
	Голям град	47	34,06%
	Столица	64	46,38%
Възраст	20–40 години	9	6,52%
	41–60 години	104	75,36%
	Над 60 години	25	18,12%
Материално положение	Много добро	14	10,14%
	Нормално	106	76,81%
	Трудно	17	12,32%
	Много трудно	1	0,72%
Семейно положение	Несемейна	19	13,77%
	Омъжена	60	43,48%
	Живее с партньор на семейни начала.	43	31,16%
	Вдовица	16	11,59%
Работа в момента	Да	103	74,64%
	Не	35	25,36%
Време след операцията	0–6 месеца	26	18,84%
	6 месеца – 3 години	50	36,23%

	3–5 години	16	11,59%
	Повече от 5 години	46	33,33%
Стадий на болестта	I Стадий	43	31,16%
	II Стадий	61	44,20%
	III Стадий	17	12,32%
	IV Стадий	17	12,32%
Вид операция	Мастектомия (изцяло премахната)	75	58,14%
	Секторална резекция (частично премахната)	54	41,86%

Инструментариум

В проучването са включени следните въпросници:

Минискала за психично приспособяване към рака (*Mini-Mental Adjustment to Cancer Scale [Mini-MAC]*, Watson, Law, dos Santos, Greer, Baruch, & Bliss, 1994; Попадийна и Петров, 2023). Скалата представлява инструмент за оценка на специфичните психични реакции към онкологичното заболяване. Тя позволява да се установи в каква степен пациентите са съгласни с определени твърдения, отразяващи начина им на адаптация към болестта и лечението. Въпросникът включва 29 айтема, разпределени в пет субскали: безпомощност/безнадеждност, тревожна загриженост, борбен дух, когнитивно избягване и фатализъм. Участниците са инструктирани да оценят доколко всяко твърдение се отнася за тях в настоящия момент, като отговорите се дават по 4-степенна Ликертова скала.

Личностна скала MIDI (*The Midlife Development Inventory (MIDI) Personality Scales*, Lachman & Weaver, 1997 Петров и Силгиджиян, 2011). Скалата включва 25 прилагателни, разпределени в пет субскали: екстраверсия, невротизъм, съзнателност, сътрудничество и отвореност към нов опит. Участниците оценяват доколко всяка характеристика се отнася за тях в настоящия момент по 4-степенна Ликертова скала от „1 – Изобщо не се отнася до мен“ до „4 – Напълно се отнася до мен“.

Скала за личностен тип тип D (*Type D Scale-14 – DS14*, Denollet, 2005; Папанчева и Силгиджиян, 2011). Скалата за личностен тип D първоначално е разработена за изследване на личностен тип при сърдечносъдовите заболявания и е приложена при белгийски пациенти с кардиологична патология (Pedersen & Denollet, 2004). Впоследствие личностен тип D се утвърждава като значим психологичен конструкт и при психосоматични пациенти, включително пациенти с онкологични заболявания (Denollet, 2005). Въпросникът съдържа 14 айтема, разпределени в две основни измерения: негативна афективност и социална инхибираност. Негативната афективност отразява тенденцията към често изпитване на негативни емоции, напрежение и дисфория, а социалната

инхибираност се свързва със склонност към ограничаване на емоционалното изразяване и себеразкриването в междуличностните отношения (Denollet, 1998). Участниците оценяват доколко всяко твърдение се отнася за тях чрез 5-степенна Ликертова скала.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Описателна статистика

В таблица 2 са представени средните стойности и стандартното отклонение на използваните скали. Стойностите на стандартното отклонение показват сравнително ниска до умерена вариативност при повече от изследваните показатели, което свидетелства за относителна хомогенност на извадката по отношение на психичната адаптация и личностните характеристики. По-изразено разсейване на резултатите се наблюдава при тревожната загриженост, а най-голямо отклонение се установява при негативната афективност и социалната инхибираност, което показва съществени индивидуални различия по дименсиите на личността от тип D.

Таблица 2. Средни стойности и стандартно отклонение на използваните скали

Скала	$\bar{x}$	SD
Безнадеждност	13,82	3,75
Тревожна загриженост	18,48	4,43
Борбен дух	12,22	1,97
Когнитивно избягване	11,03	2,15
Фатализъм	13,59	2,25
Екстраверсия	16,1	2,42
Невротизъм	11,80	2,29
Съзнателност	14,93	1,99
Сътрудничество	17,24	2,37
Отвореност към нов опит	15,85	2,71
Негативна афективност	11,17	6,97
Социална инхибираност	8,94	6,38

Взаимовръзки на социодемографските характеристики и медицинските показатели с психичната адаптация

За установяване на различията между отделните групи по социално-демографските характеристики и медицинските показатели са извършени t-тест за независими извадки и еднофакторен дисперсионен анализ.

Резултатите от еднофакторния дисперсионен анализ показват, че *възрастта* е значим диференциращ фактор по отношение на *безнадеждността* и

тревожната загриженост. При *безнадеждността* са установени статистически значими различия ($F = 4,212$; $p = 0,017$) между жените на възраст 41–60 години ($\bar{x} = 13,31$) и тези над 60 години ($\bar{x} = 15,56$), като по-възрастната група демонстрира по-високи стойности. По-силната безпомощност/безнадеждност сред жените над 60 години може да се дължи на възприеманото стесняване на бъдещата времева перспектива, натрупването на съпътстващи здравни и други житейски трудности, както и на по-силната чувствителност към възможна загуба на автономност. Този резултат се потвърждава и в предишно проучване са установени сходни равнища на психичната адаптация при възрастни и млади пациентки с рак на гърдата, но в групата на по-възрастните жени (над 63 години) психичното напрежение е свързано най-вече с натрупване на житейските стресори (финансови, семейни или здравословни проблеми), преживени през годината преди поставянето на диагнозата (Roberts et al., 1994).

При *тревожната загриженост* различията ($F = 5,514$; $p = 0,005$) са между най-младата възрастова група – 20–40 години ($\bar{x} = 22,11$) и жените на 41–60 години ($\bar{x} = 17,86$), като значимо по-високи стойности се наблюдават при младите участнички. Този резултат съответства на данните от редица проучвания, показващи по-голяма психосоциална уязвимост на младите жени с рак на гърдата. При млади жени с метастатичен рак на гърдата се установява наличие на тревожна и депресивна симптоматика, както и по-висок риск от неблагоприятни психосоциални последици (Park et al., 2018). Пациентките под 50-годишна възраст по-често докладват за неблагоприятни показатели на качеството на живот и по-изразени депресивни симптоми в сравнение както с по-възрастните жени с рак на гърдата, така и със здрави връстнички. Загрижеността за преждевременната менопауза, покачването на теглото, липсата на физическа активност и фертилитета е често срещана при по-млади жени и оказва влияние върху нивото на стрес след лечението (Howard-Anderson et al., 2012). При жени с рак на гърдата, диагностицирани в по-ранна възраст, е отчетена голяма честота на безпокойство за фертилитета. Сред рисковите фактори са: намеренията за забременяване, образованието, работата на пълен работен ден, нивото на депресия и ендокринната терапия. Присъствието на партньор и наличието на деца са защитни фактори срещу притесненията за безплодие при млади жени с рак на гърдата (Chen et al., 2023).

Местоживеенето диференцира изследваните жени по равнището на *борбен дух* ($F = 3,728$; $p = 0,027$). Установяват се статистически значими различия между жените, живеещи в столицата ($\bar{x} = 11,73$), и живеещите в голям град ($\bar{x} = 12,66$), които демонстрират по-високи нива на борбен дух. По-високите стойности на борбения дух при жените от големите градове може да се дължат на различия в социалната и здравната среда според местоживеенето, свързани с достъпността на медицинската помощ, семейната подкрепа, организацията на всекидневието и възприятието за налични ресурси. Полученият резултат

намира косвена подкрепа в проучване на онкологична популация в Испания, демонстриращо значими различия между жителите на градски и селски райони по отношение на използването на здравни услуги, функционалните ограничения и фактори, свързани с възприеманата социална подкрепа (Portero de la Cruz & Cebrino, 2022).

Личностен тип D и психична адаптация

В настоящото изследване с участието на общо 138 жени с рак на гърдата 42 пациентки (30,4%) са класифицирани като личностен тип D, т.е. имат високи стойности (над 10 точки) по дименсиите негативна афективност и социална инхибираност. Този относителен дял е съпоставим с данни от по-ранни изследвания с пациентки с рак на гърдата. В лонгитюдно изследване една четвърт от пациентите с рак на гърдата (25,8%) отговарят на критериите за личностен тип D, който остава стабилен през целия период на наблюдението (Grassi et al., 2021). Френско изследване на личностен тип D в обща и клинична популация (пациенти с остър коронарен синдром и пациенти с рак на гърдата), показва – обратно на очакванията, – че разпространението на личностен тип D е много по-голямо в групата с рак на гърдата (43,4%), отколкото сред пациентите с остър коронарен синдром (30,1%) и в общата популация (27,3%) (Batselé et al., 2017). В друго проучване сред новодиагностицирани пациентки с рак на гърдата 40,4% са класифицирани като личностен тип D (Wojciechowska et al., 2022). Установеният в настоящата извадка дял от 30,4% се вписва в диапазона, наблюдаван в предходни изследвания при жени с рак на гърдата, и показва, че личностният тип D е представен при *приблизително една трета от изследваните пациентки*. Тези резултати подкрепят значимостта на негативната афективност и социалната инхибираност като важни личностни характеристики при изследването на психичната адаптация към онкологичното заболяване.

За установяване на различията в измеренията на психичната адаптация между жените с личностен тип D и участничките без личностен тип D е извършен t-тест за независими извадки. Установяват се статистически значими различия между двете групи по скалите „Безпомощност/безнадеждност“ ($t = -3,354$; $p = 0,001$) и „Тревожна загриженост“ ($t = -2,675$; $p = 0,008$). Средните стойности показват, че жените с личностен тип D демонстрират по-високи равнища и по двете неблагоприятни измерения на психичната адаптация в сравнение с тези, които не покриват критериите за личностен тип D. При безпомощността/безнадеждността средната стойност при жените от тип D е ($\bar{x} = 15,38$) спрямо ($\bar{x} = 13,14$) останалите жени, а при тревожната загриженост съответните стойности са ($\bar{x} = 19,98$) и ($\bar{x} = 17,83$). Получените резултати съответстват на данните от изследване, което установява, че двата основни компонента на личностния тип D са свързани с тревожност, депресия, посттравматичен стрес, общо психично напрежение и дезадаптивните стратегии за справяне – тревожна загриженост и

безпомощност/безнадеждност (Grassi et al., 2021). По-ранно изследване на 3080 преживели онкологично заболяване до 10 години след поставяне на диагнозата сочи, че хората с личностен тип D значително по-често проявяват тревожност и депресивност, съобщават за влошено психично функциониране и ниско качество на живот в сравнение с останалите (Mols et al., 2012).

Корелационен анализ

Данните от корелационната матрица (табл. 3) показват, че безпомощността/безнадеждността е положително свързана с невротизма и негативно свързана с личностни черти, които функционират като адаптивни ресурси в здравното поведение: екстраверсия, съзнателност, сътрудничество и отвореност към нов опит. В онкологичен контекст тези резултати насочват към разбирането, че преживяването на безнадеждност не се определя единствено от клиничните характеристики на заболяването, а се формира и под влияние на устойчиви личностни диспозиции, които могат да засилват или да ограничават чувството за контрол, надежда и способност за справяне.

Таблица 3. Корелации между психичната адаптация, Големите пет и личностния тип D (r на Пийрсън)

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1											
2	0,675**										
3	-0,153	0,132									
4	0,056	0,362**	0,318**								
5	-0,082	-0,102	0,290**	0,156							
6	-0,316**	-0,279**	0,003	-0,092	0,014						
7	0,467**	0,626**	-0,008	0,282**	-0,063	-0,377**					
8	-0,316**	-0,222**	0,015	-0,085	-0,003	0,394**	-0,196*				
9	-0,267**	-0,138	0,100	0,032	0,056	0,537**	-0,090	0,398**			
10	-0,309**	-0,176*	0,187*	-0,017	0,089	0,454**	-0,281**	0,423**	0,487**		
11	0,371**	0,508**	-0,049	0,130	-0,024	-0,422**	0,586**	-0,244**	-0,176*	-0,332**	
12	0,356**	0,259**	-0,007	0,004	0,011	-0,562**	0,346**	-0,175*	-0,229**	-0,274**	0,525**

Бележка: 1. Безпомощност/безнадеждност; 2. Тревожна загриженост; 3. Борбен дух; 4. Когнитивно избягване; 5. Фатализъм; 6. Екстраверсия; 7. Невротизъм; 8. Съзнателност; 9. Сътрудничество; 10. Отвореност към нов опит; 11. Негативна афективност; 12. Социална инхибираност.

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$

Умерена към силна статистически значима положителна взаимовръзка се установява между безпомощността/безнадеждността и невротизма. Склонността да се изпитват негативни емоции и емоционалната нестабилност се свързват с чувство за безпомощност и безнадеждност. При онкологична диагноза високото равнище на невротизъм може да усилва възприемането на заболяването като заплашително, трудно контролируемо и свързано с неблагоприятни очаквания. Подобна

емоционална реактивност може да затрудни адаптивното когнитивно преработване на ситуацията (Carver & Connor-Smith, 2010).

Отрицателната умерена корелация между субскалите „Безпомощност/безнадеждност“ и „Екстраверсия“ показва, че хората с по-висока степен на експресивност, междуличностна активност и позитивна емоционална насоченост са по-малко склонни да преживяват заболяването през призмата на безизходица и липса на ресурси. Екстраверсията може да подпомогне психичната адаптация чрез активно търсене на контакти и ефективно използване на социална подкрепа. В този смисъл социалната свързаност може да изпълнява буферна функция спрямо психичния дистрес и тревожността, които съпътстват онкологичното заболяване (Amirkhan et al., 1995; Smith & Williams, 1992).

Със същата сила и посока е взаимовръзката между субскалите „Безпомощност/безнадеждност“ и „Съзнателност“. Резултатът показва, че по-високите нива на организираност, целенасоченост и отговорност са свързани с по-малка вероятност от изпадане в безпомощно състояние. Съзнателността се асоциира със структурирано поведение, активни проблемно-ориентирани стратегии и успешна адаптация (Bogg & Roberts, 2004). В условията на заболяването тази черта може да подпомогне чувството за лична ефективност и контрол върху лечебния процес.

Отрицателната слаба връзка между субскалите „Безпомощност/безнадеждност“ и „Сътрудничество“ показва, че емпатията, кооперативността и формирането на доверителни отношения със значимите други са свързани с по-ниски равнища на изпитване на чувство на безнадеждност. Сътрудничеството може да улесни междуличностната близост, приемането на помощ и поддържането на подкрепящи отношения с близките и с медицинския екип, и индиректно да подпомогне психичната адаптация чрез редуциране на напрежението, социалната изолация и самота (Graziano & Eisenberg, 1997).

Негативната умерена корелация между субскалите „Безпомощност/безнадеждност“ и „Отвореност към нов опит“ сочи, че пациентките, които са интелигентни, любознателни и с широки интереси, могат по-лесно да приемат случващото се, да осмислят преживяното и да адаптират представите си към променената реалност на заболяването. Подобен процес е близък до идеята за търсене на смисъл и личностна промяна след травматични или силно стресиращи събития (Tedeschi & Calhoun, 2004).

Установените положителни умерени корелации между безнадеждността и измеренията на личностния тип D (негативна афективност и социална инхибираност) показват, че склонността към изпитване на интензивни негативни емоции и ограниченото емоционално себеизразяване са свързани с по-изразени песимистични очаквания, чувство за липса на контрол и слаба адаптивност. Негативната афективност вероятно улеснява поддържането на дисфункционални схеми и атрибуции, които според когнитивните модели са в основата на изпитването на чувство на безнадеждност (Abramson et al., 1989; Beck et al., 1979;

Watson & Clark, 1984). Социалната инхибираност може да задълбочи това преживяване през ограниченото търсене на подкрепа и корективен междуличностен опит, както и да поддържа песимистични интерпретации, които затрудняват психичната адаптация (Abramson et al., 1989; Denollet, 2005).

Резултатите очертават тревожната загриженост като тясно свързана преди всичко с личностни характеристики, отразяващи повишена емоционална реактивност. Най-силна е положителната корелация между тревожната загриженост и невротизма, което показва, че склонността към изпитване на страх, напрежение, несигурност и други негативни емоции е съществена фактор за по-високи нива на тревожност в условията на онкологично заболяване. Резултатът съответства на данните от по-ранни изследвания, според които невротизмът е един от водещите личностни корелати на тревожността, уязвимостта на стрес и по-интензивното преживяване на заплахата в здравен контекст (Carver & Connor-Smith, 2010; Costa & McCrae, 1992; Watson & Clark, 1984). Като сходен конструкт, подобна тенденция се наблюдава и при негативната афективност, която е положително свързана с тревожната загриженост. Устойчивата склонност към негативен афект засилва свръхбдителността и възприемането на ситуацията като застрашителна. В този контекст негативната афективност може да се разглежда като важна диспозиционна основа на тревожните реакции при онкологично заболяване (Barlow, 2000; Watson & Clark, 1984).

Социалната инхибираност също показва слаба, но статистически значима положителна връзка с тревожната загриженост, което предполага, че ограниченото себеизразяване, избягващото поведение и несигурността в социалните контакти поддържат тревогата и безпокойството (Clark & Wells, 1995). Установената взаимовръзка е по-слаба в сравнение с позитивните корелации на тревожността с невротизма и негативната афективност. Тези резултати ни насочват към допускането, че тревожната загриженост е в по-голяма степен е диспозиционно обусловена, докато социалната инхибираност вероятно има по-съществено значение за преживявания, свързани с изолация, песимистични очаквания и безнадеждност.

Слабите отрицателни корелации на тревожната загриженост с екстраверсията, съзнателността и отвореността към нов опит насочват към възможната защитна функция на тези личностни ресурси. Екстраверсията може да подпомогне адаптацията чрез социална активност, оптимизъм, позитивен афект и по-лесно търсене на подкрепа (Amirkhan et al., 1995). Съзнателността може да редуцира тревожността чрез добра организираност, самоконтрол и използване на адаптивни стратегии за справяне (Bogg & Roberts, 2004). Отвореността към нов опит, макар и по-слабо свързана с тревожната загриженост, може да улесни когнитивната гъвкавост и преосмислянето на заболяването от различна перспектива (Tedeschi & Calhoun, 2004).

Слабата, но статистически значима позитивна взаимовръзка между „Борбен дух“ и „Отвореност към нов опит“ показва, че по-голямата когнитивна

гъвкавост, любопитство и готовност за приемане на нова гледна точка се свързват с изразена активна позиция в процеса на справяне със заболяването. В онкологичен контекст борбеният дух се асоциира с адаптивна нагласа, насочена към мобилизиране на личностни ресурси, търсене на информация, ангажираност с лечебния процес и поддържане на надежда (Watson et al., 1994)

Положителната слаба към умерена корелация между когнитивното избягване и невротизма насочва към тенденцията хората с по-високи нива на невротизъм често да прибегват до стратегии, насочени към дистанциране от заплашителна информация. Когнитивното избягване може временно да изпълнява защитна функция, като ограничава контакта с мисли, които се възприемат като прекалено страшни. Избягването обаче не следва да се разглежда единствено като пасивна или неадаптивна реакция, а като опит за намаляване на емоционалното напрежение в ситуация на силен стрес. В контекста на онкологичното заболяване тази стратегия може временно да подпомогне пациента да съхрани психичното си равновесие, особено в етапа след диагностицирането или в периоди на повишена несигурност. Въпреки това, когато се задържи като доминираща стратегия за справяне, когнитивното избягване може да ограничи реалистичното осмисляне на заболяването, търсенето на информация и активното участие в лечебния процес. При хора с висока степен на емоционална реактивност невротизмът може да усили нуждата от психично дистанциране и да затрудни дългосрочната адаптация към болестта (Carver & Connor-Smith, 2010).

Силната положителна корелация между негативната афективност и невротизма потвърждава концептуалната връзка между двата конструкта и същевременно позволява да се очертае по-широк профил на емоционална уязвимост. Невротизмът отразява склонността към силна тревожност, емоционална нестабилност и изпитване на интензивни негативни емоции, които са ключови компоненти на негативната афективност (Costa & McCrae, 1992). В рамките на личностния тип D тази тенденция се конкретизира като устойчива предразположеност към стрес, напрежение и песимистична емоционална нагласа.

Умерената положителна връзка между социалната инхибираност и невротизма може да се интерпретира като индикация, че социалната сдържаност не е само поведенчески стил на ограничено себеизразяване, а е свързана и с вътрешно емоционално напрежение. При хората с високи нива на социална инхибираност междуличностното общуване вероятно се преживява като потенциално оценяващо, несигурно или заплашително, което може да засили тревожността и негативния афект. В този контекст социалната инхибираност може да се представи като личностна черта, при която външната резервираност се съчетава с повишена чувствителност към неодобрение и негативна социална оценка (De Fruyt & Denollet, 2002; Mols & Denollet, 2010).

Отрицателната умерена взаимовръзка между негативната афективност и екстраверсията показва, че склонността към изпитване на негативни емоции се

асоциира с по-слабо изразена социална активност, слаб позитивен афект и ограничена междуличностна експресивност. Тъй като екстраверсията се характеризира с общителност, енергичност, емоционална откритост и поддържане на социални контакти, по-ниските стойности по това измерение предполагат дистанцираност и избягване на близки взаимоотношения.

Установената силна негативна връзка между социалната инхибираност и екстраверсията подчертава ролята на емоционалното задържане като по-високите нива се свързват с ниски равнища на способност за активен контакт с другите, увереност в социалните взаимоотношения и поведенческа откритост. Екстраверсията предполага насоченост към социална свързаност и свободно себеизразяване, докато социалната инхибираност се характеризира с предпазливост, резервираност и самоконтрол в междуличностните отношения (De Fruyt & Denollet, 2002; Widiger & Crego, 2019).

Получените взаимовръзки показват, че измеренията на личностния тип D се свързват с по-слаба екстраверсия, но по различен начин. Негативната афективност се асоциира предимно с редуциран позитивен афект и силна емоционална уязвимост, а социалната инхибираност отразява ограничаването на социалната активност и себеизразяването. Това разграничение е важно, тъй като показва, че личностният тип D не следва да се разглежда като пълен еквивалент на интроверсията. Интровертите се отличават с по-слаба социална активност и търсене на стимули, а социално инхибираните – с повишена предпазливост в социалните контакти и чувствителност към неодобрение или негативна оценка от другите (Denollet, 1998). Тази интерпретация се подкрепя и от съвременно изследване, според което социалната инхибираност е по-тясно свързана с междуличностната резервираност и страха от социална оценка, отколкото с нейните по-широки интрапсихични прояви като слаб позитивен афект (Howard & Hughes, 2012).

Слабите отрицателни корелации между съзнателността и двете измерения на личностния тип D показват, че по-силната негативна афективност и социална инхибираност се свързват с по-ниски нива на организираност, самодисциплина и целенасоченост. По-силната връзка между негативната афективност и съзнателността предполага, че склонността към трайно изпитване на негативни емоции може да затрудни поддържането на последователно, планирано и ефективно поведение. Тъй като съзнателността се свързва с дисциплина, ред, контрол върху импулсите и целеустременост, по-ниските ѝ стойности благоприятстват по-слаба поведенческа организация и ограничена ефективност при справяне със стреса (Costa & McCrae, 1992). Връзката със социалната инхибираност е по-слаба и показва, че междуличностната предпазливост може да се съпровожда и от известни затруднения при посрещане на социални и адаптационни изисквания, което съответства на данни от предходно изследване (De Fruyt & Denollet, 2002).

Слабите отрицателни корелации между сътрудничеството и двата компонента на личностния тип D показват, че по-силната негативна афективност и социална инхибираност са свързани с по-ниски нива на отзивчивост, съпричастност, доверие и кооперативност. Ограниченото себеизразяване вероятно е съпроводено не само от поведенческа резервираност, но и от ограничена готовност за изграждане на доверителни и подкрепящи взаимоотношения (Costa & McCrae, 1992; ; Widiger & Crego, 2019). Ограничените способности за сътрудничество може да затруднят приемането на социална подкрепа, което е значимо в контекста на психичната адаптация към заболяване.

Двете измерения на личностния тип D са отрицателно свързани с отвореността към нов опит, като връзката е умерена при негативната афективност и слаба, но също статистически значима при социалната инхибираност. Резултатите показват, че емоционалната уязвимост и междуличностната съдържаност се асоциират с по-ограничени когнитивна гъвкавост, готовност за приемане на нови идеи и толерантност към неяснотата. В този контекст по-слабата отвореност към нов опит може да затрудни преосмислянето на трудни ситуации, като при негативната афективност това се проявява по-скоро чрез фиксиране върху негативните преживявания, а при социалната инхибираност – чрез предпазливост и избягване на ситуации, свързани с несигурност и неопределеност (McCrae & Costa, Jr., 1996; Widiger & Crego, 2019).

В обобщение предвид формулираните хипотези, най-силната положителна корелация между невротизма и тревожната загриженост, а също и умерената по сила връзка между невротизма и безпомощността/безнадеждността сочат, че по-силната емоционална нестабилност, чувствителността към заплахата и склонността към негативни преживявания се асоциират с интензивна тревожност и по-изразено чувство за липса на контрол в контекста на онкологичното заболяване. По-високите нива на невротизъм, характеризиращи се с повишена емоционална реактивност и склонност към изпитване на негативни емоции, се асоциират с по-силно изразени чувства на безпомощност и безнадеждност. В условията на онкологично заболяване тази личностна характеристика може да се свърже с по-интензивно възприемане на диагнозата като заплашителна и трудно контролируема, както и с по-негативни очаквания за бъдещето. Подобна емоционална уязвимост може да затруднява адаптивното когнитивно преработване на ситуацията и използването на по-ефективни стратегии за справяне (Carver & Connor-Smith, 2010). Склонността към изпитване на страх, напрежение, несигурност и други негативни емоции е тясно свързана с по-силна тревожна загриженост при справянето с онкологичното заболяване. Високото ниво на невротизъм може да допринесе за по-интензивна оценка на заплахата, засилен чувствителност към неопределеността и затруднена емоционална регулация. Получените данни съответстват на по-ранни изследвания, които определят невротизма като един от основните личностни корелати на тревожността,

негативната афективност и повишения риск по отношение на стреса (Carver & Connor-Smith, 2010; Costa & McCrae, 1992; Watson & Clark, 1984). Корелационният анализ показва, че борбеният дух не е статистически значимо свързан с повечето личностни характеристики от модела на „Големите пет“, освен с откритостта към нов опит. Резултатът предполага, че активната позиция спрямо заболяването може да е по-тясно свързана с готовността за преосмисляне на ситуацията, приемане на нова гледна точка и адаптиране към променените житейски обстоятелства, отколкото с останалите широки личностни характеристики. Борбеният дух отразява активна и ангажирана позиция към заболяването, свързана със стремеж за справяне, поддържане на надежда и участие в лечебния процес (Watson et al., 1994).

В настоящото изследване обаче този компонент на психичната адаптация при жените с рак на гърдата вероятно не зависи пряко от общото равнище на социална активност, емоционална стабилност, самодисциплина или междуличностна кооперативност, а в по-голяма степен е обусловен от други психични ресурси, например когнитивна гъвкавост или лична мотивация. Не се потвърждава и очакваната отрицателна връзка с невротизма, тъй като установената корелация е статистически незначима, както и връзките със съзнателността и сътрудничеството. Получените резултати показват частично потвърждение на Хипотеза 1. Установените взаимовръзки показват, че невротизмът е съществен личностен корелат на неблагоприятните измерения на психичната адаптация. Положителната връзка с безпомощността/безнадеждността и с тревожната загриженост подкрепя предположението, че по-голямата емоционална нестабилност и негативна афективност са свързани с неблагоприятен профил на психичното приспособяване към онкологичното заболяване.

Негативната афективност като основен емоционален компонент на личностния тип D показва статистически значима силна положителна връзка с тревожната загриженост и умерена положителна връзка с безпомощността/безнадеждността. Резултатите показват, че устойчивата склонност към изпитване на интензивни негативни емоции се асоциира с по-неблагоприятни форми на психична адаптация към онкологичното заболяване. Силната негативна афективност улеснява възприемането на заболяването като заплашително, несигурно и трудно контролируемо и може да е свързана с активиране и поддържане на пессимистични очаквания и дисфункционални когнитивни схеми (Abramson et al., 1989; Beck et al., 1979; Denollet, 2005; Watson & Clark, 1984).

Социалната инхибираност също е значимо, но умерено и слабо положително свързана с двете неблагоприятни измерения на психичната адаптация – безпомощността/безнадеждността и тревожната загриженост. Получените зависимости предполагат, че склонността към потискане на емоционалното себеизразяване, резервираността в социалните контакти и ограниченото споделяне на преживяванията може да са свързани със затруднена психична адаптация. Ограниченото

междудличностно взаимодействие намалява възможностите за получаване и използване на социална подкрепа и по този начин да поддържа преживяванията на несигурност, песимизъм и безпомощност (Denollet, 2005). Връзката на социалната инхибираност с тревожната загриженост е по-слаба в сравнение с тази на негативната афективност, което показва, че тревожната реактивност е по-тясно свързана с емоционалния компонент на личностния тип D, докато социалната инхибираност вероятно има значение за начина, по който неблагоприятните преживявания се регулират и споделят в междудличностен контекст.

Резултатите от t-теста допълват установените корелационни зависимости и подкрепят допускането, че личностният тип D е свързан с по-голяма психологична уязвимост и по-неблагоприятна психична адаптация при жените с рак на гърдата. Данните дават допълнителна подкрепа на хипотеза 2 и тя се потвърждава.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В съвременната психоонкология ракът на гърдата е не само тежко хронично заболяване, но и значимо житейско събитие, което засяга емоционалното функциониране, социалните взаимоотношения, чувството за контрол и способностите за справяне. Въпреки че не могат да се разглеждат като пряка причина за възникване на онкологичното заболяване, личностните характеристики имат съществено значение за начина, по който жената преживява диагнозата, интерпретира заплахата, търси подкрепа и се адаптира към лечението и промените в живота си.

Невротизмът и негативната афективност имат силна връзка с по-неблагоприятните форми на психична адаптация – тревожна загриженост и безпомощност/безнадеждност. Тези резултати потвърждават разбирането, че склонността към негативни емоционални преживявания, засилена тревожност, чувствителност към заплахата и песимистични очаквания може да затрудни адаптивното преработване на онкологичната диагноза. Невротизмът и негативната афективност може да се разглеждат като концептуално свързани важни личностни маркери на уязвимост, които повишават риска от тревожност, преживяване на липса на контрол и чувство на безнадеждност.

Жените с личностен тип D се характеризират с по-неблагоприятен профил на психична адаптация, изразен в по-високи равнища на тревожна загриженост и безнадеждност. Това позволява личностният тип D да се разглежда като значим маркер на психична уязвимост в процеса на приспособяване към онкологичното заболяване. Съвместният ефект на негативната емоционалност и социалната въздържаност вероятно затруднява емоционалната регулация, търсенето и използването на социална подкрепа и по-адаптивното справяне със заболяването.

Практическото значение на изследването се състои във възможността личностните характеристики да се използват като ориентир при ранното идентифициране на пациентки с повишен риск от психичен дистрес. При жените с високи

нива на невротизъм, негативна афективност и социална инхибираност би следвало да се приложи целенасочена психоонкологична подкрепа, насочена към емоционална регулация, редуциране на тревожността, подкрепа при изпитване на безпомощност, стимулиране на адаптивно преосмисляне и улесняване на социалното споделяне.

Ограничение на изследването е корелационният дизайн, който не позволява да се направят причинно-следствени заключения. Второ, изследването е проведено онлайн, което може да ограничи участието на жени без достъп до интернет или с по-слаба дигитална активност. Трето, в извадката преобладават жени с висше образование, живеещи в София или в голям град, което може да ограничи обобщаването на резултатите към по-широката популация от пациентки с рак на гърдата. Допълнително ограничение е хетерогенността на извадката по отношение на стадия на заболяването, вида операция и времето след операцията, тъй като тези медицински показатели и времеви характеристики могат да оказват влияние върху психичната адаптация.

Бъдещи изследвания могат да разширят настоящите резултати чрез включване на по-големи и по-разнообразни извадки, например с пациенти с различна локализация на тумора, както и чрез лонгитюдно проследяване на пациентките в различни етапи от диагнозата, лечението и възстановяването. Полезно би било да се изследва и ролята на медиатори като социална подкрепа, стратегии за справяне и здравен локус на контрола. Подобен подход би позволил по-задълбочено разбиране на механизмите, чрез които личностните характеристики влияят върху психичната адаптация към рака на гърдата, и би подпомогнал разработването на индивидуализирани психоонкологични интервенции.

ЛИТЕРАТУРА

- Обрецова, В., Замфирова, В. (2014). *Интегративна онкология*. София: Digital Marketing Group.
- Папанчева, Д. & Силгиджиян, Х. (2011). Рискови и протективни личностни диспозиции за саморегулация на оздравителния процес при сърдечносъдови заболявания. *Годишник на Софийски университет „Св. Климент Охридски“*. Философски факултет. Книга Психология, Том 102
- Петров, Д., Силгиджиян, Х. (2011). Личностни черти и рисков сексуално поведение. В: *Българско списание по психология*, 3-4, с. 814-821.
- Попадийна, М., Петров, Д. (2023). Психична адаптация, позитивен опит и качество на живот при жени с рак на гърдата, *Клинична и консултативна психология*, бр. 2(40), стр.:18-29
- Циринг, Д. А., Абрамовская, О. Р. (2020). Личностные особенности женщин с диагнозом "Рак молочной железы". *Вестник Челябинского государственного университета. Образование и здравоохранение*, 2-3,

- Abramson, L. Y., Metalsky, G. I., & Alloy, L. B. (1989). Hopelessness depression: A theory-based subtype of depression. *Psychological Review*, 96(2), 358–372. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.96.2.358>
- Amirkhan, J. H., Risinger, R. T., & Swickert, R. J. (1995). Extraversion: A "hidden" personality factor in coping? *Journal of Personality*, 63(2), 189–212. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1995.tb00807.x>
- Barlow, D. H. (2000). Unraveling the mysteries of anxiety and its disorders from the perspective of emotion theory. *American Psychologist*, 55(11), 1247–1263. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.11.1247>
- Batsel , E., Denollet, J., Lussier, A., Loas, G., Vanden Eynde, S., Van de Borne, P., & Fantini-Hauwel, C. (2017). Type D personality: Application of DS14 French version in general and clinical populations. *Journal of Health Psychology*, 22(8), 1075–1083. <https://doi.org/10.1177/1359105315624499>
- Beck, A. T., Rush, A. J., Shaw, B. F., & Emery, G. (1979). *Cognitive therapy of depression*. Guilford Press.
- Bogg, T., & Roberts, B. W. (2004). Conscientiousness and health-related behaviors: A meta-analysis of the leading behavioral contributors to mortality. *Psychological Bulletin*, 130(6), 887–919. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.130.6.887>
- Bray, F., Laversanne, M., Sung, H., Ferlay, J., Siegel, R. L., Soerjomataram, I., & Jemal, A. (2024). Global cancer statistics 2022: GLOBOCAN estimates of incidence and mortality worldwide for 36 cancers in 185 countries. *CA: A Cancer Journal for Clinicians*, 74(3), 229–263. <https://doi.org/10.3322/caac.21834>
- Brennan, J. (2001). Adjustment to cancer – coping or personal transition? *Psycho-Oncology*, 10(1), 1–18. [https://doi.org/10.1002/1099-1611\(200101/02\)10:1<1::AID-PON484>3.0.CO;2-T](https://doi.org/10.1002/1099-1611(200101/02)10:1<1::AID-PON484>3.0.CO;2-T)
- Carver, C. S., & Connor-Smith, J. (2010). Personality and coping. *Annual Review of Psychology*, 61, 679–704. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.093008.100352>
- Chen, L., Shen, J., Jiang, H., Lin, H., He, J., Fan, S., Yang, L., Yu, D., Qiu, R., & Lin, E. (2023). Incidence and influencing factors of fertility concerns in breast cancer in young women: A systematic review and meta-analysis. *Frontiers in Oncology*, 13, Article 1273529. <https://doi.org/10.3389/fonc.2023.1273529>
- Clark, D. M., & Wells, A. (1995). A cognitive model of social phobia. In R. G. Heimberg, M. R. Liebowitz, D. A. Hope, & F. R. Schneier (Eds.), *Social phobia: Diagnosis, assessment, and treatment* (pp. 69–93). Guilford Press.
- Costa, P. T., Jr., & McCrae, R. R. (1992). *Revised NEO Personality Inventory (NEO PI-R)*. Psychological Assessment Resources.
- De Fruyt, F., & Denollet, J. (2002). Type D personality: A Five-Factor Model perspective. *Psychology & Health*, 17(5), 671–683. <https://doi.org/10.1080/08870440290025858>

- Denollet, J. (1998). Personality and coronary heart disease: The Type-D Scale-16 (DS16). *Annals of Behavioral Medicine*, 20(3), 209–215. <https://doi.org/10.1007/BF02884962>
- Denollet, J. (2005). DS14: Standard assessment of negative affectivity, social inhibition, and Type D personality. *Psychosomatic Medicine*, 67(1), 89–97. <https://doi.org/10.1097/01.psy.0000149256.81953.49>
- Eysenck, H. J. (1990). Biological dimensions of personality. In L. A. Pervin (Ed.), *Handbook of personality: Theory and research* (pp. 244–276). Guilford Press.
- Fallowfield, L., & Jenkins, V. (2014). Psychosocial survivorship issues in breast cancer: Are we doing better? *Journal of the National Cancer Institute*, 107(1), Article dju335. <https://doi.org/10.1093/jnci/dju335>
- Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford University Press.
- Grassi, L., Caruso, R., Belvederi Murri, M., Fielding, R., Lam, W., Sabato, S., De Padova, S., Nanni, M. G., Zakiniaiez, Y., & Ripamonti, C. I. (2021). Association between Type-D personality and affective (anxiety, depression, post-traumatic stress) symptoms and maladaptive coping in breast cancer patients: A longitudinal study. *Clinical Practice & Epidemiology in Mental Health*, 17, 271–279. <https://doi.org/10.2174/1745017902117010271>
- Graziano, W. G., & Eisenberg, N. (1997). Agreeableness: A dimension of personality. In R. Hogan, J. A. Johnson, & S. R. Briggs (Eds.), *Handbook of personality psychology* (pp. 795–824). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-012134645-4/50031-7>
- Holland, J. C., & Goosen-Piels, J. (2003). Hearing the diagnosis. In D. W. Kufe, R. E. Pollock, R. R. Weichselbaum, R. C. Bast Jr., T. S. Gansler, J. F. Holland, & E. Frei III (Eds.), *Holland-Frei cancer medicine* (6th ed.). BC Decker.
- Howard, S., & Hughes, B. M. (2012). Construct, concurrent and discriminant validity of Type D personality in the general population: Associations with anxiety, depression, stress and cardiac output. *Psychology & Health*, 27(2), 242–258. <https://doi.org/10.1080/08870446.2011.603423>
- Howard-Anderson, J., Ganz, P. A., Bower, J. E., & Stanton, A. L. (2012). Quality of life, fertility concerns, and behavioral health outcomes in younger breast cancer survivors: A systematic review. *Journal of the National Cancer Institute*, 104(5), 386–405. <https://doi.org/10.1093/jnci/djr541>
- John, O. P., & Srivastava, S. (1999). The Big Five trait taxonomy: History, measurement, and theoretical perspectives. In L. A. Pervin & O. P. John (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* (2nd ed., pp. 102–138). Guilford Press.
- Kissen, D. M., & Eysenck, H. J. (1962). Personality in male lung cancer patients. *Journal of Psychosomatic Research*, 6(2), 123–127. [https://doi.org/10.1016/0022-3999\(62\)90062-4](https://doi.org/10.1016/0022-3999(62)90062-4)
- Lachman, M. E., & Weaver, S. L. (1997). *The Midlife Development Inventory (MIDI) personality scales: Scale construction and scoring*. Brandeis University.

- Lahey, B. B. (2009). Public health significance of neuroticism. *American Psychologist*, 64(4), 241–256. <https://doi.org/10.1037/a0015309>
- McCrae, R. R., & Costa, P. T., Jr. (1996). Toward a new generation of personality theories: Theoretical contexts for the five-factor model. In J. S. Wiggins (Ed.), *The five-factor model of personality: Theoretical perspectives* (pp. 51–87). Guilford Press.
- McCrae, R. R., & Costa, P. T., Jr. (1997). Personality trait structure as a human universal. *American Psychologist*, 52(5), 509–516. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.52.5.509>
- Miller, M. K., Clark, J. D., & Jehle, A. (2015). Cognitive dissonance theory (Festinger). In G. Ritzer (Ed.), *The Blackwell encyclopedia of sociology*. Wiley-Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeosc058.pub2>
- Mols, F., & Denollet, J. (2010). Type D personality in the general population: A systematic review of health status, mechanisms of disease, and work-related problems. *Health and Quality of Life Outcomes*, 8, Article 9. <https://doi.org/10.1186/1477-7525-8-9>
- Mols, F., Thong, M. S. Y., de Poll-Franse, L. V. V., Roukema, J. A., & Denollet, J. (2012). Type D (distressed) personality is associated with poor quality of life and mental health among 3080 cancer survivors. *Journal of Affective Disorders*, 136(1–2), 26–34. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2011.08.034>
- Park, E. M., Gelber, S., Rosenberg, S. M., Seah, D. S. E., Schapira, L., Come, S. E., & Partridge, A. H. (2018). Anxiety and depression in young women with metastatic breast cancer: A cross-sectional study. *Psychosomatics*, 59(3), 251–258. <https://doi.org/10.1016/j.psych.2018.01.007>
- Portero de la Cruz, S., & Cebrino, J. (2022). Rural-urban differences in common mental disorders, functional limitation and social support among adults with cancer: A population-based study in Spain. *Journal of Clinical Medicine*, 11(10), Article 2742. <https://doi.org/10.3390/jcm11102742>
- Roberts, C. S., Cox, C. E., & Reintgen, D. S. (1994). Psychological adjustment to breast cancer by older women. *Cancer Control: Journal of the Moffitt Cancer Center*, 1(4), 367–371.
- Smith, T. W., & Williams, P. G. (1992). Personality and health: Advantages and limitations of the five-factor model. *Journal of Personality*, 60(2), 395–423. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1992.tb00978.x>
- Soto, C. J., & Jackson, J. J. (2020). Five-factor model of personality. In *Oxford Bibliographies in Psychology*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/obo/9780199828340-0120>
- Spiegel, D., & Giese-Davis, J. (2003). Depression and cancer: Mechanisms and disease progression. *Biological Psychiatry*, 54(3), 269–282. [https://doi.org/10.1016/S0006-3223\(03\)00566-3](https://doi.org/10.1016/S0006-3223(03)00566-3)
- Stanton, A. L., Danoff-Burg, S., Cameron, C. L., Bishop, M., Collins, C. A., Kirk, S. B., Sworowski, L. A., & Twillman, R. (2000). Emotionally expressive coping predicts

- psychological and physical adjustment to breast cancer. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 68(5), 875–882. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.68.5.875>
- Taylor, S. E. (1983). Adjustment to threatening events: A theory of cognitive adaptation. *American Psychologist*, 38(11), 1161–1173. <https://doi.org/10.1037/0003-006X.38.11.1161>
- Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (2004). Posttraumatic growth: Conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15(1), 1–18. https://doi.org/10.1207/s15327965pli1501_01
- Watson, D., & Clark, L. A. (1984). Negative affectivity: The disposition to experience aversive emotional states. *Psychological Bulletin*, 96(3), 465–490. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.96.3.465>
- Watson, M., Law, M., dos Santos, M., Greer, S., Baruch, J., & Bliss, J. (1994). The Mini-MAC: Further development of the Mental Adjustment to Cancer scale. *Journal of Psychosocial Oncology*, 12(3), 33–46. https://doi.org/10.1300/J077V12N03_03
- Widiger, T. A., & Crego, C. (2019). The Five Factor Model of personality structure: An update. *World Psychiatry*, 18(3), 271–272. <https://doi.org/10.1002/wps.20658>
- Wojciechowska, I., Matkowski, R., & Pawłowski, T. (2022). Type D personality and Big Five personality traits and the risk of breast cancer: A case-control study. *Frontiers in Psychiatry*, 13, Article 723795. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2022.723795>

ОБЗОР

**ПСИХОДИНАМИЧНА ЛИЧНОСТОВА ОРГАНИЗАЦИЯ И НАРЦИСТИЧНА
РЕГУЛАЦИЯ ПРИ ПРИСТРАСТЯВАНЕ КЪМ ПСИХОАКТИВНИ ВЕЩЕСТВА**

ВАЛЕНТИН СЪБЕВ

Катедра по Социална, организационна, клинична и педагогическа психология
vsybev@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0009-6947-6916>

Валентин Събев. ПСИХОДИНАМИЧНА ЛИЧНОСТОВА ОРГАНИЗАЦИЯ И НАРЦИСТИЧНА РЕГУЛАЦИЯ ПРИ ПРИСТРАСТЯВАНЕ КЪМ ПСИХОАКТИВНИ ВЕЩЕСТВА

Настоящият теоретичен анализ изследва връзката между личностовата организация и етиологията на пристрастяването към психоактивни вещества, надхвърляйки чисто симптоматичния подход. Анализът се фокусира върху структурните характеристики на граничната организация на личността и патологичния нарцисизъм като специфичен терен за развитие на пристрастеното поведение. Чрез теоретична интеграция на его-психологията на обектните отношения на О. Кернберг и его-психологията на Х. Кохут студията концептуализира употребата на вещества като ригиден механизъм за нарцистична регулация и опит за възстановяване на психичната хомеостаза. Разгледани са дълбинните психоаналитични механизми като разцепване, проективна идентификация и дефицит в символизацията на афектите. Специален акцент се поставя върху функцията на веществото като заместител на липсващата психична структура и ролята му на външен регулатор на самооценката при интензивни преживявания на срам, празнота и ярост. Обсъжда се трансформацията на веществото в специфичен Аз-обект с парадоксална функция да предпазва Аза от дезинтеграция и същевременно да възпрепятства автентичното емоционално свързване. Изведените теоретични изводи насочват към необходимостта от клинична стратегия с фокус върху реструктуриране на личностовата организация

и изграждане на капацитет за ментализация вместо единствено върху поведенческа редукция на употребата.

Ключови думи: психодинамична перспектива, личностова организация, нарцистична регулация, пристрастяване към психоактивни вещества.

Valentin Sabev. *PSYCHODYNAMIC PERSONALITY ORGANIZATION AND NARCISSISTIC REGULATION IN SUBSTANCE ADDICTION*

This theoretical analysis explores the relationship between personality organization and the etiology of psychoactive substance addiction, transcending a purely symptomatic approach. The analysis focuses on the structural characteristics of borderline personality organization and pathological narcissism as specific terrain for the development of addictive behavior. Through a theoretical integration of Kernberg's ego psychology of object relations and Kohut's self-psychology, the study conceptualizes substance use as a rigid mechanism of narcissistic regulation and an attempt to restore psychic homeostasis. Core psychoanalytic mechanisms, such as splitting, projective identification, and deficits in affect symbolization, are examined. Special emphasis is placed on the function of the substance as a substitute for missing psychic structure and its role as an external regulator of self-esteem during intense experiences of shame, emptiness, and rage. The transformation of the substance into a specific self-object is discussed, serving the paradoxical function of protecting the self from disintegration while simultaneously impeding authentic emotional relatedness. The derived theoretical conclusions point to the necessity of a clinical strategy focused on restructuring personality organization and building the capacity for mentalization, rather than solely on behavioral symptom reduction.

Keywords: psychodynamic perspective, personality organization, narcissistic regulation, substance addiction.

ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящата студия е посветена на метапсихологичен анализ, в който пристрастяването към психоактивни вещества се разглежда като производно на вътрешната организация и динамика на психиката. Употребата се концептуализира като компромисно образуване: едновременно защитна операция срещу афекти, преживявани като непоносими или дезорганизиращи, и опит за поддържане на кохезията на Аза и относителната устойчивост на обектните отношения чрез външен, химически медиатор. Възможно е тази регулаторна функция краткосрочно да стабилизира психичната икономика, но в дългосрочен план фиксира зависимостта от външни опори, поддържа повторението и може да компрометира структурната интеграция.

Теоретичната рамка интегрира два взаимнодопълващи се психоаналитични прочита: конфликтно-структурния модел на обектните отношения (Kernberg, 1975,

1984, 2023) и перспективата на дефицита в его-психологията (Kohut, 1971, 1977). Първият акцентира върху нивото на личностна организация, примитивните защиты и ролята на агресията/завистта в поддържането на разцепени репрезентации; вторият описва употребата като опит за компенсация на дефицити в его-кохезията и его-регулацията чрез външни регулатори. Интеграцията се използва като клинично-евристична рамка, като различията в метапсихологичните предпоставки на двата модела се запазват и не се третират като взаимозаменяеми.

Централният аргумент на анализа е, че функцията на психоактивното вещество варира системно в зависимост от структурните характеристики на човека: степента на интеграция на идентичността, доминиращия защитен репертоар, устойчивостта на преценката на реалността (включително ситуативните ѝ флукутации при физиологичната възбуда, интоксикация или абстиненция) и качеството на интернализираните обектни отношения. Оттук става ясно, че употребата не бива да се разглежда като универсален симптом, а като динамична конфигурация, която при различни пациенти може да обслужва ситуативни конфликти и напрежение или да придобие ролята на структурна подпора срещу тревоги от разпад, тревожност от преследване, хроничен срам и празнота.

Структурният анализ започва с дефиниране на нивата на личностна организация като критерий за оценка на тежестта на патологията и за разграничаване на различни психодинамични функции на употребата. На тази основа се проследява ролята на патологичния нарцисизъм като система за регулация на самооценката и вътрешната кохезия, организирана около динамиката грандиозност–уязвимост и афекти като завист, унижение и срам. Това позволява да се изясни как конкретни афекти и обектни конфигурации действат като катализатори за употреба и как повторението се превръща в привидно ефективна регулация, която едновременно намалява болката и блокира психичната трансформация.

Съвременните диагностични системи предоставят допълнителен описателен език за част от тези процеси. Алтернативният модел за личностови разстройства в DSM-5 (APA, 2013) и подходът на МКБ-11 (WHO, 2019) въвеждат дименсионални критерии за личностно функциониране (Аз и междуличностно функциониране), които частично се припокриват със структурните концепции на психодинамичната традиция. В настоящата студия този език се използва като мост между описателните домейни на нозологията и динамичните обяснителни модели, без да се заличават различията между тях.

Студията е конструирана като интегративен теоретичен анализ с цел концептуална съгласуваност и клинична приложимост, а не систематична изчерпателност. За терминологичната прецизност понятието „пристрастяване“ се използва като клинично-описателен конструкт, разграничим от епизодична и вредна употреба и операционално съотнесен към диагностичните критерии за разстройства, свързани с употреба на вещества (DSM-5/МКБ-11), включително компулсивност, загуба на контрол и продължаване въпреки негативните

последиди. В метапсихологичен план пристрастяването се разглежда като относително устойчив модел на афектна и саморегулация чрез „химически обект“, при който действието постепенно измества символизацията.

Теоретичната и клиничната значимост на анализа се изразява в структурно обосноваване прочит на употребата на вещества като функция на личностната организация и нарцистичната регулация. Психоактивното вещество се мисли като външен регулатор, който временно модифицира афектната икономика и стабилизира кохезията на Аза, но усилва зависимостта от външни опори и поддържа цикли на компулсивно поведение. Предложената рамка подпомага идентифицирането на специфичните афекти и обектни конфигурации, задействащи употребата, и определянето на структурно оправданата терапевтична стратегия при различни нива на организация.

ФОРМИРАНЕ НА ЛИЧНОСТТА

В съответствие с традициите на теориите за обектните отношения и приносите на Едит Якобсон (Jacobson, 1964), Ото Кернберг (Kernberg, 1976, 1984, 2023) поддържа тезата, че психичната структура се изгражда чрез интернализацията на отношения с обектите под формата на диади. Всяка диада се дефинира като неразривна трикомпонентна единица, включваща репрезентация на Аза, репрезентация на обекта и свързващ афект, който определя качеството на взаимодействието (Gabbard, 2014; Kernberg, 1976, 1984, 2023; Ogden, 1993). Моделът дефинира афектите като първични мотивиращи системи и третира нагоните (либидо и агресия) като вторични образувания, интегриращи тези афекти в основната архитектура. Афектът организира опита в паметта според позитивния (либиден) или негативния (агресивен) валентен знак (Kernberg, 1992, 2004, 2023).

В развитиен план тези диади представляват паметови следи от взаимодействия, натоварени със силна афективна интензивност, които Кернберг разглежда като базисни елементи, конституиращи нагоните (Ibid.). В ранните етапи на развитие психиката действа с разцепени и неинтегрирани диади, при които репрезентациите на Аза и на обекта са фиксирани като афективно поляризирани – изцяло позитивни или изцяло негативни частични обекти (Kernberg, 1975, 1984; McWilliams, 2011). Стабилната психична структура се постига предимно чрез интеграция на тези полярни репрезентации в цялостни и амбивалентни структури, което позволява на човека да преживява другите като цялостни обекти, едновременно притежаващи противоречиви качества (Kernberg, 1984; Mahler et al., 1975).

Патологията на личностната организация произтича от структурния провал на тази интеграция, дължащ се на конституционално прекомерна агресия, ранна травматизация или интензивна омраза, който блокира синтеза на полярните диади и атакува самата връзка с обекта (Kernberg, 1975, 2023). Този механизъм води до персистиране на качествено еднопосочни частични обекти

(McWilliams, 2011), както и до дифузия на идентичността, обричайки човека на състояние на хронична субективна празнота, функционираща като активна защитна бариера срещу непоносими конфликти на завист и деструктивност (Clarkin et al., 2006; Kernberg, 1984, 2023). Този модел на интернализирани обектни отношения осигурява метапсихологичния фундамент за трите диагностични критерия: *интеграцията на идентичността*, *ниво на защитната организация* и *способност за проверка на реалността* (Caligor et al., 2018; Kernberg, 1981, 1984).

Интеграция на идентичността

В рамките на този теоретичен модел първият и структуроопределящ критерий е интеграцията на идентичността – фундаментът, върху който се надграждат останалите психични функции. За Кернберг това е развитийно постижение (Klein, 1935, 1940), ситуирано в пресечната точка на когнитивното развитие, системната организация и обектните отношения. Той разглежда егото като йерархична структура, която се стреми към негентропия и по-висока организация (von Bertalanffy, 1969). Този системен стремеж е функционално зависим от синтетичната функция на егото (Nunberg, 1931) и от когнитивното съзряване (Piaget, 1956). Кернберг (Kernberg (1976, 2023) подчертава, че афективната интеграция на противоположните репрезентации изисква като предпоставка когнитивното постоянство на обекта, осигуряващо паметовата стабилност на образа дори в условия на интензивен афективен натиск.

Върху този когнитивно-системен фундамент Кернберг (Kernberg, 2004, 2023) разгръща дефиницията за идентичността чрез терминологията на Ерик Ериксън и Едит Якобсон. От Ериксън (Erikson, 1956) той възприема критерия за времеви континуитет (субективното чувство за тъждественост на Аза във времето) и социално валидиране (съответствие между възприятието на себе си и възприятието на другите). Същевременно, чрез инструментите на Якобсон (Jacobson, 1964), както и на Джоузеф Сандлър и Бърнард Розенблат (Sandler & Rosenblatt, 1962), моделът операционализира идентичността като хармонично организиран свят на репрезентации, в който образите на Аза и обектите са диференцирани, но свързани.

Критично важният принос на Кернберг обаче е свързването на тези структурни дефиниции с етапите на сепарация-индивидуация на Маргарет Малер и концептуалната рамка на Мелани Клайн (Klein, 1935, 1946). На тази база Кернберг формулира разбирането, че постигането на интегрирана идентичност съответства на установяването на либидна обектна константност (Mahler et al., 1975), което в модела се дефинира като фундаментален капацитет за функциониране на Аза и в междуличностен план (Caligor et al., 2018). Това състояние надгражда чисто когнитивното запамятаване на обекта; то отразява способността на детето да поддържа емоционалната връзка с добрия обект дори в моменти

на фрустрация и гняв. В психодинамичен план това съответства на преминаването към депресивната позиция (Klein, 1935, 1940). Именно в тази фаза механизмът на разцепването отстъпва място на интеграцията, позволявайки на човека да разпознае, че идеализираната и преследващата майка са един и същ цялостен обект. Според Кернберг способността за толериране на амбивалентността, а именно да обичаш и да мразиш един и същ човек, без да разрушаваш образа му, е сърцевината на зрялата его-идентичност (Kernberg, 1976, 1984).

Този интрапсихичен синтез има директни структурни последици, които надхвърлят когнитивната стабилност. Кернберг (Kernberg, 1976, 1984) подчертава, че интеграцията на репрезентациите на Аза и на обекта неутрализира агресивния нагонов заряд, което представлява процес, критичен за деперсонификацията на суперегото и смекчаването на неговия архаичен характер (Jacobson, 1964). Когато драстичното противопоставяне между идеализирани и преследващи образи отпадне, човекът придобива капацитет за толериране на амбивалентността. Тази консолидация променя фундаментално икономиката на психичния апарат, тъй като възможността на егото да удържа конфликта вътрешно премахва необходимостта от радикално разцепване. Така интеграцията на идентичността създава структурната основа за преминаване от примитивни защити към базирана на изтласкването организация (Kernberg, 1984, 2004).

В съвременното развитие на модела Кернберг и неговите колеги прецизират конструкта, интегрирайки го с откритията от теорията на привързаността и наративната психология. Степента на интеграция на идентичността се оценява чрез качеството на наративната съгласуваност (Diamond et al., 2003; Kernberg, 2012). Способността на човека да конструира цялостен, нюансиран и логически свързан автобиографичен разказ служи като емпиричен корелат на структурната цялост на Аза (Buchheim et al., 2008). Този съвременен прочит свързва дифузията на идентичността директно с липсата на епистемно доверие – невъзможността на човека да приема социалната информация като надеждна и релевантна, което блокира капацитета за ментализация и учене от междуличностния опит (Fonagy & Allison, 2014, 2023; Kernberg, 2023).

Организация на защитните механизми

Докато степента на интеграция на идентичността определя структурната здравина на Аза, начинът, по който човекът се справя с вътрешните и външните конфликти, се регулира от втория ключов параметър, представляващ доминиращата организация на защитните механизми. Структурният модел третира защитите като съгласувани системи, които са пряка функция на интегрираността на идентичността. Теорията прави фундаментално разграничение между защитните констелации, центрирани около изтласкването, характерни за невротичната организация, и тези, организирани около разцепването, които дефинират граничната и психотичната патология (Caligor et al., 2018; Kernberg, 1984, 2012).

При високо ниво на интеграция защитите посредничат при интрапсихичния конфликт между сравнително консолидираните структури на То, егото и супер-егото (Kernberg, 1984; McWilliams, 2011). Обратно, при по-ниските нива на организация тяхната първична функция е активното поддържане на дисконтируитет в преживяванията, за да се предпази егото от дезинтеграция и да се съхранят добрите (идеализирани) обекти от замърсяване с интензивния афект на омразата и деструктивността (Clarkin et al., 2006; Kernberg, 2023). В този смисъл доминацията на примитивните защитни операции представлява динамичен способ за организиране на вътрешния свят, основан на предвербалните режими на възприемане с цел предотвратяване на унищожаването на връзката с обекта (Kernberg, 1975, 1976, 2023).

Централният механизъм на разцепването се подсилва от констелация от свързани операции, включващи примитивна идеализация, обезценяване, отричане и проективна идентификация, като последната се дефинира не просто като интрапсихичен механизъм, а като междуличностна разиграване, чрез което човекът индуцира непоносимите афекти в обекта, за да упражни всемогъщ контрол над връзката (Caligor et al., 2018; Kernberg, 1987, 2023). Тъй като разцепването изисква по-малко психична енергия от изтласкването, егото често регресира към него, за да избегне непосилната тревожност. Този процес обаче блокира неутрализацията на агресията – концепция, която Кернберг систематизира на базата на тезите на Хайнц Хартман (Hartmann, 1950). Това възпрепятства интеграцията на първичните афекти във вторични нагонови структури и създава порочен кръг, при който слабостта на егото и примитивните защити взаимно се подсилват (Kernberg, 1975, 1984, 2023).

През последните десетилетия теоретичният фокус върху защитните механизми надхвърля чисто интрапсихичното им разбиране и обхваща ролята им в емоционалната регулация и невробиологията. В съзвучие с психодинамичната концептуализация на Кернберг (Kernberg, 2015, 2023) съвременни изследвания с невроизобразяване разкриват фронтолимбични особености, съвместими с отслабена низходяща регулация от префронталната кора върху лимбичната реактивност (Perez et al., 2016; Silbersweig et al., 2007). Науката интерпретира това като невробиологичен корелат на повишената опора на примитивни защити като разцепването, неспособни да съдържат афективното заливане. В този контекст теорията осмисля преминаването от примитивни към зрели защити не просто като когнитивна промяна, а като възстановяване на капацитета за афективна инхибиция и ментализация в условията на стрес (Levy et al., 2006). Това биологично валидиране трансформира класическото разбиране за защитите, дефинирайки ги като активни невропсихологични стратегии за модулиране на афективната интензивност в междуличностен контекст (Clarkin et al., 2006; Kernberg, 2015).

Проверка на реалността

Капацитетът за проверка на реалността завършва диагностичната триада и функционира като окончателна разделителна линия между граничната и психотичната патология. Докато идентичността и защитите очертават вътрешната архитектура на психиката, проверката на реалността определя способността ѝ да поддържа адекватна връзка с обективния свят. Теорията дефинира този конструкт като активна его-функция, позволяваща обективно валидиране на възприятията и когнитивните процеси спрямо външните стандарти (Frosch, 1964; Kernberg, 1984). В своята рамка О. Кернберг разграничава строго субективното чувство за реалност от клиничната „проверка на реалността“. Докато първото се отнася до феноменологичното преживяване за автентичност на възприятието, второто формира комплексен когнитивен процес за разграничаване на интрапсихичните стимули (фантазии, нагони, афекти) от външните перцептивни данни (Kernberg, 1975, 1996, 2023).

Кернберг концептуализира проверката на реалността като клинично наблюдаема способност, подлежаща на аналитично разгръщане в три взаимосвързани компонента. Първият обхваща способността за перцептивна диференциация на репрезентационния свят, осигуряваща поддържането на устойчиви его-границы между субективния свят и външната среда. Вторият компонент изгражда капацитета за междуличностно валидиране (споделена реалност) на афектите и мислите, позволяващо социално потвърждение на опита в диалога с другия и корекция на перцептивните изкривявания без прибегване до социален конформизъм (Caligor et al., 2018; Kernberg, 1984, 2023). Третият и диагностично най-значим маркер е отсъствието на продуктивна психотична симптоматика, съчетано със запазена емпатична чувствителност към преживяванията на другия – капацитет, дефиниран в съвременните ревизии като социална проверка на реалността (Caligor et al., 2018; Kernberg, 2023). Тази способност за отчитане на междуличностния контекст позволява на човек да разпознае парадоксалния характер на собствените си афекти или мисли, когато те влязат в разрез с обективната ситуация, което категорично разграничава граничната от психотичната организация (Clarkin et al., 2006; Stone, 1980).

В развитиен план устойчивостта на проверката на реалността зависи от степента на диференциация между репрезентациите на Аза и на обекта. При граничната личностова организация, въпреки наличието на интензивни проективни механизми, тази диференциация остава запазена през по-голямата част от времето. За разлика от психозата, характеризираща се със сливане на репрезентациите и загуба на его-границите, клиниката на граничната патология отчита само временно изкривяване на възприятието в контекста на междуличностните отношения (Kernberg, 1984, 2004). Това изкривяване е вторичен ефект от активирането на примитивни защити, по-специално на проективната идентификация, която компрометира

социалната проверка на реалността, карайки човека да възприема собствените си афекти като идващи отвън, без обаче да губи базисната си ориентация за време и място (Caligor et al., 2018; Kernberg, 1987).

Съвременните дискусии върху модела разглеждат капацитета за проверка на реалността в тясно взаимодействие с ментализацията, дефинирана като способността на човек да интерпретира поведението на другите като резултат от интенционални психични състояния (Fonagy et al., 2002; Kernberg, 2012, 2023). Макар ментализацията да е отделна функция, дефицитите в нея при граничните личности не водят до трайна загуба на връзка с реалността, а до изкривявания в социалното познание, проявяващи се най-вече в ситуации на интензивна афективна възбуда. Следователно запазената базисна проверка на реалността остава фундаментален маркер за структурната интегрираност на егото, разграничаваща категорично граничната от психотичната патология (Caligor et al., 2018; Kernberg, 1984, 2023).

Организация на личността

Този структурен подход позволява на О. Кернберг (Kernberg (1984) да формулира диагностична рамка, изместваща фокуса от описателното групиране на симптоми към оценка на подлежащата организация на психичния апарат (Gabbard, 2014). Моделът диференцира три фундаментални нива на организация на личността, обособени като *невротична*, *гранична* и *психотична*, разположени върху динамичен континуум на тежест (Caligor, 2010; Kernberg, 1975, 1996, 2023). Рамката комбинира категориална диференциация на нивата с дименсионална оценка на тежестта. Това позволява разграничаване на феноменологичната картина от структурните предпоставки на патологията, свързани с организацията на интернализираните диади от репрезентации на Аза и на обекта, както и със степента на интеграция на идентичността. Интеграцията на идентичността дефинира матрицата на Аза и междуличностното функциониране, където структурната цялост предопределя капацитета за социална навигация (Caligor et al., 2018; Clarkin et al., 2006).

Концептуалната сила на модела произтича от начина, по който трите ключови критерия: интеграцията на идентичността, доминиращата организация на защитните механизми и проверката на реалността, се формират като динамична система. Кернберг разглежда личностовата патология като континуум, разположен между полюсите на невротичната и психотичната организация, при което специфичните структурни конфигурации модулират степента на синтез на репрезентациите, преобладаващия защитен режим и устойчивостта на его-границите (Caligor et al., 2018; Kernberg, 1984).

Невротичното ниво на организация на личността заема полюса на най-голяма структурна зрялост и относителна психична стабилност (McWilliams, 2011). Дефиниращ признак е консолидираната идентичност, при която

репрезентациите на Аза и на обекта са диференцирани и обединени в съгласуван вътрешен свят, позволяващ отношения към цял обект и толерантност към амбивалентност (Caligor, 2010; Clarkin et al., 2006; Kernberg, 1996). Развитието, това ниво предполага установено постоянство на обекта, а конфликтът протича на интерсистемно ниво между нагоновите импулси и вътрешните забрани, при доминиране на защити от по-висок ред, центрирани около изтласкването (Clarkin et al., 2006; Freud, 1923/1989; Kernberg, 1984; Mahler et al., 1975). Проверката на реалността обикновено е запазена и устойчива, включително при афективно напрежение (Kernberg, 1984). Тук суперегото е интегрирано и деперсонифицирано, функционирайки като вътрешна ценностна система, която организира саморегулацията най-вече чрез вина и етични стандарти (Clarkin et al., 2006; Jacobson, 1964; Kernberg, 1996).

В противоположния, най-слабо организиран край на спектъра, моделът позиционира *психотичното ниво на организация на личността*, характеризиращо се с тежка дезинтеграция на репрезентационния свят и дълбоко компрометирана базисна проверка на реалността (Jacobson, 1964; Kernberg, 1975, 1984, 2023; Steiner, 2003). Ключовият структурен дефицит е грубо нарушената диференциация между репрезентациите на Аза и на обекта, обуславяща нестабилни его-границы и налудно-халюцинаторни феномени, произтичащи от колапса на капацитета за междуличностно валидиране на опита (Caligor et al., 2018; Kernberg, 2023). Класическите развитийни формулировки асоциират това ниво с ранни провали в процесите на диференциация и сепарация, описвани в перспективата на сепарация–индивидуация (Mahler et al., 1975), както и с концепциите за първичния нарцисизъм в метапсихологията на Фройд (Freud (1914/1964)), без обаче Кернберг да редуцира тези модели един до друг (Kernberg, 1984). Защитните операции при психотичното ниво са крайно примитивни и включват масирано отричане, фрагментация и налудна проекция, като функцията им е да предпазят психичния апарат от преживявания на аниhilация или поглъщане (Kernberg, 1984; McWilliams, 2011). Постклайнианската традиция описва подобни състояния като доминирани от преследващи обектни фигури и патологични организации, които човекът преживява като външна, параноидна сила (Bion, 1959; Steiner, 2003).

По този начин моделът на О. Кернберг (Kernberg, 1984) предоставя прецизна рамка за разграничаване на нивата на интрапсихична регулация на либидните и агресивните импулси. При невротичното ниво конфликтите се разгръщат в контекста на интегрирано его и деперсонифицирано суперего, докато при психотичното ниво грубо компрометираната базисна проверка на реалността налага налудно-халюцинаторни реконструкции и екстернализация на преследващи обектни репрезентации (Kernberg, 1984, 2023).

Структурният модел на Кернберг концептуализира *границната организация на личността* като относително стабилна структурна конфигурация по

континуума на тежест, а не като преходно междинно състояние (Akhtar, 2005; Kernberg, 1984). Граничната структура се определя чрез съвместното наличие на принципно запазена базисна проверка на реалността и синдром на дифузия на идентичността (Clarkin et al., 2006; Kernberg, 1996). Докато при невротичното ниво репрезентациите на Аза и на обекта са интегрирани в съгласуван свят, при граничното ниво вътрешният свят се организира чрез слабо интегрирани и афективно наситени конфигурации, поддържани в разделени изцяло добри и изцяло лоши образи (Kernberg, 1984). Дифузията на идентичността ограничава устойчивото преживяване на себе си и на другите във времето и клинично се асоциира с лабилност на самооценката, рязка поляризация на междуличностните оценки и преживявания на празнота или вътрешна несвързаност, проявяващи се най-вече в контекста на близост и фрустрация (Kernberg, 2012; McWilliams, 2011). В междуличностен план тези дефицити се изразяват като лабилност на социалната проверка на реалността, при която активираните разцепени репрезентации компрометират способността за прецизна оценка на мотивите и състоянията на другите (Caligor et al., 2018; Kernberg, 2023).

Водещата защитна операция при граничното ниво е разцепването, поддържащо дисконтинуитет между противоположни афективни състояния и репрезентационни конфигурации. Основната му функция е да ограничи заплахата от примитивна агресия към идеализираните добри вътрешни обекти (Akhtar, 2005; Kernberg, 1984). В този контекст операции като проективна идентификация и всемогъщ контрол допълнително стабилизират его-границите, които остават относително устойчиви в сравнение с психотичното ниво (Kernberg, 1975, 1981). Въпреки това проверката на реалността може да стане ситуационно лабилна при интензивна афективна възбуда, когато изкривяванията в социалното познание и емпатичната атрибуция се засилват до степен на размиване на границата между субективното преживяване и обективната реалност на другия (Caligor et al., 2018; Clarkin et al., 2006; Kernberg, 1996, 2023).

Развитийно, теорията свързва граничната организация с нарушена консолидация на обектната константност и с патологична фиксация или регресия към подфазата на сближаване от процеса на процеса на сепарация-индивидуация, описана от Маргарет Малер (Kernberg, 1984; Mahler et al., 1975). В този период (16- и 24-месечна възраст) детето вече е постигнало значима диференциация, но остава уязвимо към напрежението между автономия и зависимост, както и към страхове от загуба на обекта или поглъщане. Това поддържа противоречиви идентификации и затруднява интеграцията на репрезентационния свят (Kernberg, 1984; Mahler, 1972; McWilliams, 2011). В метапсихологичен план Кернберг допълва развитийната линия с акцент върху инфилтрацията на предгенитална агресия в по-късните конфликтни организации. Този фактор повишава деструктивния потенциал на афектните конфигурации и затруднява прехода

към доминиране на изтласкването като централен защитен режим (Akhtar, 2005; Kernberg, 1992).

Регулацията на агресията и моралните структури при граничната организация на личността демонстрират ограничена интеграция и слаба абстрактност на суперегото (Kernberg, 1984). Архаичните и садистично оцветени предшественици на съвестта не функционират като стабилни вътрешни принципи; човекът често ги преживява като преследващи интроекти или ги екстернализира чрез проекция, което усилва параноидната тревожност и междуличностната подозрителност (Clarkin et al., 2006; Kernberg, 1975, 1984). В този контекст всемогъщият контрол може да служи за стабилизиране на обекта и редуциране на заплахата чрез манипулиране на дистанцията и зависимостта в отношенията (Kernberg, 1984; Wurmser, 1981). Агресията остава частично неинтегрирана и намира израз чрез изиграване под формата на импулсивност, автоагресия или яростни избухвания, особено при заплахата за самооценката и обектната връзка (Kernberg, 1992). Тази невъзможност за неутрализация на агресията блокира прехода към депресивната позиция и развитието на капацитет за загриженост, като вместо това държи егото в състояние на постоянна мобилизация срещу деструктивни вътрешни и външни обекти (Caligor et al., 2018; Kernberg, 2023).

Въпреки общите структурни дефицити, клиничните прояви в този спектър са хетерогенни по отношение на адаптацията, качеството на отношенията и стабилността на моралната система. Затова Кернберг не разглежда граничната личностова патология като монолитна единица, а въвежда вътрешно разслоение според тежестта на функциониране. Континуумът обхваща диапазона между по-високо и по-ниско ниво, различаващи се по качеството на социалната адаптация, степента на интеграция на суперегото и начина на модулиране на агресивните импулси. Тази диференциация подготвя разграничаването на клиничните подтипове (Caligor, 2010; Caligor et al., 2018; Clarkin et al., 2006; Kernberg, 1984, 1992).

В структурния модел *високото ниво на гранична организация на личността* заема място в непосредствена близост до невротичния полюс (Clarkin et al., 2006; Kernberg, 1984). Това ниво демонстрира относително съхранена социална адаптация и способност за устойчива професионална реализация, което го разграничава от по-тежките конфигурации (Clarkin et al., 2006; Kernberg, 1984). Въпреки наличието на дифузия на идентичността, тя обикновено е в лека до умерена степен. Това позволява запазване на относителна съгласуваност на житейските цели и устойчиви инвестиции, макар и с периодични вътрешни конфликти и междуличностна лабилност (Caligor, 2010; Clarkin et al., 2006; Kernberg, 1996). По-високата степен на интеграция позволява на човека да поддържа по-стабилно функциониране въпреки подлежащата структурна уязвимост (Caligor et al., 2018).

Защитното функциониране при високото гранично ниво разчита на смесена конфигурация, при която разцепването остава налично, но се комбинира с по-зрели и репресивни защиты като изтласкване, рационализация и интелектуализация (Clarkin et al., 2006; Kernberg, 1984). Тази комбинация осигурява по-голяма афективна стабилност и по-силна толерантност към тревожност в сравнение с ниското ниво (Caligor et al., 2018; Kernberg, 1984). Важен диагностичен маркер е обстоятелството, че проверката на реалността остава принципно запазена, включително диференциацията между репрезентациите на Аза и на обекта, както и между вътрешния и външния свят (Kernberg, 1996). Дефицитите са фини и протичат като затруднения в социалната проверка на реалността, изразяващи се в периодична загуба на прецизност при отчитане на мотивите и вътрешните състояния на другите. Тези провали обаче остават ограничени предимно в контекста на интимните отношения при интензивна афективна възбуда, като човекът често запазва капацитет за ретроспективна корекция на своите изкривявания (Caligor et al., 2018; Kernberg, 2023).

Суперегото при високото гранично ниво показва значителна интеграция и деперсонификация, позволяващи функциониране според вътрешни етични стандарти и изпитване на вина и загриженост за другите (Clarkin et al., 2006; Kernberg, 1996). Капацитетът за загриженост бележи важен структурен напредък, тъй като позволява на егото да признае амбивалентността, без да прибегва до пълно обезценяване на обекта (Caligor et al., 2018; Kernberg, 2023). Макар моралната регулация понякога да е ригидна или самокритична, наличието на стабилна ценностна система ограничава антисоциалните изходи и подкрепя позадълбочени междуличностни връзки (Caligor, 2010; Kernberg, 1984). По отношение на агресията човекът упражнява относително по-добър контрол върху импулсите с тенденция към вътрешнонасочени форми на преживяване и изразяване на враждебността, вместо към груба екстернализация (Kernberg, 1992). Това често приема формата на самокритика, вина или като пасивно-агресивни конфигурации при запазена способност за социално функциониране (Clarkin et al., 2006; Kernberg, 1992).

В междуличностен план хората на това ниво запазват капацитет за либидна инвестиция и емоционална ангажираност, макар отношенията да остават крехки заради остатъчни механизми на идеализация и обезценяване (Kernberg, 1996). Толерантността към амбивалентност е уязвима, което повишава риска от резки промени в оценката на обекта при фрустрация (Kernberg, 1992, 1996). В такива моменти активираните афективни диади може временно да изкривят социалната проверка на реалността, но структурната интеграция позволява възстановяване на епистемното доверие след преминаване на афективния пик (Caligor et al., 2018; Kernberg, 2023).

В рамките на структурния модел на Кернберг *ниското ниво на гранична организация на личността* обозначава най-тежките конфигурации в спектъра и се

разполага в близост до психотичния полюс (Caligor, 2010; Kernberg, 1984). За разлика от високото гранично ниво, тук дифузията на идентичността е изразена в значителна степен. Репрезентациите на Аза и на обекта остават не само разделени, но и крайно поляризирани, с ограничена способност за синтез на амбивалентните качества (Clarkin et al., 2006; Kernberg, 1996). Това корелира с нестабилна самооценка, затруднено поддържане на цели и изпитване на вътрешна несвързаност, активиращо се особено при заплахата за обектната връзка (Caligor et al., 2018; Kernberg, 1984). Тази фрагментация обуславя персистираща неспособност за интегриране на опита, превръщайки вътрешния свят в поредица от несвързани и афективно наводняващи епизоди (Caligor et al., 2018; Kernberg, 2023).

Примитивните операции доминират в защитното функциониране на ниското гранично ниво. Разцепването, проективната идентификация, примитивната идеализация, обезценяването, отричането и всемогъщият контрол организират регулацията чрез екстернализация и междуличностно пренасяне на непоносими афекти (Clarkin et al., 2006; Kernberg, 1984, 1996). В резултат на това отношенията се отличават със силна турбулентност, контрол и повтаряеми цикли на идеализация и обезценяване (Clarkin et al., 2006; Kernberg, 1984). Макар базисната проверка на реалността обикновено да остава запазена, афективният натиск може значително да компрометира социалната проверка. Това се проявява чрез масирани параноидни интерпретации и срив на епистемното доверие, при който човекът става неспособен да приема коригираща информация, възприемайки обекта като преследваща фигура (Caligor et al., 2018; Kernberg, 2023). Тези дефицити в емпатичната атрибуция и рязкото понижение на междуличностния такт блокират възможността за автентична междуличностна корекция и задълбочават социалната изолация (Clarkin et al., 2006; Kernberg, 1996).

Критично важен аспект на ниското ниво е патологията на моралната система. Суперегото остава слабо интегрирано и функционира чрез архаични, садистично оцветени интроекти. Човекът често ги екстернализира, преживявайки ги като враждебни външни фигури, което усилва параноидната тревожност (Clarkin et al., 2006; Kernberg, 1984, 1996). Агресивният заряд остава частично неутрализиран и намира израз в импулсивност, ескалация и изиграване, като рискът от деструктивни и антисоциални прояви нараства значително (Caligor et al., 2018; Kernberg, 2023).

ФОРМИРАНЕ НА НАРЦИСИЗМА

Психоаналитичната теория концептуализира формирането и архитектурата на нарцисизма като комплексно структурно и регулаторно явление, изискващо интегративен прочит на его-психологичната традиция, теорията на обектните отношения, Аз-психологията и съвременната невропсихоанализа (Caligor et al., 2018; Kernberg, 2023). Моделът на Кернберг дефинира нарцисистичната личностна

организация като сравнително стабилна патологична конфигурация, разположена в граничния спектър, но центрирана около патологичния грандиозен Аз (Kernberg, 1975, 1984, 2023). Тази структура осигурява компенсаторна цялост и адаптивна фасада, които обаче маскират подлежаща дифузия на идентичността и неспособност за автентична инвестиция в значимите други (Diamond & Hersh, 2020; Kernberg, 2023). От позицията на Аз-психологията Хайнц Кохут подчертава централността на съгласуваността на Аза и решаващата роля на Аз-обектните отношения за поддържане на вътрешната хомеостаза (Kohut, 1971, 1977). Този подход интерпретира патологичния нарцисизъм като застой в развитието, оставящ егото в риск от фрагментация при емпатични провали на средата (Kohut, 1977; Schore, 2019).

Съвременната изследователска парадигма операционализира тази клинична динамика чрез дименсионалните полюси на *нарцистична грандиозност* и *нарцистична уязвимост*, третирани като нарцистична флукутация (Edershile & Wright, 2021; Pincus & Lukowitsky, 2010). Тази изменчивост отразява преходите между състояния на защитно всемогъщество и регулаторен колапс, провокирани от междуличностни заплахи за самооценката. Това подчертава ролята на епистемното доверие и невробιологичната реактивност при тези хора (Caligor et al., 2018; Ronningstam, 2011; Wright & Edershile, 2018).

Структурна дефиниция на нарцистичната организация според Ото Кернберг

В метапсихологичната рамка на Кернберг патологичният нарцисизъм се дефинира като специфична *нарцистична организация на личността*, функционираща в граничния спектър, при която интегрираният, макар и патологичен, грандиозен Аз поддържа привидна съгласуваност (Caligor et al., 2018; Kernberg, 1975). Кернберг разглежда тази конфигурация като активно конструирано патологично новообразуване, притежаващо собствена защитна логика и организиращо психичния апарат около компенсаторна цялост. Тази структура ефективно маскира подлежащата дифузия на идентичността и овладява натиска от примитивната агресия, позволявайки по-добро функциониране на повърхността в сравнение с класическата гранична патология (Diamond et al., 2022; Kernberg, 1984, 2023).

В генезиса на тази структура централно място заема примитивната завист, описвана в традицията на Мелани Клайн като ранна деструктивна тенденция спрямо обекта и интерпретирана наново от Кернберг като организиращ фактор. Тя подпомага обезценяването на зависимостта и поддържа грандиозната вътрешна съгласуваност (Kernberg, 1975, 2023; Klein, 1957). Под нейно въздействие човекът атакува обекта вътрешно, което редуцира болезнената фрустрация и чувството на уязвимост, но същевременно блокира капацитета за отношения към цялостния обект и признаването на автономията на другия (Diamond et al., 2022; Kernberg, 1992). В структурно отношение патологичният грандиозен Аз

възниква чрез защитна кондензация на реалните аспекти на Аза, както и на идеалните обектни репрезентации. Този процес позволява на човека да интернализира съвършени качества и да минимизира осъзнатата необходимост от външни обекти (Kernberg, 1975). Едит Якобсон описва тази динамика като патологично сливане и недостатъчна диференциация, при която границите между репрезентациите на Аза и на обекта се замъгляват в полза на идеализирана автоконструкция. Тази организация маскира дефицитите в либидната обектна константност и създава условия за хронична вътрешна празнота – състояние, което в най-новите си трудове Кернберг свързва с концепцията на Андре Грин за дезобективращата функция. Чрез нея човекът активно деинвестира (умъртвява) емоционалната връзка с реалността, за да се предпази от непредсказуемостта на обекта (Green, 1986, 1983/2001; Kernberg, 2023).

Критично важен аспект на нарцистичната организация е специфичната патология на суперегото, маркирана от непълна интеграция на компонентите му и инфилтрация от примитивната агресия. Това състояние поддържа едновременно идеализиращи изисквания и садистични предшественици на моралната инстанция (Diamond et al., 2022; Kernberg, 1984). В резултат моралната регулация често следва линията на перфекционистични идеали и страх от девалидиране, като афектите срам, унижение и ярост придобиват водеща роля в колебанията на самооценката и в стабилизирането на грандиозната позиция (Kernberg, 1984; Wurmser, 1981). Степента на тази морална деформация дефинира прогностичния спектър на патологията: от високофункционалния нарцисизъм до синдрома на злокачествен нарцисизъм, при който разрушаването на суперегото позволява триумф над обекта чрез безнаказана експлоатация (Diamond et al., 2022; Kernberg, 1992, 2023).

Развитиен модел на нарцистичния дефицит според Хайнц Кохут

Теоретичната система на Х. Кохут разглежда патологичния нарцисизъм като състояние на застой на развитието, свързан с дефицити в ранното взаимодействие със средата (Kohut, 1971, 1977). В този парадигмален прочит Азът изгражда и поддържа своята съгласуваност чрез Аз-обектни функции и отношения. Аз-обектите са фигури, които в субективното преживяване не функционират като напълно отделни субекти, а като психологически необходими носители на регулаторни функции за съгласуваност, жизненост и самооценка (Gabbard & Crisp, 2018). Алън Шор разширява това разбиране, дефинирайки Аз-обектната функция като форма на деснохемисферна афективна комуникация и интерактивна регулация, при която основният грижещ се за детето модулира неговите лимбични вериги (Schoore, 2019).

Здравословното развитие изисква достатъчно емпатично откликване, осъществявано чрез отразяване и възможност за идеализация на родителското имаго. Тези взаимодействия подпомагат структурното изграждане на Аза и

трансформиращата интернализация на регулаторните функции, създавайки основата за епистемното доверие (Fonagy & Allison, 2014; Kohut, 1977). Интерсубективната перспектива разглежда нарцистичната активност като компенсаторно усилие, насочено към поддържане на структурната съгласуваност и положителното афективно оцветяване на Аз-репрезентацията при липса на емпатичен контекст (Stolorow, 1975; Stolorow & Atwood, 2018). Когато тези потребности са трайно фрустрирани, Азът остава в състояние на постоянна уязвимост към фрагментация, съпроводена от дезинтеграционна тревожност, изграждаща фундаменталния страх от разпадане на психичната цялост (McWilliams, 2011; Stolorow, 1975; Stolorow & Atwood, 2018).

Централно място в модела заема концепцията за нарцистичната ярост, която Кохут концептуализира като реакция на заплахата за съгласуваността на Аза и за неговата Аз-обектна опора (Kohut, 1972). Тази ярост се отличава с компулсивност и със стремеж към възстановяване на контрола върху обекта, целящ да неутрализира изпитването на травматична безпомощност и да възстанови застрашената интеграция чрез магическа или всемогъща организация на опита (Kohut, 1972; Wurmser, 1981). Така нарцистичното страдание произтича от структурен дефицит, проявяващ се във вътрешна празнота и спад на жизнеността, които правят Аза зависим от външни регулатори (Ronningstam, 2020).

Структурната архитектура на нарцистичната патология в рамката на Кохут включва специфично разделяне на сектори на преживяване и функциониране, известно като „вертикално разцепване“. Този механизъм изолира архаичните нарцистични нужди и уязвимост от по-адаптивните аспекти на личността. По този начин е възможно паралелното наличие на съзнателно достъпни грандиозни претенции, които съществуват редом с по-реалистични аспекти на Аза, без да се коригират от рационалността или от обратната връзка на реалността (Gabbard & Crisp, 2018). Тази конфигурация създава динамика на нарцистична флукутация, при която човекът се люшка между състояния на защитно всемогъщество и регулаторен срив (Edershire & Wright, 2021). Така моделът на Хайнц Кохут, обогатен със съвременните данни за афективната регулация, предоставя необходимата метапсихологична рамка за обяснение на механизмите, чрез които психичният апарат поддържа съгласуваността на Аза и минимизира риска от фрагментация (Schore, 2019; Stolorow & Atwood, 2018).

Грандиозен срещу уязвим нарцисизъм: структурна и динамична пресечна точка

В условията на това функциониране човекът не пребивава в статично състояние, а се люшка между полюсите на дефицит и конфликт, което съвременните изследвания дефинират като преход между грандиозния и уязвимия полюс на нарцисизма (Pincus & Lukowitsky, 2010; Ronningstam, 2005). Тази динамика маркира пресечната точка между структурния модел на Кернберг (Kernberg, 1975,

2023) и развитият модел на Кохут (Kohut, 1971, 1977), разкривайки, че патологичната съгласуваност и регулаторният колапс са две страни на една и съща интрапсихична архитектура. През призмата на интерсубективния подход нарцистичната активност функционира като регулаторен стремеж, насочен към поддържане на структурната съгласуваност и положителното афективно оценяване на Аз-репрезентацията при липса на емпатичен контекст (Stolorow & Atwood, 2018).

Грандиозният полюс се организира около патологичния грандиозен Аз, който представлява защитна конструкция, целяща да отрече зависимостта и да неутрализира примитивната агресия чрез сливане на реалния и идеалния Аз с идеалния обект (Kernberg, 1975, 1984). В това състояние доминира феноменологията на конфликта, при която човекът активно използва механизми на обезценяване и всемогъщ контрол, за да предпази идеализираното ядро на личността от инфилтрация на примитивна завист (Kernberg, 1975, 2023). В невробихологичен план тази афективна изолация отразява дефицит в деснохемисферната афективна комуникация, при който Азът е лишен от способността за интерактивна регулация (Schore, 2019).

Преходът към уязвимия полюс често отключва изблици на нарцистична ярост, действаща като последен защитен вал срещу заплахата от дезинтеграция (Kernberg, 1984; Kohut, 1972). Тези преходи са моментни състояния, вариращи рязко под натиска на междуличностни стимули (Edershill & Wright, 2021). При компрометиране на защитната грандиозност човекът се изправя пред интензивна дезинтеграционна тревожност, произтичаща от структурната празнота.

Акцентът върху дефицита обаче разкрива фундаменталния теоретичен антагонизъм между двата модела. Докато за Хайнц Кохут (Kohut, 1977) нарцистичната ярост е вторичен продукт на фрагментацията на Аза, за Кернберг (Kernberg, 1984, 2023) тя е първичен дериват на агресивния нагон, вграден в патологичния грандиозен Аз. Вертикалното разцепване позволява концептуалното обхващане на тези процеси, осигурявайки паралелното съществуване на сектори, организирани около архаична грандиозност, и такива, доминирани от болезнена уязвимост (Kohut, 1971; Pincus & Lukowitsky, 2010).

Неспособността за интегриране на тези полярности поддържа човека в режим на постоянна регулаторна несигурност. В този динамичен контекст психоактивните вещества често поемат ролята на химически протези на егото, функциониращи като патологичен сурогат на липсващите Аз-обектни функции (Khantzian, 1985). Чрез фармакологичната си мощ те предлагат незабавно, макар и илюзорно, възстановяване на нарцистичната съгласуваност, неутрализирайки афективния хаос. Съвременните автори разглеждат тази функционална връзка като ключов индикатор за прехода към злокачествен нарцисизъм, при който зависимостта замества човешкия обект като източник на регулация (Diamond et al., 2022; Wurmser, 1974).

РОЛЯТА НА ПРИСТРАСТЯВАНЕТО КАТО КОМПЕНСАТОРЕН МЕХАНИЗЪМ ПРИ ПАТОЛОГИЧНА ОРГАНИЗАЦИЯ НА ЛИЧНОСТТА И НАРЦИСТИЧНА ДИСРЕГУЛАЦИЯ

Прецизирането на функционалната връзка между структурната интеграция на егото и регулаторния капацитет на Аза разкрива пристрастяването като опит за стабилизиране на личностната архитектура, белязана от хронична неспособност за автономна афективна модулация (Kernberg, 1984, 2023; Khantzian, 2012). През тази призма психоактивното вещество функционира едновременно като его-протеза, компенсираща дефицитите в стимулната бариера, и като химичен Аз-обект, осигуряващ илюзорна психична съгласуваност (Gabbard & Crisp, 2018; Kohut, 1977; Krystal, 1988). Динамиката на употреба намира своята структурна опора в механизмите на вертикалното разцепване и дезобективизиращата функция, които позволяват на човека да поддържа нарцистичната си хомеостаза чрез радикално деинвестиране на фрустриращата реалност (Green, 1983/2001; Kohut, 1971).

Структурна обусловеност на употребата

При невротичното ниво на организация, при което идентичността е консолидирана, а суперегото е интегрирано и деперсонифицирано (Caligor et al., 2018; Jacobson, 1964), употребата на психоактивни вещества обикновено е ситуативна и е насочена към временно разтваряне на ригидните структури на суперегото, без да е структурно необходима за оцеляването на Аза (Kernberg, 1984, 2023; McWilliams, 2011). Тук пристрастяването функционира като класическо компромисно образуване между нагона и защитата, но съвременните автори го прецизират като средство за временно неутрализиране на прекомерната кортикална инхибиция, наложена от ригидното суперего (Brenner, 1982; Solms, 2021). В този смисъл употребата не запълва дефицит, а служи за фармакологично дезинхибиране на блокираната емоционална спонтанност и жизненост, които иначе са потиснати от вина и свръхконтрол (Solms, 2021; Wurmser, 1974). За разлика от по-тежките нива, невротичният човек запазва капацитета за изпитване на вина и загриженост, което често действа като вътрешен ограничител на деструктивността и предпазва от пълна социална дезорганизация (Kernberg, 1984; Winnicott, 1963).

Основният център на тежестта за свързаните с употреба на вещества разстройства е граничната организация. При ниското гранично ниво дифузията на идентичността е масивна, а егото е неспособно да удържа агресивните импулси, което превръща психоактивното вещество в жизненоважна структурна подпора срещу дезинтеграционната тревожност (Kernberg, 2023; Yeomans et al., 2015). В състояние на силен афективен натиск психиката регресира до т.нар. телеологичен режим, при който вътрешните състояния се преживяват като реални

единствено ако са физически проявени чрез прием на психоактивно вещество (Bateman & Fonagy, 2016). Централен елемент в структурната детерминираност е дефектът в щита срещу дразнителите, който Хенри Кристал и Хърбърт Раскин (Krystal и Raskin, 1970) дефинират като защитна обвивка, чието компрометиране оставя егото уязвимо към афективно заливане. Този дефицит се операционализира чрез хипотезата за самолечение, според която психоактивните вещества функционират като химически протези, заместваща дефицитните его-функции за саморегулация (Khantzian, 1985, 1997). Изборът на психоактивно вещество е специфичен, като опиатите действат като антиагресивен щит срещу фрагментирания гняв и фармакологичен буфер срещу паниката от изоставяне, докато стимулантите компенсират депресивната анергия и изкуствено възбуждат изчерпани нагонов стремеж на Аза (Khantzian, 1985, 1997, 2012; Wurmser, 1974). Психоактивното вещество позволява на човека да изпита чувство за всемогъщ контрол над своята вътрешна реалност, която би могла да се изживее като хаотична и заплашителна (Dodes, 1990; Wurmser, 1974).

Специфичното его-функциониране при граничните структури включва алекситимия, маркираща значими затруднения за символно преработване на чувствата (Krystal, 1982, 1988). Тук формулировката на Хауърд Левин (Levine, 2012) за нерепрезентираните състояния предоставя ключово обяснение: поради невъзможността да бъде символизиран, афектът остава като „соматичен шум“, който егото се опитва да заглуши или да организира чрез химически агент. Тази невъзможност съответства на възгледите на Вейко Тяхя за липсата на представно съдържание, която превръща тревогата в безобектна тревожност, непосилна за преработка от Аза без помощта на външно действие или субстанция (Крумова-Пешева, 2022). Според Джойс Макдугал (McDougall, 1984, 1989) пристрастеното поведение може да се разглежда като разреждане в действие, при което човекът насочва психичния конфликт към тялото и външния акт, за да евакуира психичната болка. В отсъствието на интернализиран удържащ обект човекът прибегва до това, което Естер Бик (Bick, 1968) нарича формиране на втора кожа. В този контекст егото започва да използва психоактивните вещества като сетивен заместител на тази граница, компенсирайки липсващата съдържаща функция на първичния обект (Bick, 1968; Ogden, 1989). Психоактивното вещество създава протетична цялост, действаща като сензорна основа, която временно предотвратява тревожността от психично разтичане (Ogden, 1989; Tustin, 1984).

Уилям Мейснер (Meissner, 1981) и Александър Мичерлих (Mitscherlich, 1969) акцентират върху фундаменталния дефицит на интернализация при граничната структура. Тъй като успокояващите функции не са трайно вградени в психиката – често поради ранен срив в епистемното доверие, възпрепятстващ ученето от социалния обект – човекът остава зависим от външни регулатори (Fonagy & Allison, 2014). Тук психоактивните вещества играят ролята на патологичен преходен обект, който за разлика от концепцията на Доналд Уиникът

фиксира човека в цикъл на перманентна нужда (Meier et al., 2005; Winnicott, 1953). Пристрастяването при граничната организация е парадоксално компромисно образуване, въплъщаващо едновременно опит за овладяване на безпомощността и демонстрация на структурно детерминирания колапс на егото (Dodes, 1990; Khantzian, 1985; Savov & Atanassov, 2013).

Докато при граничната организация егото е способно да поддържа диференциация между Аза и обекта, при психотичното ниво на организация на личността тази фундаментална способност е дълбоко компрометирана (Kernberg, 1984; McWilliams, 2011). В дезинтегрираната психична реалност употребата на психоактивни вещества може да се концептуализира през идеите на Уилфред Бион (Bion, 1959) за атаките срещу свързването. Психотичният човек атакува апарата на възприятието и символизацията, за да анулира непоносимата вътрешна и външна реалност (Bion, 1959; Civitarese, 2012; Solms, 2021). Франко Де Мази (De Masi, 2006) дефинира този процес като радикално оттегляне в сетивна реалност, където психоактивното вещество евакуира съдържанието на съзнанието и предизвиква психична анестезия, преназначена да блокира „безименния ужас“, изпитван като страх от анихилиране (Bion, 1962; Ogden, 1989). При колапса на его-границите психоактивните вещества изграждат изкуствена сензорна основа, която временно съединява фрагментираните части на егото, но на цената на формирането на психотична, конкретна връзка с обекта (Ogden, 1989; Tustin, 1984). На това ниво рискът е критичен, тъй като слабото его не понася фармакологичния натиск и всяко въздействие върху апарата на реалността може да катализира окончателен срив, трансформирайки психоактивното вещество в бизарен обект, атакуващ своя притежател отвътре (Bion, 1957; Rosenfeld, 1987). Систематизиран преглед на тези структурни различия и съответстващата им клинична функция на употребата е представен в табл. 1.

Таблица 1. Диференциална диагноза на структурните нива и функция на употребата

Ниво/ Динамика	Идентичност	Защити	Проверка на реалността	Функция на психоактивното вещество
Невротично	Интегрирана. Стабилно преживяване на Аза и другите във времето.	Изтласкване, интелектуализация, рационализация.	Запазена. Адекватно и устойчиво възприятие на реалността.	Разрешаване на интрапсихичен конфликт. Намаляване на тревожността от суперегото или улесняване на афективния израз.

Гранично високо	Частично интегрирана. Преобладаваща цялостност, но със зони на нестабилност.	Смесени. Рационализация, съчетана с частично разцепване и девалвация.	Запазена. Добра социална адаптация, но конфликтни междуличностни отношения.	Поддържане на псевдоавтономия. Усилване на чувството за независимост и преодоляване на социалната тревожност.
Гранично ниско	Дифузна идентичност. Липса на интегриран Аз. Противоречиви репрезентации на себе си и на обекта.	Разцепване, проективна идентификация, примитивна идеализация.	Запазена (с колебания). Преходни изкривявания при силен афект, но без трайна загуба на връзка.	Външна регулация на Аза. Заместване на липсващи психични структури за успокояване и осигуряване на съгласуваност на Аза.
Психотично	Фрагментирана. Сливане на репрезентациите на Аза и на обекта. Загуба на его-границы.	Психотично отричане, налудна проекция, десубективация.	Загубена. Налудности, халюцинации и невъзможност за разграничаване на вътрешно от външно.	Антипсихотична регулация. Опит за овладяване на налудната тревожност или създаване на сензорна преграда срещу разпада.

Бележка. Адаптиран модел, базиран на критериите за структурна организация на личността на О. Кернберг. Таблицата илюстрира взаимовръзката между дълбочината на структурната патология и специфичната психодинамична роля, която психоактивното вещество изпълнява за поддържане на хомеостазата.

Защитна употреба на обекта и регулация на Аза

При нарцистичната организация на личността употребата на психоактивни вещества се премества от полето на его-адаптацията към фундаменталната задача по регулация на Аза и поддържане на неговата съгласуваност (Kernberg, 1975, 2023; Kohut, 1971, 1977). Докато при по-тежките гранични състояния психоактивните вещества служат за запълване на его-дефицити, тук те функционират като средство за съхранение на патологичния грандиозен Аз срещу заплахата от фрагментация и нарцистичен срив (Kernberg, 1975, 2023; Kohut, 1971). Централният принос на Х. Кохут към разбирането на пристрастяването е дефинирането на психоактивното

вещество както заместител на дефект в психичната структура (Gabbard, 2014; Kohut, 1971, 1977). Антъни Бейтман и Питър Фонаги (Bateman & Fonagy, 2016) допълват, че този структурен дефицит е тясно свързан с колапса на ментализацията и активирането на „чуждия Аз“ в състояние на емоционален стрес. Марк Солмс (Solms, 2021) подчертава, че тези процеси се коренят в динамиката на съзнателното То, където човекът се опитва да регулира чрез външни стимули първичните си афективни нужди, които егото не успява да организира. Това води до срив в епистемното доверие към социалния обект, оставяйки човека в състояние на перманентна уязвимост към фрагментация (Fonagy & Allison, 2014; Khantzian, 1999; Kohut, 1971, 1977). В този контекст психоактивните вещества се превръщат в химически Аз-обект, който човекът символично принуждава да му предостави липсващото успокоение или утвърждаване (Dodes, 1990; Kohut, 1977; Krystal, 1988). Тази обща регулаторна функция обаче не е унифицирана, а се модулира от специфичната мотивационна насоченост на личността.

Сидни Блат (Blatt, 2004, 2008) предлага важно уточнение чрез диференциацията между анаклитични и интроективни нужди. Анаклитичната конфигурация е организирана около приоритета на междуличностната свързаност и страха от загуба на обекта, докато интроективната е фокусирана върху самоопределението и поддържането на автономно чувство за собствена стойност. Анаклитичните хора използват психоактивни вещества за успокоение и запълване на онтологичната празнота, породена от ранни емпатични провали, докато интроективните пристрастени ги употребяват като защитен инструмент срещу парализиращата самокритика на садистичното суперего и за поддържане на чувството за превъзходство над вътрешните преследвачи (Wurmser, 1981). В тази динамика употребата на психоактивни вещества се преживява като преврат срещу суперегото, представляващ акт на предизвикателно отхвърляне на вътрешната тирания на съвестта (Khantzian, 1997; Wurmser, 1974).

Централен конструктивен елемент при нарцистично организирани хора е вертикалното разцепване, което позволява паралелното съществуване на два несъвместими сектора на психиката (Kohut, 1971). Единият е организиран около архаичната грандиозност, а другият – около болезнената уязвимост и дефицита, като психоактивното вещество действа като химически стабилизатор на това разцепване, позволявайки на човека да обитава грандиозния сектор, докато напълно дисоциира уязвимостта (Kohut, 1971, 1977; Wurmser, 1974). Тази динамика е тясно свързана с описаната от Елса Ронингстам (Ronningstam, 2005, 2020) нарцистична флукутация, при която човекът регулира резките преходи в самооценката, за да предотврати нарцистичната мортификация. Сливът в ментализацията при тези хора често води до преминаване към телеологичен режим на функциониране, при който човекът вярва, че само конкретното физическо инкорпориране на психоактивното вещество може да промени неговото вътрешно състояние (Bateman & Fonagy, 2016).

В този регистър употребата на вещества функционира като инструмент за заробване на останалата част от личността, превръщайки пристрастяването в маниен триумф над обектите и самата смърт. Франко Де Мазі (De Masi, 2020) разширява това разбиране, дефинирайки пристрастяването като психотично оттегляне, организирано около съблазняваща „дрогиреща структура“, която обещава илюзорно блаженство на цената на пълното отказване от реалността.

Андре Грин (Green, 1983/2001) прецизира тази динамика чрез концепцията за негативния нарцисизъм, наричан и „бял нарцисизъм“, свързан с радикалната психична празнота и комплекса на мъртвата майка – фигурата на физически наличния, но емоционално „умъртвен“ родител. Психоактивните вещества тук служат като опит за запълване на онтологичен вакуум чрез дезобективиращата функция, целяща елиминиране на разликата между Аза и обекта. Хауърд Левин (Levine, 2012) уточнява, че при тези хора се наблюдават непредставени или слабо представени психични състояния, създаващи чувство за „безцветно платно“ в психиката. Психоактивното вещество обслужва репрезентационния императив, опитвайки се да превърне неясната соматична сила в психично съдържание чрез изкуствено генерирана изобразимост. Този стремеж към радикално психично отрицание представлява крайна мярка на психичния апарат, за да предотврати окончателното разпадане чрез оттегляне в патологично психично убежище (Green, 1983/2001; Steiner, 2003). Сравнителен анализ на тази афективна динамика и промяната в статуса на обекта в психичната икономика е представен в табл. 2.

Таблица 2. Психодинамика на нарцистичната регулация и вътрешния свят

Ниво/ Динамика	Доминиращ афект	Състояние на егото	Тип нарцис- тична регула- ция	Статус на пси- хоактивното вещество
Невротично	Вина и тревож- ност. Страх от наказание или загуба на лю- бов на обекта.	Силно его. Силна толеран- тност към фрус- трация и тре- вожност.	Зрял нарци- сизъм. Реалис- тична самооо- ценка, бази- рана на интег- рирани цен- ности.	Обект на удо- волствие. Вън- шен обект, който подлежи на волеви конт- рол.
Гранично Високо	Завист, ярост, срам. Страх от зависимост и унижение.	Ригидно его. Поддържа се чрез фалшива грандиозност за прикриване на слабостта.	Патологичен грандиозен Аз. Инвестиция във всемогъ- ществото и обезценяване на другите.	Инструмент за власт. Средство за гарантиране на самодоста- тъчност и до- миниране над обекта.

Гранично ниско	Празнота, паника, депресия. Страх от фрагментация на Аза.	Слабо его. Неспособност за самостоятелна регулация на напрежението.	Нарцисизъм на дефицита. Хронична нужда от външно отразяване и потвърждение.	Аз-обектна функция. Веществото се преживява като липсваща част от психичната структура.
Психотично	Аниhilационен ужас/апатия. Страх от изчезване в небитието.	Дезинтегрирано его. Провал в процесите на символизация и ментализация.	Негативен нарцисизъм. Стремж към нулево ниво на възбуда и оттегляне на инвестицията.	Соматичен еквивалент. Конкретно телесно преживяване, заместващо мисловния процес.

Бележка. Сравнителен анализ, интегриращ теоретичните перспективи на конфликтния модел, модела на дефицита и концепциите за негативния нарцисизъм по отношение на афективната икономика на употребяващия.

Разгледаните теоретични постановки на Кернберг и Кохут неминуемо поставят въпроса за тяхното клинично приложение (Kernberg, 1975, 2023; Kohut, 1971, 1977). Разбирането на пристрастяването като структурен дефицит и защита налага преосмисляне на терапевтичните цели отвъд поведенческата промяна и насочването им към възстановяване на психичния апарат (Dodes, 1990; Kernberg, 1984, 2012; Kohut, 1977). Това преформулиране изисква от клинициста засилена чувствителност към нюансите на преноса и контрапреноса, където психоактивното вещество често действа като трети елемент в терапевтичната диада и създава специфично разцепване в отношенията (Johnson, 2013; Ogden, 1994).

В клинична ситуация тази динамика се разгръща като специфична организация на отношението към обекта. При грандиозния режим психоактивното вещество се използва за поддържане на илюзията за самодостатъчност, като се активират преносни конфигурации на идеализация и девалвация за защита на Аза от афектите завист, срам и безсилие. Контрапреносно, това често се преживява като натиск към сговор с всемогъщата позиция или като обезценяване на терапевтичната рамка, което увеличава риска от преждевременна конфронтация. Обратно, при уязвимия режим доминират преживявания на регулаторен колапс, при които психоактивното вещество функционира като жизненоважна Аз-обектна опора срещу дезинтеграцията. Тук клиницистът се сблъсква с колебание между прилепване и оттегляне, което поставя акцент върху внимателното удръжане на рамката без преждевременно морализиране.

В тези рамки ключов риск е разцепването в преноса, при което терапевтът се преживява като фрустриращ и обезценен обект, а веществото – като идеален регулатор, което поддържа повторението и възпрепятства интернализацията на

терапевтичната функция. Следователно психоаналитичната работа се насочва към това веществото да бъде десоматизирано и конституирано в сесията като психичен обект. Терапевтичната задача е импулсът за действие да се преведе в символизация, трансформирайки първичната болезнена диадична привързаност в капацитет за по-зряло свързване и автономия (Крумова-Пешева, 2017). Така афектът става достъпен за интерпретация и преработка (Dodes, 1990; Kernberg, 1975, 2023; Kohut, 1977; Ogden, 1994).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящият теоретичен анализ концептуализира пристрастяването към психоактивни вещества като специфичен психопатологичен компромис в рамките на организацията на личността (Kernberg, 1984, 2023). Интеграцията на конфликтния модел на Ото Кернберг и модела на дефицита на Хайнц Кохут позволява осмислянето на употребата на психоактивни вещества като опит за възстановяване на нарцистичната хомеостаза и предотвратяване на фрагментацията на Аза (Kernberg, 1975, 2023; Kohut, 1971, 1977). Пристрастяването функционира като соматичен еквивалент на липсващата психична структура и замества символната преработка на афектите с конкретното действие на интоксикацията (Kohut, 1971; Krystal, 1988). Марк Солмс (Solms, 2021) допълва, че този процес отразява усилията на съзнателното То да регулира първичните афективни състояния в отсъствието на достатъчно его-организация, което превръща химията в сурогат на психичния капацитет.

Разгледаните психодинамични перспективи очертават ролята на психоактивното вещество като преходен обект, загубил своята развитийна функция и трансформиран във фетишизиран бизарен обект за поддържане на илюзията за самодостатъчност (Bion, 1957, 1962; McDougall, 1989). Този процес намира своето обяснение през призмата на концепцията на Андре Грин (Green, 1983/2001) за мъртвата майка и негативния нарцисизъм, при които психоактивното вещество представлява опит за съживяване на първичния обект и осигурява патологично психично убежище за оттегляне от непоносимата реалност на обектните отношения (Green, 1983/2001; Steiner, 2003). Така пристрастяването се утвърждава като защитна организация срещу депресивната тревожност на загубата и параноидната тревожност на преследването, като едновременно обслужва репрезентационния императив при непредставените психични състояния (Glover, 1932; Levine, 2012).

Клиничният синтез налага фокусиране върху специфична терапевтична рамка, при която ефективната интервенция изисква удържане на напрежението между интерпретацията на примитивните защити и необходимостта от емпатично присъствие за компенсирание на ранните Аз-обектни провали (Gabbard, 2014; Kernberg, 1984; Kohut, 1984; Yeomans et al., 2015). Терапевтичният процес

надхвърля целта за абстиненция и се насочва към изграждането на капацитет за ментализация и афективна регулация, възстановявайки епистемното доверие в терапевтичната диада (Bateman & Fonagy, 2016; Fonagy & Allison, 2014). Изграждането на тези психични структури прави излишна функцията на психоактивното вещество като външен регулатор, а психоаналитичният подход осигурява необходимия преход от конкретността на биологичната зависимост към символното пространство на субективността, където непредставеното може да бъде преживяно и назовано (de Masi, 2020; Levine, 2012).

ЛИТЕРАТУРА

- Кримова-Пешева, Р. (2017). Интеракционна групова психотерапия със зависими от хероин: Психоаналитичен поглед. *Клинична и Консултативна Психология*, 3(33), 3–8.
- Кримова-Пешева, Р. (2022). Аспекти на травмата и депресията в психоаналитичната психотерапия. В *Сборник доклади от Международна научна конференция „Психологията – традиция и съвременност“ по повод 50-годишнината от създаването на специалност „Психология“ в Софийски университет „Св. Климент Охридски“* (с. 469–478). Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Akhtar, S. (2005). *Objects of our desire: Exploring our intimate connections with the things around us*. Harmony.
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>
- Bateman, A., & Fonagy, P. (2016). *Mentalization-based treatment for personality disorders: A practical guide*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/med:psych/9780199680375.001.0001>
- Bick, E. (1968). The experience of the skin in early object-relations. *The International Journal of Psychoanalysis*, 49(2–3), 484–486.
- Bion, W. R. (1957). Differentiation of the psychotic from non-psychotic personalities. *The International Journal of Psychoanalysis*, 38(3–4), 266–275.
- Bion, W. R. (1959). Attacks on linking. *The International Journal of Psychoanalysis*, 40(5–6), 308–315.
- Bion, W. R. (1962). *Learning from experience*. William Heinemann Medical Books.
- Blatt, S. J. (2004). *Experiences of depression: Theoretical, clinical, and research perspectives*. American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/10680-000>
- Blatt, S. J. (2008). *Polarities of experience: Relatedness and self-definition in personality development, psychopathology, and the therapeutic process*. American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/11749-000>
- Brenner, C. (1982). *The mind in conflict*. International Universities Press.

- Buchheim, A., Erk, S., George, C., Kächele, H., Kircher, T., Martius, P., Pokorny, D., Ruchow, M., Spitzer, M., & Walter, H. (2008). Neural correlates of attachment trauma in borderline personality disorder: A functional magnetic resonance imaging study. *Psychiatry Research: Neuroimaging*, 163(3), 223–235. <https://doi.org/10.1016/j.psychresns.2007.07.001>
- Caligor, E. (2010). Psychodynamic psychotherapy for personality disorders: A clinical handbook. In J. F. Clarkin, P. Fonagy, & G. O. Gabbard (Eds.), *Psychodynamic psychotherapy for personality disorders: A clinical handbook* (pp. 3–35). American Psychiatric Publishing.
- Caligor, E., Kernberg, O. F., Clarkin, J. F., & Yeomans, F. E. (2018). *Psychodynamic therapy for personality pathology: Treating self and interpersonal functioning*. American Psychiatric Association Publishing. <https://doi.org/10.1176/appi.books.9781615373529>
- Civitaresse, G. (2012). *The violence of emotions: Bion and post-Bionian psychoanalysis*. Routledge.
- Clarkin, J. F., Yeomans, F. E., & Kernberg, O. F. (2006). *Psychotherapy for borderline personality: Focus on object relations*. American Psychiatric Publishing.
- de Masi, F. (2006). Psychotic withdrawal and the overthrow of psychic reality. *The International Journal of Psychoanalysis*, 87(3), 789–807. <https://doi.org/10.1516/865K-XVCK-08BE-YLCC>
- de Masi, F. (2020). *A psychoanalytic approach to treating psychosis: Genesis, psychopathology and case study*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429316623>
- Diamond, D., & Hersh, R. G. (2020). Transference-focused psychotherapy for narcissistic personality disorder: An object relations approach. *Journal of Personality Disorders*, 34(Suppl), 159–176. <https://doi.org/10.1521/pedi.2020.34.supp.159>
- Diamond, D., Stovall-McClough, C., Clarkin, J. F., & Levy, K. N. (2003). Patient-therapist attachment in the treatment of borderline personality disorder. *Bulletin of the Menninger Clinic*, 67(3), 227–259. <https://doi.org/10.1521/bumc.67.3.227.23433>
- Diamond, D., Yeomans, F. E., Stern, B. L., & Kernberg, O. F. (2022). *Treating pathological narcissism with transference-focused psychotherapy*. The Guilford Press.
- Dodes, L. M. (1990). Addiction, helplessness, and narcissistic rage. *The Psychoanalytic Quarterly*, 59(3), 398–419. <https://doi.org/10.1080/21674086.1990.11922410>
- Edershire, E. A., & Wright, A. G. C. (2021). Fluctuations in grandiose and vulnerable narcissistic states: A momentary perspective. *Journal of Personality and Social Psychology*, 120(5), 1386–1414. <https://doi.org/10.1037/pspp0000370>
- Erikson, E. H. (1956). The problem of ego identity. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 4(1), 56–121. <https://doi.org/10.1177/000306515600400104>
- Fonagy, P., & Allison, E. (2014). The role of mentalizing and epistemic trust in the therapeutic relationship. *Psychotherapy*, 51(3), 372–380. <https://doi.org/10.1037/a0036505>

- Fonagy, P., & Allison, E. (2023). Beyond mentalizing: Epistemic trust and the transmission of culture. *The Psychoanalytic Quarterly*, 92(4), 599–640. <https://doi.org/10.1080/00332828.2023.2290023>
- Fonagy, P., Gergely, G., Jurist, E. L., & Target, M. (2002). *Affect regulation, mentalization, and the development of the self*. Other Press.
- Freud, S. (1964). On narcissism: An introduction. In J. Strachey (Ed. & Trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. 14, pp. 67–102). Hogarth Press. (Original work published 1914)
- Freud, S. (1989). The ego and the id. In J. Strachey (Ed. & Trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. 19, pp. 1–66). Hogarth Press. (Original work published 1923)
- Frosch, J. (1964). The psychotic character: Clinical psychiatric considerations. *The Psychiatric Quarterly*, 38(1–4), 81–96. <https://doi.org/10.1007/BF01573368>
- Gabbard, G. O. (2014). *Psychodynamic psychiatry in clinical practice* (5th ed.). American Psychiatric Publishing.
- Gabbard, G. O., & Crisp, H. (2018). *Narcissism and its discontents: Diagnostic dilemmas and treatment strategies with narcissistic patients*. American Psychiatric Association Publishing.
- Glover, E. (1932). On the aetiology of drug-addiction. *The International Journal of Psychoanalysis*, 13(3), 298–328.
- Green, A. (1986). *On private madness*. International Universities Press.
- Green, A. (2001). *Life narcissism, death narcissism* (A. Weller, Trans.). Free Association Books. (Original work published 1983)
- Hartmann, H. (1950). Comments on the psychoanalytic theory of the ego. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 5(1), 74–96. <https://doi.org/10.1080/00797308.1950.11822886>
- Jacobson, E. (1964). *The self and the object world*. International Universities Press.
- Johnson, B. (2013). Addiction and will. *Frontiers in Human Neuroscience*, 7, Article 545. <https://doi.org/10.3389/fnhum.2013.00545>
- Kernberg, O. F. (1975). *Borderline conditions and pathological narcissism*. Jason Aronson.
- Kernberg, O. F. (1976). *Object relations theory and clinical psychoanalysis*. Jason Aronson.
- Kernberg, O. F. (1981). Structural interviewing. *Psychiatric Clinics of North America*, 4(1), 169–195. [https://doi.org/10.1016/S0193-953X\(18\)30944-4](https://doi.org/10.1016/S0193-953X(18)30944-4)
- Kernberg, O. F. (1984). *Severe personality disorders: Psychotherapeutic strategies*. Yale University Press.
- Kernberg, O. F. (1987). Projection and projective identification: Developmental and clinical aspects. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 35(4), 795–819. <https://doi.org/10.1177/000306518703500401>

- Kernberg, O. F. (1992). *Aggression in personality disorders and perversions*. Yale University Press.
- Kernberg, O. F. (1996). A psychoanalytic theory of personality disorders. In M. F. Lenzenweger & J. F. Clarkin (Eds.), *Major theories of personality disorder* (pp. 106–140). The Guilford Press.
- Kernberg, O. F. (2004). *Contemporary controversies in psychoanalytic theory, techniques, and their applications*. Yale University Press.
- Kernberg, O. F. (2012). *The inseparable nature of love and aggression: Clinical and theoretical perspectives*. American Psychiatric Publishing.
- Kernberg, O. F. (2015). Neurobiological correlates of object relations theory: The relationship between neurobiological and psychodynamic development. *International Forum of Psychoanalysis*, 24(1), 38–46. <https://doi.org/10.1080/0803706X.2014.912352>
- Kernberg, O. F. (2023). *Hatred, emptiness, and hope: Transference-focused psychotherapy in personality disorders*. American Psychiatric Association Publishing.
- Khantzian, E. J. (1985). The self-medication hypothesis of addictive disorders: Focus on heroin and cocaine dependence. *The American Journal of Psychiatry*, 142(11), 1259–1264. <https://doi.org/10.1176/ajp.142.11.1259>
- Khantzian, E. J. (1997). The self-medication hypothesis of substance use disorders: A reconsideration and recent applications. *Harvard Review of Psychiatry*, 4(5), 231–244. <https://doi.org/10.3109/10673229709030550>
- Khantzian, E. J. (1999). *Treating addiction as a human process*. Jason Aronson.
- Khantzian, E. J. (2012). Reflections on treating addictive disorders: A psychodynamic perspective. *The American Journal on Addictions*, 21(3), 274–279. <https://doi.org/10.1111/j.1521-0391.2012.00234.x>
- Klein, M. (1935). A contribution to the psychogenesis of manic-depressive states. *The International Journal of Psychoanalysis*, 16, 145–174.
- Klein, M. (1940). Mourning and its relation to manic-depressive states. *The International Journal of Psychoanalysis*, 21, 125–153.
- Klein, M. (1946). Notes on some schizoid mechanisms. *The International Journal of Psychoanalysis*, 27, 99–110.
- Klein, M. (1957). *Envy and gratitude: A study of unconscious sources*. Tavistock Publications.
- Kohut, H. (1971). *The analysis of the self: A systematic approach to the psychoanalytic treatment of narcissistic personality disorders*. International Universities Press.
- Kohut, H. (1972). Thoughts on narcissism and narcissistic rage. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 27(1), 360–400. <https://doi.org/10.1080/00797308.1972.11822721>
- Kohut, H. (1977). *The restoration of the self*. International Universities Press.
- Kohut, H. (1984). *How does analysis cure?* University of Chicago Press.

- Krystal, H. (1982). Alexithymia and the effectiveness of psychoanalytic treatment. *International Journal of Psychoanalytic Psychotherapy*, 9, 353–378.
- Krystal, H. (1988). *Integration and self-healing: Affect, trauma, alexithymia*. Routledge.
- Krystal, H., & Raskin, H. A. (1970). *Drug dependence: Aspects of ego functions*. Wayne State University Press.
- Levine, H. B. (2012). The colourless canvas: Representation, therapeutic action and the creation of mind. *The International Journal of Psychoanalysis*, 93(3), 607–629. <https://doi.org/10.1111/j.1745-8315.2012.00574.x>
- Levy, K. N., Meehan, K. B., Kelly, K. M., Reynoso, J. S., Weber, M., Clarkin, J. F., & Kernberg, O. F. (2006). Change in attachment patterns and reflective function in a randomized control trial of transference-focused psychotherapy for borderline personality disorder. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 74(6), 1027–1040. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.74.6.1027>
- Mahler, M. S. (1972). On the first three subphases of the separation-individuation process. *The International Journal of Psychoanalysis*, 53, 333–338.
- Mahler, M. S., Pine, F., & Bergman, A. (1975). *The psychological birth of the human infant: Symbiosis and individuation*. Basic Books.
- McDougall, J. (1984). The “dis-affected” patient: Reflections on affect pathology. *The Psychoanalytic Quarterly*, 53(3), 386–409. <https://doi.org/10.1080/21674086.1984.11927074>
- McDougall, J. (1989). *Theatres of the body: A psychoanalytic approach to psychosomatic illness*. Free Association Books.
- McWilliams, N. (2011). *Psychoanalytic diagnosis: Understanding personality structure in the clinical process* (2nd ed.). Guilford Press.
- Meier, P. S., Donmall, M. C., Barrowclough, C., McElduff, P., & Heller, R. F. (2005). Predicting the early therapeutic alliance in the treatment of drug misuse. *Addiction*, 100(4), 500–511. <https://doi.org/10.1111/j.1360-0443.2005.01031.x>
- Meissner, W. W. (1981). *Internalization in psychoanalysis*. International Universities Press.
- Mitscherlich, A. (1969). *Society without the father: A contribution to social psychology*. Tavistock Publications.
- Nunberg, H. (1931). The synthetic function of the ego. *The International Journal of Psychoanalysis*, 12, 123–140.
- Ogden, T. H. (1989). *The primitive edge of experience*. Jason Aronson.
- Ogden, T. H. (1993). *The matrix of the mind: Object relations and the psychoanalytic dialogue*. Jason Aronson.
- Ogden, T. H. (1994). *Subjects of analysis*. Routledge.
- Perez, D. L., Vago, D. R., Pan, H., Root, J. C., Tuescher, O., Fuchs, B. H., Leung, L., Epstein, J., Cain, N. M., Clarkin, J. F., Lenzenweger, M. F., Kernberg, O. F., Levy, K. N., Silbersweig, D. A., & Stern, E. (2016). Frontolimbic neural circuit changes in

- emotional processing and inhibitory control associated with clinical improvement following transference-focused psychotherapy in borderline personality disorder. *Psychiatry and Clinical Neurosciences*, 70(1), 51–61.
<https://doi.org/10.1111/pcn.12357>
- Piaget, J. (1956). *The construction of reality in the child*. Routledge & Kegan Paul.
- Pincus, A. L., & Lukowitsky, M. R. (2010). Pathological narcissism and narcissistic personality disorder. *Annual Review of Clinical Psychology*, 6(1), 421–446.
<https://doi.org/10.1146/annurev.clinpsy.121208.131215>
- Ronningstam, E. (2005). *Identifying and understanding the narcissistic personality*. Oxford University Press.
<https://doi.org/10.1093/med:psych/9780195148718.001.0001>
- Ronningstam, E. (2011). Narcissistic personality disorder: A clinical perspective. *Journal of Psychiatric Practice*, 17(2), 89–99.
<https://doi.org/10.1097/01.pra.0000396060.67150.40>
- Ronningstam, E. (2020). Internal processing in patients with pathological narcissism or narcissistic personality disorder: Implications for alliance building and therapeutic strategies. *Journal of Personality Disorders*, 34(Suppl), 80–103.
<https://doi.org/10.1521/pedi.2020.34.supp.80>
- Rosenfeld, H. A. (1987). *Impasse and interpretation: Therapeutic and anti-therapeutic factors in the psychoanalytic treatment of psychotic, borderline, and neurotic patients*. Routledge.
- Sandler, J., & Rosenblatt, B. (1962). The concept of the representational world. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 17(1), 128–145.
<https://doi.org/10.1080/00797308.1962.11822842>
- Savov, S., & Atanassov, N. (2013). Deficits of affect mentalization in patients with drug addiction: Theoretical and clinical aspects. *ISRN Addiction*, 2013, Article 250751.
<https://doi.org/10.1155/2013/250751>
- Schore, A. N. (2019). *Right brain psychotherapy*. W. W. Norton & Company.
- Silbersweig, D., Clarkin, J. F., Goldstein, M., Kernberg, O. F., Tiescher, O., Levy, K. N., Brendel, G., Pan, H., Beutel, M., Pavony, M. T., Epstein, J., Lenzenweger, M. F., Thomas, K. M., Posner, M. I., & Stern, E. (2007). Failure of frontolimbic inhibitory function in the context of negative emotion in borderline personality disorder. *American Journal of Psychiatry*, 164(12), 1832–1841.
<https://doi.org/10.1176/appi.ajp.2007.06010126>
- Solms, M. (2021). *The hidden spring: A journey to the source of consciousness*. W. W. Norton & Company.
- Steiner, J. (2003). *Psychic retreats: Pathological organizations in psychotic, neurotic and borderline patients*. Routledge.
- Stolorow, R. D. (1975). Toward a functional definition of narcissism. *The International Journal of Psychoanalysis*, 56(2), 179–185.

- Stolorow, R. D., & Atwood, G. E. (2018). *The power of phenomenology: Psychoanalytic and philosophical perspectives*. Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9780429482106>
- Stone, M. H. (1980). *Borderline syndromes: Constitution, personality, and adaptation*. McGraw-Hill.
- Tustin, F. (1984). Autistic shapes. *International Review of Psycho-Analysis*, 11(3), 279–290.
- von Bertalanffy, L. (1969). *General system theory: Foundations, development, applications*. George Braziller.
- Winnicott, D. W. (1953). Transitional objects and transitional phenomena—A study of the first not-me possession. *The International Journal of Psychoanalysis*, 34(2), 89–97.
- Winnicott, D. W. (1963). The development of the capacity for concern. *Bulletin of the Menninger Clinic*, 27(4), 167–176.
- World Health Organization. (2019). *International statistical classification of diseases and related health problems* (11th ed.). <https://icd.who.int/>
- Wright, A. G. C., & Edershire, E. A. (2018). Issues resolved and unresolved in pathological narcissism. *Current Opinion in Psychology*, 21, 74–79.
<https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2017.10.001>
- Wurmser, L. (1974). Psychoanalytic considerations of the etiology of compulsive drug use. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 22(4), 820–843.
<https://doi.org/10.1177/000306517402200407>
- Wurmser, L. (1981). *The mask of shame*. The Johns Hopkins University Press.
- Yeomans, F. E., Clarkin, J. F., & Kernberg, O. F. (2015). *Transference-focused psychotherapy for borderline personality disorder: A clinical guide*. American Psychiatric Publishing.